

Bolletí de la **S**ocietat
Arqueològica **L**ul·liana

44

1988

SUMARI

	Pàgs.
ARTICLES:	
GABRIEL PONS HOMAR, M. ^a MAGDALENA RIERA FRAU, amb col·laboració de VÍCTOR GUERRERO AYUSO: Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca	3
MIQUEL ÀNGEL CASASNOVES I CAMPS: Les divinitats importa- des durant l'època romana a l'illa de Menorca	55
G. ROSSELLÓ-BORDOY: Notas numismáticas: Las acuña- ciones de época islámica de "Sa Nostra"	79
JOSÉ M. ^a TORRES: Les restes faunístiques del jaciment is- làmic del carrer Troncoso (Ciutat de Mallorca)	103
RAMON MARTÍ: Les insules medievals catalanes	111
JAIME SASTRE MOLL: Estancia y salida de musulmanes li- bres y esclavos durante el reinado de Sancho I y Fe- lipe de Mallorca	125
RAMON ROSSELLÓ: Comerç entre València i Menorca (1381- 1410)	171
GABRIEL LLOMPART: La alfareria gòtica d'en Prunera de la Ciutat de Mallorca	179
MARIA BARCELÓ CRESPI: Aspectes agraris d'un nucli urbà (Ciutat de Mallorca a la Baixa edat Mitjana)	195
JOSEP OBRADOR I SOCIÉS; JOAN MAS I VIVES: La "Consueta dels Pastorels" del notari Ferragut: Una nova mostra de teatre nadalenc mallorquí del segle XVI	203
JUAN ROSSELLÓ LLITERAS: Tres inventarios de la Cartuja de Valldemosa (s. XIX)	223
CARLES MANERA: Mallorca y el comercio con América, 1730- 1830. Por una recapitulación general	239
ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO: Los "Graffitis" de la Lonja de Palma, signos, inscripciones y dibujos	273
FRANCISCO DIEZ MONGE: Ciudad jardín de Palma: Un nom- bre impropio para una urbanización en la costa de Mallorca a comienzos del siglo	307
VARIA:	
GABRIEL ALOMAR I ESTEVE: Sobre la làpida sepulcral d'una "Reina de Mallorca" en la fatxada de la Catedral de Pisa	327
GABRIEL ALOMAR I ESTEVE: Més sobre el pilar central de l'altar major de la Seu de Mallorca	329
G. BIBILONI TROBAT i G. PORCEL GOMILA: Possibles esteles medievals a Castellitx (Algaida Mallorca)	331
JAUME GARAU AMENGUAL: Un virrei de Mallorca que no existí mai: Gaspar Pardo de la Casta (1688-1691)	337
R. SOCIAS I COMPANYY: Sobre la pollinització de l'ametller: Una acotació a en Josep M. ^a de Quadrado	339
LÀMINES:	
VIDA DE SOCIETAT:	
Necrologia	347
Bibliografia	351
Secció Oficial i de Notícies	355

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULIANA

REVISTA D'ESTUDIS HISTÒRICS

ANY CIV

N.º 842

TOM XLIV

TERCERA ÈPOCA

PALMA DE MALLORCA

1988

Local Social: Monti-Sion, 9

Depòsit Legal, P. M. 738-1960

GRÀFIQUES MIRAMAR, S. A. Torre de l'Amor, 4 — PALMA DE MALLORCA

Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca*

GABRIEL PONS HOMAR
M.ª MAGDALENA RIERA FRAU
amb la col·laboració de VÍCTOR GUERRERO AYUSO

INTRODUCCIÓ.

A rel de les obres d'acondicionament d'un edifici adquirit per la cabiscolia de la Seu de Mallorca, amb la finalitat de donar cabuda a l'ampliació del seu Museu, foren trobats dos plints d'època romana. Notificada la troballa al Museu de Mallorca poguérem iniciar a partir de setembre de 1982 l'excavació del lloc.

Les possibilitats d'espai eren força reduïdes a causa de la limitació de la mateixa edificació (ens havíem d'amotllar als escassos metres quadrats que tenia), com pel fet de la manca d'interés a que el sondeig s'extengués a altres sectors de l'edifici. Així doncs, el sondeig fou practicat en una extensió d'uns 3 x 4 m. aproximadament (Fig. 1 i 2). Aquest és limitat per la banda N. W. amb el mur que separa l'edifici del claustre de la Seu, pel S.W. amb el mur de separació amb l'edifici contigu, per la banda S.E. amb un parament de tècnica irregular i d'època indeterminada, el qual arriba fins a la cota de 150 cm., mentre que pel costat N.E. les obres d'acondicionament ja estaven mig realitzades i no es permeté l'ampliació envers aquest sector.

L'EXCAVACIÓ.

Malgrat la petita extensió del sondeig, i com sol ésser comú a les excavacions de ciutats modernes superposades a les antigues, em pogut aïllar un relativament elevat nombre d'estructures, no és el mateix cas de les Unitats Estratigràfiques que es limiten a tres.

* FITXA TÈCNICA DE L'EXCAVACIÓ.

DIRECCIÓ: GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY.

DIRECCIÓ DEL TREBALL DE CAMP: GABRIEL PONS I HOMAR, M.ª MAGDALENA RIERA FRAU.
NETEJA I INVENTARI DELS MATERIALS: JOANA M.ª GUAL CERDÓ, GABRIEL PONS I HOMAR, M.ª MAGDALENA RIERA FRAU, FREDERIC SOBERATS LIEGEY, NATÀLIA SOBERATS SAGRERAS.

ESTUDI DELS MATERIALS: VÍCTOR GUERRERO AYUSO, GABRIEL PONS I HOMAR, M.ª MAGDALENA RIERA FRAU.

FOTOGRAFIA I PLANIMETRIA: PERE VALERIANO PÉREZ.

Aquests elements poden ésser definits de la següent manera (Fig. 1 i 2):

1.—Roca base: Crosta quaternària flosca que es localitza a la majoria de jaciments urbans de Palma, al sondeig es troba a —220 cm.

2.—Paviment de macs torrenters sobre una base d'argila. Està molt mal conservat, les pedres es troben sols als sectors més arrecerats. Dins l'argila hi havia incrustats gran quantitat de petits fragments de ceràmica.

3.—Plint d'escultura de 72 x 62 x 40 cm. La part superior presenta una doble motllura.

4.—Plint d'escultura construït amb dues peces superposades per donar-li una major altura que els dos laterals. Les seves mides totals són 80 x 76 x 50 cm. Presenta la mateixa motllura que l'anterior.

5.—Plint d'escultura semblant als anteriors, les seves mides són 74 x 70 x 38 cm.

6.—Fonament de formigó realitzat durant les obres d'acondicionament de l'edifici.

7.—Basament d'un mur de grans blocs de marès escairats, sobre ell es sustenten els fonaments d'una de les parets del claustre de la Seu, sembla formar part de la façana d'un edifici d'època romana.

8.—Unitat estratigràfica homogènia de terra ocre que conté materials datables entre els segles I a. C. i IV d. C. Es pot interpretar com un reble de nivellació de construccions posteriors.

9.—Unitat estratigràfica formada per una acumulació de cendres, no ens ha estat possible la seva interpretació.

10.—Paviment amb una composició variada, a sectors sols argila trepitjada i a altres la mateixa argila mesclada amb marès molt capolat.

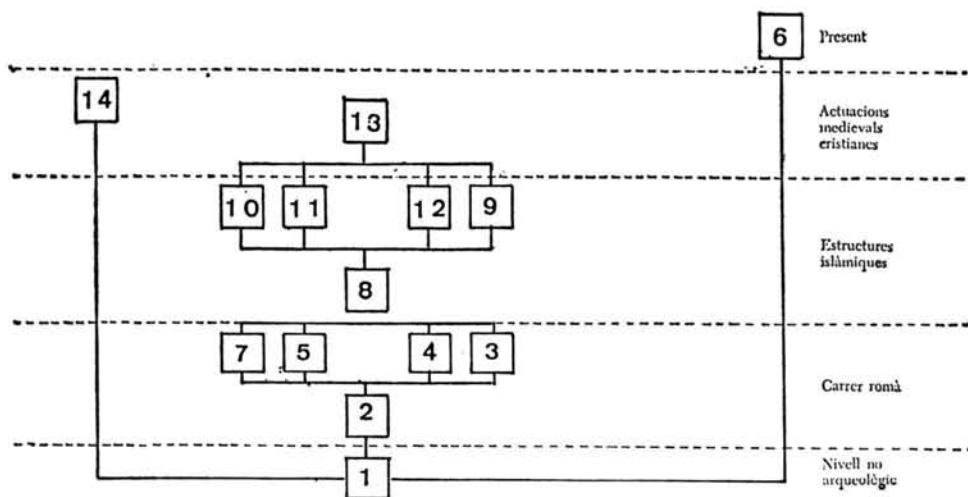
11.—Mur format per dues cares de pedres irregulars i la zona central de terra o pedres irregulars més petites. A la major part del sondeig conserva tan sols una filada de pedres.

12.—Mur de pedres irregulars que atravesa tot el sondeig i del qual només en resta una de les cares.

13.—Nivell de reble molt heterogeni, format per terra, pedres irregulars, teules i un abundant material ceràmic de cronologia molt ampla, la totalitat anterior a 1230.

14.—Arc apuntat que empotrat al mur de l'edificació existent, els seus fonaments atravesen tots els nivells fins a sustentar-se a la roca.

Partint de les seccions realitzades (Fig. 2) es poden establir unes matrius que ens permeten veure les relacions temporals i estratigràfiques entre tots aquests elements. La fusió de totes elles ens dóna la seqüència completa del jaciment:

Com veim quatre han estat els moments d'ocupació que han afectat a la zona:

- Època romana.—Construcció del carrer directament sobre els sediments naturals, no hi ha indicis de cap ocupació anterior.
- Període islàmic.—Cobriment del carrer romà i nivellació per a l'edificació d'estructures.
- Actuacions medievals cristianes.—Cobriment de les edificacions islàmiques i construcció de les primeres estructures de fonamentació profunda.
- Restauracions actuals que han permès el descobriment dels nivells arqueològics.

Cada un dels nivells d'ocupació ve datat per l'inmediat superior, al no trobar-se materials directament associats a les estructures.

INVENTARI DELS MATERIALS.

Tot i que la zona excavada fou molt petita els materials que aportà foren quantiosos, com ho demostra la xifra de més de 2.600 fragments ceràmics. Com s'observarà a continuació, el conjunt de materials de cada unitat estratigràfica no permet parlar, ni molt manco, de moments d'hàbitat a un període concret, sinó, al contrari, d'una impressionant barreja de materials de diferents èpoques, i sense que s'observàs en cap moment que aquests fossen "in situ".

Barreja a banda, s'observen unes diferències clares quan a materials entre els dos nivells establers. Així, a la unitat estratigràfica 13 apareixen en contacte ceràmiques clàssiques amb ceràmiques islàmiques, mentre que a la U. E. 8 els materials són exclusivament d'època romana.

La numeració dels materials correspon a la de l'excavació.

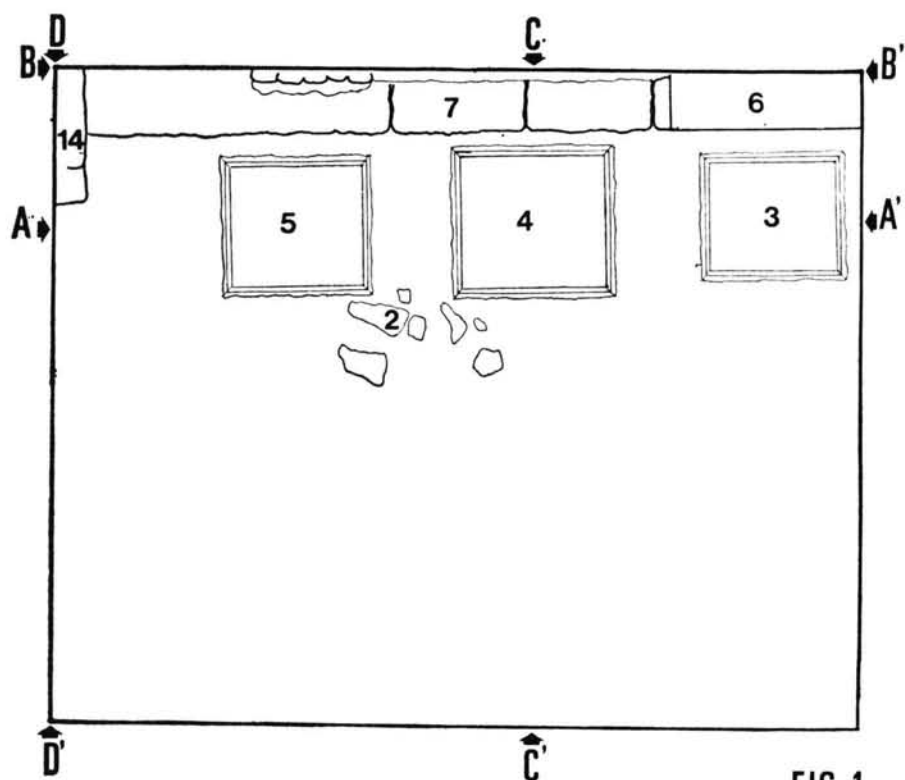
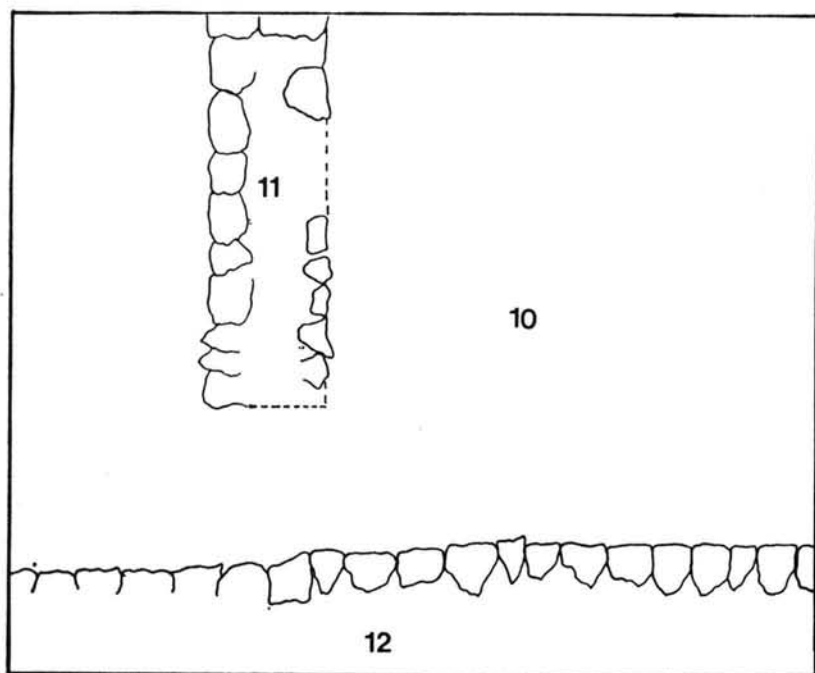
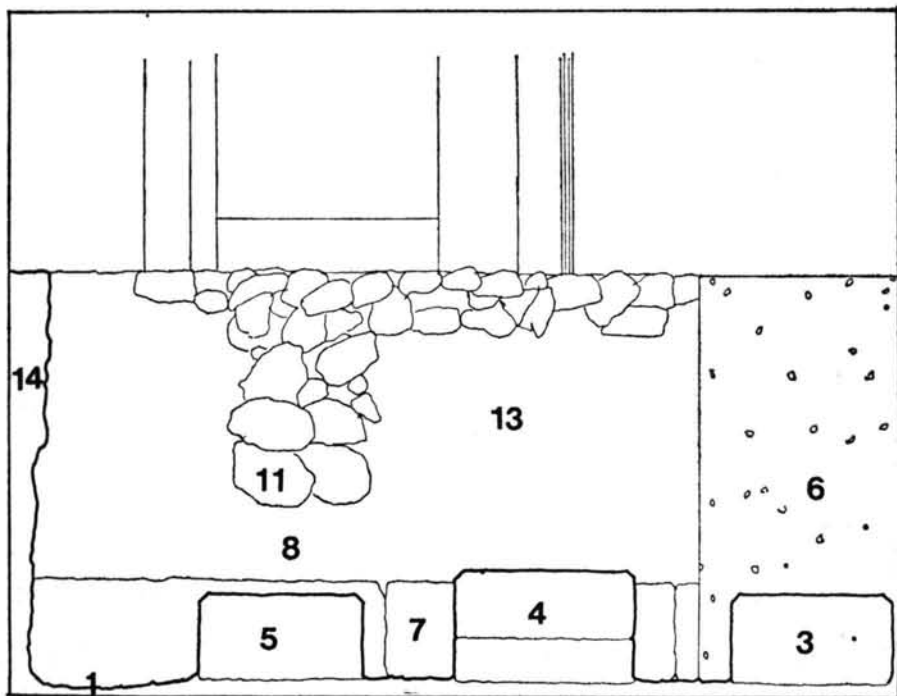
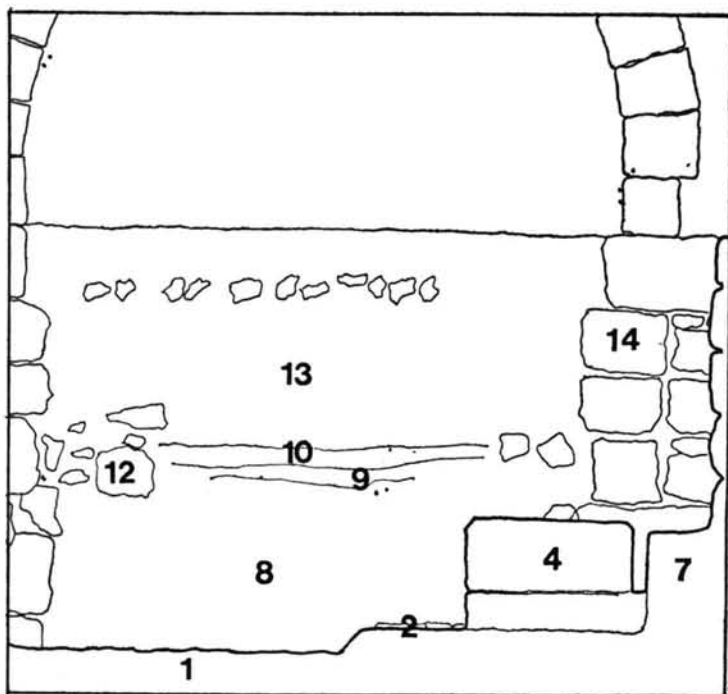

FIG. 1

— SECCIÓ À-A'
 — SECCIÓ B-B'

— SECCIÓ C-C'
 — SECCIÓ D-D'

FIG. 2

Unitat Estratigràfica 13.

CERÀMICA.

Republicana i Alt Imperial.

Un fragment de vora de ceràmica pseudo-campaniana del Nord d'Àfrica, porta dues acanaladures a la part externa i sota la vora. Constatam també la presència de dos fragments de terra sigilata sudgàlica.

Terra Sigillata Clara A.

És representada per un fragment de vora pertanyent a la forma Lamb. 1 A (Hayes 8), fragment de vora Lamb. 2 A (Hayes 9 A), vora de Lamb. 3 B (Hayes 14), fragment de vora Lamb. 6 (Hayes 34), dos fragments de vora Lamb 8 (Hayes 14/17), un fragment de base de la forma Lamb. 9 B (Hayes 63), 10 fragments de vores i bases de Lamb. 10 A (Hayes 23 B), i un fragment de vora Lamb. 10 B (Hayes 23 A).

Terra Sigillata Clara C i Lucente.

Malgrat no haver trobat fragments que ens permetin una identificació amb una o altra forma, si que són presents alguns fragments informes, un d'ells podria correspondre a la forma Lucente Lamb. 1/3.

Terra Sigillata Clara D.

A l'igual que els tipus anteriors és una ceràmica poc freqüent en aquest nivell. Només un fragment de fons, possiblement de la forma Lamb. 51 (Hayes 59), i alguns informes la testimonien.

Ceràmica comuna romana.

Els materials estudiats es concreten en una vora de ceràmica de parets fines forma Mayet XLIII i alguns fragments inclassificables, fragments d'olles Vegas 5 i tapadores vegas 16, així com una vora de morter Vegas 7.

Material amfòric.

En aquest nivell es redueixen a un fragment d'africana Spatheion (n.º Inv. 904-1190), i un fons de pivot tardo-romà forma Keay B/3/106 (n.º Inv. 075).

CERÀMICA ISLÀMICA.*Safa.*

16 fragments de diferents variants de la forma Rosselló 1, els quals podem desglosar com segueix:

- Una vora vidriada en verd intens.
- Quatre vores amb el vidriat degradat.
- Una vora amb decoració geomètrica en verd i manganès.
- Dues vores sense vidriar.
- Quatre fragments de peu amb vidriat verd intens.
- Tres fragments de peu amb el vidriat degradat.

Gerra/Gerreta.

Observam la presència de diferents variants de la forma Rosselló 3.

- Dos fragments de vora que possiblement pertanyia a la variant Bee.
- Quatre fragments de vora de la variant Bff.
- Un fragment de vora de la variant C.
- Alguns fragments de variants comunes, algunes d'elles amb decoració a l'almagra.
- Fragments informes tant de les variants fines com de les comunes.

Llàntia.

Només han aparegut dos fragments d'aquesta forma ceràmica, la Rosselló 6, un fragment de caçoleta i un fragment de bec de la variant 4.

Escudella.

Correspon al tipus Rosselló 7 i es contabilitzen tres fragments de vora d'aquesta forma.

- Un fragment amb vidriat blanc.
- Un fragment amb vidriat verd a l'exterior i blanc a l'interior. Porta decoració en verd i manganès.
- Un fragment vidriat en verd intens.

Tapadora.

Es trobaren 11 fragments que cal relacionar amb la variant A de Rosselló, un d'ells decorat amb corda seca parcial.

Ribell.

S'identifiquen 16 vores d'aquesta forma, tots ells corresponen a la variant A. Així mateix, són abundosos els fragments de base i informes que poden pertànyer a aquesta forma.

Trespeus.

Dos fragments de vora i cos vidriats en blanc per les dues cares, els quals corresponen a dos trespeus identificables amb la variant D de Rosselló.

Olla.

Encara que els fragments d'aquest tipus són corrents a l'excavació, només tenim tres fragments identificables. Aquests són dos fragments de la variant Ec i un fragment de la variant E sense poder concretar més.

Alfàbia.

Tenim dues vores de ceràmica que poden ser identificables amb aquesta forma, en concret amb la variant C de Rosselló.

Altres formes.

Cal fer esment a dos fragments de formes diferents que per les seves característiques semblen ser, formalment una novetat dintre el panorama de les ceràmiques trobades a l'illa. Aquests són el nombre 94 i el 101 que més avant analitzarem.

Figura antropomorfa de terra cuita.

Hem pogut identificar restes d'un possible siurell format per una placa circular, sobre la qual es situa una petita caçoleta entre les cames d'una persona que es troba asseguda, de la qual sols es conserva la part inferior.

Unitat Estratigràfica 8.

CERÀMICA.

Ceràmica fina d'Època Republicana.

Estudiam aquests materials de forma conjunta car llur quantitat és molt esquifida. Així, s'han identificat dos fragments informes de campaniana A i un fragment de ceràmica pseudo-campaniana ebusitana de difícil identificació, tam-

bé fou excepcional la troballa d'un fragment de peu decorat amb rodeta de sigillata aretina, així com un fragment informe del mateix tipus de ceràmica.

Terra Sigillata Sudgàllica.

Són pocs els fragments trobats, només alguns informes, un d'ells amb decoració.

Sigillata Clara A.

És un tipus ceràmic molt freqüent en aquest nivell i representat per una ampla gamma de formes. Podem esmentar la presència d'un fragment de vora Lamb. 1 A (Hayes 8 A), una vora Lamb. 1 B (Hayes 8), dues vores de Lamb. 2 (Hayes 9 A), tres vores de la forma Lamb. 3, vora de Lamb. 4, tres vores de Lamb. 6 (Hayes 34), tres vores de Lamb. 8 (Hayes 14/17), dues vores Lamb. 9 A (Hayes 181), tres fargments de Lamb. 9 B (Hayes 63), 8 fragments de vores i bases de la forma Lam. 10 A (Hayes 23 B), un fragment de vora Lamb 18 (Hayes 56).

Sigillata Clara C.

Encara que s'han trobat un cert nombre de fragments d'aquest tipus només s'identifiquen alguns d'ells. Aquests pertanyen a les formes Lamb. 40 (Hayes 50) de la qual hi ha 6 fragments, un fragment de Lamb. 42 (Hayes 67) i un fragment de Lamb. 44.

Sigillata Clara D.

A l'igual que els altres tipus és representat per una varietat important de formes. Així, tenim fragments identificables amb les formes Lamb. 41, amb quatre fragments, un fragment de Lamb. 42, un fragment de Lamb. 54 (Hayes 61 A) i un fragment de la forma Lamb. 55 B (Hayes 88). A més ha aparegut un fragment de vora de la forma Hayes 90 de pasta i superfície gris.

Ceràmica comuna romana.

D'entre la ceràmica comuna destaquen dos fragments de ceràmica de Parets Fines de difícil identificació. Són freqüents els fragments d'olles de vora aplicada Vegas 5 i dels plats i tapadores Vegas 16, també un fragment de mortar Vegas 7, una vora d'olla Vegas 3 i una vora de gerra possiblement de la forma Vegas 39. També es present un fragment de caçoleta de llàntia.

Material amfòric.

En aquest nivell ha resultat més abundós i de gran diversitat quedant desglossat de la següent manera.

- Dos fragments de vora de itàliques tardo-republicanes.
- Quatre fragments de laietanes Dressel 2/4 i una itàlica Dressel 2/4.
- Ebusitanes P. 25.
- Una vora de Ebusitana P. 26.
- Un fragment de vora i un pivot de PE. 18.
- Tres vores de PE. 41.
- Cinc vores d'ebusitana Baix-imperial, dues d'elles amb arrancament d'ansa.
- Dues vores de Beltran 62.
- Una vora de Dressel 20.
- Una vora d'africana tardo-romana Keaey 7.

Metall.

Numismàtica: sis monedes de bronze no identificables.

Escultura: una mà esquerra de bronze i altres fragments modelats.

Joièria: anell de bronze.

Material ossi.

En contacte amb el trespol es trobà una agulla d'òs de cap rodó que té 68 mm. de llarg.

Material lític.

Són bastant nombrosos els fragments de rengletes de marbre de diferents tonalitats, blans, verd i grana. També podem afegir un fragment de pedra calcària motllurada formant ondulacions.

Material de vidre.

Es redueix a petits fragments d'escàs volum i tonalitats diferents, d'entre ells destaca un fragment de tipus millefiori.

ESTUDI DELS MATERIALS

La ceràmica fina Republicana i Alt Imperial.

Aquest tipus de ceràmica fou, com hem pogut apreciar a l'inventari, sensiblement escàs. A més, la major part són informes i només dos fragments poden ésser identificats amb una forma concreta.

Un primer fragment cal identificar-lo amb la vora d'un bol de pseudo-campaniana nord-africana, possiblement de Cartago (N.º Inv. 839, Fig. 3-2).

Aquest es defineix pel seu vernís de color negrós de poca intensitat i tonalitat mate, el qual es molt adherit a una pasta dura i de color cendrós. La vora és lleugerament arrodonida i amb dues acanaladures a la part inferior de la cara externa.

Aquest fragment és molt semblant als apareguts a Byrsa tant per forma com per tipus de pasta i vernís.¹ A Mallorca és un tipus gairebé desconegut, encara que cal esmentar la troballa de tres exemples a l'ancoratge de Na Guardis.²

Ja en el camp de les sigillates destaca l'aparició d'un peu gruixut segurament de sigillata aretina, la qual porta una decoració de tres anells concèntrics complementats amb petites incisions a l'anell extern. La recerca de possibles paral·lèls amb altres troballes no ha estat profitosa (N.º Inv. 3.403, 3-1).

Així mateix, malgrat no gaudir d'alguna forma de sigillata aretina, tenim un fragment de vora de sigillata sudgàlica decorada (Fig. 3-3), la qual correspondria a una forma troncocònica, possiblement una copa semblant al tipus Dragendorff 33.³

Terra Sigillata Clara.

Com ja ha quedat especificat a l'inventari les sigillates clares representen el conjunt de ceràmiques fines més abundós del sondeig pel que fa a les ceràmiques romanes.

La tipologia de les sigillates clares de la Mediterrània Occidental es caracteritza, com ja diu G. Martín,⁴ per la seva monotonia, amb una reiteració continua de les formes i els seus trets. El sondeig que estudiem respon totalment a aquestes característiques.

Terra Sigillata Clara A.

Forma 1.

S'identifiquen tres fragments, dos d'ells corresponen a la variant Lamb. 1 A (Hayes 8) amb decoració de rodeta a la vora (Fig. 3-4), aquestes són datades per Hayes entre el 80 i el 90 d. C. fins al 160 d. C. De la variant 1 B, sense decoració, tenim un fragment (Fig. 3-5) que es pot situar a la segona meitat del segle II.⁵

Forma 2.

Els tres fragments d'aquest tipus pertanyen a la variant A de Hayes al portar decoració de rodeta sota la vora (Fig 3-6 i 7). La cronologia d'aquesta variant abarca entre el 100 i el 160 d. C.⁶

¹ LANCEL, S.: *Byrsa II. Rapports préliminaires sur les fouilles 1977-1978: niveaux et vestiges puniques*. École Française de Rome, 1982, p. 24.

² Informació donada pel mateix director de les excavacions.

³ OSWALD, F. - PRYCE, D.: *Introduction to the study of Terra Sigillata*. Gregg press L.T.D. London, 1966, làmina LI.

⁴ MARTÍN, G.: *Terra sigillata clara de Pollentia*. Pollentia 3 Estudio de los materiales, I Sa Portella excavaciones 1957-1963. Ciutat de Mallorca, 1983, pp. 169-240.

⁵ HAYES, J. W.: *Late roman pottery*. The British School at Rome. London, 1972, pp. 33-35.

⁶ Op. cit. pp. 35-37.

Forma 3.

Tenim tres fragments de la variant A de Lamboglia que es diferencia pel seu llavi arrodonit (Fig. 3-8 i 10); també apareix un exemple de la variant 3 B i de llavi bisellat a l'interior (Fig. 3-9). Tots els fragments tenen unes parets molt rectes i el diàmetre de les boques és reduït. La cronologia d'aquest tipus és molt dilatada, encara que les variants que es presenten semblen correspondre a la B de Hayes que s'enmarca entre el 160-200 d. C.⁷

Forma 6.

Malgrat sigui una forma poc freqüent a altres jaciments en aquest sondeig han aparegut quatre fragments, els quals tenen una vora de característiques semblants a la trobada a la zona de la Portella de Pollentia,⁸ tot i que aquesta és de parets més rectes que les del sondeig que estudiam. Els fragments els podem definir com vores exvassades amb la part interior bisellada i parets lleugerament corvades (Fig. 4-1 a 3).

La cronologia d'aquesta forma és encara poc definida, Hayes proposa unes dates que oscil·len entre finals del segle II i principis del III.⁹

Forma 8.

Corresponen a aquest tipus cinc fragments de vores ja sigui de llavi arrodonit o apuntat (Fig. 4 —4 i 5). La cronologia és poc precisa. El fragment 1901 pot correspondre, per la corvatura de les parets, a la variant 14/17 de Hayes que aquest autor situa cap a la segona meitat del segle II;¹⁰ els altres fragments són menys definits i per tant no és possible determinar datacions concretes.

A més a més, no hi ha igualtat de criteris pel que fa a la cronologia entre els diferents autors. No obstant això, darrerament es tendeix a donar un ample marge cronològic; així G. Martín les fa presents des dels inicis de la producció d'aquest tipus ceràmic i derivats de formes anteriors.¹¹

Forma 9.

Sis són els fragments els quals corresponen a diverses variants, ja sigui per portar o ser marcat el peu de la base. Pel que fa a la cronologia les podem situar bàsicament envers la segona meitat del segle II i principis del III (Fig. 4-7).¹²

Forma 10.

Dels 10 fragments estudias 9 corresponen a la forma 23 B de Hayes, la qual es diferencia per tenir l'interior del llavi engruixit, mentre que la variant 23 A té el llavi arrodonit (Fig. 5-1 a 7). Aquesta forma s'inicia a la primera meitat del segle III.¹³

⁷ Op. cit. p. 39.

⁸ MARTÍN, G.: Op. cit. p. 174.

⁹ HAYES, J. W.: Op. cit. p. 56.

¹⁰ Op. cit. pp. 42-43.

¹¹ MARTÍN, G.: Op. cit. p. 175.

¹² HAYES, J. W.: Op. cit. pp. 49-51.

¹³ Op. cit. pp. 45-48.

Forma 18.

És una forma poc usual als jaciments mallorquins, en aquest cas trobam un únic fragment (Fig. 5-8). Aquest té una vora engruixida a la part exterior i el llavi arrodonit; cal relacionar-la amb la variant 5 C de Hayes, la qual cronològicament s'enquadra cap a la meitat de la quarta centúria.¹⁴

La Terra Sigillata Clara Lucente.

Els pocs fragments que hem pogut trobar són informes, si bé un d'ells porta decoració de rodeta al cos, per la qual cosa podria ésser identificat amb la forma 1/3. Aquesta forma té una cronologia dilatada que va de finals del segle III a la segona meitat de la quarta centúria.¹⁵

La Terra Sigillata Clara C.

Forma 40.

És la forma més frequent de les clares C, representades per set fragments entre vores i bases, seguint la tònica general de l'illa. La seva cronologia oscilla entre la segona meitat del segle III i els inicis del segle IV.¹⁶

Forma 42.

Sols hem identificat un fragment de vora que porta una canaladura. Sembla que no és molt frequent als jaciments illencs, així a la Portella de Pollentia únicament apareixen dos fragments.¹⁷ La cronologia sembla ser similar a la Lamboglia 40.

Forma 44.

A l'igual que l'anterior és una forma poc usual a l'illa, de fet a la zona de la Portella de Pollentia no es troba cap fragment. En aquest cas hem trobat un fragment de vora d'un petit bol (Fig. 4-6). Segons Lamboglia aquesta forma és una derivació de la Lamboglia 8 de la Clara A.¹⁸

Terra Sigillata Clara D.

Forma 41.

Representa la forma més nombrosa dins el tipus de les clares D al sondeig amb quatre fragments de vora (Fig. 6-1). Aquests plats de gran diàmetre i escassa fondària són tots envernissats únicament a l'interior.

¹⁴ HAYES, J. W.: op. cit. pp. 26-29.

¹⁵ LAMBOGLIA, N.: *Nuove osservazioni sulla "Terra Sigillata Chiara II" (Tipi C, Lucente e D)*. *Revista di Studi Liguri* anno XXIX. Bordighera, 1963, pp. 168-170.

¹⁶ HAYES, J. W.: op. cit. pp. 69-73.

¹⁷ MARTIN, G.: op. cit. p. 180.

¹⁸ LAMBOGLIA, N.: op. cit. p. 156.

Forma 42.

Aquesta forma de vora semblant a l'anterior però amb dues ones, correspon a una peça en forma de plat fons i de la qual tenim un exemple al sondeig. Cal fer notar que aquest fragment té un perfil lleugerament diferent als presentats per Lamboglia i per Hayes, així com dels apareguts a la Portella de Pollentia. Mentre que els prototipus estudiats el té a l'inrevés (Fig. 5-9). La cronologia donada per Hayes és molt dilatada oscil·lant, segons les variants, entre el 360 i el 470.¹⁹

Forma 54.

Malgrat sigui una forma frequent als jaciments Baix Imperials de l'illa només hem trobat un fragment de vora al sondeig. Es tracta d'una vora recta de perfil triangular i amb el llavi apuntat. La cronologia proposada per Hayes abraça dels 325 al 450 d. C.²⁰

Forma 55.

El fragment de vora aparegut és de llavi arrodonit i diferenciat del cos per dos esglaons, un a l'interior i l'altre a l'exterior, provocats per la major gruixa de la vora. La forma correspon a la variant B de Lamboglia i a la forma Hayes 88. Aques autor la situa entorn als inicis del segle VIè.²¹

Altres formes.

També cal apuntar l'aparició d'un fons de morter, aquest té la base plana i les parets, malgrat es conservi un troç molt petit, sembla serien molt obertes i rectes (Fig. 6-11).

Ceràmica paleocristiana grisa.

Un fragment de vora ens ha permès identificar aquest tipus de ceràmica al jaciment, la qual pot esser identificada amb la forma 89 de Hayes en vernís roig. Els escassos coneixements que es tenen sobre aquest tipus de ceràmica no permet precisions. Malgrat això, cal afirmar que seria un dels fragments més tardans de l'excauació, el seu paral·lel formal en vernís roig té una cronologia entre la segona meitat del Vè i principis del VIè²² (Fig. 5-10).

LA CERÀMICA COMUNA ROMANA.

Ceràmica de "Parets Fines".

La presència d'aquestes terrisses és molt reduïda, en concret s'ha identificat un fragment de vora que podria pertànyer a la forma Mayet XLIII. Es tracta

¹⁹ HAYES, J. W.: op. cit. pp. 112-116.

²⁰ Op. cit. pp. 100-107.

²¹ Op. cit. p. 136.

²² Op. cit. pp. 136-139.

d'un gobelet de vora rodonida i amb acanaladures, porta decoració a la barbotina de tres mugrons i dues línies que podrien tractar-se de fulles d'aigua (Fig. 6-2).²³

Un segon fragment (N.º Inv. 3.075), correspon a un gobelet de boca tancada amb vora engruixida i llavi plà, la pasta és de color rosat (Fig. 6-3). La peça N.º Inv. 3.074 pertany a la part inferior d'un gobelet, té la base plana i diferenciada i la seva pasta és grisenca. A més d'aquests fragments tenim una altra base i alguns informes, tots ells inclassificables donada la fragmentarietat del seu estat.

Ceràmica de cuina.

Les formes que hem pogut identificar s'enquadren dins la llista de ceràmiques que de forma reiterada i monòtona apareixen als jaciments mallorquins. Les de major importància quantitativa són les olles de vora aplicada i fons estriat, correspon a la forma 5 de Vegas (Fig. 6-4 a 7, Fig. 7-1),²⁴ i les tapadores Vegas 16 (Fig. 8-1 a 8).²⁵ Aquests dos tipus presenten unes característiques de forma i qualitat similar i no presenten cap diferència de les peces conegudes fins ara, només cal destacar la presència d'una vora d'olla Vegas 5 fabricada a mà (Fig. 6-4).

Apart d'aquestes dues formes cal esmentar les quatre vores de morter (Fig. 7-3 a 5), les quals són de característiques semblants a les pollentines. En concret la peça 1.582 cal relacionar-la amb la variant 8 de Vegas, la qual aparegué a la casa Nordest i per tant datable a la segona meitat del segle I i principis del segle II.²⁶ El fragment 939 té una notable semblança amb la variant 11 de Vegas apareguda a la Casa dels Dos Tresors, amb una cronologia entre la meitat del segle III i el IV.²⁷

Altres formes són una boca d'olla amb la boca cap a dintre, la qual correspondria al tipus Vegas 3;²⁸ alguns fragments de gerres entre els quals destaca un fragment de coll de boca tancada amb la boca diferenciada i el llavi arrodonit, la qual porta una ansa que arranca de sota la vora (Fig. 9-4), i que es podria relacionar amb les gerres Vegas 39.²⁹ Així mateix, observam la presència d'un platet de pasta blanca-grogosa de mala qualitat (Fig. 8-10) que pot identifac-se amb la variant 8 del tipus 16 de Vegas.³⁰

Així doncs, es comprova una gran abundància de fragments d'olles i tapadores i una escassa presència d'altres formes de la ceràmica de cuina.

²³ MAYET, F.: *Les ceràmiques a parois fines dans la Peninsule Iberique*. Centre National de la Recherche. París, 1975, pp.

²⁴ VEGAS, M.: *Ceràmica común romana del Mediterráneo occidental*. Publicacions eventuales de la Universitat de Barcelona n.º 22. Barcelona, 1973, pp. 22-26.

²⁵ Op. cit. pp. 49-53.

²⁶ Op. cit. pp. 28-34.

²⁷ Op. cit. p. 34.

²⁸ Op. cit. pp. 17-19.

²⁹ Op. cit. pp. 95-97.

³⁰ Op. cit. pp. 49-53.

Llàntia.

Fragment de caçoleta amb ansa d'una llàntia de la forma Ponsich III-B (Dressel 20) (Fig. 8-9). Al voltant del disc central porta decoració d'oves.⁸¹

Aquest conjunt de materials ens marquen una cronologia molt ampla, des de època Republicana fins al segle V d. C. En tot cas, són especialment importants per la freqüència d'aparició els materials dels segles II i III d. C., sempre tenent en compte que es tracta de sigillates africanes amb cronologies molt amples.

Les formes són molt comuns als altres jaciments de l'illa de Mallorca, principalment a Pollentia, emperò s'en donen també de poc freqüents, com les formes Lamb. 6 i Lamb. 18 de Sigillata Nordafricana A i la Lamb. 42 de Sigillata Nordafricana D.

De totes maneres, aquest tipus de ceràmica d'importació nordafricana domina el panorama de les ceràmiques de servei de taula des de finals del segle I d. C. Les ceràmiques de cuina, amb formes paral·leles a les sigillates clares són també d'importació nordafricana, encara que cal apuntar la presència d'una imitació possiblement local de la forma 5 de Vegas.

81 PONSICH, M.: *Les lampes romaines en terre cuite de la Mauretaine Tingitane*. Rabat, 1961

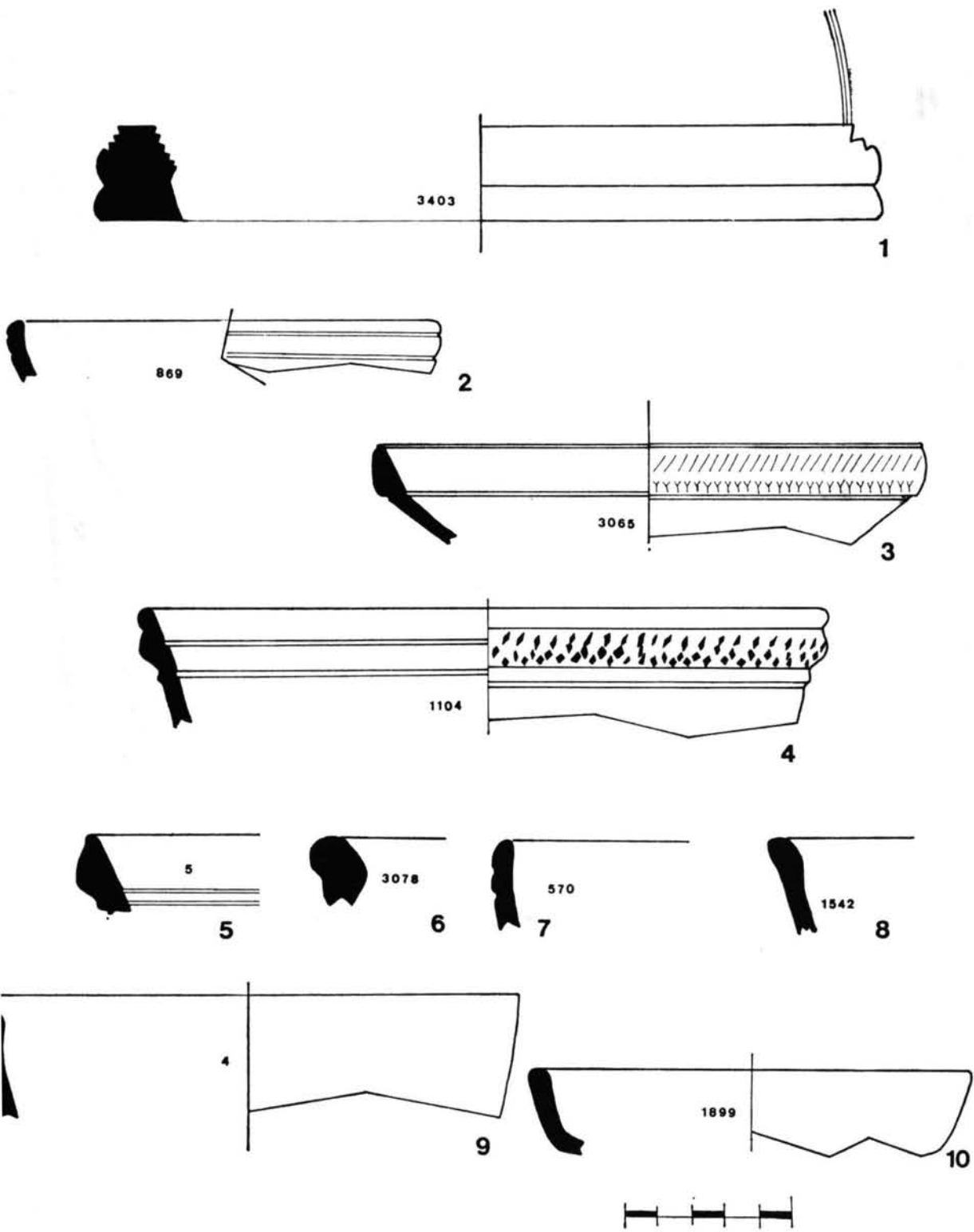

FIG. 3

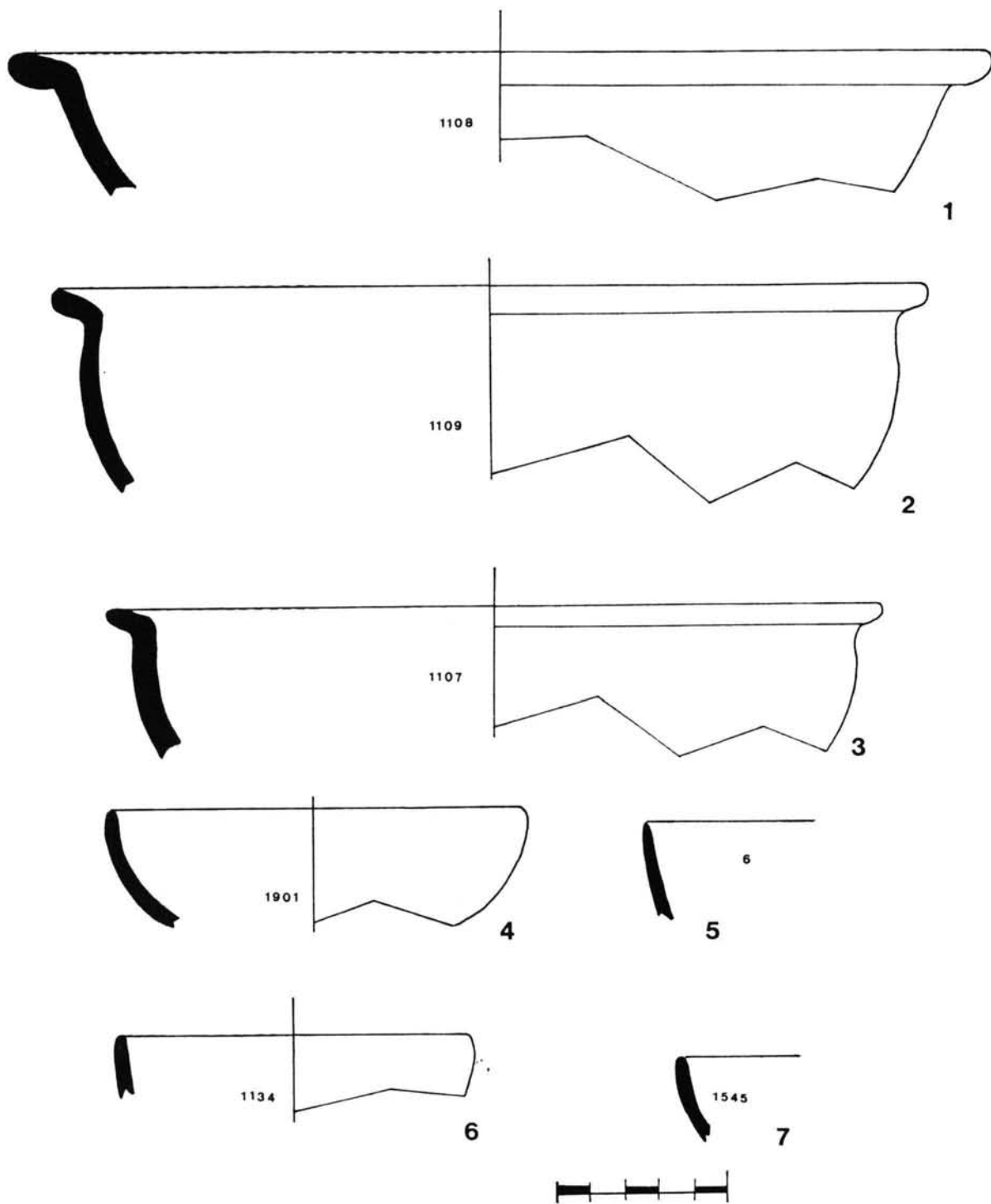

FIG. 4

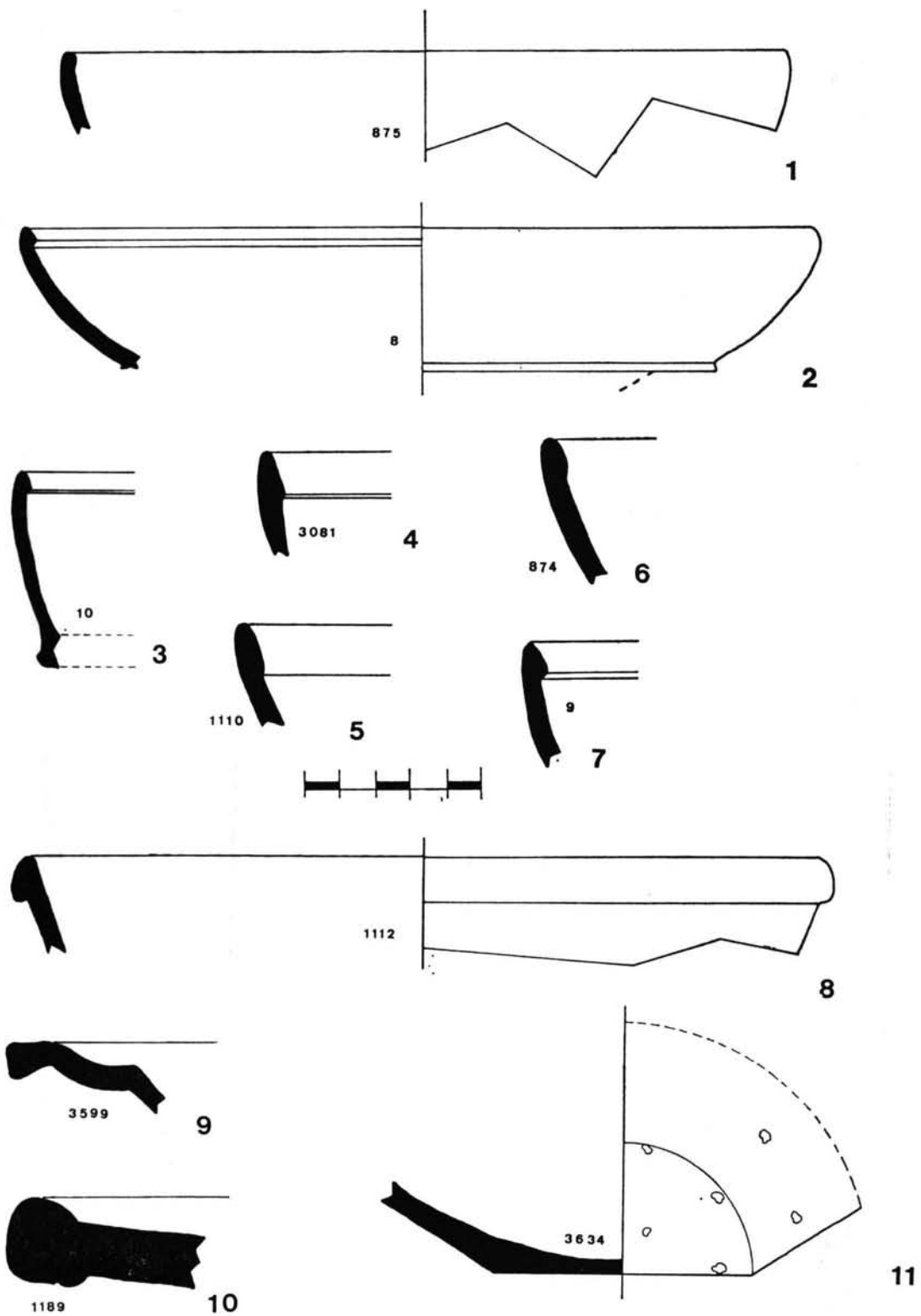

FIG. 5

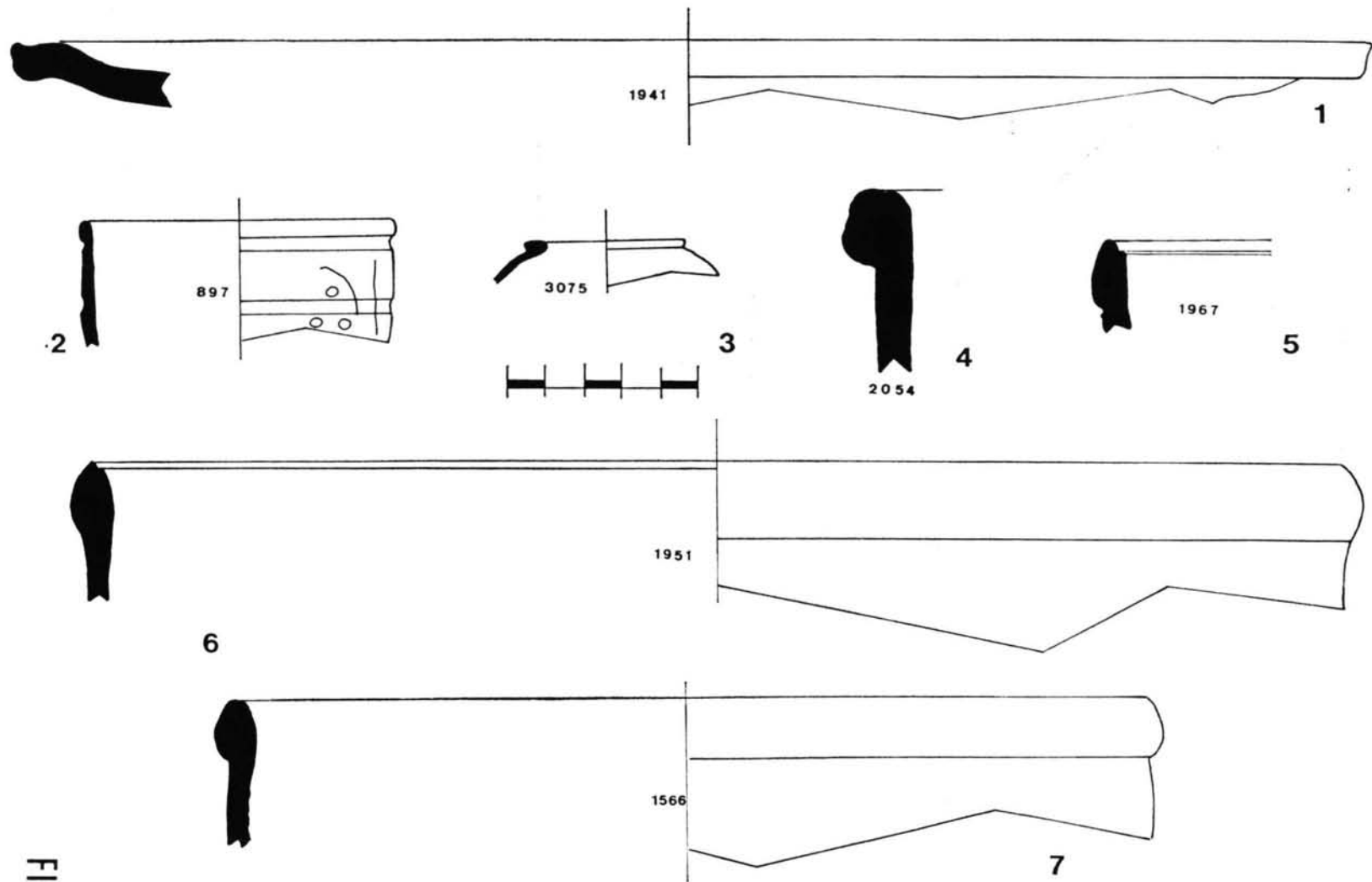

FIG. 6

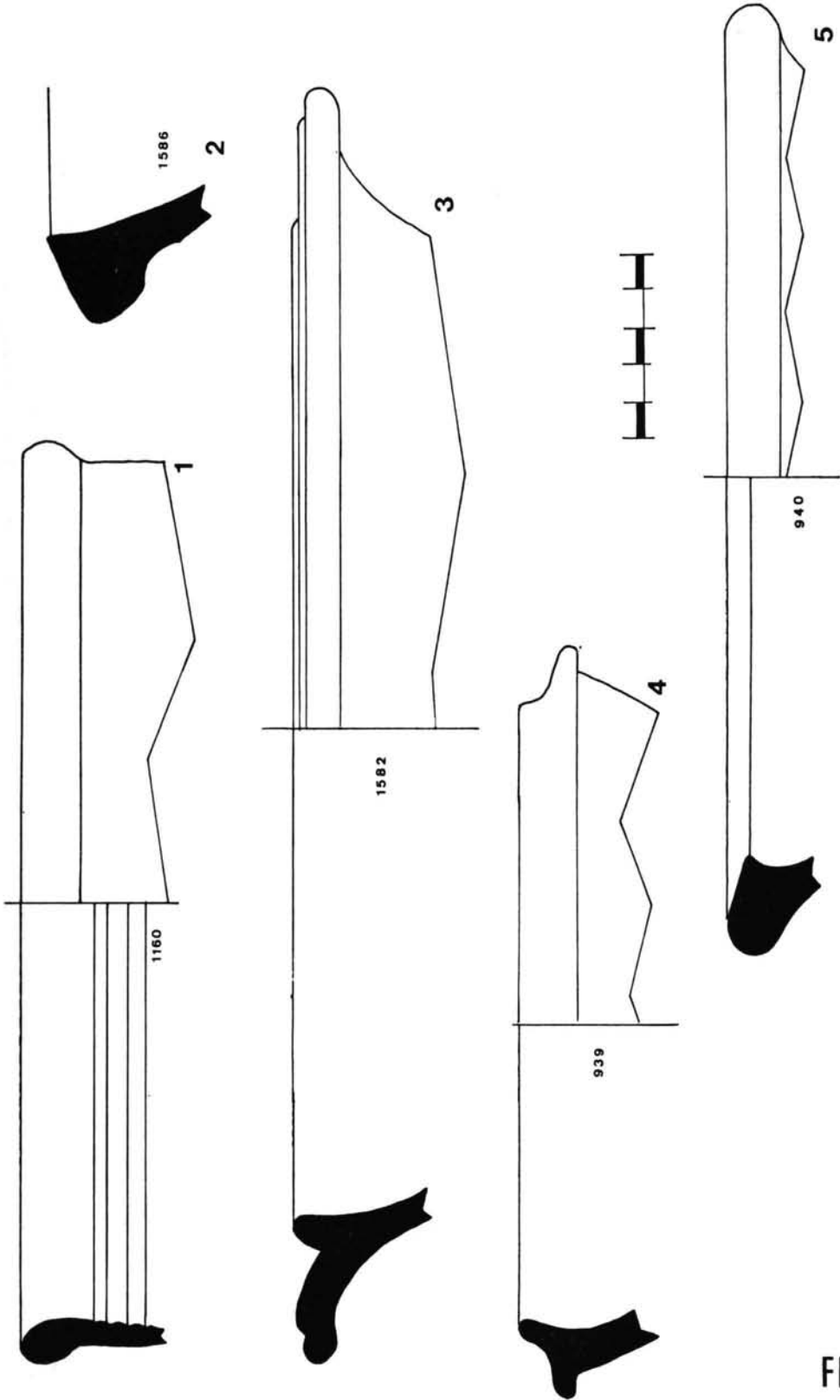

FIG. 7

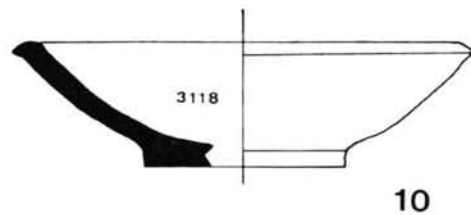
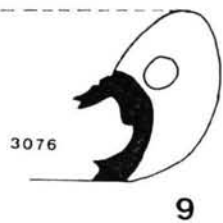
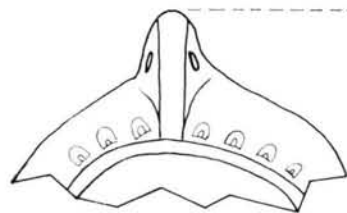
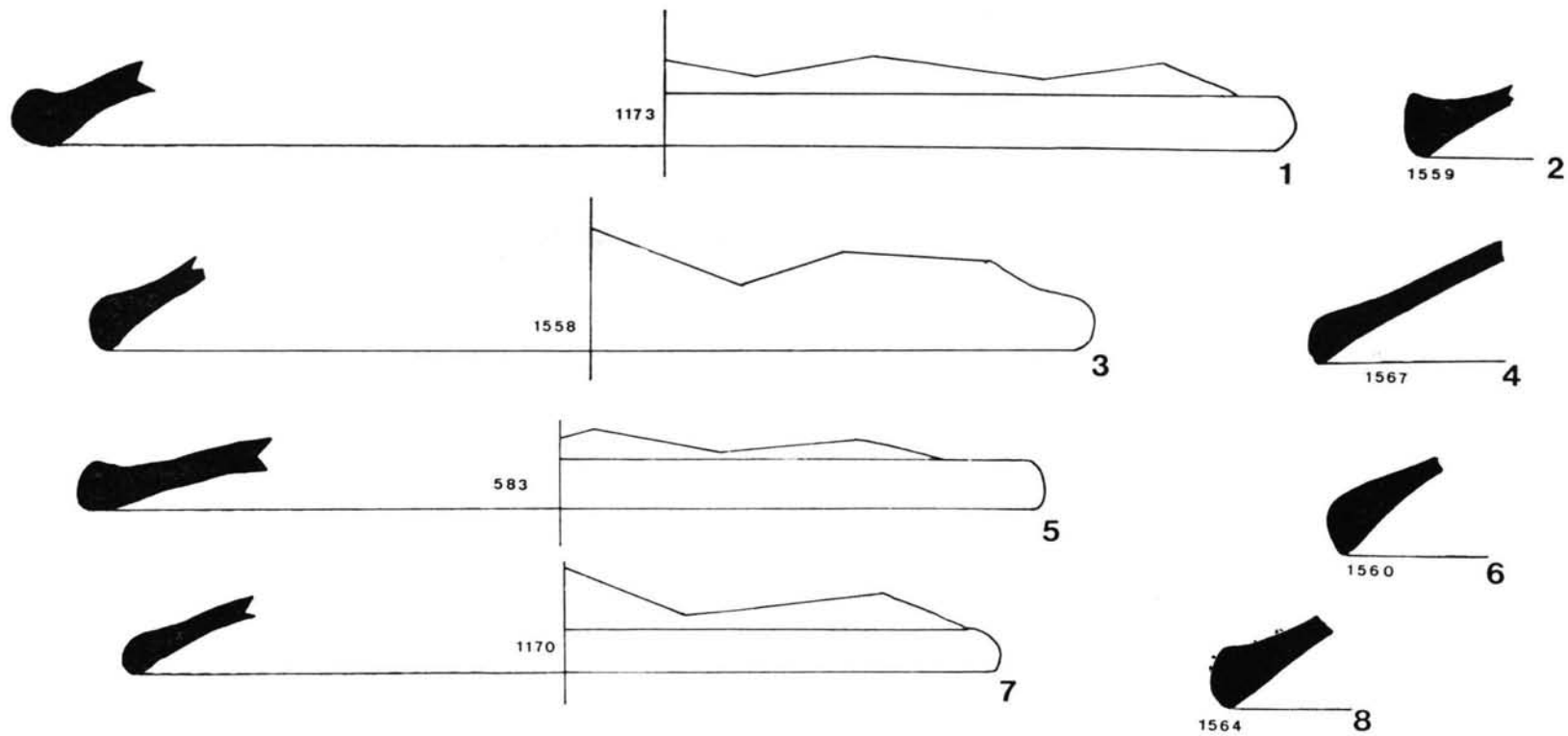

FIG. 8

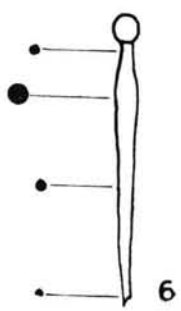
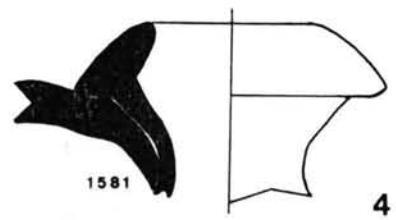
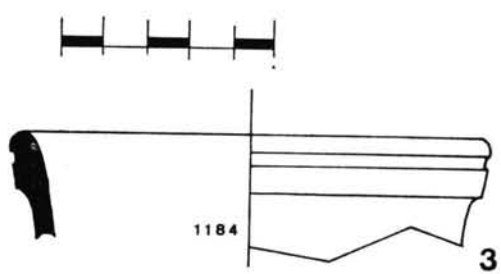
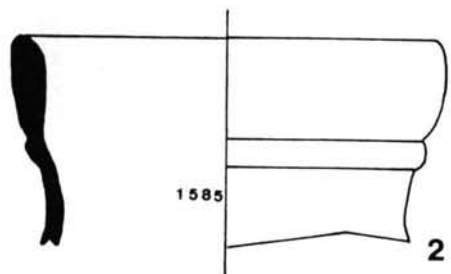
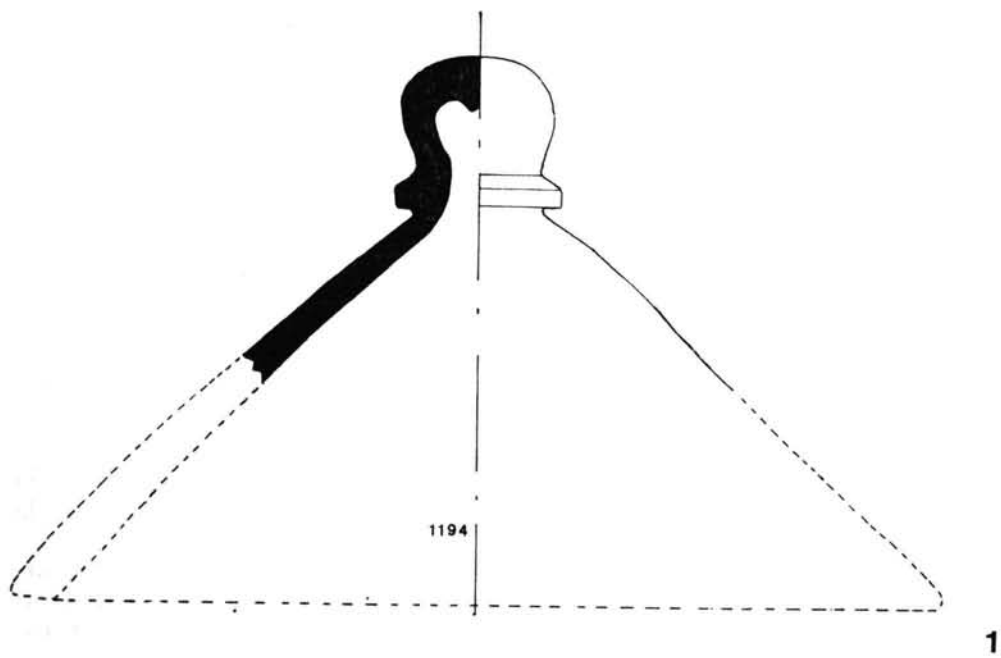

FIG. 9

EL MATERIAL ANFÓRICO

V. GUERRERO AYUSO

El lote de ánforas halladas en estos sondeos es realmente modesto y fragmentario como para poder extraer de él conclusiones con posibilidad de aplicación general al tráfico comercial de la antigua colonia fundada por Q. C. Metelo el 123 a. C.; en principio ningún fragmento remonta con claridad el 100 a. C., lo que sin duda puede interpretarse como un síntoma claro de que a pesar de la fundación un cuarto de siglo antes, fundación estrictamente administrativa, la ciudad real tardaría aún cierto tiempo en arrancar como núcleo urbano capacitado de concitar intereses comerciales de cierta envergadura para dejar rastros arqueológicos importantes. Esta situación comienza a cambiar hacia el primer cuarto del siglo I a. C.³² cuando los materiales de importación tardorrepublicanos comienzan a estar presentes en cantidades apreciables.

Pese a todo esta muestra anfórica tiene el interés de ser la primera que se presenta procedente de los niveles romanos del subsuelo de Palma.

1.—*Itálicas Tardorrepublicanas* (fig. 10, 1 y 2).

Sólo dos ejemplares pueden atribuirse a envases de procedencia itálicas tardorrepublicanas, los n.º 2.059 y 2.058, presentan una arcilla rojo ladrillo de composición muy arenosa y con corpúsculos de mica negra idéntica a los especímenes republicanos de la "Ciotat"³³ sin embargo se trata, a juzgar por las secciones de los labios, de ejemplares tardíos, dentro ya del siglo I a. C.³⁴

2.—*Anforas Dressel 2/4* (fig. 10, 3 a 7).

Cinco fragmentos corresponden a envases del tipo conocido generalmente como Dressel 2/4. Ánforas vinarias, con diversos centros de producción repartidos en una extensa área geográfica, Lacio, Campania, Tarraconense y Narbonense, con imitaciones tardías incluso en Egipto³⁵ cuyo conocimiento es hoy bastante

³² V. M. GUERRERO: *Problemas en torno al inicio de la romanización en Mallorca*, en I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, Granollers, 1987 (en prensa).

³³ F. BENOIT: *Nouvelles épaves de Provence (I)*, en Gallia XVI, 1958, p. 5-39, fig. 26-27.

³⁴ P. GALLIQUO: *Les amphores tarde-républicaines*, en Archéologie en Bretagne, supp. n.º 4, 1982.

³⁵ C. PANELLA y M. FANO: *Le anfore con anse bifide conservate a Pompei: contributo ad una loro classificazione*, en Actas del Coloquio de Roma, París 1977. A. TCHERNIA y F. ZEVI: *Amphores vinaries de Campanie et de Tarraconaise á Ostie*, en Recherches sur les Amphores Romaines, Roma 1972, p. 35 y sig.; A. TCHERNIA: *Les amphores vinaries de Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire*, en Arch. Esp. de Arq., 44, Madrid 1971, p. 38-85. R. PASCUAL: *Las ánforas de la Layetania*, en Actas del Coloquio de Roma, Roma 1977, p. 47-96. J. Y. EMPEREUR: *Un atelier de Dressel 2-4 en Egipte au IIIe siècle de nostre Ere*, en Bull. de Corresp. Hellénique, supp. XIII, París 1986 d. 599-608.

notable gracias a estudios monográficos a los que nos remitimos para no reiterar cuestiones suficientemente conocidas.³⁶ Es necesario destacar para Mallorca que la abrumadora mayoría de los ejemplares que hemos tenido ocasión de estudiar corresponden a ejemplares laietanos, y este es también el caso del lote recuperado en el sondeo que nos ocupa, entre las que sólo un ejemplar, el n.º 3.421, correspondería a un ejemplar itálico.

Las ánforas Dressel 2/4 aparecen asociadas frecuentemente a las ánforas también vinarias PE-25 procedentes de Ebusus, cuestión que habíamos apuntado en varios contextos procedentes de la Colonia de Sant Jordi, como es el caso del nivel I del fondeadero de Na Guardis³⁷ de los campamentos de extracción de sal³⁸ y del yacimiento de la playa de Es Trenc.³⁹ Conviene retener al respecto que cargamentos mixtos de vinos laietanos y ebusitanos comienzan a ser conocidos en las rutas del Mediterráneo Centro-Occidental como pone en evidencia el pecio "Est-Perduto" en Bonifacio⁴⁰ o los restos del cargamento es época claudio-neroniana ya citado del fondeadero de Na Guardis.

Para la cuestión concreta de los envases Dressel 2/4 de la Tarraconense interesa tener presente el cargamento del pecio "La Chrétienne H"⁴¹ en donde se documentan variantes distintas y un interesante compendio de marcas dentro de un contexto fechado en la primera mitad del s. I de la Era. Igualmente el pecio "Planier-1"⁴² nos proporciona otro cargamento bien fechado en el primer cuarto del siglo I d. C.

En cualquier caso para una visión muy completa del comercio vinario de la Tarraconense en ánforas Dressel 2/4 es imprescindible remitirse a un reciente estudio de conjunto realizado M. Corsi-Sciallano y B. Liou en el que se pone al día el estado de la cuestión.⁴³ El estado tan fragmentario del material recuperado nos impide establecer relaciones más precisas con los contextos que hemos tenido presente en esta breve reseña y por supuesto es imposible reconstruir variantes tipológicas dentro de este tipo anfórico.

3.—Ebusitanas Augústeas y Altoimperiales.

Pese a lo exiguo de su número, los envases ebusitanos augústeos y altoimperiales constituyen el lote mejor representado en estos sondeos, no sólo en cuanto a la cantidad sino también por componer un panorama completo de las tres

³⁶ Para una última puesta al día es de obligada consulta A. HESNAR: *Les Dressel 2/4, amphores à vin de la fin de la République et du début d'Empire. Un essai de construction typologique*, Aix-en-Provence, 1981 y para los aspectos comerciales en parte A. TCHERNIA: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, París 1986.

³⁷ V. M. GUERRERO: *El asentamiento púnico de Na Guardis*, Exc. Arq. en España, 133, Madrid 1984, p. 23 y sig., fig. 8.

³⁸ V. M. GUERRERO: *La explotación antigua de las salinas*, en La Colonia de Sant Jordi, (en prensa).

³⁹ V. M. GUERRERO: *El yacimiento púnico ebusitano de la playa de Es Trenc* (en prensa).

⁴⁰ M. CORSI-SCIALLANO y B. LIOU: *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*, *Archaeonautica*, 5, 1985, p. 148-152.

⁴¹ C. SANTAMARIA: *L'épave "H" de la Chrétienne à Saint-Raphael (Var)*, en *Archaeonautica*, 4, 1984, p. 9-51.

⁴² M. L'HOUE: *Les statuettes de bois de l'épave Planier-1 à Marseille*, en *Archaeonautica*, 4, 1984, p. 53-73.

⁴³ Idem nota 32.

principales producciones industriales ebusitanas, vino, aceite y salazones, que bajo administración romana continúan exportándose con regularidad durante el siglo I d. C.

El tipo PE 25 (Fig. 11, 1 y 2), datado por J. Ramón entre aproximadamente el 30 a. C. y el 50/60 d. C.,⁴⁴ aunque sus límites cronológicos son aún algo imprecisos, se fabricó en diversos talleres ebusitanos, tanto urbanos como rurales, pero interesa retener aquí el de Can Rova por haber fabricado con seguridad conjuntamente ánforas de los tipos PE-25, PE-18 y PE-41.

En Mallorca el tipo PE-25 está bien documentada tanto en el área urbana de Pollentia y su hinterland⁴⁵ como en los núcleos indígenas en vías de romanización donde aparece acompañada de los tipos antes citados. Un área donde resulta particularmente abundante es la Colonia de Sant Jordi en uno de cuyos campamentos de explotación de sal este tipo representa el 66'6 % del total de ánforas estudiadas.⁴⁶ Se documenta también su presencia en los asentamientos coloniales costeros de Na Guardis⁴⁷ y Es Trenc⁴⁸ que hacia el cambio de Era vuelven a usarse como puntos de mercado al aire libre.

Fuera de Mallorca está constatada su presencia en Menorca, donde aparece en Cales Coves⁴⁹ y en los niveles augusteos del poblado de Torralba d'en Sallord⁵⁰ entre otros. Fuera del ámbito de las Baleares es aún escasamente conocida, sin embargo, el estudio de J. Ramón⁵¹ ha permitido que se le comience a identificar correctamente y gracias a ello hoy conocemos ejemplares en la costa levantina de Castellón en el yacimiento submarino de Ben-Afeli con un ejemplar que porta un grafito que ha sido interpretado como el numeral XVII,⁵² mientras que en la ruta marítima de hacia Roma encontramos ejemplares en el pecio Est-Perduto,⁵³ en las bocas de Bonifacio,⁵⁴ en el golfo de Foss,⁵⁵ en la isla de Port Cros,⁵⁶ en el pecio de Cap Benat-1⁵⁷ y en el de Chiesi.⁵⁸

Otro envase ebusitano con toda probabilidad vinario e inspirado en las án-

44 J. RAMÓN: *La producción anfórica púnico ebusitana*, Ibiza 1981, p. 113-116.

45 A. ARRIBAS y J. LLABRÉS: *Una necrópolis romana del Ager Pollentinus*, En Pollentia, Estudio de los materiales, I, Palma 1983, p. 305-365.

46 Idem nota 30.

47 Idem nota 29.

48 Idem nota 31.

49 M.ª BELEN y M. FERNÁNDEZ-MIRANDA: *El fondeadero de Cales Coves*. Exc. Arq. en España 101, fig. 53.

50 Inédito, ejemplar completo en restauración en el Museo de Deià.

51 J. RAMÓN: *La producción...* cit.

52 A. FERNÁNDEZ: *Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón*, en Cuad. de Preh.^a y Arq. Castellonense 7, 1980, p. 135-195, fig. 10-10.

J. WAGNER: *El yacimiento submarino de Ben-Afeli, Alzamora (Castellón) Estudio de las ánforas*, en Actas del VI Cong. Int. de Arq. Submarina Cartagena, 1982 (sin publicar).

J. A. GISBERT: *Hallazgos arqueológicos en la costa de Denta*, en VI Cong. Int. de Arq. Submarina (Cartagena 1982) Madrid 1985, p. 421, fig. 7, 3.

53 M. CORSI-SCIALLANO y B. LIOU: *L'epave Perduto (Bonifacio, Corse du Sud)*, en Archaeonautica, 5, 1985, p. 148-152.

54 Idem nota anterior, fig. 119.

55 Idem, fig. 121.

56 Idem, fig. 120 bis.

57 R. CALMES: *L'epave 1 du Cap Bènat*, en Cahiers d'Archéologie Subaquatique, II, 1973, p. 143-145, fig. 7.

58 D. ROSSI: *Relitto di Chiesi (Marciana)*, en M. ZACCHINI, *Relitti Romani dell'Isola d'Elba*, Lucca 1982, 128-133, tav. XXX.

foras Pascual-1 está constituido por el tipo PE-26 de J. Ramón (Fig. 11, 3), es en parte contemporáneo con la PE-25.⁵⁹ Hay que hacer constar las dificultades de identificación correcta de este tipo a partir de ejemplares muy fragmentarios que pueden confundirse fácilmente con las ánforas Pascual-1; sólo las características de la arcilla, que es idéntica al resto de las ánforas ebusitanas contemporáneas, PE-18, PE-25 y PE-41, puede permitirnos identificar los ejemplares fragmentarios. Por el momento para Mallorca sólo podemos garantizar su presencia en los campamentos de explotación de sal de la Colonia de Sant Jordi.⁶⁰

Sólo dos fragmentos (n.º 2.063 y 3.126) pueden atribuirse al tipo PE-18, que constituye el último estadio evolutivo del tipo Maña E⁶¹ y marca al mismo tiempo el fin de la producción anfórica púnico ebusitana de la "clase 1" de J. Ramón;⁶² este autor sitúa los inicios de su fabricación, de forma aún algo imprecisa, entre 130/120 a. C. y el cambio de Era, perdurando a lo largo del S. I d. C., por nuestra parte no hemos podido documentar en Mallorca ningún ejemplar que remonte la época augústea y desde luego en la década 130-120 a. C., fecha del abandono de las factorías coloniales, el envase con presencia masiva es aún el PE-17, sin un solo fragmento de PE-18,⁶³ por el contrario en las reutilizaciones augústeas y alto-imperiales de Na Guardis⁶⁴ y Es Trenc⁶⁵ se ha producido ya el relevo y el único tipo de la "clase-1" que aparece es el PE-18, asociado a las también ebusitanas PE-25 y PE-41, así como a las laietanas Pascual-1 y Dressel 2/4, bien documentadas en los campamentos de explotación de sal⁶⁶ con la presencia de un fragmento que porta una inscripción en pintura negra de caracteres neopúnicos.⁶⁷

Los ejemplares más próximos los tenemos documentados en el antiguo puerto de Palma y en el horizonte augústeo del poblado de Son Oms, cuyo diseño utilizamos en este estudio como elemento de comparación.

Fuera de Mallorca pensamos que debe recorrer los mismos circuitos comerciales que sus contemporáneos las PE-25, así han aparecido ejemplares en Almuñecar,⁶⁸ en Cartagena, donde algún ejemplar expuesto en el Museo del centro de Investigaciones Arqueológicas Submarinas tras una desafortunada restauración ha sido convertido en PE-17; en Valencia⁶⁹ y Baetulo.⁷⁰

⁵⁹ J. RAMÓN: *La producción...*, cit.

⁶⁰ V. M. GUERRERO: *La explotación antigua...*, cit.

⁶¹ J. M.ª MAÑA: *Sobre tipología de las ánforas púnicas*, en VI Cong. Arq. del Sudeste Español (Alcoy 1950), Cartagena, 1951, p. 203-210.

⁶² J. RAMÓN: *La producción...*, cit.

⁶³ V. M. GUERRERO: *El asentamiento púnico...*, cit.

⁶⁴ V. M. GUERRERO: *La colonización púnico ebusitana de Mallorca: Estado de la cuestión*, Trab. del Museo Arq. de Ibiza II, 1984, fig. 24.

⁶⁵ V. M. GUERRERO: *El yacimiento púnico...*, cit.

⁶⁶ V. M. GUERRERO: *La explotación antigua...*, cit.

⁶⁷ V. M. GUERRERO y M.ª J. FUENTES: *Inscripciones de "Na Guardis" (Mallorca)*, en *Aula Orientalis*, vol. II, n.º 1, 1984, p. 85-104, CING-10.

⁶⁸ F. MOLINA y C. HUERTAS: *Tipología de las ánforas Fenicio-Púnicas*, en *Almuñecar. Arqueología e Historia*, Granada 1983, p. 131-158, fig. 7 y 9.

⁶⁹ A. FERNÁNDEZ: *Las ánforas romanas de Valentia y de su entorno marítimo*, Valencia 1984, fig. 27.

⁷⁰ M. COMAS: *Baetulo, les ànfores*, Badalona 1985, fig. 11.

El último tipo incorporado al catálogo de ánforas ebusitanas es el PE-41;⁷¹ está constituido por envases inspirados en las ánforas béticas para salazones Dressel 7/11o Beltrán-1, su fabricación en talleres ebusitanos queda bien documentada a partir de los hallazgos de Can Rova,⁷² donde como ya se ha dicho alterna su producción con los tipos PE-18 y PE-25. Su datación es aún poco precisa en sus límites cronológicos pero puede garantizarse su existencia en los campamentos de extracción de sal de la Colonia de Sant Jordi.⁷⁴ Por el momento la atribución de su contenido, salazones de pescado, sólo es un dato apriorístico en función de los envases que trata de imitar.

Los ejemplares más próximos que hemos podido documentar se sitúan en ambientes indígenas del interland de Palma.⁷⁵

Conviene estar prevenido sobre la identificación correcta de las arcillas pues también en Cataluña se ha detectado la fabricación de envases locales imitando las ánforas béticas junto a la producción ya conocida de Pascual-1, Dressel 2/4, Laietana-2 y Dressel-30 o Gala-4 de la Laietana.⁷⁶

4.—Ebusitanas Bajo Imperiales (Fig. 14).

Es interesante constatar que en fechas algo imprecisas del s. III de la Era se sigue documentando la presencia de envases ebusitanos en un porcentaje notable dentro de la corta muestra que analizamos. Se trata de un envase, seguramente heredero de las antiguas PE-25, que no fue incluido en la catalogación de J. Ramón, aunque recoge algunos ejemplares fragmentarios.⁷⁷ Más recientemente este autor sitúa la cronología de estos envases entre el 200 y el 400 d. C.⁷⁸ El ejemplar más completo que conocemos de un hallazgo incontrolado en algún puto desconocido de la costa de Mallorca,⁷⁹ un ejemplar fragmentario ha aparecido en uno de los campamentos de explotación de sal de la Colonia de Sant Jordi.⁸⁰

71 Este tipo no fue incluido en la clasificación inicial de J. Ramón ya citada, por lo que agradecemos al autor que nos permita la utilización de un tipo aún por incluir en su estudio. El origen ebusitano que ya intuíamos a partir del ejemplar aparecido en el nivel I del fondeadero de Na Guardis se confirmó plenamente tras el estudio de desechos de horno en Ibiza (J. RAMÓN y otros: *Un taller de ceràmica d'època tar-do-púnica a Can Rova de Baix, Sant Antoni de Portmany (Eivissa)*, en *Fonaments* 3, Barcelona 1982, p. 215-259, fig. 4.

72 J. RAMÓN y otros: *Un taller...* cit., en nota anterior.

73 V. M. GUERRERO: *El asentamiento púnico...*, cit., también V. M. GUERRERO: *El fondeadero Norte de Na Guardis, su contribución al conocimiento de la colonización púnica de Mallorca*, en VI Cong. Int. de Arq. Subm. (Cartagena 1982); Madrid 1985, p. 225-264.

74 V. M. GUERRERO: *La explotación antigua...*, cit.

75 V. M. GUERRERO y B. SEVILLA: *Palma de Mallorca. El Patrimoni Natural i Arqueològic*, en Revisió del Pla General d'Ordenació Urbana, 1983.

76 J. M.ª NOLLA, J. M.ª CANES y X. ROCAS: *Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavaciones de 1980-1981*, en *Ampurias* 44, 1982, p. 147-183.

77 J. RAMÓN: *La producción...*, cit.

78 J. RAMÓN: *El Baix Imperi i l'Època Bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa 1986, fig. 6-1.

79 D. CERDÀ en un "poster" sobre el tráfico comercial antiguo en la Colonia de Sant Jordi, Mallorca 1979, n.º 200.

80 V. M. GUERRERO: *La explotación antigua...* cit.

5.—*Anforillas Beltrán-72* (Fig. 15, 1 y 2).

Dos bocas de ánforas de pequeño tamaño (n.º 1.589 y 1590) deben corresponder a un tipo de ánfora, probablemente para el transporte de salazones, propia del Bajo Imperio. Por el momento las tenemos bien documentadas en el pecio Cabrera-III que transportaba un interesante lote entre las que destacan varios ejemplares con marcas de alfarero cuya datación hay que situar en el reinado del emperador Valeriano (253-260 d. C.).

Están también presentes entre los cargamentos de los pecios Cabrera-I, con datación menos precisa pero paralela al Cabrera III⁸¹ y en el de Pampelone.⁸¹

Beltrán señala como prototipos ejemplares aparecidos en Mérida y Jaén aunque sin contexto definido.⁸³

Desde el punto de vista formal son ánforas similares a los ejemplares aparecidos en el pecio Gandolfo que R. Pascual sitúa muy a fines del s. I d. C. o incluso en la centuria siguiente.⁸⁴ Por lo que respecta al contenido cabe retener los datos aportados por R. Pascual al estudiar los ejemplares del pecio Gandolfo en varios de los cuales se pudieran recoger espinas de pescado,⁸⁵ seguramente podemos atribuir el mismo contenido en los ejemplares más tardíos de Cabrera y Palma.

6.—*Anfora Olearia Dressel-20* (Fig. 5, 3).

Un solo fragmento (n.º 2.061) corresponde sin duda a un ánfora del tipo Dressel-20, envases olearios de la Bética. La sección externa del labio en forma redondeada nos remite a ejemplares aún tempranos dentro de esta categoría anfórica, seguramente anteriores a Adriano,⁸⁶ variantes de labios que están presentes ya en contextos de época Claudia;⁸⁷ para un intento de sistematización formal de este tipo nos remitimos al trabajo de A. Guénouche y A. Tchernia.⁸⁸

7.—*Anforas Africanas Bajoimperiales* (Fig. 15, 4 a 6).

El fragmento inventariado con el n.º 1.191 puede atribuirse a alguna variante del ánfora africana bajoimperial que S. J. Keay incluye en su tipo VII⁸⁹ que no

⁸¹ Sobre el pecio Cabrera III las campañas 1985 y 86 en preparación, para Cabrera I puede verse V. M. GUERRERO y D. COLLS: *Exploraciones arqueológicas submarinas en la bocana del puerto de Cabrera (Baleares)*, en B.S.A.L., 39, Palma 1982, p. 3-22.

⁸² R. LEQUEMENT: *Une epave du Bas-Empire dans la Baie de Pampelone*, en Rev. Arch. de Narbonne, 9, 1979, p. 177-188.

⁸³ M. BELTRÁN: *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza 1970, p. 273, fig. 5 y 6.

⁸⁴ R. PASCUAL: *El pecio Gandolfo*, en Pyrenae, 4, Barcelona 1968, p. 141-155.

⁸⁵ Idem nota anterior p. 148.

⁸⁶ E. RODRÍGUEZ-ALMEIDA: *Bolli anforari di Monte Testaccio*, en Bull. della Comm. Arch. di Roma, vol. LXXXIV (1974-75), Roma 1977, p. 199-248.

⁸⁷ D. COLLS, R. ETIENNE y otros: *L'Epave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique a l'époque de Claude*, en Archaeonautica-1, 1977.

⁸⁸ A. GUÉNOUCHE y A. TCHERNIA: *Essai de construction d'un modèle descriptif des amphores Dr.-20*, en Actas de Coloquio de Roma, 1974, (Roma 1977) p. 241-259.

⁸⁹ J. S. KEAY: *Late Roman amphorae in the Western Mediterranean*, B.A.R. 196 (1984), p. 121-126, fig. 46-5.

distingue de la africana II D de C. Panella⁹⁰ o de la "africana grande" de F. Zevi y A. Tchernia.⁹¹ Por nuestra parte pensamos que habría que distinguir entre los ejemplares del s. III d. C. sin orla externa en el labio pero con una sección de cuello troncocónico, documentados en los pecios de Cabrera I y III, ya citados, y los ejemplares de cuello y boca de sección cilíndrica, más tardíos, situables a partir del s. IV en adelante⁹² entre los que habría que incluir el ejemplar que estudiamos.

Los paralelos más fieles los tendríamos en las ánforas del cargamento del pecio "Femina Morta" datable entre el 300 d. C. y el 375, según la cronología que nos proporciona la vajilla de sigillatas claras.⁹³ Con precisión cronológica tenemos también algún ejemplar en los niveles tardorromanos del forum de Ampurias.⁹⁴

El ejemplar n.º 904/1.190 corresponde también a la serie de ánforas africanas bajoimperiales tardías con paralelos claros en Cartago.⁹⁵ Aunque el fragmento conservado no permite muchas precisiones podría incluirse en el grupo "spatheion" presentes en ambientes del s. IV en las termas de Nuotatore de Ostia⁹⁶ o entre los materiales amortizados y usados como relleno en el sepulcro de Gala Placidia de Rávena.⁹⁷

Ánforas similares formaban parte de los cargamentos de los navíos Dramont-E datado en el tercer cuarto del s. IV⁹⁸ y Dramont-F en la segunda mitad del IV.⁹⁹ En fechas más tardías, en torno al 450 volveremos a encontrar ejemplares similares en una "tabernae" del palatino de Roma.¹⁰⁰

Por último, el pivote n.º 075 no proporciona suficiente información como para identificar correctamente el envase a que pertenece, sin embargo está en la línea de las ánforas romanas bajoimperiales tardías con paralelos en Cartago¹⁰¹ y Cataluña.¹⁰²

90 C. PANELLA: *Annotazioni in margine alle stratigrafie delle terme ostensi del Nuotatore, en Recherches Sur les Amphores Romaines*, 1972, p. 69-106, fig. 72.

91 F. ZEVI y A. TCHERNIA: *Amphores de Byzacene au Bas-Empire*, en *Antiquités Africaines*, 3, 1969, p. 173-214.

92 A. RADULESCU: *Anfore romane si romano-bizantine din Scythia-Minor*, en *Pontica IX*, 1976, p. 100-114, pl. II-7.

C. SCORPAN: *Origini si linii evolutive in ceramica romano-bizantina (IV-VII)*, *Pontica IX*, 1976, p. 156-185.

C. SCORPAN: *Ceramica romano-bizantina de la Sacidava*, en *Pontica VII*, 1975, p. 253-313.

93 A. J. PARNER: *Sicilia e Malta nel commercio marittimo dell'antichità*, en *Kokolos*, XXII-XXIII, 1976-77, tomo II, p. 622-631, tv. CXXXIII.

94 J. AQUILUÉ; R. MAR y otros: *El Fòrum Romà d'Empúries*. Barcelona 1984, p. 223.

95 M. G. FULFORD y D. P. S. PEACOCK: *Excavations at Carthage: The British Mission*, vol. I, 2, Univ. of Sheffield, p. 130-137, fig. 43.

96 C. PANELLA: *Annotazioni in margine...*, cit., fig. 76.

97 C. RICCI: *Il sepolcro di Galla Placidia a Ravenna*, en *B. A.-VII*, p. 9, fig. 38, 1914.

94 J. P. JONCHERAY: *L'Epave "E" du Cap Dramont*, en *C.A.S.-IV*, 1975, p. 141-146, pl. II.

99 J. P. JONCHERAY: *Une Epave du Bas Empire: Dramont-F*, en *C.A.S.-IV*, 1975, p. 91-140, fig. 106-5.

100 P. PENSABENE: *Anfore tarde con iscrizioni cristiane dal Palatino*, en *R.S.L.* 1/4, 1981, p. 189-213, fig. 26 y 28.

101 Idem nota 87, fig. 43.

102 S. J. KEAY: *Late Roman...* cit. fig. 180.

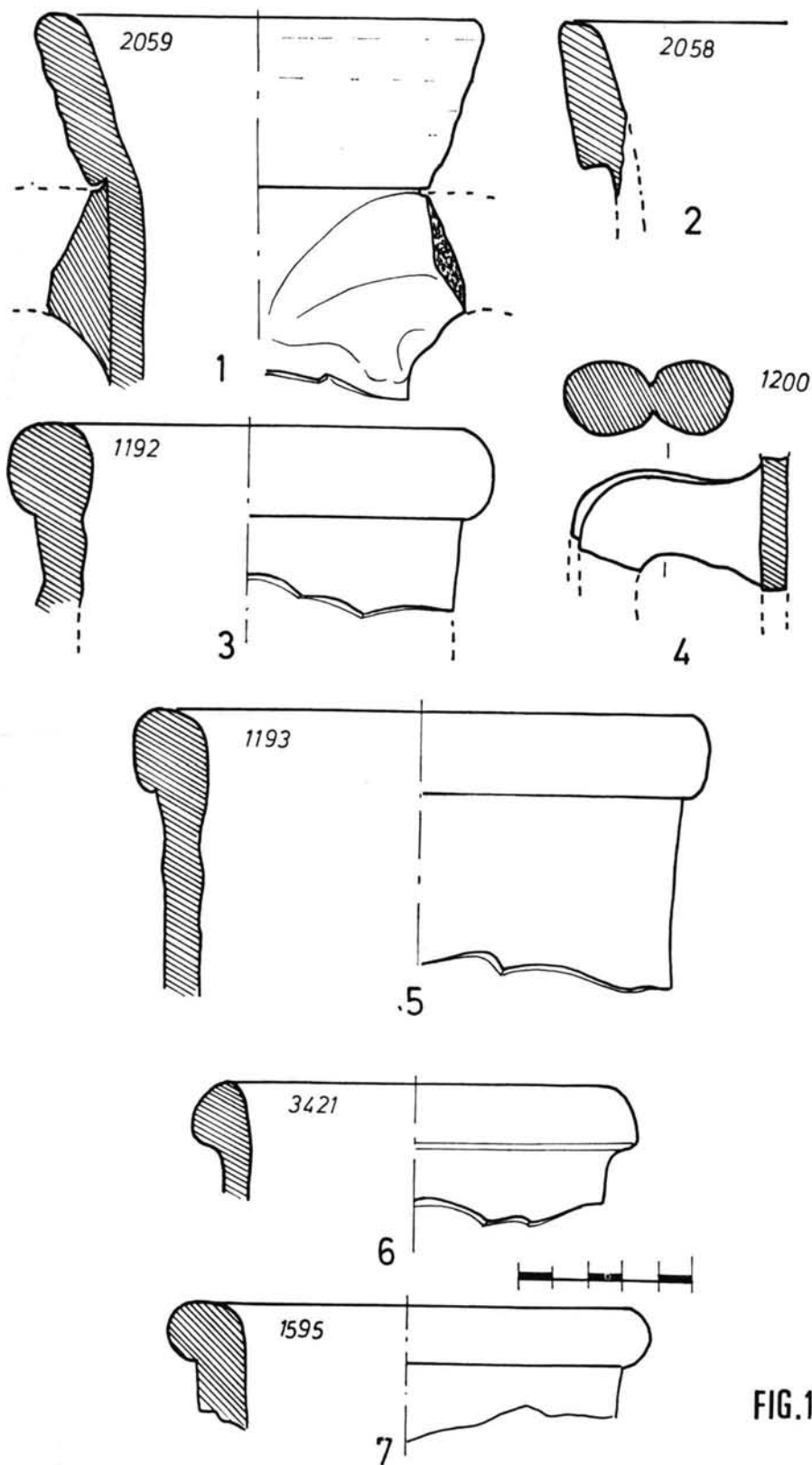

FIG.10

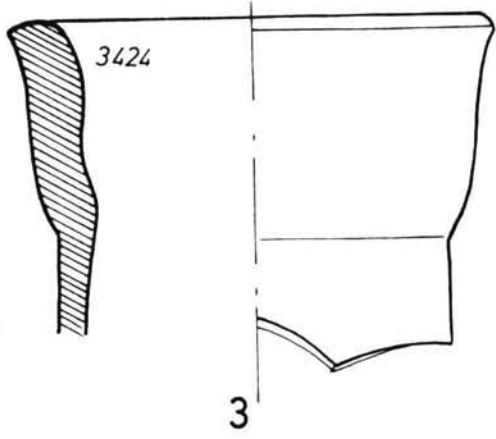
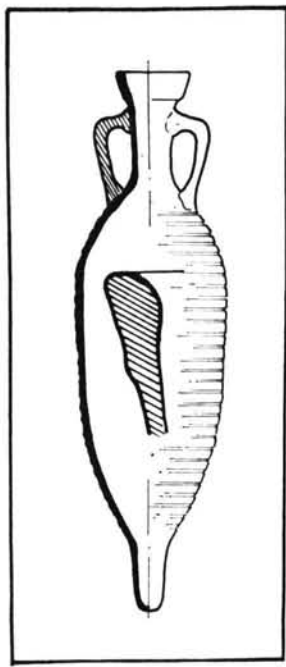
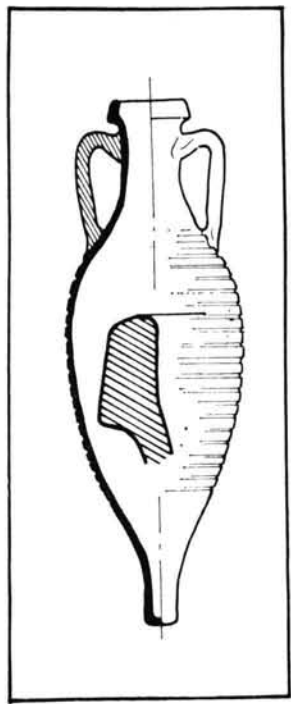
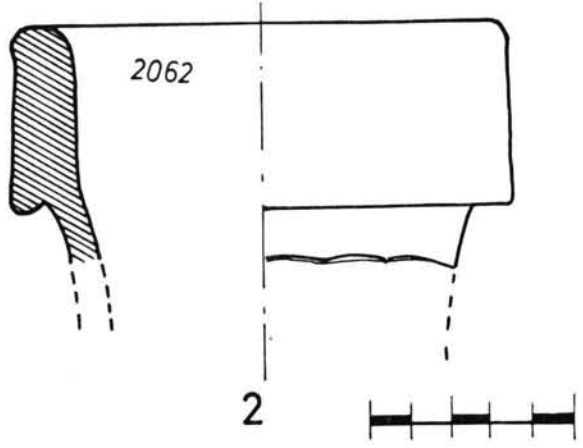
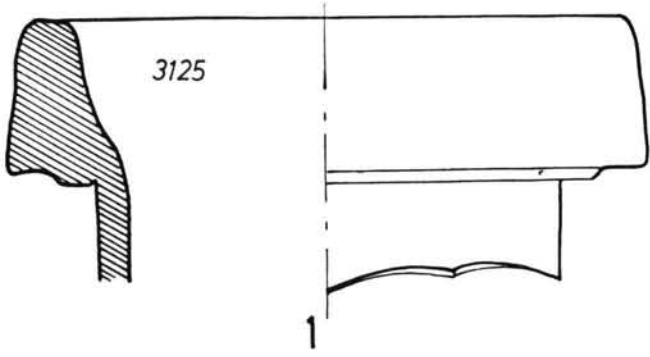

FIG. 11

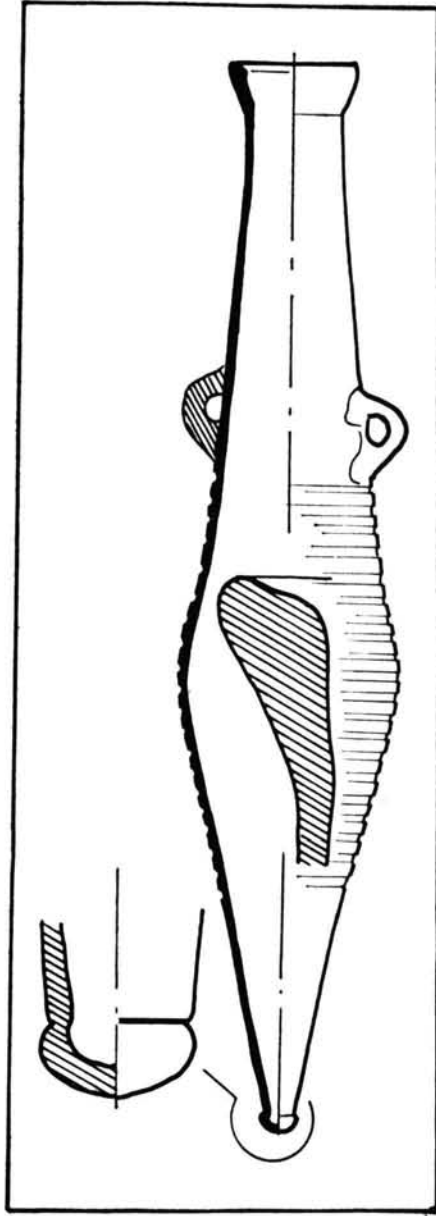
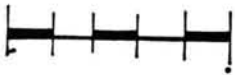
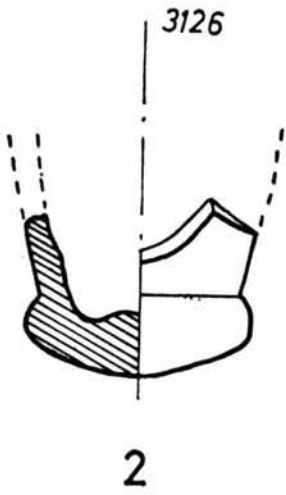
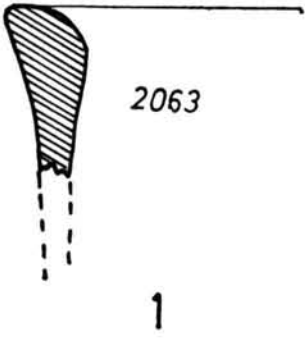
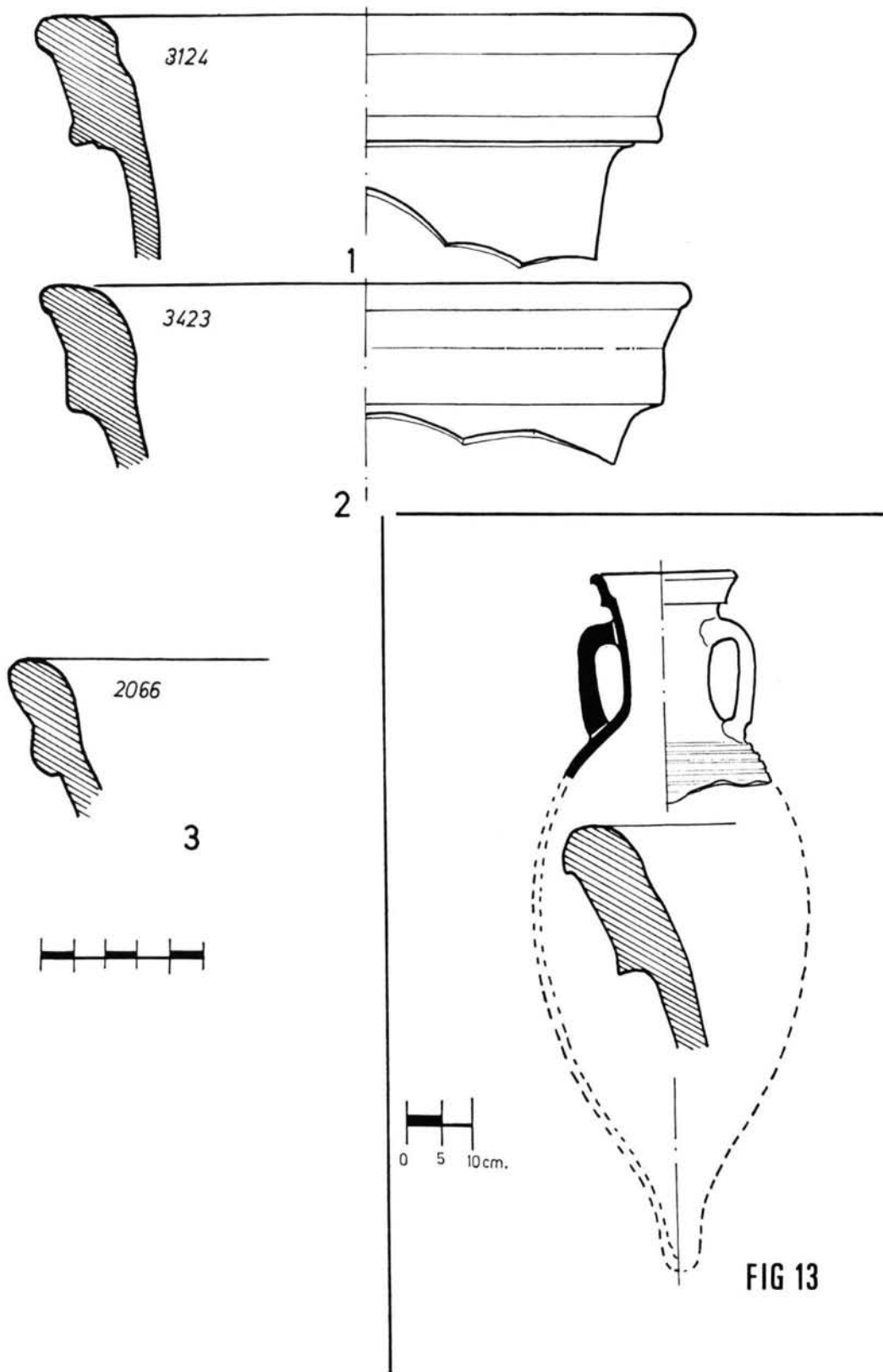

FIG.12

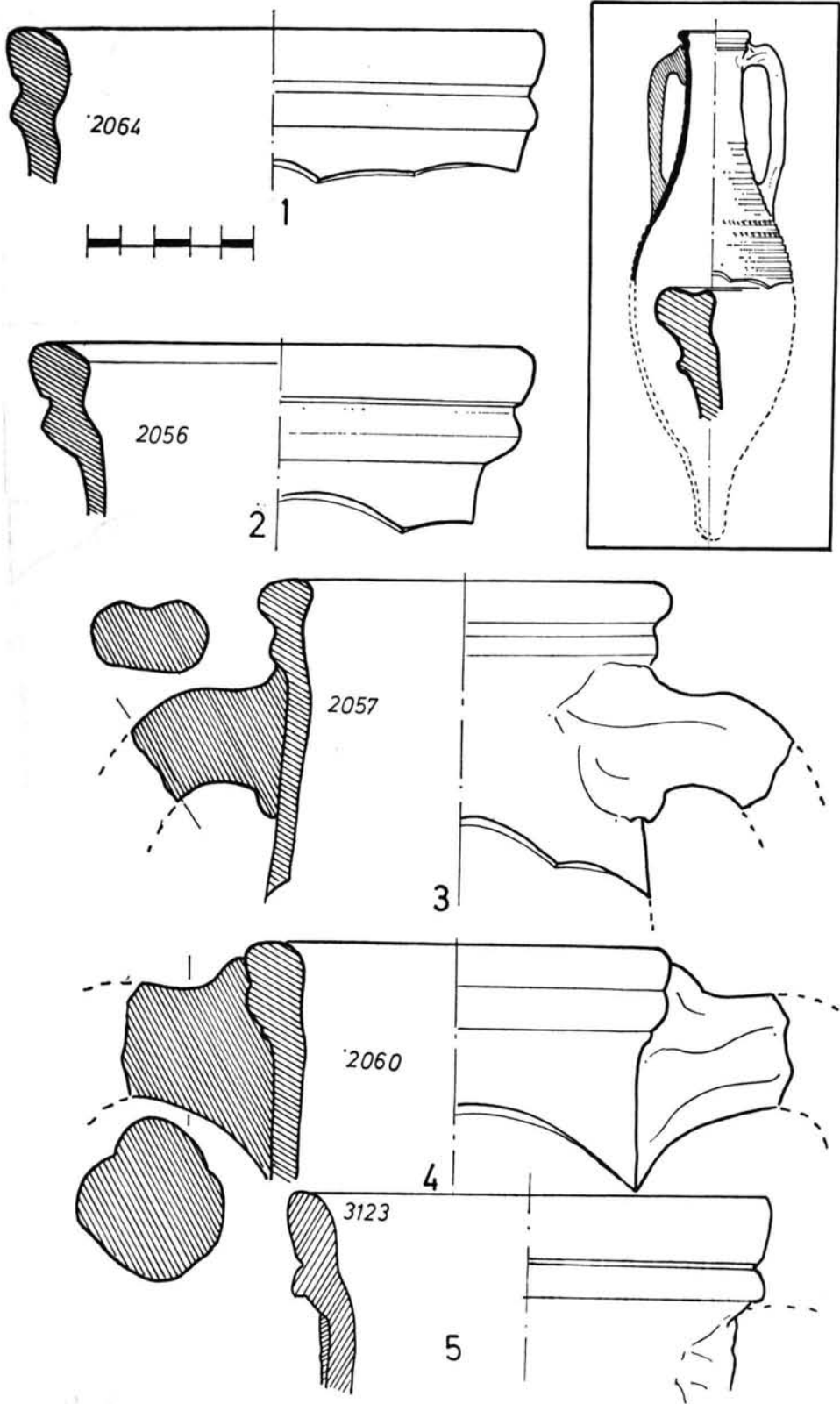

FIG. 14

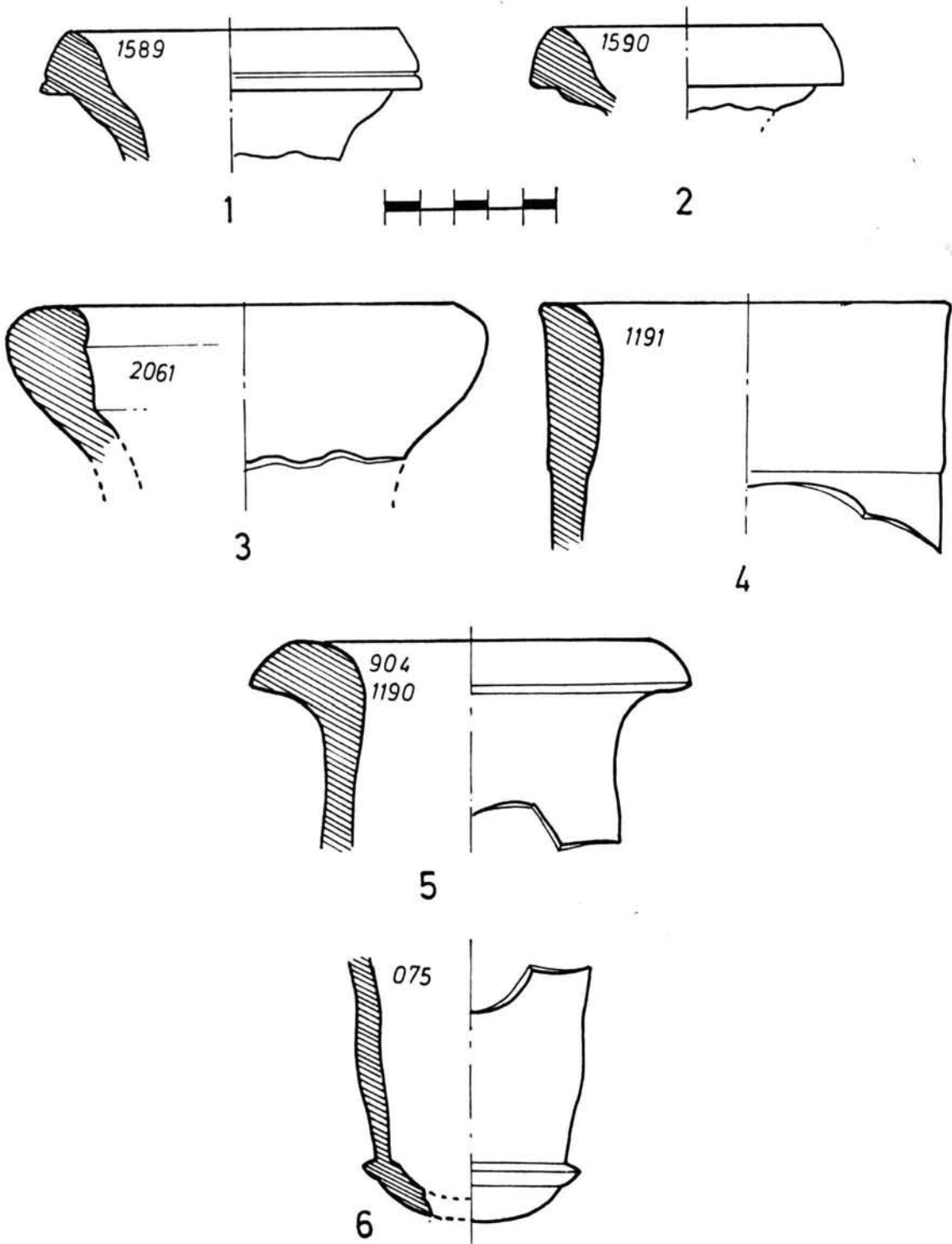

FIG.15

LA CERÀMICA ISLÀMICA

Per l'estudi d'aquests materials s'ha utilitzat la tipologia de Rosselló Bordoy¹⁰³ i els criteris descriptius d'A. Bazzana.¹⁰³

Els materials s'han dividit segons els acabats de les peces, sien o no considerats decoratius.

Ceràmiques decorades.

Consideram decorades aquelles ceràmiques que tenen un acabat no directament relacionat amb la funcionalitat de les peces. No entren dins aquest grup els vidriats monòcroms, ja que aquest es sol aplicar per aïllar el contingut dels atuellers de fang i facilitar així la conservació i neteja del continent.

1.—Vidriats polícroms i estampillat baix el vidriat: Trobam aquests dos tipus de decoració a formes obertes, safes i escudelles.

Dos fragments estan decorats amb combinació de verd i negre de manganès sobre blanc, però presenten característiques diferents.

• N.º 1.002 (Fig. 16, 1).—Fragment de safa de parets rectilínies divergents on s'insinua una diferenciació de la vora de forma convexa. Presenta una decoració geomètrica de combinació de formes triangulars que es pot relacionar amb els tallers locals d'aquest tipus de ceràmica del segle V H./XI M.¹⁰⁵

Malgrat això, l'elevat grau d'inclinació de les parets suggereixen formes de plats d'època tardana, fins i tot cristiana.

• N.º 170 (Fig. 19, 3).—Escudella de parets convexes divergents i vora recta decorada amb ovas de manganès farcides en verd. Aquest motiu és comú a les ceràmiques magribines i s'ha documentat a Mallorca¹⁰⁶ emperò la petita grossària del fragment no permet més precisions sense una anàlisi de la pasta.

També és pot considerar decorativa la realització d'estampillats baix la capa de vidriat que trobam al fragment N.º 79 (Fig. 16, 2). En aquest cas la decoració és molt simple, dues circumferències baix una capa de vidriat verd intens.

De ceràmica decorada amb aquesta tècnica s'ha localitzat un forn a la ciutat de Dènia¹⁰⁷ i fragments a Toledo,¹⁰⁸ Lorca (Múrcia)¹⁰⁹ i Mesas de Villaverde-

¹⁰³ ROSELLÓ BORDOY, G.: *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe en Mallorca*. Palma de Mallorca, 1978.

Nuevas formas de la cerámica de época islámica. Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana. Palma de Mallorca, 39, 1983.

¹⁰⁴ BAZZANA, A.: *Cerámiques medievals: les mètodes de la descripció analítica aplicades aux productions de l'Espagne orientale I*, Mélanges de la Casa de Velázquez, París, XV, 1979.

¹⁰⁵ KIRCHNER, H.: *Estudi de la ceràmica andalusí de Setefilla (Sevilla)*. Campanya 1979. Universitat Autònoma de Barcelona. 1986. Inèdita, pp. 80-83.

BAZZANA, A., PICON, M.: *Ateliers producteurs et diffusion des céramiques verte y morado a l'époque du Califat de Cordoue*, Histoire et Archéologie de l'habitat médiéval, Université, Lyon, 1986, pp. 193-197.

¹⁰⁶ ROSELLÓ BORDOY, G.: *Un atafor norteafricano: un ensayo de interpretación iconográfica*, Sharq al-Andalus, Alicante, 2, 1985, pp. 191-206.

¹⁰⁷ GIBBERT, J. A.: *La ciudad de Denia y la producción de cerámicas vidriadas con decoración estampillada. El aljar de la calle Teulada*, Sharq al-Andalus, Alicante, 2, 1985, pp. 161-174.

¹⁰⁸ AGUADO, J.: *La cerámica hispanomusulmana de Toledo*. Madrid, 1983, p. 39.

¹⁰⁹ NAVARRO, J.: *La cerámica islámica en Murcia*. Catálogo, Murcia, 1986, p. 81.

Bobastro (Màlaga).¹¹⁰ La cronologia és difícil d'establir ja que Zozaya les situa al període precalifal, considerant-les derivació de les produccions estampillades nordafricanes. Les de Toledo i Dènia es situen al segle V H./XI M., i Lorca als VI H./XII M. - VII H./XIII M. El context en el qual es troba el fragment mallorquí i les característiques de la pasta i el vidriat ens inclinen a donar-li una cronologia d'època almohade.

Combinació d'esgrafiats i corda seca parcial. Per a l'estudi de les ceràmiques decorades amb aquesta tècnica mixta tenim el paral·lel més important a la mateixa Palma, al jaciment del carrer de Zavellà,¹¹¹ considerat des de el seu descobriment com un taller de gerreria.

A la Seu trobam restes de al manco cinc peces de forma tancada que corresponen als tipus 3 Bee i 3 Bff de Rosselló Bordoy (Fig. 17), essent la segona majoritària. Es manté per tant l'establert per J. Navarro,¹¹² la forma Bf és més freqüent a Mallorca que als altres llocs de Sharq al-Andalus, és per tant anterior a 627 H./1.229 M. i desapareix immediatament després de la conquesta de Mallorca.

La repetició de decoracions idèntiques és gairebé impossible quan s'empra aquesta tècnica, però sí que trobam esquemes decoratius iguals als de Zavellà i establerts per Rosselló Pons:¹¹³

- Bandes monòcromes de pintura de manganès o de vidriat verd.
- Bandes de manganès esgrafiades amb:

- Repetició de línies A i B amb repetició ABB ABB emmarcades per dues línies esgrafiades horitzontals.

- Cadeneta de baules emmarcada per dues línies horitzontals.

- Grup de línies oblíquies pintades de manganès sobre el fang vist.
- Sanefa d'oves amb motiu interior emmarcat per punts negres.
- Combinació de bandes verticals vidriades amb línies verticals de punts de manganès.

Un sol fragment no pertany a una forma tancada, es tracta d'una vora amb forta inflexió externa que pot pertànyer a una escudella o a un trespeus (Fig. 19, n.º 4), emperò la no existència de paral·lels amb aquesta decoració¹¹⁴ i la presència d'una tapadora molt semblant en quant a forma i decoració a la Cova dels Amagatalls (Mallorca)¹¹⁵ ens inclinen a incloure el fragment dins aquest grup.

Decoració esgrafiada: Amb aquest tipus de tècnica decorativa s'han localitzat set fragments (Fig. 17, n.º 2) que encara que inconexes podrien pertànyer a la mateixa peça, una gerreta tipus Rosselló 3 Be.

¹¹⁰ Zozaya, J.: *Aperçu général sur la céramique espagnole*. La céramique médiévale en Méditerranée occidentale, Sophia Antipolis, 1978, p. 207.

¹¹¹ Roselló Pons, M.: *Les ceràmiques almohades del carrer de Zavellà*. Ciutat de Mallorca. Palma de Mallorca, 1983.

¹¹² Navarro, J.: *La ceràmica esgrafiada andalusi de Murcia*. Publicacions de la Casa de Velázquez, "Études et Documents II", Madrid, 1986.

¹¹³ Roselló Pons, M.: Op. cit., p. 19-21.

¹¹⁴ Sols dues peces de forma oberta amb aquesta decoració s'han localitzat fins ara. Vid: Navarro, J.: *La ceràmica esgrafiada andalusi de Murcia*. Publicacions de la casa de Velázquez, "Études et Documents II", Madrid, 1986. i Roselló Pons, M.: Op. cit. n.º 101.

¹¹⁵ Inèdita.

La decoració s'ha realitzat esgrafiant amb un punxó sobre el fons negre de manganès, es tracta d'un dibuix vegetal simètric complex al cos i de dues bandes epigràfiques al coll. A l'interior del coll es troba una decoració pseudoepigràfica pintada de manganès, aquesta resulta il·legible.

Possiblement aquesta peça és de factura murciana, havent-hi exemplars molt semblants a Lorca i a Múrcia ciutat, concretament a la plaça "Yesqueros" i al pou de "San Nicolàs".¹¹⁶

Aquest tipus de decoració es troba essencialment al-Sharq al-Andalus a partir del primer quart del segle VII H./XIII M., encara que més esporàdicament apareix a al-Garb al-Andalus i a Ifriqiya.¹¹⁷

Creim que aquest tipus de decoració va arribar a Mallorca poc temps abans de la conquesta de 627 H./1.229 M. essent estranya la seva aparició als jaciments arqueològics, cal només apuntar que al jaciment del carrer de Zavellà, fins ara el més representatiu, es dona només a sis peces d'un total de cent-trenta-cinc.¹¹⁸

— Ceràmiques pintades: Es poden reunir en dos grups:

- Gerres de tipus Rosselló 3 A.—Presenten decoracions de bandes a l'al·magra, al manganès o combinant ambdós colors. No s'ha establert de moment cronologia pels diferents subtipus (Fig. 18, n.º 3 i 4).

- Tipus 11 Ec de Rosselló (Fig. 25, n.º 1).—Són peces de forma tancada, engalbades en roig i decorades amb bandes verticals de pintura blanca. Encara que definides per Rosselló Bordoy¹¹⁹ com "olles" no s'hi troben restes de contacte amb el foc, dins una tipologia funcional cabrien més dins el grup de "gerretes". La seva cronologia està prou definida, trobant-se a l'illa de Mallorca a tots els jaciments del segle VII H./XII M.

Dins el món de les ceràmiques pintades es pot incloure el fragment de figura antropomorfa de terra cuita. Es conserva tan sols la peça discoidal de sustentació i la part inferior del cos d'una figura asseguda que té entre les cames un recipient de forma oberta (piqueta, morter, gibrell?), a la base hi ha restes de al manco dues figures més, està decorada amb línies molt fines de pintura de manganès.

Figures antropomorfes de fang cuit s'han localitzat a la Alhambra de Granada, però es tractava de figures acampanades d'orants.¹²⁰ El paral·lel més pròxim cal cercar-lo dins els siurells mallorquins, a l'actualitat segueix produint-se un model molt semblant al de la peça localitzada a l'excavació.

La seva situació estratigràfica es prou confusa, ja que apareguda pràcticament a la cota 0 s'ens planteja la possibilitat de que sia una aportació exterior al jaciment, emperò la no existència de materials de cronologia post-islàmica al sondeig i l'aparició al mateix nivell del grup de ceràmiques esgrafiates ens inclina a mantenir una cronologia d'època anterior a la conquesta cristiana.

¹¹⁶ NAVARRO, J.: *La cerámica islámica...* p. 93-95, 192, 235.

¹¹⁷ NAVARRO, J.: *La cerámica esgrafiada...*

¹¹⁸ ROSSELLÓ PONS, M.: Op. cit.

¹¹⁹ ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Ensayo de sistematización...* p. 68.

¹²⁰ ROSSELLÓ BORDOY, G.: *De nuevo sobre los animales de juguete y otros aspectos de coroplastia andalusí.* Actas del IV Coloquio Hispano Tunecino, Palma de Mallorca, 1979.

¹²¹ NAVARRO, J.: *La cerámica islámica...* n.º 108, 647-649.

¹²² ZOZAYA, J.: Op. cit. p. 293-285.

Per altra banda, la decoració al manganès en aquest tipus de figuretes es dóna a època islàmica, com s'ha pogut veure als jaciments de Lorca i Monteagudo a Múrcia¹²¹ i es manté fins a l'actualitat a les produccions de cavallers d'Andújar.¹²²

Ceràmiques no decorades.

— Ceràmiques vidriades monòcromes.—Dins el grup de les formes oberetes es troben vidriades la totalitat de les peces dels tipus safà, escudella i trespeus. A les safes (Fig. 16) predominen els vidriats verds foscos i els repeus anulars són alts i arrodonits, característics dels segles VI-VII H./XII-XIII M.¹²³

Al grup de les escudelles i els trespeus (Fig. 18 i 19) s'introdueix, endemés del verd, el vidriat blanc, comú entre les ceràmiques almohades de les Illes, tot sol o combinat amb motius aïllats verds.¹²⁴

Les escudelles pertanyen al grup Rosselló 7 A i els trespeus al tipus 10 D, definits ja pel mateix autor com d'època almohade.

Són pocs els fragments vidriats d'atuell de forma tancada, tan sols tres:

- Gerra de tipus Rosselló 3 C (Fig. 18, n.º 2) vidriada en verd i d'una cronologia grollera precisa a l'haver-se localitzat un exemplar complet a la cova dels Amagatalls,¹²⁵ ocupada entre 1230 i 1231. Un altra exemplar idèntic es va trobar al pou n.º 6 de Santa Catalina de Sena (Palma).¹²⁶

- Forma tancada amb dues anses, cos de parets convexes i llavi triangular, vidriada interior y exteriorment en verd (Fig. 25, n.º 3). Consideram aquesta peça almohade per la semblança que té amb ancolles de Son Mosson,¹²⁷ Amagatalls¹²⁸ i Can Bordils de Palma.¹²⁹

- Forma tancada de coll cilíndric, llavi pla motllurat per inser-hi una tapadora, està vidriada interior i exteriorment en melat (Fig. 20, n.º 1), d'aquesta peça sols hem trobat un paral·lel molt llunyà a Calatalifa (Villaviciosa de Odón-Madrid), amb una cronologia dels segles V H./XI M., encara que el vidriat de la peça mallorquina sembla posterior.¹³⁰

Finalment cal fer referència a un fragment de llàntia de peu vidriada en verd, aquest tipus ceràmic apareix a època tàifa i té cada vegada major expansió, conservant-se el tipus idèntic a època cristiana.

— Ceràmiques engalbades o amb exterior no tractat.

¹²³ ZOZAYA, J.: Op. cit. p. 283-285.

¹²⁴ TRIAS, M.: *Notícia preliminar del jaciment islàmic de la Cova dels Amagatalls*, Quaderns de Ca la Gran Cristiana 1, Palma de Mallorca, 1982.

ROSSELLÓ BORDOY, G.: *El atafor de tipo III y sus problemas cronológicos*, Homenaje al Prof. Martín Almagro Basch IV, Madrid, 1983.

¹²⁵ Aquesta peça roman inèdita emperò pertany al grup esmentat al catàleg "Belles Arts 83", Museu de Mallorca, Palma de Mallorca, 1983, n.º 94.

¹²⁶ ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Ensayo de sistematización...* p. 299, n.º inventari del Museu de Mallorca 2441.

¹²⁷ Diferim de l'opinió de G. ROSSELLÓ BORDOY que la classifica dins el tipus "olla" (N.º Inventari Museu de Mallorca 2486). Veure del mateix *Ensayo de sistematización...* p. 310.

¹²⁸ Inèdit.

¹²⁹ Inèdit.

¹³⁰ RETUERCE, M.: *La ceràmica de Calatalifa. Apuntes sobre los grupos cerámicos de la Marca Media*, Boletín del Museo Arqueológico Nacional II, Madrid, 1984, p. 122.

Són difícils de determinar els fragments que pertanyen a peces d'aquest grup, ja que moltes vegades podrien ésser de les zones no decorades de les peces pintades. Aquest és el cas dels nombrosos fragments de peces tancades englobades dins el grup de servei de taula o de cuina de les que és difícil esbrinar les diferències tipològiques (Fig. 20 i 21).

Endemés de les peces de forma tancada només es troben al jaciment dos tipus de ceràmiques d'aquest grup:

— Tapadores de la variant A de Rosselló Bordoy (Fig. 1 a 10). Tenen forma de platet amb agafador central i amb pastes de tonalitats ocre-rogenques.

— Gibrells.—És una forma prou freqüent al sondeig i de la qual s'han identificat 13 peces (Fig. 23 i 24). Aquestes van repetint el mateix perfil comprovant-se tres tipus diferents de vora, tenen les parets rectes i el vorell triangular, arrodonit o quadrangular.

Com veim es troben dins aquest grup restes de peces corresponents a quasi tots el tipus localitzats fins ara a Mallorca, emperò tots els fragments datables tenen en comú la absoluta homogenitat cronològica, datant-se tots al primer terç del segle VII H./XIII M. Aquest fet ens inclina a interpretar el reblit (U. E. 13) com immediatament posterior a la conquesta de 1229.

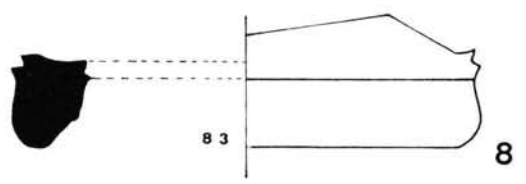
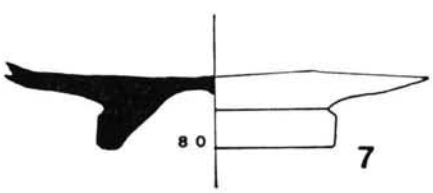
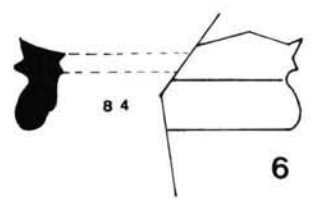
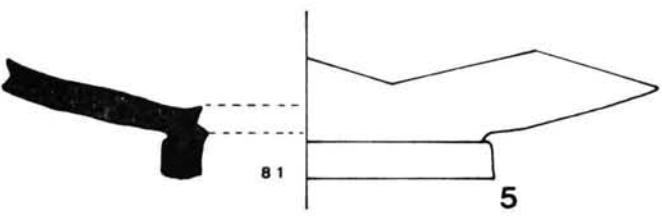
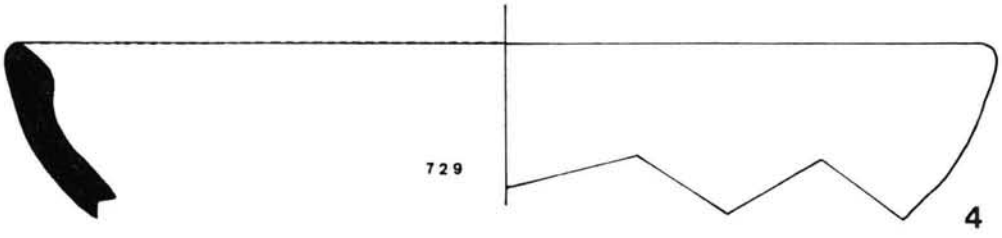
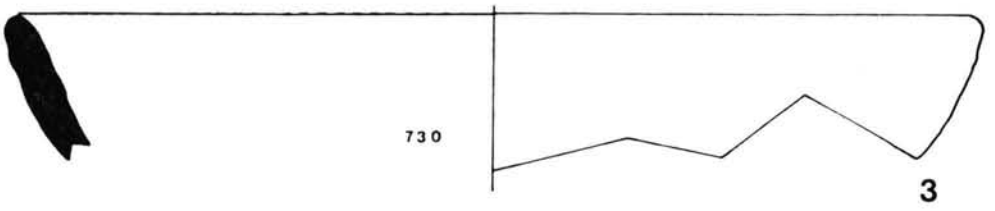
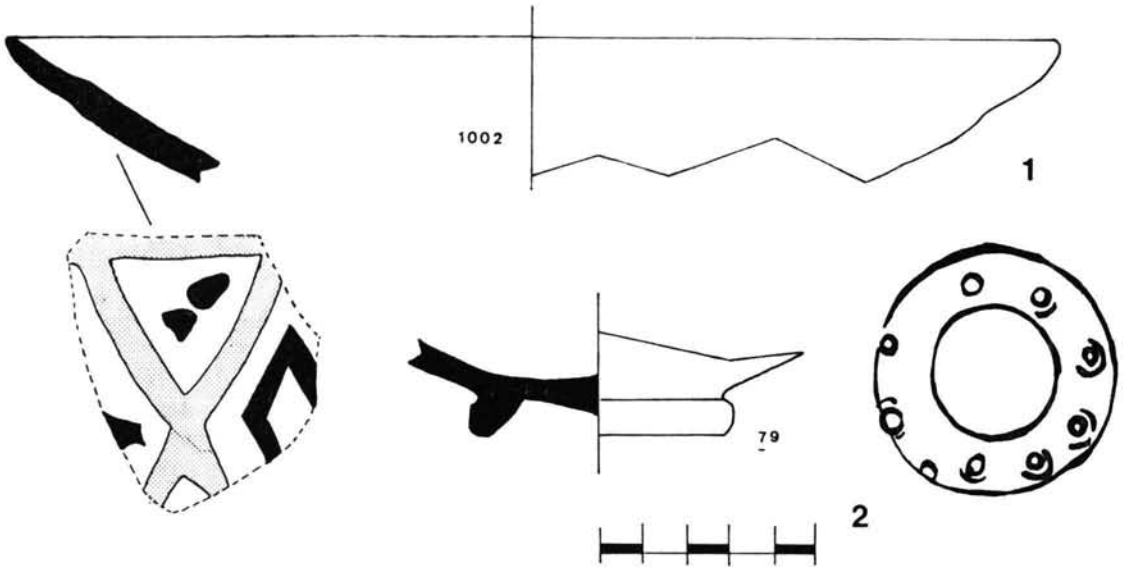

FIG. 16

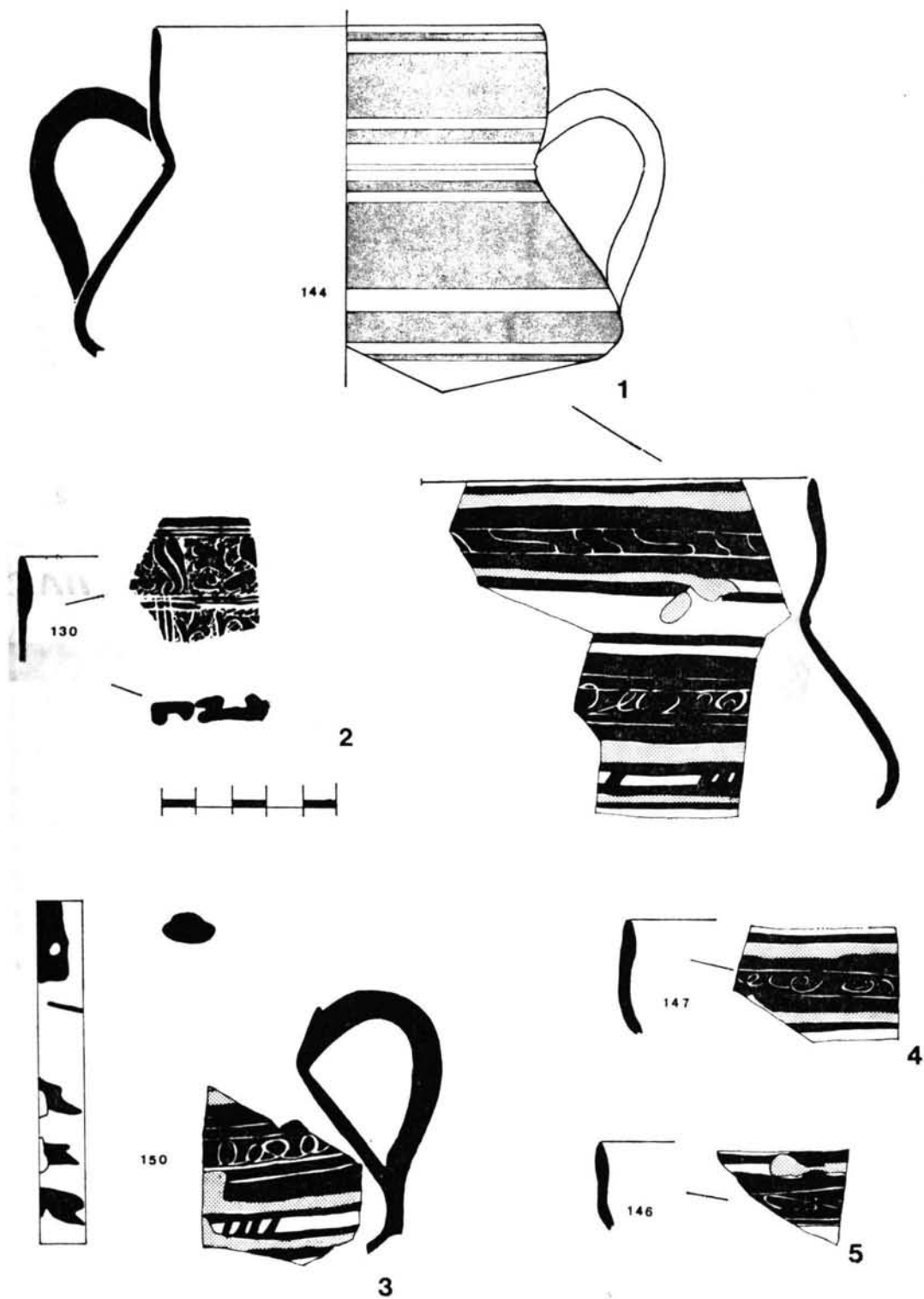

FIG.17

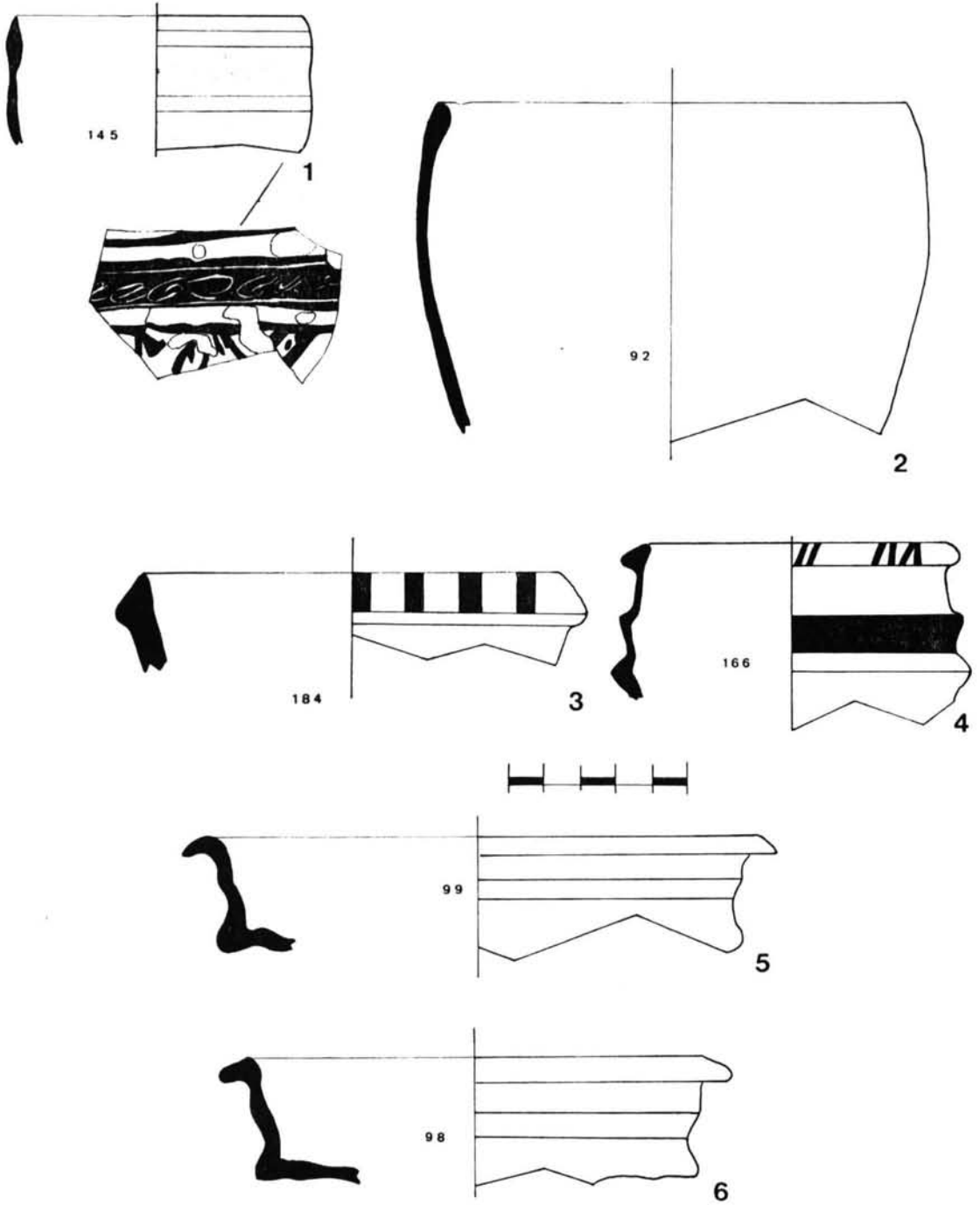

FIG.18

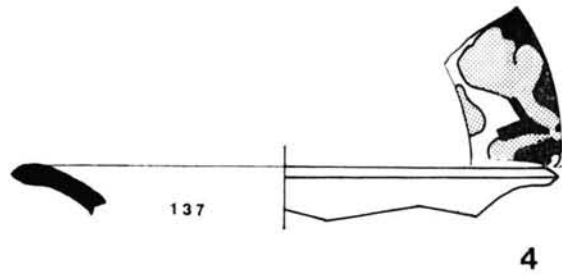
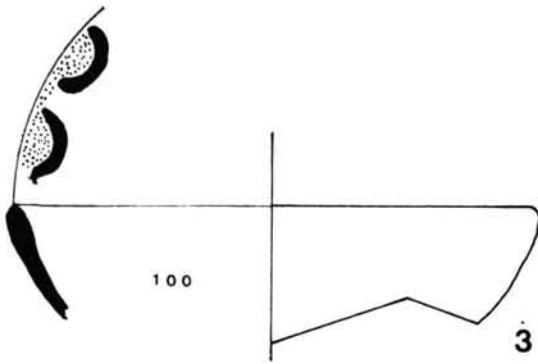
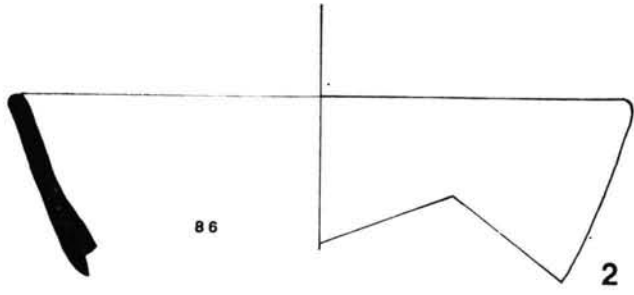
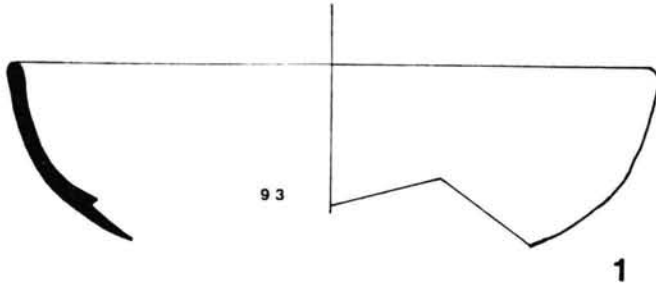
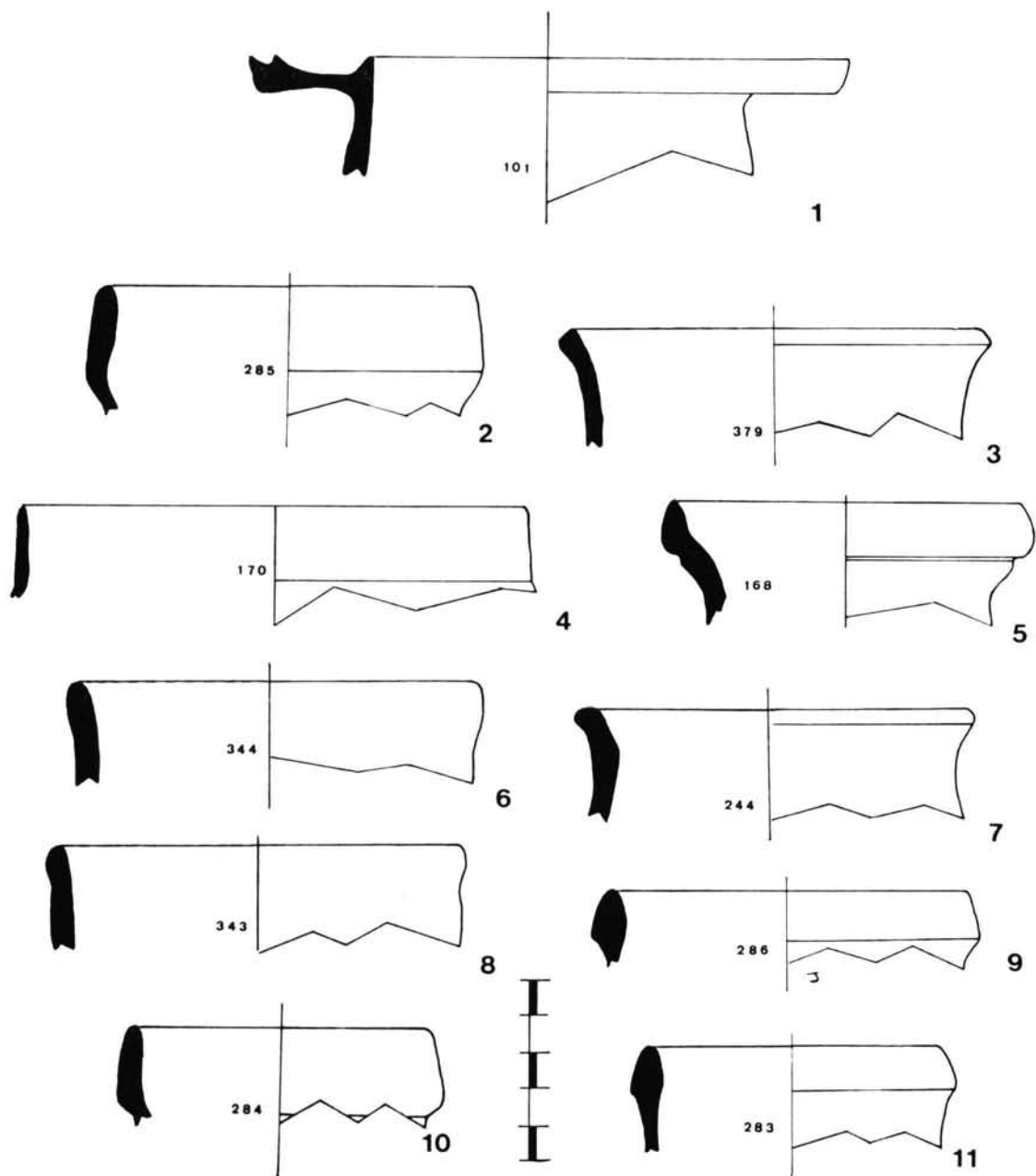

FIG.19

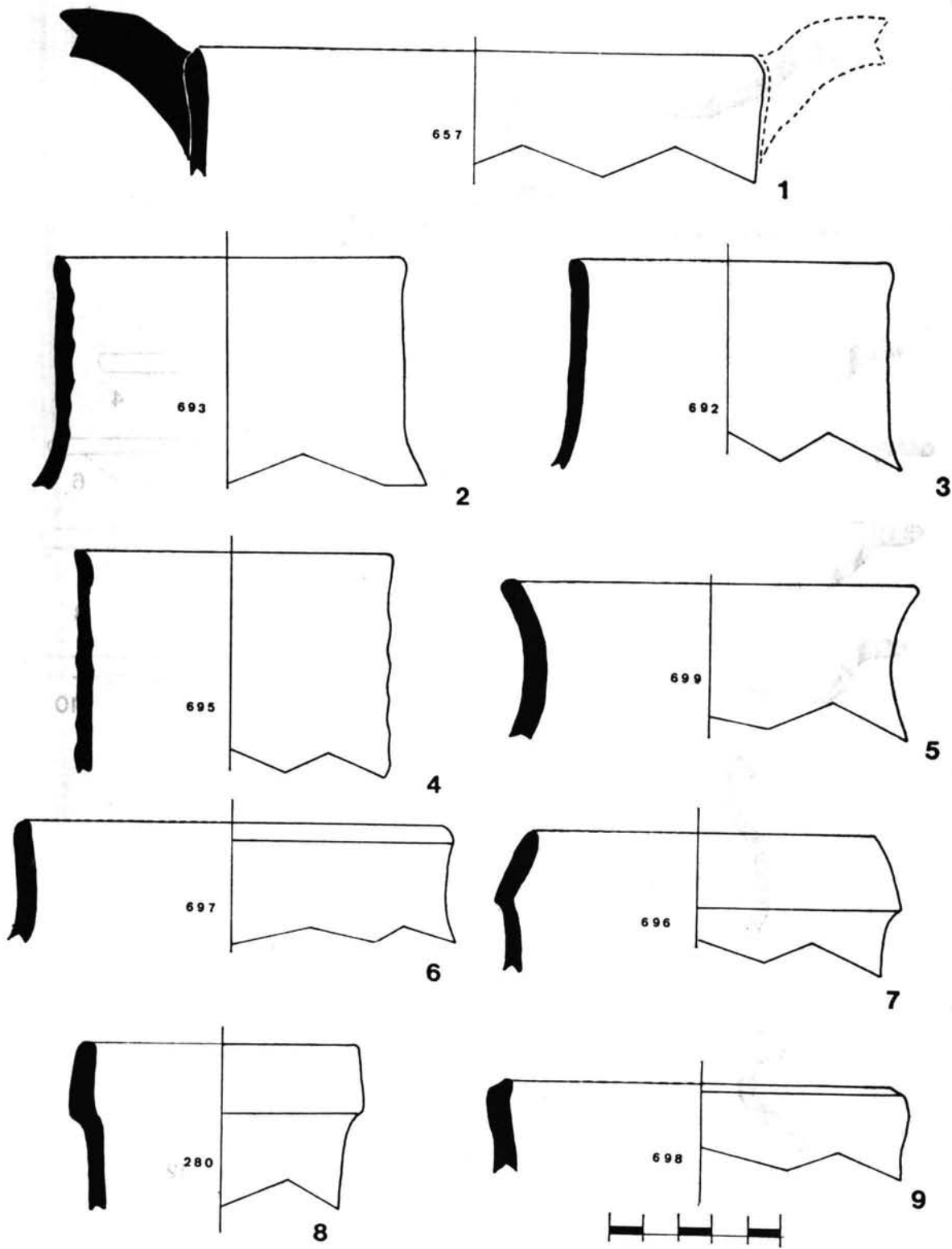

FIG. 21

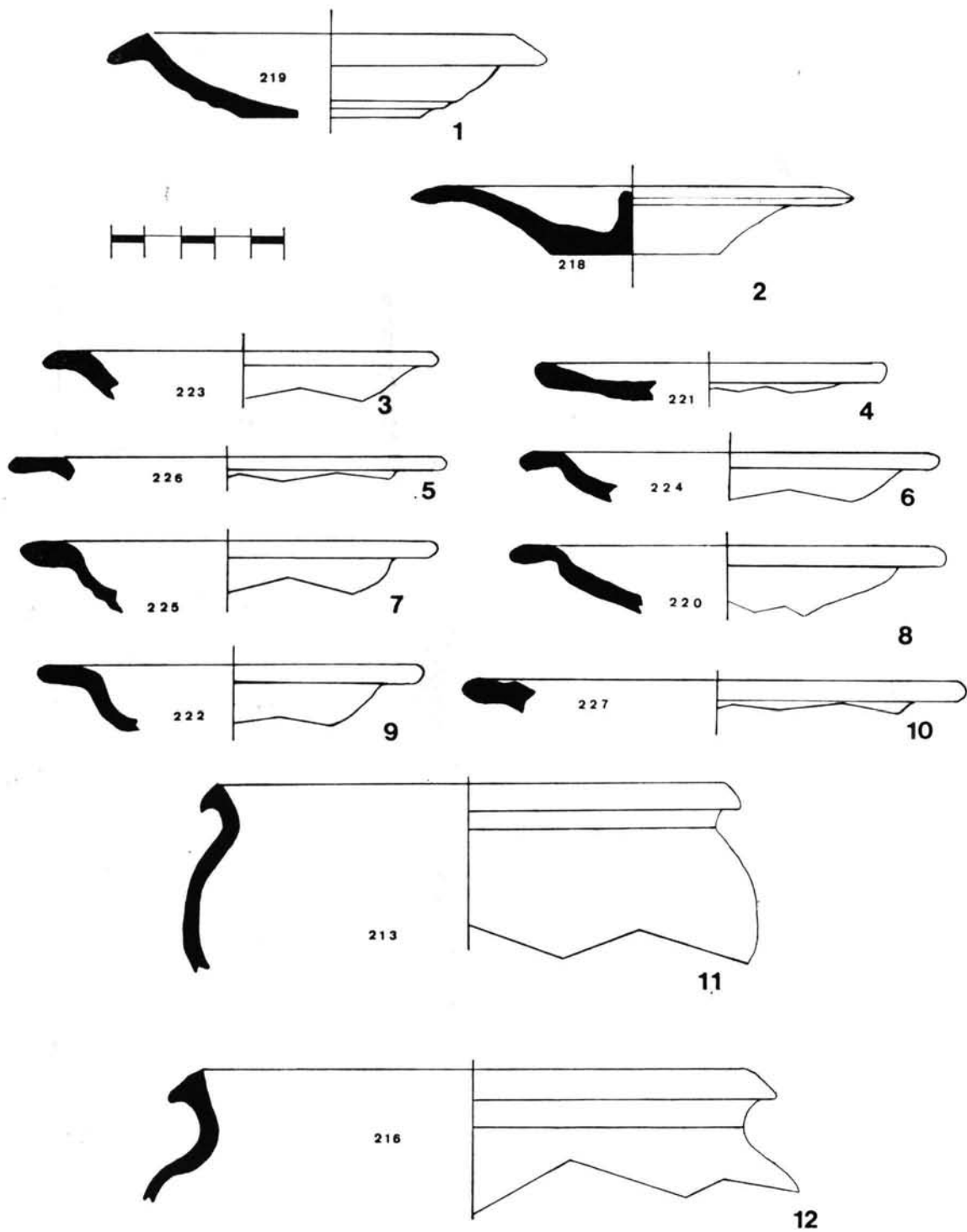
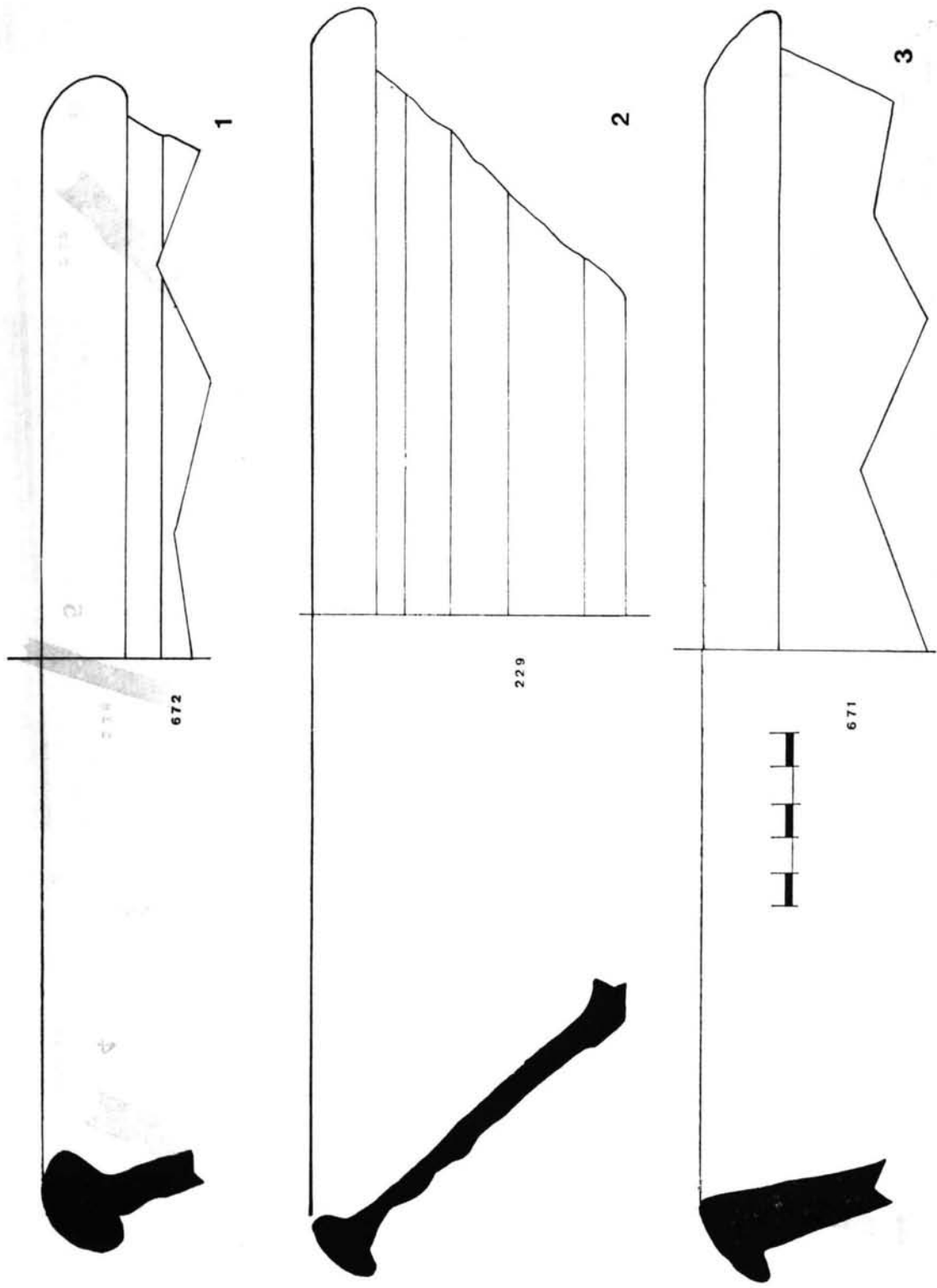

FIG. 22

AS. 112

FIG. 23

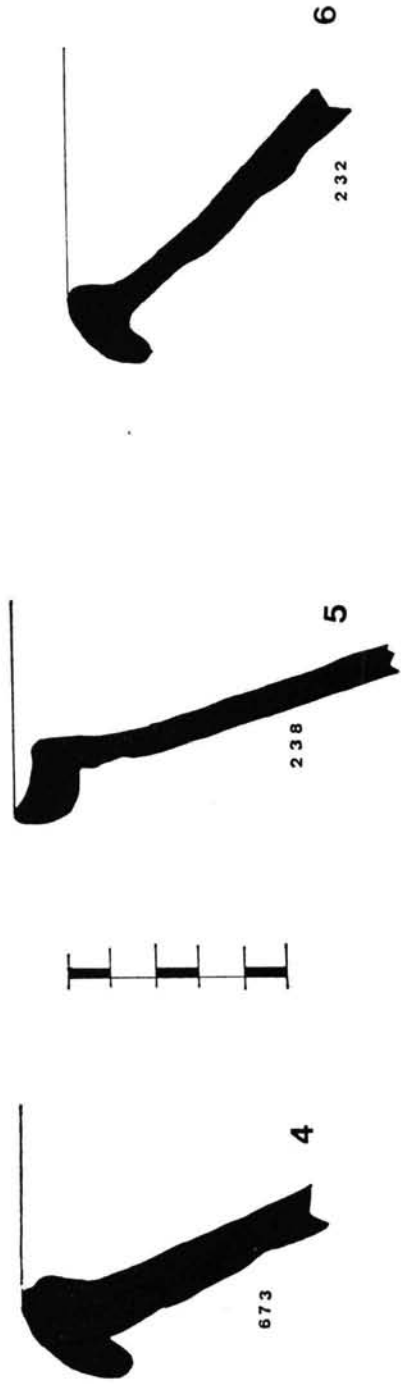
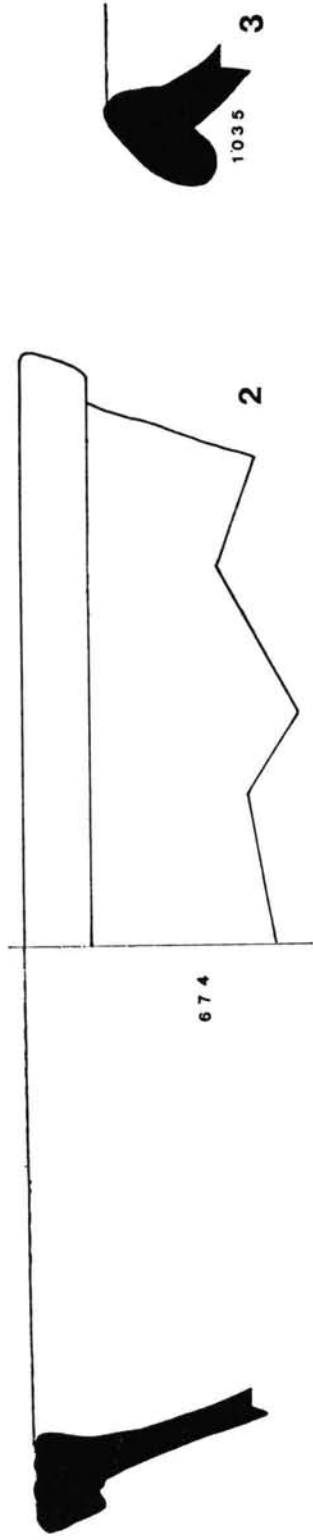
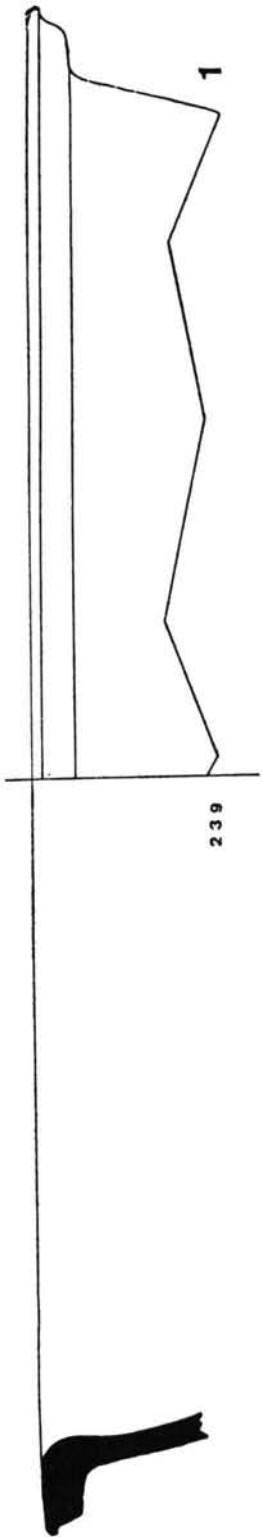

FIG. 24

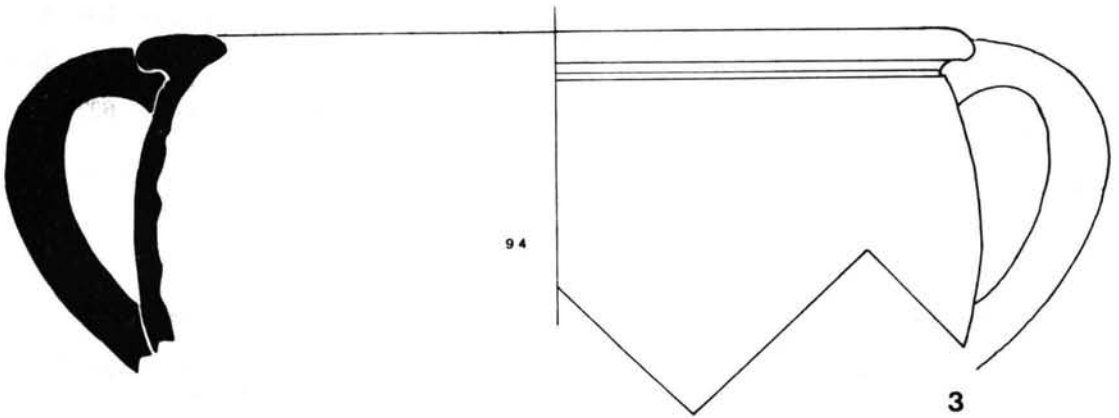
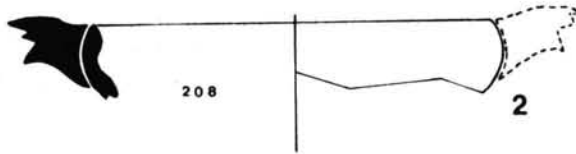
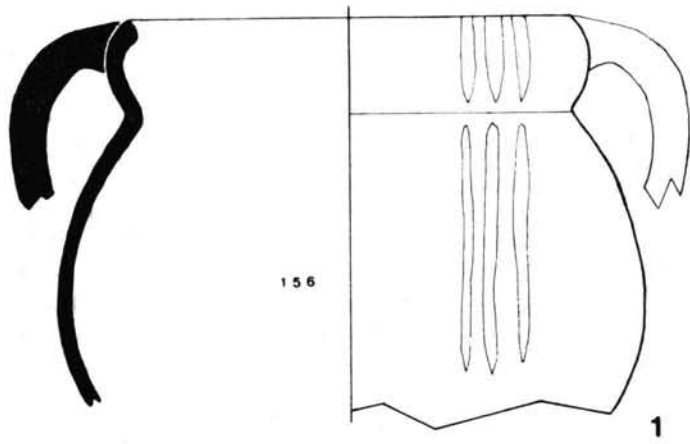

FIG. 25

CONCLUSIONS.

Malgrat la seva petita extensió, el sondeig ens ha permès establir l'evolució de la funció d'aquest espai a partir del segle I a. C. D'aquesta data són els materials més antics i possiblement el moment del desenvolupament urbà de la ciutat romana de Palma, de la qual parlen les fonts clàssiques.¹⁸¹

Coincidint amb les hipòtesis plantejades per Rosselló Bordoy¹⁸² ens trobam davant les restes d'una zona d'utilització pública, segurament un carrer, prolongació de l'actual carrer de Sant Roc. La presència de tres plints d'escultura i d'un paviment empedrat semblen confirmar l'apuntat anteriorment.

Més problemàtic resulta esbrinar el final de l'ocupació d'aquest espai amb aquesta funcionalitat. Als nivells preislàmics no es localitzen materials posteriors als segles V-VI d. C. i les restes d'escultura es troben en contacte amb el paviment del carrer i no lluny de la seva ubicació original, aquests dos fets ens inclinen a pensar que la zona es troba deshabitada des de el segle VI d. C. fins a un moment no determinat i posterior al 903 d. C., data de la conquesta de les Illes per 'Isam al-Khawlani.

La ciutat romana de Palma hauria patit un procés d'abandonament progressiu fins a restar deshabitada o només ocupada en una petita part. Les fonts àrabs sols ens indiquen que la ciutat va haver de ser reconstruïda just després de la conquesta¹⁸³ i la desaparició del topònim llatí, amb la substitució posterior per Madina Mayûrqa, és prou indicador d'aquest procés de decadència.

Les edificacions que es superposen al nivell superior ens indiquen la pèrdua del caràcter públic d'aquesta zona. No podem fixar concretament la data d'aquestes construccions més que dins l'ample marge de l'època islàmica de Mallorca (S. III H./X M. - VII H./XIII M. Així, cal observar que per sota del paviment de la construcció no apareixen materials àrabs llevat d'escassos fragments de ceràmica comuna. En segon lloc, no s'observen en cap moment ceràmiques o restes medievals cristians. Aquests dos fets ens fan pensar en un moment de construcció en època àrab, sense que es pugui concretar en quin dels períodes.

El que sí es pot precisar amb tota seguretat és el moment de destrucció de les estructures d'aquest nivell, essent el de la conquesta cristiana de 627 H./1.229 M.

Més fàcil de definir és el context urbà en el que es trobava l'edificació, ja que el Còdex Català del Llibre del Repartiment es llegeix:¹⁸⁴

¹⁸¹ ARRIBAS, A.: *La romanització de les Illes Balears*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 1983.

ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La evolución urbana de Palma en la antigüedad. I. Palma romana*. Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, n.º 631, 1961. *Palma romana, nuevos enfoques a su problemática*". Symposium de Arqueología: Pollentia y la romanización de las Baleares. Palma, 1983.

¹⁸² ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Mallorca musulmana*. Estudios d'arqueologia. Palma de Mallorca, 1973, p. 99.

¹⁸⁴ *Codex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*. Edició a cura de R. SOTO. Palma de Mallorca, 1984, f. 42 v.

Item en lo carrer qui es
enves migdia alge-
ma zo es de la Seu bis-
bal iii albergs.

Item en lo carrer qui es
en orient de la Seu bis-
bal i alberg.

Item en lo carrer qui es en-
tre occident e migdia
daquela matexa Seu iii
albergs.

Això ens indica que les estructures islàmiques formaven part de les construc-
cions adossades a la mesquita aljama, al no trobar-se citat cap carrer al nord de
la Seu, on es localitza el sondeig.

Fins a aquest moment el sistema de superposició de nivells d'ocupació ha-
via estat el mateix, l'acumulació de materials de reble sobre els quals s'edificà
la nova construcció. A partir del segle XIII M. es segueix el mateix procés, però
a la vegada emprant estructures profundes que es fonamenten a la roca base.

Finalment, cal senyalar que malgrat les limitacions que conferia el petit es-
pai excavat, i les escasses perspectives que donen els materials trobats, ens sem-
bla que prenen un valor significatiu si pensam que, fins hores d'ara, són les
primeres restes materials que es donen a conèixer de la ciutat romana de Palma.

Les divinitats importades durant l'època romana a l'Illa de Menorca

MIQUEL ÀNGEL CASASNOVES I CAMPS

Dins l'història de la Menorca antiga, poques dates tenen la transcendència i significat del 123 abans de Crist. Per primera vegada, la nostra illa forma part dels territoris d'una gran potència imperialista, tant de "facto" com de "iure", amb totes les conseqüències i implicacions que això comporta. Efectivament, les preteses "dominacions" fenícia i grega no foren més que esporàdics contactes comercials amb els indígenes més o manco intensificats segons les èpoques. La colonització cartaginesa es limità a uns localitzats assentaments, preferentment costaners, i a uns intensíssims contactes comercials i espirituals amb els indígenes, així com a la recluta de mercenaris per a llurs exèrcits. Però no hi hagué una "dominació" en regla. Les illes restaven dins llur àrea d'influència en un estat d'independència. Ara, però, les coses canvien: les illes perden aquesta mil·lenària independència per a quedar sotmeses a l'indiscutible autoritat de Roma, formant una part insignificant del seu Imperi. I tot això, evidentment, repercutí en l'aspecte religiós dels menorquins.

Cal remarcar que l'ocupació romana de Menorca no suposà cap ruptura total amb el passat. Les tribus talaiòtiques van veure trencada la seva independència, al temps que nous colonitzadors romans s'establien a les illes. Però la vida quotidiana als poblats seguí bàsicament sense canvis immediats, adoptant si més no els seus habitants, en un procés lent, però irreversible, els hàbits, la llengua i la cultura de la potència dominadora. A aquest fet l'anomenam "romanització", el qual s'ha de comprendre com a una autèntica "aculturació", que podem contemplar en la total dimensió mercé a la nostra perspectiva històrica. Els indígenes de les Balears, ja fortament influenciats per les anteriors relacions amb pobles més avançats, i ara en contacte directe amb la civilització llatina, romanitzen ràpidament i, malgrat no abandonin llurs tradicionals déus i cultes, adopten prest les formes religioses romanes. Tradicionalment s'ha dividit l'etapa romana de la història de les illes en tres períodes ben diferenciats per el règim polític de la metròpoli: l'etapa republicana, l'alt imperi i el baix imperi. Descriurem aquí sucintament aquestes tres etapes.

¹ Antoni ARRIBAS PALAU: "La Romanització de les Illes Balears" Universitat de Palma, 1983, p. 5.

La fase republicana (del 123 a. C. al principat d'August) comporta l'acceptació dels aspectes externs, culturals i polítics de la realitat romana, però no l'adopció total de la seva civilització. De fet, en l'aspecte religiós, són molt pocs els canvis substancials detectats, trobant-se la romanització religiosa en un procés incipient que es desenvolupa principalment dins els nuclis urbans.

Durant l'alt imperi (d'August a la dinastia dels Severes), és palesa la creixent influència religiosa romana, tant a nivell de les divinitats del panteó olímpic com en el ritual funerari. S'introdueixen durant aquesta època el culte imperial i les divinitats místiques orientals, mentre que s'observa una irreversible decadència de les formes tradicionals indígenes que culminarà amb l'abandó dels recintes de taula com a lloc de culte.

Per altre part, el baix imperi (de la crisi del segle III a les invasions germàniques) marca l'aparició i apogeu de les dues grans religions monoteistes: el judaisme i el cristianisme. Finalment, de la pugna que enfrontà a ambdues comunitats sortirà vencedora la cristiana, amb la conversió a aquesta religió de la totalitat de la comunitat jueva menorquina. Aiximateix, el baix imperi veurà la decadència de les religions paganes, juntament amb la quasi total extinció de la cultura indígena.

L'arqueologia ha donat abundoses proves de la varietat de divinitats importades a Menorca. La representació més comuna és el bronze, lo qual fa que, considerant l'extensió de l'illa, poguem pensar en una ampla difusió i acceptació als cultes indígenes dels cultes romans, bé com a acceptació total de la mitologia de la nova divinitat, fins aleshores desconeguda a l'illa, be com a sincretisme amb les divinitats indígenes.

Anem ara, doncs, a analitzar el que els romans entenien per religió. La religió romana —del terme llatí que significa lligar-se— era un conjunt de creences i rituals senzills, especialment enfocats de cara a la protecció de la família, la llar i la ciutat, dins una societat eminentment patriarcal. La religió era una "lligar-se" en una obligació mútua, que afectaria primer a la relació familiar i després a la comunitat en general, organitzada sobre una base institucional que, mitjançant el ritual prescrit, mantenia relacions pacífiques amb els déus: la *pax deorum*.² No obstant, després de la conquesta del món helenístic són acceptats els mites olímpics i un bon grapat de divinitats orientals que, en un procés de sincretisme, son assimilats i adaptats als antics mites i divinitats romanes. Així, Jovis o Júpiter adopta la mitologia i l'iconografia del grec Zeus; Mars, Ares; Minerva, Atena; Plutón, Hades. Altres són acceptats implícitament i tan sols sufireixen la llatinització del nom: Herakles, Hercules; Asklepios, Esculapi. O no sufireixen cap modificació, com Apollo. A partir d'aquí, s'assenten les bases del que coneixem per religió grecorromana, que assoliria la seva més alta expressió en torn al canvi d'era. Alguns pensadors romans, com Terenci Varró o Ciceró, ens donen la visió de la religió romana dels homes del seu temps —de les classes cultes, és clar—. Varró, al seu tractat "*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*", profusament citat per Sant Agustí a "*De Civitate Dei*" (fins el punt que s'ha pogut reconstruir a partir de l'obra del bisbe d'Hipona la seva estructura general,³ fa la divisió de les "coses humanes" i les "coses divines":

² E. O. JAMES: "Historia de las religiones" Alianza Editorial, Madrid 1985, p. 171.

³ R. AGLID: "De varronis rerum divinarum libris XIV-XVI ab Augustino in libris De Civitate Dei IV, VI, VII excerptis" Leipzig, 1896.

- a) Les persones: sacerdots, augurs, quindecenvirs
- b) Els llocs: altars privats, temples i jocs sagrats
- c) Els temps: dies festius, jocs de circ, jocs escènics
- d) Les coses sagrades: consagracions, sacrificis particulars, sacrificis públics
- e) Els déus, que poden ser: certs, incerts, principals i selectes.⁴

La teologia es dividida per Varró en tres estadis:

- 1.º) La teologia mítica: el que els poetes i literats han escrit dels déus.
- 2.º) La teologia física o natural, que conté el que els filòsofs han ideat de la naturalesa dels déus.
- 3.º) La teologia política o civil, que és la que coneixen i practiquen els ciutadans i, especialment, els sacerdots, i que consisteix en saber quins déus s'han d'adorar públicament i els sacrificis o cerimònies obligatòries.

Varró arriba a la conclusió de que la primera classe de teologia pertany al teatre, la segona al món i la tercera a la ciutat.⁵ Per tants, dins el paganisme hi ha una concòrdia entre la teologia mítica i la teologia civil. Varró encara així la religió tot adoptant un criteri històric i sociològic al considerar-la pròpia de la comunitat i de la societat i no com una experiència individual que afecta tan sols a una persona.⁶

No obstant aquestes exposicions filosòfiques en torn a la religió de Varró, o els diàlegs ciceronians "De natura deorum", és lògic pensar que els simples pagans "practicants i creients", que eren l'immensa majoria, tenien una idea molt realista de la naturalesa dels déus, i creien fermament en llur relació amb certs llocs i l'eficàcia dels cultes.⁷

Quan Menorca s'integra en el món romà, la religió ja ha adoptat plenament el sincretisme dels seus déus amb els grecs. Els indígenes talaiòtics entren, doncs, en contacte amb una religió romana fortament helenitzada, de la qual els testimonis arqueològics són una prova evident. Per a simplificar, a aquest capítol estudiarem com a divinitats romanes el conjunt de creences i pràctiques culturals en honor dels déus romano-itàlics que rebien veneració a Menorca per oposició als indígenes que, sincrònicament als romans, s'adoraven a l'illa.

Amb la finalitat d'assolir una sistematització racional en l'estudi de les divinitats importades, les hem agrupades com segueix a continuació:

- a) Divinitats del panteó grecorromà.
- b) La religió oficial.
- c) Religions místiques.

⁴ De Civitate Dei, VI, 3.

⁵ De Civitate Dei, VI, 5.

⁶ Julio CARO BAROJA: "La religión según Varrón y aplicaciones de sus ideas a la Hispania romana" M. C. Madrid, 1981.

⁷ Julio CARO: Op. cit. p. 15.

I.—DIVINITATS DEL PANTEÓ GRECORROMA

a) *Júpiter, Juno i Minerva no capitolins.*

Aquesta triada de déus, adorada als capitols dels "municipia" com a divinitats oficials, podien també rebre culte privadament als panteons particulars o comunals despullats de llur connotació política. Així, Júpiter era, baix aquesta advocació apolítica, la divinitat de les tempestes i els fenòmens atmosfèrics, així com el déu suprem, pare dels déus, senyor del món i de l'Olimp.

Júpiter fou el déu més adorat a tota la Hispània romana, tant a les fonts epigràfiques com a les arqueològiques i numismàtiques,⁸ i especialment a la Tarraconense, on tenim documentades un 52,9 % de totes les representacions d'aquesta divinitat a la Península. A Menorca, el culte a Júpiter tengué bona acceptació. Dues representacions d'aquesta divinitat s'han recuperat a l'estació talaiòtica de Torre Trencada (Ciutadella). Una d'elles pareix ésser una còpia d'un original grec —Júpiter, recordem, és la versió llatina de Zeus—, recordant les seves formes els esculpits per Lísip en el segle IV a. C., amb el mateix moviment i postura de la figureta menorquina. El tipus de pentinat és bàsic per a datar aquesta peça, puix el modelat de cabells i barba és molt semblant al que es va posar de moda amb els Severs, ja desde Julia Domna, esposa de l'emperador Septimi Sever, fins a Julia Mamaea, mare d'Alexandre Sever, per lo qual pot datar-se en la primera meitat del segle III d. C., i més concretament durant el regnat d'aquest darrer emperador, entre els anys 222-235 d. C.⁹

L'altre representació iconogràfica de Júpiter fou rescatada també de Torre Trencada. Es tracta d'un bronze de 6,5 cms. d'altura, on el pare dels déus surt representat portant un llamp amb la mà dreta —el braç es troba trencat—, mentre que una capa li cau per l'espatlla fins els genolls. Va coronat amb diadema radiada i sembla que a la mà esquerra portava un cetre, avui desaparegut. Si bé la seva factura no és especialment delicada, almenys per el que fa a les proporcions de les extremitats, sembla que pot datar-se aquesta peça a l'època de l'anarquia militar del segle III, que és quan apareixen a l'iconografia els caps amb corones radiades (244-284 d. C.).

A part d'aquests dos bronzes, tenim notícies del topònim aràbic de "Montjuich", que no és altre que la corrupció de mons Iovis o "Mont de Júpiter". Segons Francesc Hernández Sanz¹⁰ aquest era una de les denominacions que els àrabs donaven a la muntanya de Santa Agueda, on han aparegut restes de època romana, i inclús d'èpoques anteriors, si bé Mascaró Pasarius ha apuntat el probable origen jueu d'aquest topònim.¹¹

Minerva, l'equivalent romana de la grega Atenea, està tan sols documentada a Menorca per una figureta de bronze trobada al talaiot de Santa Creu, i conservada actualment a la col·lecció De Olives Pons de Maó. Té vuit centímetres

⁸ Ana M.ª VÁZQUEZ Y HOYS: "El culto de Júpiter en Hispania" C. F. C.

"Análisis estadístico de la religión romana en Hispania" Hispania Antigua, VIII 1977, pp. 7-45.

⁹ Margarita ORFILA PONS: "Estatuillas antiguas de bronce" a Geografía e Historia de Menorca, coordinada por J. Mascaró Pasarius, Tom IV p. 132.

¹⁰ "Compendio de Geografía e Historia de Menorca" Maó, 1908.

¹¹ Ana María VÁZQUEZ Y HOYS: "Consideraciones estadísticas sobre la religión romana en Hispania" La Religión Romana en Hispania. M. de C. Madrid, 1981 p. 169.

d'alçada, i tipològicament pareix de factura helenitzant, però el fet de trobar-se associada a sigillates romanes, fa pensar en una còpia romana d'un original grec, cas aquest molt freqüent, per altre part, dins l'iconografia romana. Minerva és un altre divinitat molt venerada a la Tarraconense, puix el 58,8 % de les representacions d'aquesta deesa trobades a Hispània provenen de la província de Tarraco, essent principalment adorada per els lliberts.¹¹

A la veïna Mallorca tenim també representacions de Atenea: una hermosa figura trobada a les immediacions de l'església de Santanyí, amb una cronologia aproximada al 460 a. C., i esculpida al Peloponeso o Itàlia, així com una Minerva romana procedent de Son Aixaló i un altre trobada a Ca's Traginer, també a Santanyí, obra romana del segle I.

Quant al tercer component de la triada, la deesa Juno, no tenim a Menorca fins aleshores cap indici de la seva veneració, malgrat el seu caràcter de reina políticoreligiosa i la seva posició com a mare presidenta de la fecunditat. Arribas cita una Juno-Minerva trobada a Menorca,¹² però això és una confusió amb el bronze comentat anteriorment. No obstant, sabem que la deesa Juno fou assimilada a Tanit, per lo qual no podem descartar un culte similar sincretitzat, malgrat no comptem amb cap testimoni material del mateix.

b) *Divinitats de caràcter guerrer.*

Les divinitats bèliques rebien una gran veneració a les Balears en temps prerromans com a conseqüència del caràcter de guerrers mercenaris dels seus habitants. Aiximateix, ens trobam ja dins l'època romana amb iconografies de les divinitats bèliques Mars i Herakles o Hércules, ben identificables, per altre part, amb els púnics Reshef i Melkart. Però queim fora del context històric dels foners balears, dels quals les últimes notícies fidedignes que ens donen les fonts clàssiques són que varen pendre part a la guerra contra Jugurta —segons Salusti, a *De bellum Iugurthinum*— i l'any 57 a. C., César els cita al seu *De Bello Gallico* entre les forces de xoc romanes, entre la cavalleria nùmida i els arquers cretenes.¹² No obstant, si bé no poden estar aquestes representacions relacionades amb els foners mercenaris, si ho estarien amb menorquins que s'enrotllarien a les legions, bé com a legionaris, bé com a auxiliars; amb tropes que podien estar de pas o de guarnició en diferents èpoques a les illes o amb veterans que, un cop llicenciats, podrien establir-se a Menorca.

La figura de Hércules fou força popular dins la Tarraconensis, on era la preferida dels artistes i llurs clients, que ens deixaren la seva imatge a nombrosos mosaics i estatuetes.¹⁴ D'aquesta divinitat tenim a Menorca un bronze trobat al lloc de Sant Antoni o Son Olivar (Ciutadella) l'any 1832, i de la qual desconeixem avui el seu parador. Aquest bronze de Hércules era propietat d'Antoni Ramis i

¹² "La romanització..." p. 45.

¹³ Modernament, l'escriptor Robert Graves, a la seva famosa noveba "Jo, Claudi", cita als foners balears dintre les tropes que sota el comandament del general Aulus Plautius conqueriren Britània durant el principat de Claudi (50 d. C.). Aquesta notícia no té confirmació entre els autors romans, per lo qual no pot acceptar-se com a vàlida. No hi ha dubte que els anys que ha viscut a les nostres illes han influït a l'hora d'incloure als foners illencs entre les tropes que varen participar a aquesta campanya.

¹⁴ Ana M.ª VÁZQUEZ: "Consideraciones estadísticas..." p. 170.

Ramis, el qual va fer una descripció de la figureta a la seva obra "Inscripciones relativas a Menorca y noticias de varios monumentos descubiertos allá", en dóna compte també de la troballa d'un bronze igual o paregut trobat al final del Cos de Gràcia, a Maó. Hércules està representat amb la pell del lleó de Nemea —el seu primer treball—, amb la clava, la seva arma predilecta, i la poma del jardí de les Hespérides. Hernández Sanz¹⁵ ens ha conservat un dibuix del bronze de Son Olivaret, mentre que coneixem el del Cos de Gràcia per els negatius del senyor Monjo, fotògraf maonés de principis de segle, i que correspon amb la descripció que Ramis fa del seu.¹⁶

Quant a la figureta del déu Mars, fou recuperada als terrenys del Pujol Antic de Sa Cavaleria (Es Mercadal), a les immediacions de la població romana de Sanitja. Es conserva avui a la col·lecció De Olivar de Ciutadella. Està considerat com un Mars de tipus gal-romà, és a dir, una estatueta romano-provinciana, imitant els "tioi" lisípic d'aquesta divinitat. El casc d'aquesta figureta és igual al que porta Alexandre Magne a la publicació de Vermeuler,¹⁷ amb una cronologia tardohelenística, derivats del prototipus modelat a l'època d'Alexandre Magne. Ens trobam, altre cop, front a còpies romanes de models grecs o helenístics, amb una tipologia molt diferent als bronzes de les divinitats bèliques prerromanes. Margarida Orfila,¹⁸ basada en l'obra de Mitten¹⁹ el data entre els segles II-III d. C.

c) *Divinitats protectores del comerç.*

Mercuri és un altre de les divinitats fortament arrelades a la província de la Citerior i, entre altres funcions que se li atribuïen, era la divinitat protectora del comerç. Donada la seva bona posició en el creuer de les rutes comercials del Mediterrani Occidental, sembla que no hi podia mancar la devoció a Mercuri o Hermes, del qual tenim una figureta procedent de Sant Joan de Carbonell i conservada actualment a la "Hispanic Society of America", de Nova York. Per la seva tipologia hom pot enquadrar-la cronològicament dins l'àmbit del segle I d. C. Tenim un paral·lel molt proper als tres bronzes trobats a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). La troballa de Mercuri a Carbonell, creim que s'ha de posar en connexió amb el jaciment de Es Cap d'Es Port i altres de la colàrsega del port de Fornells, on hi podria haver un assentament altimperial o, inclús, un sustrat d'habitació indígena.²⁰

¹⁵ "Compendio..." p. 126.

¹⁶ Citat per Margarida ORFILA a "Estatuillas de bronce antiguas" p. 124.

¹⁷ VERMEULER, C. i COMSTOC, M.: "Greek, etruscan and roman bronzes" In the Museum of Fine Arts of Boston. Boston, 1971, p. 76.

¹⁹ "Master" 1968, p. 277, fig.269.

²⁰ Al respecte, volem consignar aquí la nostra troballa de ceràmica romana comuna, un amoló indígena i restes de sillars al promontori de Cala Roja, no molt lluny de Es Cap d'Es Port. Per altre part, no seria estrany que les salines de Fornells estassin en explotació ja en el segle I, exportant-se la sal fora de Menorca. La sal era fruit d'important comerç durant tota l'època romana. No ens ha d'extranyar, doncs, trobar un bronze que podria ser un ex vot dedicat a Mercuri a les immediacions d'aquella zona.

d) *Divinitats astrals.*

El culte al Sol, si bé no el tenim documentat materialment a Menorca, és molt probable que fos practicat dins l'època que estudiem. Aquest culte, fortament arrelat en el sustrat cultural de moltes poblacions indígenes, es popularitzà i s'institucionalitzà dins tot l'àmbit de l'Imperi. Alguns investigadors creuen que s'ha d'anar inclús a cercar les arrels de les festes de Sant Joan de Ciutadella a èpoques tan remotes com la protohistòria menorquina, on sens dubte es commemorava el solstici de l'estiu, hipòtesi aquesta que nosaltres no creim possible. A partir del segle III, amb la popularització del culte a Mitra i la constant recerca per part dels emperadors d'una divinitat monoteïsta que s'identificàs amb el cap de estat romà, s'institucionalitzà el culte al Sol Invictus com a part de la religió oficial.

Del culte a la Lluna tenim notícies directes per una làpida aparescuda al port de Ciutadella i estudiada, entre altres, per el P. Cristòfol Veny,²¹ si bé hom desconeix el seu parador actual. La làpida, de la qual tenim constància per l'obra d'anteriors historiadors, deia així:

L V N A E
C I V L I V S
F L A V I V S
M I L E S
V S L M

La seva transcripció, tot seguint a Veny, és:

LVNAE / c(aius) IVLIVS / FLAVIVS / MILES / V (otorum) s (olvit) l (ibens) m (erito)

per lo qual podem traduir-la com: "Consagrat a la Lluna, Caius Iulius Flavius, soldat. Complí el seu vot amb alegria".

El culte a la Lluna era molt freqüent entre els pobles celtibèrics. Strabó (III, 4, 16) la cita com a divinitat sense nom, puix la seva pronunciació era tabú. L'influència, de la Lluna està arrelada al folklore de qualsevol regió mediterrània. La seva forma canviant contribuïa a fer-la considerada com a cosa sobrenatural. Simbolismes astrals dins la cultura popular es troben inclús avui. No podem negar, per tant, que el soldat que va dedicar l'inscripció a la Lluna a Ciutadella conegués els cultes i festes nocturnes que els pobles celtibèrics celebraven en honor de Selene, bé per ser originari d'aquelles terres, bé per haver estat destinat a aquelles regions anteriorment.²²

A la necròpolis romana de Sa Carrotja (Mallorca) apareixen a les inscripcions diversos simbolismes que ens il·lustren sobre les de ultratomba dels indígenes balears romanitzats: la lluna (en les formes de quart creixent i minvant), les rosetes (que simbolitzen el sol radiant), la pinya (emblema de l'immortalitat),

²¹ "Corpus de inscripciones romanas hasta la dominación árabe" C.S.I.C. Madrid, 1964, p. 173 Inscripció 163.

²² Joan C. DE NICOLÁS: "Romanización..." pp. 267-268.

les portes (de l'Hades), la clau (idea de la resurrecció), les palmes (creença del triomf sobre la mort). Tots aquests símbols eren, entre els pitagòrics i estoics eclèctics, insinuants de la creença en la immortalitat de l'ànima.²³

e) *Divinitats de les aigües.*

Un dels cultes més extesos arreu de la Hispània romana, així com a altres indrets de la Mediterrània, era el de les aigües. Aquestes són divinitats en sí mateixes, per lo qual el sincretisme amb les religions indígenes és evident, sobre tot per el que fa al cos de les Nímfes. Els rituals de culte a les aigües són coneguts per varis testimonis i constaven de ofrenes, d'encens i de sacrificis d'animals. Recents excavacions efectuades a Cala Figuera, dins el recinte de les instal·lacions de Campsa, han posat al descobert una font amb estructures arquitectòniques, amb una complexa xerxa de canalitzacions d'aigua que quadren amb el procediment que es seguia a les fonts romanes, si bé no s'ha pogut provar categòricament, puix el sol fragment de ceràmica romana aparegut, ha estat trobat fora de context. Però aquesta font no tendria excessiva importància amb el tema que tractam si no fos per que està en relació amb una estructura arquitectònica que consta de dues pilastres de secció rectangular, construïdes amb marés i mollures a la base i al capitell, soportant un frontó, adossat tot aquest conjunt a la roca d'una cova ja utilitzada durant l'època talaiòtica. Aquesta estructura es podria identificar hipotèticament amb un nimfeu o capelleta dedicada al culte a les nimfes.²⁴ El nimfeu és una invenció grega per a dedicar un culte especial a les nimfes de les fonts en acció de gràcies per el dó de l'aigua, i contaven, generalment, de cambra i avantcambra. En el cas de Cala Figuera l'avantcambra és la cova artificial talaiòtica que ha estat acondicionada segons les necessitats de la captació d'aigua i la construcció monumental és la porta que condueix a l'arqueta de captació, és a dir, la cambra.²⁵ No obstant, falta encara comprovar aquesta hipòtesi i, existeix la dubte de que aquesta estructura fos més tardana, inclús relacionable amb el neoclassicisme del segle XVIII, ja que s'han trobat ceràmiques decorades d'aquesta època i la font servia per a proveir d'aigua a les esquadres angleses que recalaven a Maó. Per altre part, tenim documentada l'existència d'una capella dedicada a Santa Magdalena en el segle XVII, però que per el moment desconeixem si tendria cap mena de relació amb els restes que considerem.²⁶

²³ Cristóbal VENEY: "Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas" Historia de Mallorca, de J. Mascaró Pasarius Vol. I pp. 541-543.

²⁴ Joan C. DE NICOLÀS: "Cristina Rita intenta demostrar el origen romano de la fuente de Cala Figuera" D. M., 5 de desembre de 1984.

²⁵ Cristina Rita LARRUCEA: "Informe preliminar de la primera y segunda campaña de excavaciones en el yacimiento arqueológico de Cala Figuera" I.E.B. n.º 18. Palma, 1985, pp. 69-70.

²⁶ Santa Magdalena era una capella sufragània de Santa Maria de Maó, i ja existia l'any 1536. A la Pàgina Menorquina de "El Bien Público" n.º 604 de 25-10-1935, diu que "está situada en la parte de levante, donde aún se conservan vestigios de altar i nicho". Es citada també per Pere RIUDAVETS I TUDURÍ a "Historia de la Isla de Menorca" p. 2.084. Pareix que tenia molts de devots, segons es desprén de vàries actes de defunció que hem consultat.

f) *Divinitats de jardins i boscs.*

Englobam sota aquest títol a Cupit i Venus, que era la veneració que es tenia en un principi d'aquestes divinitats abans que les mitologies gregues absorbissin completament les llatines.

Tenim documentades a Menorca vàries representacions de Cupit. Aquest fou la versió romana de l'Eros grec, fill d'Hermes i Afrodita i una de les divinitats de l'amor. Al Museu de Menorca es conserva un bronze que representa a aquesta divinitat procedent de la col·lecció Vives Escudero (n.º de inventari 524), si bé és dubtosa la seva troballa a Menorca, i pot ser datada entre els segles III al I a. C.

L'Eros trobat l'any 1866 a Torre Vella d'En Loçano (Ciutadella), ens presenta un fillet alat amb arc, segetes i antorxa, de tipus alexandri o helenístic, però que és un bronze romà inspirat també amb originals grecs, puix que hem d'enquadrar-lo cronològicament dins el segle I d. C.

Un altre representació d'aquesta divinitat es conserva a la col·lecció de Manuel León Mercadal, trobada a la necròpolis rural romana de Binigafull, datable cap al segle I d. C. No podem afirmar que sigui una representació de Cupit el cap de fillet esculpit en marbre que fou trobat al fons del port de Ciutadella i conservada al Museu Municipal de la mateixa ciutat.

Vàries són també les representacions documentades a la nostra illa de la deesa Venus, àmpliament venerada a tota la Mediterrània. Una figureta d'aquesta divinitat, en bronze, que es troba actualment depositada al Museu de Menorca, procedent de Es Rafal del Toro (Es Mercadal). Mideix onze centímetres d'alçada i, si bé Garcia i Bellido²⁷ la data entre el segle V-IV a. C. i el seu estat de conservació no ens permet donar una cronologia exacta, l'hipòtesi més acceptable seria pensar amb una còpia romana d'un original grec d'aquest tipus de Venus helenístic.

Margarida Orfila publica una figura de Venus inèdita fins aleshores,²⁸ de la qual es desconeix procedència i parador actual, qualificant-la com a Venus Púdica per ser, segons aquesta autora, una còpia romana d'aquest tipus de Venus helenístic.

L'altre figura de la deesa Venus que tenim a Menorca, és la procedent del peci de Favaritx, per lo qual pareix segur que el seu origen no és Menorca. El peci de Favaritx està constituït per el carregament d'un navili ferroveller que, per les monedes tardanes aparescudes a aquest mateix context, podem datar en torn al segle VI d. C. Fernández Miranda data aquesta figura entre els segles II-III d. C., considerant-la com a una peça secundària i provincial.

g) *Divinitats protectores de la família. Divinitats dels morts i del món subterrani.*

La religió familiar estava molt estesa per tot l'àmbit romà, i la seva pràctica era una de les més genuïnes i antigues de tot el mosaic de religions que es profesaven a la ciutat dels Cèssars, Janus, els Manes, Penats, Lars, Plutó, Saturn,

²⁷ "Figuras Griegas p. 189.

²⁸ Op. cit. p. 137.

Vesta... tenien una llarga tradició i, si bé no tenim proves contundents del seu culte a Menorca, podem pensar amb un cert fonament amb la seva presència a la nostra illa, a la vista de la forta romanització religiosa dels menorquins, especialment els elements de les ciutats. Seria encoretjador trobar un santuari familiar a les excavacions del jaciment de Sanitja, que tantes expectatives ens desperta...

La major part de les divinitats d'aquest grup, eren protectores de la llar, la família i els morts, per lo qual no ens ha d'extranyar la seva gran difusió. Aquest culte familiar es practicava principalment a les ciutats, on el grau de romanització era molt major que en el medi rural. Hem de tenir en compte que el concepte romà de la família no era el mateix que tenim nosaltres, ja que no tan sols englobava a les persones unides per llaços de sang, sinó també, esclaus, lliberts i totes les persones lligades a la família per una sèrie de circumstàncies, com a clients i treballadors lliures, etc., sotmesos tots a l'autoritat del "pater familias". Així, la societat romana estava fonamentada en la cèhula familiar dirigit als avantpassats, familiars o a les divinitats protectores de la llar suposava un intent d'aglutinar a tots els membres de la família.²⁹

h) *Abstraccions divinitzades.*

Els romans eren molt donats a les divinitzacions d'abstraccions, tals com Abundantia, Bonus Eventus, Concòrdia, Pietas, Fatus, Fides, Iuvenum, Pax, Victoria, Virtus, etc. A Menorca tenim una figureta de Fortuna, però aquesta imatge no representa solament a aquesta divinitat, sinó que està sincretitzada amb la deesa oriental Isis.

La figureta menorquina fou trobada al lloc de Biniparratxet i es conserva actualment a la col·lecció De Olives Pons de Maó. Té uns deu centímetres d'altura. Aquesta estatueta té el seu origen a la Tiché grega, que pot ser la creació praxiteliana,³⁰ i surt representada amb el timó i el corn de l'abundància. La deesa Isis, assimilada a Fortuna, fou una divinitat molt extesa al món helenístic, passant al romà, i es va difondre per tot arreu de l'Imperi, on son molt freqüents les seves representacions. El sincretisme Isis-Fortuna presenta en la seva iconografia la cornucòpia els atributs de Isis i el timó, com a reflexe d'un aspecte de la Isis Pelàgica. Els paralels més propers a la figura de Biniparratxet són les figuracions de Isis-Fortuna de l'estandart d'un "conventus iuvenum" de la colònia romana de Pollentia, aparegut a les excavacions de G. Llabrés i R. Isasi, entre els anys 1926-1927,³¹ malgrat aquesta correspon a una cronologia més tardana que la de la peça menorquina, enquadrable en torn al segle I d. C.

Caldria fer un estudi detallat de l'iconografia mitològica que apareix a les ceràmiques i monedes. Es aquest un mitjà secundari de romanització religiosa, però creim que no pot ser menyspreat al tractar-se d'objectes de ús quotidià. A

²⁹ A. PRIETO (N. MARÍN: "Religió e ideología en el Imperio Romano" Akal Bolsillo, n.º 8. Madrid, 1979, p. 63.

³⁰ Margarida ORFILA: Op. cit. p. 130-131.

³¹ ARRIBAS, TARRADELL, WOODS: "Pollentia I" E.A.E. M. de C. Madrid, 1973.

la numismàtica apareixen nombroses divinitats olímpiques així com, sobre tot, abstraccions divinitzades, aquestes molt sovint com a mitjà de la propaganda imperial:

Abundantia	ApoHo	Bonus Eventus
Concordia	Ceres	Fecunditas
Felicitas	Genius	Gloria
Hercules	Iuventus	Ianus
Iuno	Iupiter	Lupa
Mercurius	Neptunus	Pax
Pietas	Providentia	Roma
Romulus	Salus	Venus
Victoria	Virtus	

A la ceràmica, especialment a les llumetes, trobam: Romulus, Lupa, Hercules, Iupiter, Neptunus, Cupidus i Diana. La llista es podria allargar en el cas, com deim, de realitzar un estudi complert sobre aquest tema.

II.—LA RELIGIÓ OFICIAL

L'Imperi Romà fou normalment tolerant amb tota mena de religions, sempre i quan aquestes no suposassin un perill directe per a l'Estat. Així, coexistien creences tan diverses com la tradicional religió romana, els cultes olímpics, les noves religions orientals de caire místic, els antics cultes egipcis, les velles creences indígenes o l'intransigent religió judaica. Era, per tant, precís assolir una unitat entre el gran mosaic de religions, pobles i ètnies que formaven el cosmopolita imperi de Roma, i el principal intent encaminat en aquest sentit fou l'establiment d'una religió oficial que havia d'esser practicada obligatòriament per els ciutadans romans i, en molts de casos també, per els que no ho eren.³²

Precisament, aquest culte oficial fou canalitzat a través de la religió familiar, com a base del sistema d'ideologia de l'Estat romà, encarnat per la trilogia família-ciutat-imperi.³³ Quan l'emperador Octavi August creà els devots de la família imperial, introduint el culte als Manes, Lars i Penats i al "Genius" de l'emperador, presentà a la família imperial com a una més, però amb la diferència de que el seu culte era públic, a la ciutat i, a través d'ell, totes les famílies es vinculaven entre elles com a membres de l'imperi romà.³⁴ Així mateix les

³² J. ARCE: "El significado religioso del estandarte romano de Pollentia (Mallorca)" La religión romana en Hispania. M. de C. Madrid, 1981.

³³ Aquesta fou una de les principals causes de les confrontacions amb els jueus. Aquest poble, extremadament gelós de la seva religió monoteïsta es negava a venerar les imatges de l'emperador per entendre que era idolatria. Finalment, els governants romans permeteren que la contribució d'Israel al culte imperial fos un sacrifici diari al Temple de Jerusalem per la vida del Cèsar i el poble de Roma (Flavius Iosephus "De bellum Iudeorum" II, 9). Les persecucions dels cristians fins el regnat de Dioclecià tenen el seu origen, en moltes ocasions, amb aquest fet. S'els deia ateus, al negar-se a participar en el culte oficial i obligatori. En canvi, per a la resta dels habitants de l'Imperi, no era sinó un altre de les moltes religions, completament compatible amb les seves creences i, per tant, practicada sense cap mena de prejuici.

³⁴ A. PRIETO i N. MARÍN: "Religión e ideología en el Imperio Romano" Akal Bolsillo n.º 8 Madrid 1979, p. 66.

ciutats, a més de protegir el culte familiar, també cuidaven el culte imperial, al ser el nexa d'unió entre els ciutadans amb les unitats superiors de l'administració territorial de l'estat romà, per lo qual els mateixos magistrats municipals eren els encarregats de dirigir el culte imperial a les respectives ciutats. També és important deixar constància de que nombroses ciutats de l'Imperi, malgrat les diferències que entre elles pogués existir, prenen els apel·latius que ens donen testimoni de llur relació amb els emperadors: ³⁵ Augusta, Iulia. Concretament a Menorca, els dos municipis que coneixem a través de les fonts epigràfiques, Mago i Iamo, porten el títol de Flavia, lo qual no deixa d'ésser significatiu.³⁶

El culte imperial constitueix, sens dubte, un dels aspectes més originals de la política de Octavi August, segons apunta Raimond Bloch,³⁷ ja que a més de fer reviscolar les antigues tradicions religioses de la Roma republicana, mescla les tradicions helenístiques de la vinculació religiosa amb el cap polític-militar, encarnat per la figura de l'emperador, hipòtesi fermament divulgada per Toutain. No obstant, la tesi orientalista de Toutain ha d'ésser matissada després de l'aparició de l'obra d'Etienne, al menys pel que es refereix a la Península Ibèrica. Etienne demostrà la llarga tradició que tenia a la Península el culte al cap de la tribu: la monarquia tartèssica, les gentilitates, les relacions derivades de l'hospitium i la clientela, la devotio ibèrica, etc. eren institucions sacralitzades i autèntics precedents del culte imperial. Així començà una paulatina sacralització dels emperadors fins arribar al màxim exponent amb Dioclecià. Es destacable també el fet d'identificar l'emperador amb els diferents déus del panteó romà, tímid intent inicial cap a l'unificació d'una sola religió objecte de culte. No obstant, aquesta trajectòria havia d'ésser encara molt llarga. Passant primer per la divinització en vida (generalment, durant l'Alt Imperi eren divinitats després de morir,³⁸ fet aquest que no seria ràpid, sinó tot el contrari,³⁹ però que a llarg termini tendria l'avantatge de, damunt la creixent multiplicitat de cultes, déus, races i nacionalitats, servir com el més sòlid vincle entre Roma, Itàlia i les províncies, cimentant l'unitat de l'imperi i contribuint a la romanització i el patriotisme dels seus habitants.

De tota manera, era difícil acceptar la divinització d'un home viu. Es cercaren així fórmules indirectes de culte, a través del Genius i el Numen de l'emperador. Era el Genius, segons la tradició romana, l'esperit protector que cada home, al igual que cada comunitat, l'acompanyava durant la vida en totes les seves activitats, essent a les dones les Inniones l'equivalent del Genius masculí. El Numen personificava la força, prestigi i majestat de l'emperador, i el seu culte fou més extès que el del Genius, especialment a partir del segle III. A partir d'Adrià, un cop el culte imperial estava fermament acceptat, aparegué un

³⁵ R. ETIENNE: "Le culte imperial dans la Peninsule Ibérique d'Auguste a Diocletie" París, 1974, p. 283 i 311.

³⁶ "La religión romana" Las religiones antiguas, III. Dirigida per Henri-Charles Puech. Madrid, 1977, p. 278.

³⁷ Prengueren l'apel·latiu de flavis segurament al ser-lis concedits el dret llatí, juntament que a altres nombrosos municipis d'Hispania.

³⁸ Op. cit. nota n.º 4.

³⁹ Es conta de Vespasià que a l'hora de morir digué amb ironia: "Sento que em converteixo en un déu".

nou culte englobant la trilogia Roma-Augusti-Divi, les tres fonts de la sobirania imperial.⁴⁰

El culte a les abstraccions divinitzades no era nou —formava part ja del panteó romà en els darrers segles de la República—, però es relacionen durant l'Imperi amb el culte oficial. Les virtuts imperials porten l'epítet d'Augusta, lo qual Etienne interpreta com a les virtuts divinitzades dels emperadors. El *augustus* situa, per tant, a l'Emperador en primer terme.⁴¹ No obstant, aquesta modalitat del culte imperial és més pròpia de persones privades. A Menorca no tenim cap testimoni epigràfic de dedicació a les abstraccions divinitzades de caràcter imperial, però podem suposar el seu coneixement per part dels menorquins puix les abstraccions eren habituals com a motiu de la numismàtica romana. Així, hem pogut documentar a monedes trobades a Menorca les següents: *Abundantia*, *Bonus Eventus*, *Concordia*, *Fecunditas*, *Felicitas*, *Gloria*, *Iuventus*, *Pax*, *Pietas*, *Providentia*, *Salus*, *Victoria* i *Virtus*, si bé un exhaustiu estudi de la numismàtica romana trobada a Menorca podria estendre més la llista. Tampoc cal oblidar la propaganda que es conseguia amb aquestes abstraccions, especialment en èpoques de crisi, com el segle III.

Els elements més romanitzats de l'illa, especialment els habitants dels "municipia" ens han deixat testimonis del culte imperial a diverses inscripcions de les quals, malgrat un bon nombre d'elles s'ha perdut, tenim constància per alguns historiadors menorquins i estudiosos de l'epigrafia antiga, tals com Phigius,⁴² Metellus,⁴³ Smetius,⁴⁴ I. Gruter,⁴⁵ A. Occo,⁴⁶ John Armstrong,⁴⁷ F. Masdeu,⁴⁸ Joan Ramis,⁴⁹ J. Villanueva,⁵⁰ I. Orellius,⁵¹ R. Oleo,⁵² E. Hübner⁵³ i F. Hernández Sanz.⁵⁴ Aquí donarem les traduccions del darrer autor que s'ha ocupat de les inscripcions llatines de les Balears, el P. Cristòfol Veny.⁵⁵

Aquestes làpides, principalment autodedicades per ciutadans dels municipis illencs que havien ostentat càrrecs municipals en el seu "cursus honorum", a part de les dignitats civils consignen també les religioses ja que, com havíem esmentat anteriorment, els magistrats civils eren els encarregats del culte imperial als municipium, conventus i províncies. Trobam així documentats mitjançant l'epigrafia diversos magistrats amb càrrecs religiosos, tot dins un context altoimperial (segles I-II d. C.): Lucius Fabius Fabulus, magistrat de la ciutat de

40 A. PRIETO i N. MARÍN: Op. cit. p. 80.

41 J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: "Historia de España Antigua". Tom II. La Hispania Romana, p. 628.

42 J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: op. cit. p. 629.

43 Cod. Lugd. p. 192 citat per Hübner.

44 Citat per Hübner 2, 120.

45 Citat per Hübner 6, 18.

46 "Inscriptiones antiquae totius orbis Romani" XXIX n.º 6 (Ex officina Commeliana MDMCXVI).

47 "Inscriptiones veteres in Hispaniae repertae" XXV n.º 2 (E. Typographie H. Commeliani 1596).

48 "The History of the island of Minorca". London, 1752.

49 "Historia crítica de España", VI. Madrid, 1800, p. 81.

50 "Inscriptiones romanas que existen en Menorca". Maó, 1817.

51 "Viaje literario a las iglesias de España". XXI. Madrid, 1851.

52 "Inscriptionum latinorum selectarum amplissima collecta". V, I, 169 Turuci, 1828.

53 "Historia de Menorca". Tom II. Ciutadella, 1876.

54 "Corpus Inscriptionum Latinarum".

55 "Compendio...".

Mago, de la qual havia estat "aedil" i "duumvir" per tres vegades, i havia estat també "flamini divorum" i "augustali" (Inscripció n.º 122 del C.I.B.).

Quintus Cornelius Secundus, també del Municipium Magontanum havia estat "aedilis" i "duumvir", ostentant al mateix temps les dignitats de "flamini divorum et augustali" (Inscripció n.º 121 del C.I.B.).

Mecius Maecianus Montanus, que havia estat "aedilis" i tres vegades "duumvir" de l'illa, havia assolit l'important dignitat religiosa i pública del flaminat de la Hispania Citerior (Inscripció n.º 123 del C.I.B.).

Aixímateix una inscripció, probablement trobada a les immediacions de Trepucó, que fa referència al càrrec de "Magister Larum Augustorum", però no podem determinar el nom del personatge que ostentà tal dignitat donat el seu mal estat de conservació. (Inscripció n.º 127 del C.I.B.).

Lucius Licinius Secundus, personatge aquest relacionat amb Lucius Licinius Sura Sura (influent personatge durant el regnat de Trajà), "patronus" seu, el qual ostentà tres consulats. La làpida li va ser dedicada per el "Municipi Flavi Iamontani", de on era probablement natural. Com a càrrecs religiosos del culte imperial tengué Licinius Secundus el de "Augustali" a la Colonia Iulia Triumphalis Tarraconensis (Tarragona) i a la Colonia Faventia, Iulià, Augusta, Pia Barcionensis (Barcelona). (Inscripció n.º 9 de les trobades fora de Menorca, del C.I.B.).

Els Augustali eren els sacerdots especialment dedicats a les celebracions del culte imperial, mentre que els flamines eren sacerdots, però no tenien la direcció d'un culte determinat. A les inscripcions menorquines apareixen citats com a "flamen divorum", sacerdots dels "divi". No apareixen, però, documentats a Menorca els augurs, encarregats de preveure el futur mitjançant l'observació de certs fenòmens naturals, així com de les vísceres dels animals sacrificats i membres dels "collegia sacerdotalis", però no seria impossible la seva existència a la nostra illa, així com el càrrec de Pontífex, documentat epigràficament a Mallorca.⁵⁵

Una importantíssima peça pot relacionar-se amb el culte imperial: el bust de bronze que representa a l'emperador Tiberi, trobat al municipium de Mago l'any 1756, durant la dominació francesa de Menorca.⁵⁷ El bust formava part d'una estatuà, i el seu emplaçament adequat era el forum del municipi⁵⁸ Babelon⁵⁹ suposa l'existència d'un possible temple dedicat a Tiberi a Maó, recolzant-se amb Tàcit (Annales, IV, 37). No obstant, la cita de Tàcit és massa vaga, segons Balil per a justificar una deducció automàtica sobre l'existència d'un culte, en vida, de Tiberi a Maó.⁶⁰

La Triada Capitolina —Júpiter, Juno i Minerva— podien rebre culte aïlladament sota llur pròpia advocació, com ja hem estudiat a l'apartat anterior, però també conjuntament com a membres de la Triada Capitolina en la qual, sens perdre el seu propi caràcter, rebien una connotació oficial i política. En un

⁵⁶ "Corpus de inscripciones...".

⁵⁷ C. VÉNY: "Corpus...", p. 17 Inscripció n.º 7.

⁵⁸ Fou propietat del governador francès, comte de Lannion. Actualment es conserva al Gabinet de Medalles de la Biblioteca Nacional de París.

⁵⁹ A. BALIL: "Busto del emperador Tiberio hallado en Mahón". T. M. Me., 2. Palma, 1985. Aquell treball recull exhaustivament tota la bibliografia referent a aquesta peça.

⁶⁰ "Catalogue des bronzes de la Bibliotheque Nationale, Cabinet des Medailles", 1895 n.º 831.

principi venerada al Capitoli de Roma, fou promocionada per les autoritats romanes amb la finalitat de servir com a pont d'unió entre Roma i les províncies, rebent culte en els capitolis dels municipis, capitals de conventus i províncies. Entre els devots d'aquestes divinitats trobam dos grans grups: per una part, els indígenes llatinitzats de les civitates, castella, vicani, coloni, etc. i per un altre els milites, flamines, augustali, etc., persones aquestes lligades a l'administració. Ambdós grups estan representats a Menorca, així com una acusada veneració a les tres divinitats.⁶¹

III.—LES DIVINITATS ORIENTALS I MISTÈRIQUES

Denominem aquí divinitats orientals a les religions que tenen el seu origen en divinitats procedents d'Assia Menor, Síria, Egipte, Tràcia, etc. A Menorca, al igual que a moltes altres terres que formaven part de l'Estat romà, coexistien aquests cultes orientals o "mistèrics" amb la religió pròpiament romana i els cultes indígenes, estant documentades a Menorca Isis, Cibeles i Attis. Hi ha diverses causes que afavoriren l'expansió d'aquests cultes cap a l'Occident de la Mediterrània: l'arribada a Occident d'esclaus orientals, el moviment de tropes, al llicenciar-se o canviar de guarnicions i, especialment, l'intens i continuat tràfec comercial que unia tot el Mare Nostrum. No obstant, els cultes orientals podien sufrir un condicionament per les creences indígenes o romanes en els seus llocs d'adaptació.

a) *Divinitats egípcies: Isis.*

El culte a Isis està documentat per una estatueta del segle I d. C. trobada a Biniparratxet (Sant Lluís), a la qual hem fet ja esment al parlar de les abstraccions divinitzades, per la seva assimilació amb Fortuna. Pareix que aquest testimoni del culte a Isis no pot ser anterior a la romanització, ja que els misteris egipcis foren introduïts a Hispània per els romans,⁶² i així i tot, les representacions espanyoles pertanyen a una època més tardana, a partir del segle II d. C.⁶³ La resta queden a cavall entre els segles II-III, per lo qual podem pensar que la figureta de Biniparratxet és prou primerenca en el context dels cultes de Isis al Mediterrani Occidental.

El culte a Isis estava lligat als cultes oficials ja al segle II d. C.,⁶⁴ i el primer emperador en acceptar implícitament a Isis com a divinitat dins el panteó romà fou Calígula, variant substancialment la política religiosa dels seus predecessors August i Tiberi. La conducta de Calígula fou seguida posteriorment per Claudi, Neró, els Flavis i els Antonins, per lo qual hom pot pensar-se que l'esta-

⁶¹ Op. cit. nota n.º 2. Tàcit parla d'una embaixada al Senat de la Hispània Ulterior per a construir un temple a Tiberi i a la seva mare —Lívia—. El fet de citar la Ulterior descarta ja Menorca.

⁶² J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: op. cit p. 630.

⁶⁴ J. ALVAR: "El culto a Isis en Hispania". La Religión romana en Hispania. Simposium organitzat per el "Instituto de Arqueología Rodrigo Caro". C.S.I.C. 1979 p. 311.

lonament oficial degué facilitar la seva penetració, sobre tot per part dels emperadors de la dinastia Flavia. Els introductors del culte de Isis foren els comerciants i mariners,⁶⁵ prova del desenvolupament de l'activitat del comerç marítim de la Menorca de l'Alt Imperi, com a creuer de rutes comercials a la Mediterrània Occidental, fet que explicaria l'introducció d'aquesta divinitat a la nostra illa abans que a la resta d'Hispania.

La religió isíaca era més freqüentment practicada per les dones que pels homes, però apareix que la seva desaparició, que es produí als voltants del segle III d. C., es degué principalment a l'englobament d'aquesta divinitat dins el culte imperial oficial, perdent-se per tant el misteri del culte, una de les formes que més eficàcia tenia aquesta religió per atreure-se adeptes.⁶⁶

No tenim dins l'època romana, documentada cap altre divinitat egípcia a Menorca, malgrat la troballa de les representacions d'un Imhotep i un aplic atribuït a Bes, del talaiòtic final.

b) *Divinitats greco-orientals: Cibeles i Attis.*

Arrelat pareix que estava a Menorca el culte a la "Gran Mare" la deesa Cibeles, que a la nostra illa tenim documentada a una inscripció associada a la divinitat menor Attis. Aquesta inscripció, avui desapareguda, ens ha estat trasmesa per Phigius i Metellus, i darrerament publicada per el P. Veny ⁶⁷ amb el nombre 119:

M BADIVS HONOR...
ET CORNELIVS SILV.
TEMPLVM MATRI MA...
ATTHIN DE S P...

La transcripció, segons Veny, és:

M(arcus) BADIVS HONOR(atus) / ET CORNELIVS SILV(anus) / TEMPLVM MATRI MA(gnae) ATTHIN(i) DE S(ua) P(ecunia) fecerunt

i podríem traduir-la com: "Marcus Badius Honoratus i Cornelius Silvanus amb el seu doblers van fer un temple a la Gran Mare i a Attis". Veny tradueix "a la Gran Mare (Cibeles) Attis", com si fos una sola divinitat, traducció que nosaltres no creim prou adient.

El culte a Cibeles Magna Mater es concentrà especialment a l'Occident de la Península Ibèrica, mancant completament a la vertent mediterrània. Maó és l'excepció. A la Bètica tan sols trobam el seu culte documentat a Corduba i

⁶⁵ A. GARCÍA BELLIDO: "Les religions orientales dans l'Espagne Romaine" Leiden, 1967, J. ALVAR: Op. cit. p. 312.

⁶⁶ Hi ha inscripció prou eloqüent (C.I.L., V 2416) datada per GARCÍA BELLIDO (op. cit. p. 112) a mitjans del segle II d. C.: Isidi Aug(ustae) sacrum/Lucretia Fida Sacerd(os) Perp(etua)/Rom(ae) et Aug(usti)/Conventuus (sic) Bracarang(ustanorum) d(at).

⁶⁷ Cinc de les inscripcions d'Hispania es refereixen a Isis Pelàgica atribuïts que, per cert, porta la figureta de Biniparratxet.

Carmo, essent la major part dels testimonis del culte a la deesa de tipus epigràfics.

Es significatiu que el culte a Cibeles es centri preferentment a Hispània a les zones menys romanitzades, al contrari del que succeeix amb la veneració a Attis, la seva divinitat associada a Menorca.

Cibeles era una divinitat originària de Frígia i esdevenia la personificació de la Natura, simbolitzant la seva potència vegetativa i se li atribuïen el poder de la reproducció de les plantes i animals. Era també invocada com a divinitat d'Attis.

Aquesta darrera divinitat no surt sempre associada amb la Magna Mater. De fet, l'inscripció de Maó és una de les tres úniques de tota Hispània on es dona tal associació —les altres dues són les de Carmo i Segísamo— essent l'inscripció menorquina l'única dins l'àmbit de la Tarraconense. No obstant, hi ha diverses representacions i testimonis d'Attis, especialment a la Bètica.

Attis surt especialment representat de forma escultòrica, lligat a monuments funeraris. Era aquest un déu menor de la mort i la resurrecció, —com ho era també Adonis, divinitat síria venerada a Hispània i de la qual coneixem part del ritual— per lo qual els romans l'adoptaren com a símbol de l'eternitat. El culte misteriós de Cibeles anà agafant poc a poc caràcter oficial, ja dins el segle III d. C., durant els regnats d'Alexandre Sever i Maximí el Traci (234-238).

Totes les notícies sobre el culte a Cibeles —Magna Mater a Hispània són d'època imperial. Les diverses inscripcions trobades donen fe d'una capella (aedes) a Egitània, mentre que hi havia un "templum" a Monte Cildad i a Maó. Si bé, concretament en el cas menorquí, consta que els temple fou construït (fecit, fecerunt) i que varen reportar un dispendi en diners a llur patrocinator (sua pecunia), no pot deduir-se que aquests "templa" fossin realment uns edificis, sino que podia tractar-se tan sols d'un recinte sagrat acondicionat per el culte.⁶⁸ No obstant, era necessària l'existència d'un edifici per albergar als fidels que pernoctaven en el recinte sagrat, ja que els devots de la Magna Mater rebien els manaments de la deesa mentre dormien (ex visu, ex inssu).⁶⁹

L'existència d'un temple implica també la d'un elaborat ritual i de sacerdots encarregats del culte. Les dades que ens han arribat del culte a Cibeles no permeten suposar formes indígenes. Es practicava el ritual de la "incubatio" i es realitzaven sacrificis de "taurobolia" i de "criobolia". Una inscripció de Lisboa parla de "cernophora". Els culte estava a càrrec d'un sum sacerdot o "Archigallus" i altres cinc sacerdots inferiors, agrupats en un "collegia".

El culte a Cibeles i Attis pareix que començà prest a Hispània i podem pensar que també a Menorca. Són nombroses les representacions a l'Hispània del segle I d. C., i el complexe funerari denominat "La Tumba del Elefante", de la necròpolis romana de Carmo (Carmona) ha donat una cronologia en torn a la dinastia Juli-Claudia,⁷⁰ i anterior a l'emperador Claudi. Aquest jaciment ha demostrat també que els devots d'Attis celebraven el neixament del "Natalis

⁶⁸ J. ALVAR: Op. cit p. 316.

⁶⁹ "Corpus..." pp. 137-138.

⁷⁰ Moltes de les religions orientals tenien els temples com a recintes sagrats, o senzillament llocs consagrats a la divinitat, sense representar el que nosaltres entenem com a "temple" grec o romà.

Invicti", això és, el neixament de Attis Sol en els solsticis d'hivern, amb senyals característics dels "spelaea" mitraics.⁷¹

Descriurem aquí sucintament algunes particularitats del culte a Cibeles que, amb no massa variacions, es devia realitzar a Menorca.

Com succeïa amb els cultes a Dionisos a Grècia, aquests misteris orientals anaven acompanyats d'una forta càrrega emocional (que fou una de les claus de l'èxit de la seva propagació). Segons Lucreci, apenes instal·lada Cibeles a Roma començaren a veurer-se pels carrers estranys espectacles en motiu de les seves festes anuals, les "megalesias": "Sortia del seu sagrat recinte en el seu carruatge, conduint una parella de lleons", seguida dels seus sacerdots castrats (galos), que es ferien amb ganivets al sò de cimbals i flautes frígies, dançant i donant frenètics salts".⁷²

El Senat suprimí aquests rituals, que estaven vetats a tot ciutadà romà, fins que l'emperador Claudi va reconèixer oficialment a la deesa. Es celebrava llavors del 15 al 27 de Març un tosc drama que recorda llunyanament a la Pasqua. Apareixia Cibeles en el moment de trobar el seu jove company Attis entre els joncs d'un riu frigi, mentre es venerava el pi sota el qual, segons el mite, ell s'havia castrat, causant-se així la mort. Seguia un dia de dejuni en commemoració del tràgic final —l'Archigallus es practicava un tall al braç per a simbolitzar l'antiga mutilació dels iniciats, en mig de les lamentacions generals—, i poc després els plors es trocaven en alegria al anunciar-se la resurrecció d'Attis.

La següent jornada era festiva —la "hilaria"— i els rituals finalitzaven amb el bany de la deesa.

Sembla que durant el transcurs de la representació, els iniciats experimentaven un regenerament espiritual, simbolitzat per el descens a la cambra nupcial o santuari rupestre de la deesa, d'on surtien renascuts a una vida superior.

El taurobolium, que es celebrava el 28 de Març, era més diòstic. El neòfit es situava sota un pont reixat sobre el qual es sacrificava un brau, de manera que la sang banyava tot el seu cos. Mitjançant aquesta prova, quedava regenerat per vint anys. No obstant, no pot afirmar-se l'existència d'un manjar sacramental.⁷³

CONCLUSIONS

La quantitat i varietat de representacions i testimonis de divinitats importades durant l'època romana ens il·lustra del grau de romanització religiosa que assoliren els menorquins. Romanització que posa de manifest l'acceptació de una nova cultura i mentalitat, màxim al considerar un camp tan "conservador" com és el religiós.

⁷¹ J. M.ª BLÁZQUEZ i altres: op. cit. p. 655.

⁷² M. BENDALA GALÁN: "La necròpolis romana de Carmona (Sevilla) I" Sevilla, 1976, pp. 49-72.

⁷³ M. BENDALA GALÁN: "Las religiones místicas en la España romana" M. de C. Madrid, 1981.

⁷⁴ OVIDI: "Fasti", IV, 257 ss. 291 ss. Un ritus semblant el realitzaven els sacerdots de Baal al Mont Carmel, a Palestina.

⁷⁵ E. O. JAMES: "Historia de las Religiones", pp. 175-176.

La conquesta romana, per altre part, no provoca una ruptura radical amb el món indígena, sino que esdevé una continuació de la religió talaiòtica. No obstant això, aquesta cultura autòctona està cada vegada més influenciada per la romana, sufrint ara una aculturació progressiva i irreversible que la conduirà a la seva pròpia neutralització. Els cultes indígenes sofreixen una decadència general a partir de la segona meitat del segle II d. C., documentat amb l'abandonament dels recintes de taula com a llocs de culte.

Els romans introduïren bona part del panteó olímpic, així com el culte imperial, que a Menorca adquirí un bon impuls a les ciutats. Així ens ho demostren els nombrosos documents epigràfics estudiats. Es un fet indiscutible l'introducció de les religions i cultes místics a Menorca, inclús abans que a molts altres indrets de Hispània. La religió romana és també present als rituals funeraris i a les necròpolis, apartat aquest que no hem reflexat a aquest treball amb l'intenció de no fer-lo excessivament extens.

Dins un àmbit cronològic, les religions pròpiament romanes s'introdueixen a Menorca en el segle I a. C., fet lògic al considerar que la conquesta de les illes es realitzà l'any 123 a. C. A la Península comencen més prest, coincidint també amb la conquesta romana, a finals del segle III a. C. a les zones més intensament romanitzades.

A partir del segle primer i durant tot el segle II d. C. trobam un notable increment de les fonts religioses romanes (vegeu quadre n. 1). En aquest cas, Menorca s'adelanta al conjunt de Hispània, on aquest increment no s'observa fins el segle II d. C. Potser aquest increment coincideixi amb un auge econòmic, lo qual propiciaria la multiplicitat de ofrenes i ex vots a les divinitats. Però les causes poden ser també purament religioses, coincidint aquest apogeu amb un floriment de la religió romana a Menorca i una decadència de les religions purament indígenes. De tota manera, és sintomàtic que el 70 % dels testimonis de divinitats romanes, si excluïm el culte imperial, es troba fora dels nuclis urbans de l'illa i, en la major part dels casos, en els vells poblats talaiòtics.

Es notable la quantitat de bronzes de divinitats que trobam a Menorca en relació a altres indrets. Un 70 % del total correspon a bronzes, seguits a molta distància per les fonts epigràfiques (un 15 %), les arqueològiques (10 %) i les toponímiques (5 %). A la península, les fonts epigràfiques són superiors en un 16 % al conjunt de les restants. Convendria, no obstant, realitzar un estudi estadístic a indrets més propers al nostre àmbit, com Mallorca i el Llevant espanyol, per a intentar relacionar resultats i conclusions.

QUADRE N.º 1: DIVINITATS IMPORTADES

<i>Divinitat</i>	<i>Tipus Repre.</i>	<i>Cronologia</i>	<i>Observacions</i>
Júpiter	Bronze	Segle III	Trobat a Torre Trencada.
Júpiter	Bronze	Segles II-III	Trobat a Torre Trencada.
Júpiter	Topònim	Incerta	"Mons Iovis". Muntanya sagrada. Avui Santa Agueda.
Minerva	Bronze	Segle I-II	Trobada a Santa Creu.
Hércules	Bronze	Incerta	Avui perduda. Trobada a Son Olivaret.
Hércules	Bronze	Incerta	Trobada a Maó al Cos de Gràcia. Avui perduda.
Mars	Bronze	Segles II-III	Trobada al Pujol Antic.
Mercuri	Bronze	Segle I	Trobada a Corbonell.
Lluna	Inscripció	Incerta (I-II?)	Trobada a Ciutadella. Avui perduda.
Nimfes	Templet	Incerta (III II d. C. ?)	En investigació per C. Rita.
Cupit	Bronze	II-I a. C.	Es dubtosa la seva procedència menorquina.
Cupit	Bronze	Segle I	Trobat a Sa Torre Vella.
Cupit	Bronze	Segle I	Procedeix de la necròpolis rural de Binigafull.
Cupit?	Escultura en marbre	Incerta	Trobada al fons del port de Ciutadella.
Venus	Bronze	Incerta	Parador desconegut. Representa la Venus Púdica.
Venus	Bronze	Segle I-II?	Rafal del Toro.
Venus	Bronze	Segles II-III	Es tracta d'una peça procedent del peri de Favariix.
Isis Fortura	Bronze	Segle I	Procedeix de Biniparratxet.
Cibeles	Inscripció	Segle II?	Correspon a la dedicatòria al temple de Maó.
Attis	Inscripció	Segle II?	Vegeu anterior.

QUADRE N.º 2. DISTRIBUCIÓ DE LES FONTS

	<i>Nombre</i>	<i>%</i>
Epigràfiques	3	15 %
Arqueològiques (ex. bronzes)	2	10 %
Bronzes	14	70 %
Topònims	1	5 %
<i>Total</i>	20	100 %

NOTA: Excluides les inscripcions del culte oficial.

QUADRE N.º 3. DISTRIBUCIÓ DE LES FONTS (Amb el culte imperial)

	<i>Nombre</i>	<i>%</i>
Epigràfiques	8	35'76
Arqueològiques (ex. bronzes)	2	7'70
Bronzes	15	57'70
Topònims	1	3'84
<i>Total</i>	26	100 %

Notas numismáticas: Las acuñaciones de época islámica de «Sa Nostra»

G. ROSSELLÓ-BORDOY

La Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Baleares, tuvo en 1987 una feliz actuación al recuperar gran parte de las acuñaciones mallorquinas que en su día formaron parte de la colección Soler Cabot, subastada en Suiza a fines del pasado año.

Por primera vez, una entidad pública realizaba una acción recuperadora de una parcela importante de nuestro pasado histórico y en verdad esta actuación no acostumbra a ser habitual en la salvaguarda de nuestro Patrimonio donde abundan más los dispendios y salidas de colecciones importantes que las recuperaciones a ultranza.

De este lote de monedas acuñadas en las cecas mallorquinas el conjunto correspondiente a época islámica supone una, muy, pequeña parte, si bien a consecuencia de las dificultades que entraña la numismática árabe, hemos de reconocer que por el momento es el conjunto más importante que se conserva en Mallorca, pues las grandes colecciones hace muchas décadas que fueron dispersadas.

A causa de la homogeneidad del lote hemos querido de inmediato darlo a conocer pues por ahora es el único conjunto mallorquín suficientemente nutrido de moneda acuñada en la época de taifas, con algunos ejemplares almohades, sin ceca, pero con una probada circulación en las Islas.

Siguiendo el sistema utilizado al describir las monedas del Museo Arqueológico de Ibiza se reproducen las diferentes acuñaciones a un tamaño muy superior al real. Puede que sea un pecado de lesa numismática, pero la lectura de los textos, a mi entender, debe primar sobre la exactitud numismática, que viene expresada en la ficha en milímetros, de este modo el numismático puede tener la dimensión real y el profano una idea más asequible de los textos que definen la moneda.

Esta primera noticia sobre la naciente colección numismática de Sa Nostra, sea un homenaje a sus dirigentes que supieron comprender perfectamente la necesidad de salvar un patrimonio estúpidamente dilapidado, por ello desearíamos que estas notas numismáticas pudieran tener continuidad en el futuro, pues Sa Nostra, si bien es conocida su constante preocupación por la recuperación de nuestro patrimonio, no es una entidad que fundamentalmente deba de-

dicarse a estos menesteres. Siempre he considerado que entre sus quehaceres institucionales hay cosas más importantes que priman por encima de una salvaguarda cultural, sin embargo cuando aquellos que sí deben, institucionalmente, velar por nuestro Patrimonio Histórico Cultural, se abstienen... o simplemente racanean, bienaventurada sea la hora en que una institución bancaria ejerce sus derechos y realiza una acción que nunca podremos agradecer.

No es la primera vez que se tiene un gesto de este tipo. El propio Museo de Mallorca conserva en sus colecciones importantes depósitos de la Caja de Ahorros de las Baleares como la tabla del Bautista y San Miguel, la colección de cerámicas de la Roqueta o los vidrios romanos que en un momento dado estuvieron a punto de salir de Mallorca y gracias a una acción conjunta pudieron ser rescatados.

Aunque pocas gentes compartan mis opiniones sobre el coleccionismo y los coleccionistas, es de todos sabido que el peor enemigo del coleccionista apasionado, hombre metódico donde los haya, son los herederos que al desaparecer el creador cuidan elegantemente de fundir el sueño de un hombre que luchó de por vida en reunir y recoger. Recolección guiada, en verdad, por un placer egoísta pero altruista en alto grado, pues siempre ha supuesto el salvamento de un patrimonio en vías de dilapidación.

Ahora gracias a esta acción brillante de unos responsables económicos podremos gozar de un importante girón de nuestra historia, base de un Gabinete Numismático que nuestras islas nunca han soñado.

¿No sería ahora el momento de pensar que la documentación numismática es tan historia como la documentación museológica, archivística o bibliográfica?

¿Sería honesto preguntar a quién corresponda que se hizo del tesorillo de Cas Quítxero o del tesorillo islámico de Binisaid? ¿Existe aun la colección de numismática mallorquina que poseía el Fomento de Turismo? ¿Es lícito tener en una segura y defendida caja fuerte la otrora importante colección Ferbal?

La noticia de la compra quedaba arropada con la intención de Sa Nostra, resaltada por sus responsables, de que este lote fundamental, fuera el origen de un fondo numismático que todos los investigadores esperamos con alegría. Ejemplos no faltan, fuera de nuestra tierra como es lógico, y si de los buenos ejemplos pueden nacer buenas acciones, por favor, busquen inspiración en el Gabinete Numismático de Catalunya, en el del Museo Arqueológico Nacional o bien en el de la Casa de la Moneda y todos nosotros comenzaremos a pensar que algo cambia en nuestra tierra.

CATÁLOGO

1) DIRHAM.

MATERIA: Ag.
 MÓDULO: 22 mm. Ø
 PESO: 3'56 gr.
 ESTADO: Regular. Presenta doble perforación y las letras aparecen gastadas, dificultando la lectura de las orlas.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

المرتضى [المرتضى]	Al-Murtaḍā	Al-Murtaḍā
لا اله [إلا الله]	Lâ ilaha [illâ Allâh]	no hay dios sino Allâh
وحد ه لا شريك له عبد الله	waḥda-hu lâ šariku la-hu 'Abd Allâh	solo El, no hay asociado para El 'Abd Allâh

Orla:

[... ميورقة بسنة احدى وثمانين واربعمائه]

(...) Mayûrqa bi-sana 'iḥdâ wa ṭamanîn wa 'arba mi'a
 (...) en Mallorca el año uno y ochenta y cuatrocientos.

II ÁREA

Centro:

ابن الامام [عبد الله]	Ibn Al-Imâm [Abd Allâh]	Ibn El Imâm 'Abd Allâh
امير [المؤمنين]	'Amîr [al-Mûminîn]	Príncipe de los creyentes
[اغلب]	[Aglab]	'Aglab

Orla: [. . .] محمد [. . .]
 (...) Muhammad (...)
 (...) Mahoma (...)

COMENTARIO: En I área orla y texto central no presentan separación alguna. La šin de šariqu aparece puntuada y se aprecian circulitos antes de 'Abd y debajo de la misma palabra. Cronología de fácil lectura.

En II área se observan circulitos en epígrafe central antes y sobre IBN. El resto muy borrado. La leyenda de la orla permite identificar la palabra Muhammad y las letras finales de la misión profética, resto muy dudoso: Gráfica de puntos y línea continua concéntricos separan la orla del centro.

FECHA: 481 H que corresponde al 1088 M.

CECA: MAYÜRQA.

PODER EMISOR: 'Abd Allâh al.Murtađâ.

2) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	21'5 mm. Ø
PESO:	4'16 gr.
ESTADO:	Bueno, bordes recortados y textos centrales gastados pero legibles. Letra de muy buena calidad.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

المترضى	Al-Murtaḍā	Al-Murtaḍā
لا اله الا الله	lā ilaha illā Allāh	no hay dios sino Allāh
وحد ه لا شريك له	waḥda-hu lā šariqu la-hu	solo El no (hay) asociado para E
عبد الله	'Abd Allāh	'Abd Allāh

Orla:

[بِسْمِ اللّٰهِ] ضرب هازا الدرهم بمدينة ميورقة سنة ستة و [. . .]

[bism Allāh] ḍuriba ḥadā al.dirham bi-Madina Mayûrqa sana sitta [va...]

En nombre de Allāh fue acuñado este dirham en Madina Mayûrqa año seis y (...).

II ÁREA

Centro:

ابن	Ibn	Ibn
الامام عبد الله	al.Imām 'Abd Allāh	el Imām 'Abd Allāh
امير المؤمنين	amir al.mùminin	príncipe de los creyentes
اغلب	'Aglab	'Aglab

Orla: [..] محمد رسول الله ارسل [..] بين كه ولو كر

Muḥammad rasūl Allāh arsala (...) in kullu-hu wa law kari.
Mahoma enviado de Allah, envió (...religi)ón todo el y no
aborrez(ca).

COMENTARIO: I área. Es destacable el trazado del rā' de al.Murtaḍâ y los dos puntos por encima del tâ' y ḍâd del mismo nombre. En la tercera línea circulitos sobre wahda y šariku. En tercera línea grupos de tres puntos en triángulo enmarcan la palabra 'Abd Allāh y circulito debajo.

El todo viene enmarcado por una triple circunferencia continua. La interior aparece seccionada por circulitos.

En la orla se puede leer perfectamente el lugar de acuñación hasta el año de las unidades = sitta = seis; en cambio las decenas aparecen recortadas si bien por los ápices conservados debe leerse ṭâ... que correspondería a ochenta.

En II área se observa una circunferencia continua que rebordea la orla de lectura fácil pues corresponde a la misión profética de Mahoma hasta law kar (iha), con una amplia interrupción central a causa del recorte de la moneda. En el centro: IBN con nûn final muy estilizada entre circulitos. Un tercer circulitos sobre la palabra. En tercera línea punto sobre la segunda nûn y en la cuarta la palabra Aglab aparece enmarcada por tres puntos en triángulo y un punto bien definido sobre la bâ'.

FECHA: 486 (?) H que corresponde al 1093 M.

CECA: Madina Mayûrqa.

PODER EMISOR: 'Abd Allāh al.Murtaḍâ.

3) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	22 mm. gr.
PESO:	5'50 gr.
ESTADO:	Bordes gastados y recortados. Leyendas centrales perfectamente legibles y en estado óptimo. Escritura de alta calidad.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

المرتضى

لا اله الا الله

وحد ه لا شريك له

عبد الله

Orla:

بسم الله ضربها ز الدرهم [..] سنة ثلاث ثمانين (?)

b.ism Allâh đuriba hâdâ al-dirham [..] sana talâtâ tamânin (?).
 en nombre de Allâh fue acuñado este duriba [..] año tres y ochenta (?).

II ÁREA

Centro:

ابن

الامام عبد الله

امير المومنين

اغلب

Al-Murtađâ

lâ ilaha illâ Allâh

waḥda-hu lâ šariqu la-hu

'Abd Allâh

Al-Murtađâ

no hay dios sino Allâh

solo El, no (hay) asociado para El

'Abd Allâh

Ibn

al.Imâm 'Abd Allâh

Amir al.Mûminîn

Aglab

Ibn

al.Imâm 'Abd Allâh

príncipe de los creyentes

Aglab

- Orla:* de difícil interpretación.
- COMENTARIO: En primera área: punto sobre el *ḡād* y *râ'* con ápices vegetales que vuelan por sobre la línea de escritura. Dos circulitos en tercera línea y grupos, de tres puntos en triángulo enmarcando las dos palabras del cuarto renglón. No hay separación entre centro y orla, borrada en su parte central. El detalle de la fecha es dudoso pues si la grafía del 3 es correcta y perfectamente legible, la decena 80 es de interpretación dudosa. La referencia a la centena falta. Circunferencia segmentada por circulitos encierra el todo.
- En la II área la orla es de muy difícil lectura, aunque por los escasos rastros de las letras puede corresponder sin problemas a la profesión profética. La doble circunferencia de puntos y línea continua separa orla de centro. En éste se observan circulitos enmarcando y surmontando la palabra *Ibn* que conserva un punto sobre la *nûn*. En la segunda línea punto sobre la *'ayn* y en la tercera punto sobre las dos *mim* de *al.mûminîn*. En el último renglón la palabra *Aglab* entre grupos de puntos en triángulo; circulito final y punto sobre el *gayn*.
- El todo estuvo rodeado de circunferencia continua muy gastada.
- FECHA: 483 H (?) que corresponde al 1090 M. Las dudas en la lectura inclinan a dar esta fecha pues *Al.Murtaḡâ* gobierna tan solo entre 480 y 486 (1087-1093).
- CECA: No es legible.
- PODER EMISOR: *Al.Murtaḡâ ibn 'Aglab*.

4) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	21 mm. Ø
PESO:	378 gr.
ESTADO:	Regular, bordes cortados y letras gastadas, algún dentado en el borde.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

مبشر بن لا اله الا الله محمد رسول الله سليمن	Mubaššir ibn lâ ilaha illâ Allâh Muḥammad rasû (1 Allâ) Sulaymân	Mubaššir ibn no hay dios sino Allâh Muḥammad profeta de Allâh Sulaymân
---	---	---

Orla:

[...] ذا الدرهم بمدينة ميورقة سنة اربع و خم [...]

(...) dâ al.dirham bi.Madîna Mayûrqa sana arba'a wa jam (...).
(...es)te dirham en Madîna Mayûrqa el año cuatro y quinientos (...).

II ÁREA

Centro:

[ناصر] الامام عبد الله امير المؤمنين الدولة	Nâsir al.Imâm 'Abd Allâh Amir al.Mûminin al.Dawla	Nâsir al.Imâm 'Abd Allâh Príncipe de los Creyentes al.Dawla
--	--	--

Orla: محمد رسول [. . .] ره على الدين ولو كر

Muhammad ras(úl...)ru.hu 'alâ al.din kullu-hu wa lau kar.
Muhammad, enviado(...) a la religión todo el y no aborrezca.

COMENTARIO: Escritura menos cuidada que la utilizada en el gobierno de Al.Murtaḍâ. En I área una gráfila de puntos y dos circunferencias continuas, la interior con circulitos enmarcan el todo. Orla y texto central no presentan separación. En primera línea *sin* aparece puntuado y en la última Sulaymân está flanqueado por circulitos. Los recortes impiden una lectura correcta de la orla. En II área el todo está enmarcado por dos circunferencias continuas. La orla ofrece la misión profética de forma muy clara sin problemas interpretativos. Sigue una corona de circulitos delicadamente grabados y circunferencia continua que encierra el texto central. En el 3.º renglón se aprecian puntos sobre las dos *mim* y en el 4.º renglón dos circulitos enmarcan la palabra *al.Dawla*.

FECHA: Esta es una de las monedas controvertidas del reinado de Mubaššir, supuestamente fechada en 484, lo cual originó una larga discusión sobre las acuñaciones de Mubaššir bajo el gobierno de Al.Murtaḍâ. En este error caen Campaner, Vives y Miles hasta la lectura correcta que en 196... da Jorge de la colección Campaner pasó a la de Newell y hoy se halla en la American Numismatic Society al compararla con un ejemplar del M.A.N. El problema estriba en la difícil lectura de la zona correspondiente a decenas y centenas, pues en el ejemplar que estudiamos se halla recortada pero sus ápices conservados admiten una lectura singular a la propuesta por Navascues que tiene que interpretarse como *اربع وخمسين* o sea 504. Esta propuesta viene avalada por una mejor lectura que la del ejemplar estudiado por Miles el enlace *ح* es claro en lo que se refiere a la *mim*. De aceptarse esta lectura sería preciso analizar de nuevo si ello fuera posible, las monedas de Binisaïd supuestamente acuñadas por Mubassir en 484 y 485 pues en el caso concreto de la moneda que nos ocupa no dudo en leer como fecha de acuñación el 504, eliminando uno de los posibles argumentos en que se apoyaba Campaner para escribir aquellas palabras:

“¿Gobernarían juntos y asociados los dos príncipes Al.Mortadha y Mobaxir durante los años 484, 485 y 486, atendida la estrecha amistad y simpatía que existió entre ambos? o por el contrario, prevaleciendo Mobaxir de la confianza que le dispensaba el Amir, ¿abusaría de ella y, por uno de esos actos comunes en los países musulimes, y desgraciadamente no desconocidos en to-

dos tiempos en los cristianos, se alzaría en armas contra su protector, usurpando su autoridad y titulándose Rey de Mallorca? Nuestra opinión personal se inclina con sentimiento al último supuesto, pues no de otro modo se explica con verosimilitud la emisión monetaria individual y separada de cada príncipe en unos mismos años”.

(Bosquejo, p. 93).

FECHA: 504 H que corresponde al 1110 M.

CECA: Madina Mayûrqa.

PODER EMISOR: Mubaššir Nâšir al Dawla (487-507 H) (1094-1113).

5) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	24'5 mm. Ø
PESO:	4'72 gr.
ESTADO:	Regular, relativamente aceptable pues, salvo un segmento perdido la moneda solo ha sufrido desgastes. Letra cuidada propia de las acuñaciones de Mubaššir.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

مبشر بن
لا اله الا الله
محمد رسول الله
سليمن
Orla:

Mubaššir ibn
lâ ilaha illâ Allâh
Muḥammad rasûl Allâh
Sulaymân

Mubaššir ibn
no hay dios sino Allâh
Muḥammad profeta de Allâh
Sulaymân

[...] درهم بع [...] ة ميورقة سنة سبع ثمانين و اربعم [...]

(...) dirham bi M(adin)a Mayûrqa sana sab'a wa tamânin wa arba'a mi(a).
(...) dirham en M(...)a Mayûrqa año siete y ochenta y cuatro(entos).

II ÁREA

Centro:

ناصر
الامام عبد الله
امير المؤمنين
الدولة

Nâsir
al.Imâm 'Abd Allâh
amir al.mûminîn
al.Dawla

Nâsir
el Imâm 'Abd Allâh
Príncipe de los Creyentes
al.Dawla

Orla: محمد رسو [. . .] على الدين كله ولو كره

Muhammad rasû(l...) 'alà al.dîn kullu-hu wa law kariha.
Muhammad profeta... sobre toda la religión no sea que aborrezca.

COMENTARIO: Gráfica de puntos y dos circunferencias continuas, la interior segmentada a base de circulitos que encierran el todo. No hay separación entre orla y texto central, aunque el grabador ha acentuado las bases de las letras que aparentemente forman una línea continua. Letra cuidada, pero carece de la gracia de las acuñaciones de Al.Murtadà. En el texto central hay que destacar la puntuación de la šim y el circulito sobre Ibn. En la 3.^a línea hay una estrella de seis puntas sobre rasûl y en la cuarta dos circulitos flanquean la palabra Sulaymân en "scriptio defectivae". La II área presenta dos circunferencias que rodean el conjunto, la interior con circulitos colgantes, sigue la orla, legible sin dificultades, gráfica de circulitos y circunferencia continua que encierra el texto central con dos puntos sobre las mim del 3.er renglón y dos circulitos que flanquean la palabra al.Dawla.

FECHA: 487 H que corresponde al 1094 M.

CECA: Madina Mayûrqa.

PODER EMISOR: Mubaššir Nâšir al.Dawla.

6) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	22,5 mm. Ø
PESO:	3,44 gr.
ESTADO:	Malo, con dos perforaciones, sin recortes, si bien aparece muy gastado y sucio.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

مبشر بن	Mubaššir (ibn)	Mubaššir (ibn)
لا اله الا الله	lâ ilaha (illâ Allâ)	no hay dios (sino Allâh)
محمد رسول الله	Muḥammad rasûl Allâh	Muḥammad profe(ta de Allâh)
سليمن	(Sulaymân)	(Sulaymân)

Orla:

بسم الله ضرب هاز [. . .] ورقة سنة ثمان و [. . .]

Bism Allâh ḍuriba hâd(â...) ûrqa sanat tamân wa (...)
 En nombre de Allâh fue acuñado este (...May)ûrqa al año ocho y...

II ÁREA

Centro:

ناصر	Nâşir	Nâşir
الامام عبد الله	al.Imâm 'Abd Allâh	el Imâm 'Abd Allâh
امير المو	Amir al-Mûminîn	Príncipe de los Creyentes
الدولة	al.Dawla	al.Dawla

Orla: محمد رسول الله عليه وآله وسلم

Muḥammad rasû(l...) hara-hu 'ala al.din kullu.hu wa law kariha.

Muḥammad profeta (...pre)valezca sobre todas las religiones aunque aborrezcan...).

COMENTARIO: En I área aparece puntuado la šin de Mubaššir en primer renglón, así como la estrella de seis puntas en el tercero. Apenas quedan restos de las circunferencias envolventes. Orla muy deteriorada con problemas a la hora de interpretar la fecha pues las unidades pueden interpretarse como tamân = ocho pero las decenas es difícil pretender transcribirlo como tamanin = ochenta, faltando la centena evidentemente.

En segunda área las circunferencias exteriores han desaparecido quedando la gráfila de circulitos y la circunferencia continua bien definida. Solo cabe destacar la presencia de dos puntos sobre la mîm del tercer renglón. La orla no ofrece dificultades a la hora de la transcripción.

FECHA: 488 H (?) con todo tipo de reservas, correspondiente al 1095 M.

CECA: Madina Mayûrqa.

PODER EMISOR: Mubaššir Nâsir al.Dawla.

7) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	23 mm. Ø
PESO:	5'28 gr.
ESTADO:	Regular, pues la moneda aparece recortada si bien la escritura aparece en buen estado salvo zonas de la orla algo gastada.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

مبسر بن	Mubaššir ibn	Mubaššir ibn
لا اله الا الله	lâ ilaha illâ Allâh	no hay dios sino Allâh
محمد رسول الله	Muḥammad rasûl Allâh	Muḥammad profeta de Allâh
سليمن	Sulaymân	Sulaymân

Orla:

ب [. . .] سنة اربع وتسعين واربعا [. . .]

bi(...)sana arba'a wa tis'in wa arba'a mi'a.
en (...) año cuatro y noventa y cuatrocientos.

II ÁREA

Centro:

ناصر	Nâsir	Nâsir
الامام عبد الله	al.Imân 'Abd Allâh	al.Imâm 'Abd Allâh
امير المؤمنين	Amî al.Mûminîn	Amî al.Mûminîn
الدولة	al.Dawla	al.Dawla

- Orla:* [. . .] ليظهره على الدين كله ولو [. . .]
 (...yat)huru-hu 'alâ al.dîn kullu-hu wa law (...).
 (...pre)valezca sobre todas las religiones aunque abo(rrez-
 can...).
- COMENTARIO:** Primer renglón ñin puntuado y punto sobre la nûn. Entre 2.ª y 3.ª líneas estrella de seis puntas y en el 4.º renglón circulito antes de la palabra y punto sobre la mîm. La orla conserva la fecha con todo detalle. El conjunto encerrado por circunferencia continua con circulitos colgantes. En la segunda área se puede leer parte de la misión profética y el centro dentro de gráfila de puntos y circunferencia continua presenta puntos en el tercer renglón sobre las mîm y en el cuarto flanqueando la palabra al.Dawla.
- FECHA:** 494 H que corresponde a 1100 M.
- CECA:** Ilegible, si bien con seguridad se trata de Mayûrqa o Madîna Mayûrqa.
- PODER EMISOR:** Mubaššir Nâšir al. Dawla.

8) DIRHAM.

MATERIA: Ag.
 MÓDULO: 23 mm. Ø
 PESO: 4'86 gr.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

مبشر بن لا اله الا الله محمد رسول الله سليمن	Mubaššir ibn lâ ilaha illâ Allâh Muḥammad Rasûl Allâh Sulaymân	Mubaššir ibn no hay dios sino Allâh Muḥammad, profeta de Allâh Sulaymân
---	---	--

Orla:

بسم الله ضرب [. . .] الدرهم [. . .] ميورقة [. . .] اربع و خمصا'

bism Allâh ḡu(riḡa...) al.dirham (...) Mayû(rqa...) arba'a wa jamsamia.

En nombre de Allâh fue acu(ñado...) dirham(...) Mayû-(rqa...) año cuatro y quinientos.

II ÁREA

Centro:

ناصر الامام عبد الله امير المؤمنين الدولة	Nâšir al-Imâm 'Abd Allâh Amîr al.Mûminîn al.Dawla	Nâšir el Imâm 'Abd Allâh Príncipe de los Creyentes al.Dawla
--	--	--

Orla: ... [يظ...] هره على الدين كه واو ...
 (...yat) huru-hu 'alâ al din kullu-hu wa law (...).
 (...pre)valezca sobre todas las religiones aunque abo(rrez-
 can...).

COMENTARIO: La clasificación dada en el catálogo de la subasta es de una moneda inédita de Mubaššir acuñada en 498 H. Considero que la lectura no es correcta y que sería mejor proponer 504 H como ha ocurrido en la moneda n.º 4 de esta serie. De acuerdo con la macrofotografía de la pieza el numeral 498 no estaría bien grafiado pues habría que transcribirlo del modo siguiente.

es decir mediante diez y siete grafismos y en la moneda solamente existen diez.

Si comparamos las macrofotografías de la moneda 4 y de esta se puede observar el arranque de la palabra perfectamente legible y con mayor dificultad el final

El espacio restante solamente permite grabar y el rasgo curvo que se aprecia correspondería al final de la tâ marbûta de sanat y no a la min de . De acuerdo con esto la lectura de es posible, con el ductus final de la 'ayn perfectamente definido, ductus que en la propuesta anterior se despreciaba. Sigue relativamente claro y un dudoso pero plausible.

El resto de la moneda es similar a las otras de Mubaššir estudiadas, salvo que en la 2.ª área la gráfila envolvente es de puntos y no circulitos.

FECHA: 504 H que corresponde a 1110 M.

PODER EMISOR: Mubaššir Nâšir al.Dawla.

9) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	14 mm. de forma cuadrada.
PESO:	1'52 gr.
ESTADO:	Bucno. Ligeramente descentrado. Letra cursiva legible.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

لا اله الا الله	lâ ilaha illâ Allâh
الامر كله لله	al.amr kullu-hu li-llâhi
لا قوة الا بالله	lâ quwa illâ bi.llâhi
[سبته]	

No hay dios sino Allâh
el poder todo él (es) de Allâh
no (hay) fuerza sino en Allâh

II ÁREA

Centro:

الله ربنا	Allâh rabbu-nâ	Allâh nuestro Señor
محمد رسولنا	Muḥammad rasûlu-nâ	Muḥammad nuestro Profeta
المهدي اماننا	Al.Mahdi imâmu.nâ	Al.Mahdi nuestro Imâm

COMENTARIO: Hermoso ejemplar de grafía clara enmarcado en doble cartela cuadrada continua. En primera área los ápices del 4.º renglón sugieren que la ceca sea سبته = Ceuta. En II área zarcillo decorativo sobre el primer renglón.

FECHA: Epoca almohade sin poder puntualizar año de acuñación.

CECA: Sabte (Ceuta).

PODER EMISOR: Al.Mahdi. (?) o sultán almohade en su nombre.

10) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	15 mm. de lado.
PESO:	1'54 gr.
ESTADO:	Regular, gastado sin afectar a legibilidad de la pieza.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

لا اله الا الله	lâ ilaha illâ Allâh
الامر كله لله	al.amr kullu-hu li-llâhi
لا قوة الا بالله	lâ quwa illa bi.llâhi

No hay dios sino Allâh
el poder todo él (es) de Allâh
no (hay) fuerza sino en Allâh

II ÁREA

Centro:

الله ربنا	Allâh rabbu-nâ	Allâh nuestro Señor
محمد رسولنا	Muḥammad rasûlu-nâ	Muḥammad nuestro Profeta
المهدي امامنا	Al.Mahdî imâmu.nâ	Al Mahdî nuestro Imâm

COMENTARIO: Texto enmarcado por doble recuadro gráfila de puntos exterior y línea continua interior. En I área parece existir referencia de ceca, pero es ilegible.

En II área motivo decorativo de zarcillos sobre 1.º reglón. Recuadro exterior de circulitos.

FECHA: Epoca almohade sin poder determinar año de acuñación.
CECA: No puede determinarse por desgaste en la moneda.
PODER EMISOR: Al.Mahdî (?) o sultán almohade en su nombre.

11) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	14'5 mm. de lado.
PESO:	1'50 gr.
ESTADO:	Aceptable, algo desgastadas las letras pero legibles en general.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

لا اله الا الله lâ ilaha illâ Allâh
 الامر كله لله al. amr kullu-hu li-llâhi
 لا قوة الا بالله lâ quwa illa bi.llâhi

II ÁREA

الله ربنا Allâh rabbu-nâ
 محمد رسولنا Muḥammad rasûlu-nâ
 المهدي امامنا Al.Mahdi imâmu.nâ

No hay dios sino Allâh
 el poder todo él (es) de Allâh
 no (hay) fuerza sino en Allâh

Allâh nuestro Señor
 Muḥammad nuestro Profeta
 Al.Mahdi nuestro Imâm

COMENTARIO: Doble recuadro en ambas áreas: gráfila de puntos al exterior y línea continua al interior. En I área no aparece indicada ceca, sustituida por un solo punto perfectamente legible, en II área cabe la posibilidad de un 4.º renglón que incluye dicha ceca, aunque no sea normal que esta indicación aparezca en 2.ª área. Si no se trata de un efecto óptico de la fotografía podría leerse (...) سور que podría referirse indistintamente a Mallorca o Menorca, aunque en monedas almohades la grafía de Menorca se halla constatada como مائرة

FECHA: Epoca almohade sin poder determinar año de acuñación.
 CECA: ¿Mayûrqa? ¿Minûrqa?
 PODER EMISOR: Al.Mahdi (?) o sultán almohade en su nombre.

12) DIRHAM.

MATERIA:	Ag.
MÓDULO:	15 mm. de lado.
PESO:	1'53 gr.
ESTADO:	Bueno, de lectura fácil salvo el último renglón de la II área que se aparta de los textos tradicionales en este tipo de monedas. No hay indicación de ceca.

TEXTO:

I ÁREA

Centro:

لا اله الا الله	lâ ilaha illâ Allâh
الامر كله لله	al. amr kullu-hu li-llâhi
لا قوة الا بالله	lâ quwa illa bi.llâhi

No hay dios sino Allâh
el poder todo él (es) de Allâh
no (hay) fuerza sino en Allâh

II ÁREA

Centro:

الله ربنا	Allâh rabbu-nâ	Allâh nuestro Señor
محمد رسولنا	Muḥammad rasûlu-na	Muḥammad nuestro Profeta
... امامنا	(...)Imâmu-na	(...) nuestro Imâm

COMENTARIO:

Doble orla de puntos al exterior y continua al interior en las dos áreas. Tres líneas de escritura cursiva más toca que las reseñadas anteriormente. En II área la palabra *المهدي* ha sido sustituida por *الافع* hecho anómalo que resulta inexplicable para mi.

FECHA:

Epoca almohade sin poder especificar época de acuñación.

CECA:

No consta.

PODER EMISOR:

Sultán almohade sin identificar.

Les restes faunístiques del jaciment islàmic del carrer Troncoso (Ciutat de Mallorca)

JOSÉ M. TORRES

*Laboratori de Paleoeconomia i Paleoecologia
Humana (UAB, Bellaterra)*

Un conjunt de restes faunístiques va ser recuperat en excavar un pou islàmic al jaciment del Carrer Troncoso a Ciutat de Mallorca.

Una nota sobre procediment.

En el present anàlisi no es contempla l'identificació a espècie de totes les peces d'os recuperades. S'ha seguit el sistema de càlcul de freqüències relatives proposat per J. Watson (1979), l'avantatge del qual rau en distingir un nombre de zones de diagnòstic corresponents a certes parts dels ossos portadores d'informació, eliminant així la distorsió produïda per la presència d'elements ossis de difícil o impossible quantificació (costelles, fragments de diàfisi, etc.). S'han tingut en compte, doncs, menys peces d'os de les que són potencialment identificables; la qualitat de la informació obtinguda és però major.

OVIS ARIES i CAPRA HIRCUS.

OVELLA I CABRA

S'ha pogut determinar la presència en la mostra d'un cabrit d'uns dos mesos, una cabre adulta (de sexe no determinat), dos xais d'uns dos mesos, dos mascles adults i una ovella adulta. La identificació ha estat realitzada a partir de les mandíbules en el cas dels individus joves (*vid.* Taula 4) i a partir de les banyes i el frontal en el cas dels adults (*vid.* Taula 2). Quatre mandíbules de ovis pertanyen a espècie dels quals no ha estat possible pertanyen amb tota probabilitat als mateixos individus adults identificats per les banyes i el frontal, encara que no es pot esbrinar quines mandíbules es corresponen amb els mascles d'*Ovis*, la femella d'*Ovis* o l'individu de *Capra*. A la Taula 2 es pot veure l'esmentada associació. L'edat dels individus adults ens la proporcionen, en tot cas, les mandíbules (*vid.* Taula 4).

L'estimació de l'edat indica l'existència d'un moment ben determinat de sacrifici d'individus lactants als primers mesos de vida, atesa la inexistència de desgast dental, i un sacrifici aparentment aleatori d'adults —un d'ells, major de sis anys, va ser sacrificat probablement al final de la seva vida útil com a reproductor/a.

La presència d'elements ossis pertanyents a la major part de l'esquelet postcranial implica que els animals van ser, si no sacrificats, sí especejats a l'unitat domèstica que feia ús del pou com a abocador.

Les banyes van ser separades del crani mitjançant cops expeditius aplicats a la zona d'implantació. L'única vèrtebra conservada, una lumbar, ve ser seccionada longitudinalment. Els ossos presenten marques de descarnament realitzades amb objectes de metal.

Taula 2.

Freqüències de restes d'ovicàprids, ovella i cabra, amb indicació de l'element ossi i el costat de l'esquelet. D = dret, E = esquerra.

Zona de diagnòstic	Ovicàpid		Ovis		Capra	
	D	E	D	E	D	E
Banya	—	—	—	2 ♂	1	—
Frontal	—	—	—	1 ♀	—	—
Mandíbula *	3	1	2	—	—	1
Húmer proximal	—	—	1	—	—	—
Radi distal	—	—	—	1	—	—
Metacarpià proximal	—	—	1	—	—	—
Metacarpià distal	1	—	—	—	—	—
Pelvis (<i>acetabulum</i>)	1	—	—	1 ♂	—	—
Pelvis (<i>ilion</i>)	1 ♂	—	—	—	—	—
Fémur proximal	1	—	—	1	—	—
Fémur distal	1	—	1	—	—	—
Tibia proximal	1	—	—	—	—	—
Metatarsià distal	—	—	1	—	—	—

* Veure Taula 4.

Taula 3.

Fusió epifisal en ovelles i ovis. Les zones de diagnòstic estan ordenades en la seqüència de fusió moderna proposada per R. GARCIA-GONZÁLEZ (1981) per a l'ovella de raça aragonesa. (Ov.) = Ovis. F = fusionat; f = en fusió; N = no fusionat.

<i>Zona de diagnòstic</i>	<i>F</i>	<i>f</i>	<i>N</i>	<i>Edat fusió (mesos)</i>
Metacarpia distal	1 (Ov)	—	1	12-18
Metatarsia distal	—	—	1 (Ov)	12-18
Radi distal	—	—	1 (Ov)	18-36
Fèmur proximal	1 (Ov)	—	—	18-36
Fèmur distal	1 (Ov)	—	1	24-36
Tíbia proximal	1	—	—	24-36
Húmer proximal	—	1 (Ov)	—	30-42

Taula 4.

Estats de desgast de les mandíbules de oviçàpid, Ovis i Cabra. (1) Sistema de registre de A. GRANT (1975); (2) Sistema de registre de S. PAYNE (1973). () Estimacions. ● Dent perduda.

Espècie	D/E	m 3		P 4		M 1		M 2		M 3		Edad estimada °
		(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	
Capra	E	6	UUU UUU	—	—	—	—	—	—	—	—	c. .2 mesos
Ovis	D	6	UUU UUU	—	—	—	—	—	—	—	—	c. .2 mesos
Ovis	D	(6)**	(UUUU) (UUUU)	—	—	—	—	—	—	—	—	c. .2 mesos
Oviçàpid	D	—	—	●	—	12	□	12	□	7	— — — —	2-3 anys
Oviçàpid	E	—	—	●	—	(12-13)	—	(12)	—	10	□ □ 	2 1/2-3 1/12 anys
Oviçàpid	D	—	—	●	—	(14-17)	—	(12-15)	—	12	□	> 4 anys
Oviçàpid	E	—	—	15	■	17	■	17	■	13	□	> 6 anys

° Segons S. PAYNE (1985) y E. DENIZ i S. PAYNE (1982).

°° Estimació realitzada a partir de la m 2.

BOS TAURUS

BOU/VACA.

El bou està representat pels següents elements ossis:

- 1 vertebra cervical (epífisi anterior del cos fusionada).
- 1 húmer distal esquerra fusionat.
- 1 radi proximal dret fusionat.
- 1 metatarsià proximal dret.

Les restes poden provenir del mateix individu. En tot cas, la vèrtebra cervical l'epífisi anterior fusionada pertany a un individu adult major de cinc anys, edat a la que es fusionen els discs vertebrals en *Bos taurus* (Silver, 1969) Radi i húmer van ser desarticulats mitjançant cops aplicats des de la cara anterior a l'alçada de la superfície articular del radi.

El metatarsià té una amplada màxima proximal de 4.8 cm. L'òs complet tindria una longitud màxima de 21-25 cms. Pertany clarament a un bou adult. Va ser seccionat transversalment amb una serreta a l'alçada de la metàfisi proximal, a una distància de 3 cm. del extrem de l'epífisi proximal. La secció es va realitzar en cinc moments de tall aplicats a les cares lateral (un), anterior (dos), medial (un) i posterior (un) de l'òs, probablement en aquest ordre (*vid.* fotografia). L'objectiu va ser obtenir un fragment d'òs buit d'un 10 cm. de longitud, corresponent a la diàfisi del metatarsià. Un fragment d'òs d'aquesta mena es apropiat per a fabricar els coneguts *cabos de faca* o "torres de escacs" pels quals recentment s'ha proposat una plausible atribució funcional com a carrets de fillosa (C. Torres, 1986).

Les espècies representades.

Les espècies representades són les següents:

<i>Ovis aries</i>	Ovella
<i>Capra hircus</i>	Cabra
<i>Bos taurus</i>	Bou
<i>Gallus domesticus</i>	Gall
<i>Lepus domesticus</i>	Conill domèstic
<i>Oryctolagus cuniculus</i>	Conill
<i>Patella vulgata</i>	Pegellida
<i>Cerastoderma glaucum</i>	Clica
<i>Glycimeris glycimeris</i>	Petxinot
<i>Glycimeris gaditanus</i>	

La Taula 1 dona el nombre de restes identificades. Els moluscs, representats per un sol individu de cada espècie, no han estat inclosos.

Taula 1.

Nombre de restes identificades.

Ovicàpid	<i>Ovis</i>	<i>Capra</i>	<i>Bos</i>	<i>Gallus</i>	<i>Lepus</i>	<i>Oryctolagus</i>
10	13	2	4	2	1	1

Gallus domesticus. Gall.

La mostra conte un radi esquerra i un esperó (metatarsià, costat no identificat) de *Gallus*.

Lepus domesticus (Conill domèstic) i *Oryctolagus Cuniculus* (Conill).

S'ha identificat una mandíbula dreta de *Lepus* (longitud màxima: 7.2 cms.) i un fémur esquerra d'*Oryctolagus*.

Els moluscs.

La mostra conté quatre espècies diferents de moluscs representades respectivament per un sol espècimen (*vid. supra*). Una valva de petxinot presenta un forat a la xarnela realitzat intencionadament amb el probable objectiu de fer-ne un penjoll.

El que podem saber dels usuaris del pou.

El pou era utilitzat com a abocador per una unitat domèstica que tenia accés eventual a un ampli ventall d'espècies animals i a la qual eren espedejats els animals de dimensions mitjanes consumits (ovelles i cabres). Xais i cabrits encara lactants eren probablement el tipus de carn més apreciada, disponible tan sols a determinades èpoques de l'any, però es contemplava el consum d'animals al final de la seva vida útil. La pròpia unitat domèstica fabricava útils en os com ara carrets de filosa.

REFERÈNCIES

- DENIZ, E. i PAYNE, S. (1982): "Eruption and wear in the mandibular dentition as a guide to ageing Turkish Angora goats". WILSON, GRIGSON i PAYNE (eds.): *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, BAR International Series 109, Oxford, pp. 155-205.
- GARCIA-GONZÁLEZ, R. (1981): "Estudio de la osificación posnatal en ovinos de raza rasa aragonesa". *Munibe* 33, pp. 259-279.
- GRANT, A. (1975): "The animal bones". CUNLIFFE (ed.) *Excavations at Porchester Castle. Vol 1: Roman*. London Society of Antiquaries, pp. 378-408, 440-450.
- PAYNE, S. (1973): "Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale". *Anatolian Studies* 23, pp. 281-303.
- (1985): "Morphological Distinctions between the Mandibular Teeth of Young Sheep, *Ovis*, and Goats, *Capra*". *Journal of Archaeological Science*, 12, pp. 139-147.
- SILVER, I. A. (1969): "La determinación de la edad en los animales domésticos". BROTHWELL i HIGGS (eds): *Ciencia en Arqueología*, Madrid, FCE, 1980.
- TORRES, C. (1987): "Una proposta de interpretação funcional para os conhecidos "cabos de faca" em osso já com longa História na Arqueologia Ibérica". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, T. 1, pp. 331-342. Zaragoza 1986.
- WATSON, J. P. N. (1979): "The estimations of the Relative Frequencies of Mammalian Species: Khirokitia 1972". *Journal of Archaeological Science*, 6, pp. 127-137.

Les *insulae* medievals catalanes

RAMON MARTÍ

Aquest paper vol, com objectiu prioritari, donar a conèixer l'existència d'uns espais rurals que reben el nom de *insulae* o *isolae* al llatí macarrònic dels textos catalans medievals ("ínsules" d'ara endavant). El significat del terme i l'espai d'actuació pagesa que defincix han passat desapercebuts als medievalistes, els quals han limitat l'estudi de l'hidraulisme en Catalunya Vella a d'altres mots tòpics menys importants.

Definirem el seu significat amb les informacions que ens faciliten els documents, sense pretendre de fer un recull exhaustiu dels esments. Tot i això, no volem limitar-nos a un simple treball sobre documentació escrita i, així, donem puntualment documents gràfics i dades topogràfiques que ens introdueixen a la dimensió arqueològica inexplorada d'aquests espais rurals.

El nostre estudi troba el seu lloc idoni en aquesta publicació perquè nega definitivament, pensem, la identificació tradicional amb Mallorca i Menorca d'unes ínsules citades a la documentació de la Seu de Girona, la qual hem estudiat recentment (1987).

Identificació, interpretació i adivinatòria.

El bisbe Servus Dei de Girona recapta dues butlles dels papes Formós (891-892) i Romà (897) on es confirmava els béns immobles de la Seu. En descriure'ls, els escrivans empenen mots genèrics, excepte quan es refereixen a dues ínsules: "...cellas, ecclesias, uillas et *insulae majorica scilicet et minoricam* seu curtes, parrochias, terras, uineas, prata, siluas..." (CDSG doc. 22, 881-892).

Tot i trobar-se fora de context, la identificació amb Mallorca i Menorca induí J. F. Masdeu a considerar falsos els documents (1795, pp. 197-198), però tothom després seu ha coincidit en afirmar que els papyrus originals són autèntics. L'autoritat de J. Villanueva (VL, t. XIII pp. 31-39) va decidir la fabricació d'un "fet històric" en afirmar que es tractava de les Balears, d'on Servus Dei hauria rebut una pressumpta titularitat "espiritual". Sense qüestionar la interpretació, un munt d'historiadors anà repetint el tòpic i afegint les pròpies elucubracions.

M. Barceló aturà l'emboïc quan ja s'havia inclòs aquest "fet" entre els arguments que justificaven la conquesta catalana del segle XIII (1976-77). Al seu article, dóna les edicions fetes dels textos i descriu la cadena d'autoritats que han teixit els fets, assenyalant els excessos que han comés. A M. Barceló l'hi basta veure les preteses Illes citades entre "vil·les" i "corts" per deduir que no pot tractar-se de les Balears i, decidint apropar-les més a Girona, les identifica amb les Medes.

Hi ha, però, qui no es resigna a perdre una referència escrita d'on es poden imaginar tantes coses. Així J. Amengual preten justificar la identificació tradicional atribuïnt a *Servus Dei* uns drets consuetudinaris indefinits sobre les Illes que serien el reflexe tardà d'una "afinitat cultural i religiosa" amb l'Imperi Carolingi, que hauria estat molt estreta quan Carlemany atorgà un socors amb "més consistència de la que nosaltres podem avui imaginar" (1987).

Però devem a M. de Epalza l'embranchida més contundent per mantenir que es tracta de les Balears i addueix arguments de tota mena: filològics, sintàctics, estilístics, materials, administratius i jurídics, i de política internacional (1987). Sense negar la validesa d'alguns dels seus raonaments inicials, les conclusions on ens condueix amb la seva argumentació són d'allò més pelegrines: davant la caiguda de les darreres colònies dels bizantins al Mediterrani occidental, el papa pensa en substituir-los, encomanant al bisbe de Girona "la soberania espiritual y eventualment la secular" de les Balears.

La qüestió pren un caire cada cop més cosmopolita. Els catalans, els francs, els bizantins i, evidentment, el papa estan implicats en l'afer. Aquells que han recreat llur intervenció demostren desconèixer la documentació episcopal de Girona, on no es troba cap menció de les Balears als nombrosos i detallats preceptes carolingis (CC t. I, pp. 116-151), i les circumstàncies en que foren atorgades les butlles. En aquest sentit, l'argument "administratiu i jurídic" emprat per Epalza no té desperdici: "Una bula pontificia es un documento suficientemente importante aún en la alta Edad Media, como para que no sea una simple confirmación del conjunto de las posesiones de todo un obispado, aparentemente indiscutido, el de Gerona. El territorio de la diócesis gironina sic no aparece como apetencia de nadie, ni de poderes civiles locales, ni de diócesis vecinas, por lo que una gestión de este tipo, repetida en dos ocasiones, 892 y 897, parece más lógica con respecto a unos territorios discutidos (las Baleares) que a unos territorios normalmente establecidos (diócesis de Gerona)".

És llàstima que M. de Epalza no llegís íntegra la segona de les butlles: "...*Seru Dei uenerabilis episcopo ad sedem apostolicam et ecclesia Gerundensi iuste et canonice recepta, expulso inde Hermemiro deposito et excommunicato...*" (CDSG doc. 29, 897).

Certament és llàstima que, en aquell temps, *Servus Dei* tingués un competidor en la figura d'Ermemir. La duplicitat de titulars sembla iniciar-se en morir el bisbe Teotari el 888 i en no acceptar el comte Sunyer d'Empúries el candidat proposat pel metropolità de Narbona amb l'anuència del comte Bera de Girona (R, Martí 1987, pp. 102-103). Ermemir i el comte Sunyer s'anticipen als seus oponents anant a veure el rei Odó el 889 (CC t. I, p. 294). *Servus Dei* té així un mòbil pel que recaptar el precepte d'Odó (CDSG doc. 21, 891) i la butlla de Formòs, mostrant-se molt cautes els dos atorgants en no referir-se als béns immobles més que amb termes generals. En canvi, la butlla de Romà del 887 i el precepte del rei Carles dos anys després (doc. 31) són el testimoni del seu triomf. Els fets són

bén coneguts i tenen paral·lismes a les diòcesis d'Urgell i de Vic, el que ha donat lloc a interpretacions també dissemblants (R. H. Bautier 1961), al bell mig d'un trasbals de dignitats comtals poc definit.

Forçosament les ínsules referides hauran de trobar-se al bisbat de Girona. Però les butlles traeixen llur circumspecció en esmentar amb tota precisió "l'illa gran i la petita" enmig d'un seguit de generalitats. Aquesta discordància sembla fruit d'un marcat interès de Servus Dei per a que hi figuressin, com si fossin unes propietats decisives per la seva gestió. Segons la nostra hipòtesi, aquestes "illes" tann importants devien trobar-se terra endins, concretament davant de la ciutat de Girona, on el bisbe tenia el nucli fonamental del seu patrimoni.

Les ínsules fluvials.

L'error dels que ens han precedit en intentar identificar "l'illa gran i la petita" rau en haver-les cercat al mar, sense plantejar-se que el mot pogués tenir un altre significat. No ens ha de sorprendre ja que els diccionaris de llatí medieval no donen altres definicions que "porció de terra voltada d'aigua per tots costats" o "edifici separat d'altres".

Als documents medievals catalans hi ha nombroses mencions de *insulae* que no tenen res a veure amb això i que han deixat molts testimonis als topònims i als llinatges: poblacions com Illa de Tet al Conflent o L'Illa a la Conca de Barberà; entre els primers noms de persona amb locatiu dels segles XI-XII (*LFM* t. II p. 516) i en els cognoms actuals.

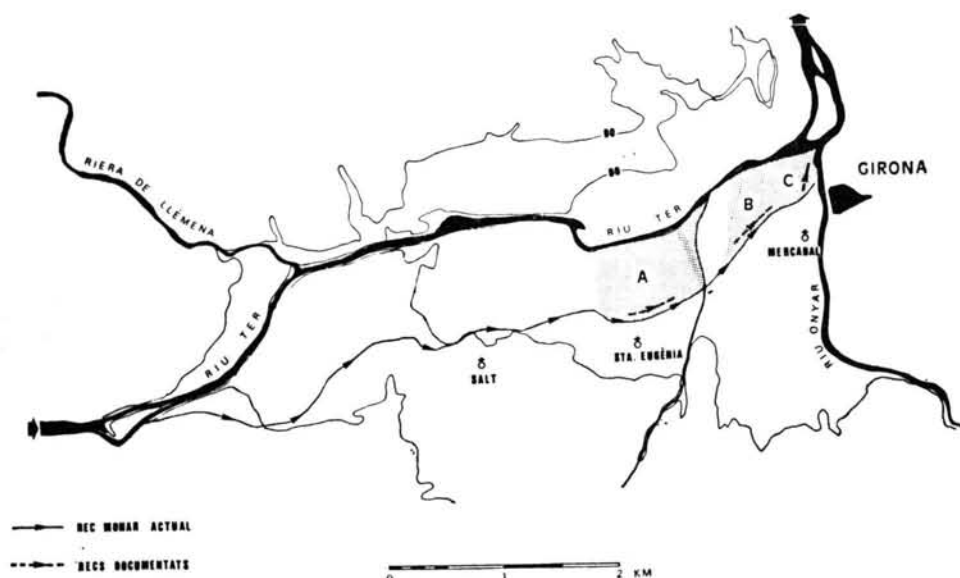

FIGURA 1

Hi ha, però, qui ha volgut definir aquesta accepció del mot: J. Raventós en referir-se a les esplanades baixes de la riera de Sant Sadurní d'Anoia, que reben el nom d'illes, diu que són "terres festonades per la salzereda" (1932, pp. 17 i 66); segons M. Riu són antigues isolades voltades de bosc (1962, p. 271); J. Moran sembla decantar-se per "camps de conreu aïllats d'altres conreus", tot citant als anteriors autors (1984, p. 73); recentment, J. Vilaginés diu que són "zones del llit del riu que aquest deixa sense mullar i que, per culpa de les riuades, queden fertilitzades pel llim i la humitat", però no cita la seva font d'informació (1987, p. 71). L'espai on es troben les ínsules a la primera i a la darrera definició s'acosta més al que nosaltres hem deduït, tot i que no ens semblen definicions adequades.

La relació de les ínsules amb els rius sembla evident. Per posar un exemple, 13 sobre 443 documents de la *Collecció diplomàtica de la Seu de Girona* esmenten ínsules (3 %) que, forçosament, es troben terra endins. D'aquests, els 9 documents més explícits les situen a la vora d'un riu i no sembla que estiguen completament voltades d'aigua. Ho comprovem quan els textos són suficientment precisos i donen les quatre afrontacions: una ínsula a La Bisbal (Baix Empordà) afronta amb terra de la Seu i una "rocha" (CDSG doc. 278, 1064); una altra, davant la ciutat de Girona, només afronta d'una banda amb el riu (doc. 328, 1076); l'ínsula d'El Canyet (Vallès Occidental) afronta a orient i al sud amb el Llobregat (CSCV doc. 831, 1116).

La morfologia de les illes fluvials és d'allò més variada. N'hi ha de grans i de petites (*insula/insulella*), trobant-se al llarg de tot el riu, des del naixement al desguassador. En estudiar-les cal distingir, però, els emplaçaments de l'explotació feta pels pagesos, només així obtindrem una definició vàlida de l'objecte que recullen les escriptures de propietat.

Els emplaçaments.

Tot fa pensar que les ínsules es troben a superfícies planeres vora un riu. A l'hora de localitzar-les sobre el terreny no podem establir límits exactes, però és fàcil identificar la zona on cal situar-les. Així, hem arribat a la conclusió de que sempre estan als llocs on el pendent del llit dels rius es redueix dràsticament i on les corbes de nivell estan molt distanciades. Uns càlculs aproximats sobre la cartografia ens mostren els reduïts pendents dels rius als emplaçaments citats pels documents: el Ter entre Salt i Girona un 0'4 % (CDSG docs. 22, 29, 120, 250 i 328, veure fot. 1); el Daró a Sant Sadurní de l'Heura un 0'5 % (doc. 188) i a La Bisbal veure fot. 1); el Daró a Sant Sadurní de l'Heura un 0'5 % (doc. 139); el Fluvià a Bàscara un 0'25 % (doc. 162); el Llémna a Sant Martí un 0'5 % (doc. 293); la riera Tornabellins a Canet d'Adri un 1 % (doc. 362).

En els casos de Castelló d'Empúries i de Saldet (Alt Empordà) trobem ínsules sotmeses a condicions extremes. Estan situades en un nivell lleugerament superior al del mar i amb pendents propers al 0'1 % (M. I. Simó 1971 doc. 3, 913; CC t. II, p. 233, 953).

Aquestes xifres ens mostren una clara tendència a l'estancament de les aigües, que es fa més evident si considerem que els andalusins entesos en hidràulica recomanen un pendent mínim del 0'4 % per construir una sèquia principal i

pendents en el 3'3 i el 6'6 % per a les conduccions internes de distribució (R. Martí 1986, pp. 57 i 64, not. 38).

Definitivament, les ínsules es troben a les conques de dejecció dels rius, en terrenys al·luvials susceptibles d'esser inundats amb les crescudes periòdiques que caracteritzen els fluxes dels rius mediterranis. Els llocs més idonis per trobar-les són els meandres del curs baix dels rius o els seus estuaris, com ara l'Illa de Banyols, als aiguamolls del delta del Llobregat, on malvivia la "gent del fang" (J. P. Cuvillier 1983, p. 154). Però les trobam també al curs mitjà i alt dels rius pirinencs (veure fots. 2 i 3), sempre on s'eixampla la conca. El tamany de les ínsules sembla dependre de factors diversos, com ara el cabal del riu i el pendent del seu llit i com l'amplada i el pendent de les terres dels marges. La profunditat i l'ample dels rius en aquests indrets condicionen les vies de comunicació: on és poc profund hi ha guals (*MLLM, vadum; CSCV docs. 327-329, 997*); i, on es fa intransitable, es construeixen ponts (*pontonale, CDSG doc. 188, 1034*).

Les ciutats medievals dels comtats catalans disposen d'ínsules documentades a les seves proximitats. En trobem al Pla de la Seu d'Urgell, en la confluència del Segre i del Valira, a la vila *Nocolome* (*DACSU docs. 307 i 544, 1008 i 1042*) i a Salelles (doc. 124, a. 952). També a Barcelona, als desguassadors del Llobregat (Illa de Banyols) i del Besòs (*ACB doc. 220, 989*).

A Girona les tenim bé documentades a la marge dreta del Ter, entre Salt i la confluència de l'Onyar. Pensem que és aquí on cal situar l'illa gran i la petita de les butlles papals tot i que no apareixen explícitament en cap document posterior. Basem la nostra interpretació en una donació del bisbe Berenguer Guifré a la canonja de la Seu: "...terras omnes nel insulas cultas nel incul-tas que sunt in termino uille Saltus et in terminio sancte Eugenie..." (*CDSG doc. 250, 1056*). És un gros alou feudal del qual en coneixem els límits: a orient els aous de Bernat Ulluví i del comte; a migdia, la *strata* de Girona a Sant Joan d'Aiguaviva i la parròquia de Sant Menat de Vilablareix; a occident, la *rocha* i la vila de Montfullà; i, al nord, la riba del Ter (Id.).

L'acta de dotació de la canonja de Girona recull també aquest alou donant uns altres límits: "...terras cum molendinis et munnars cum omnibus eorum pertinenciis et similiter cum ipsa aqua Ticeri usque in medium alucum eiusdem ticen que sunt a termino loci qui uocatur Sale Alte usque ad Mercadal quod est ante Gerundum ciuitate" (doc. 163, 1019-1038). *Sale Alte* sembla una desafortunada interpretació culta del topònim Salt (*Saltus*), adient a la solemnitat del document que la recull. El Mercadal és el lloc on cal situar els aous, citats més amunt, de Bernat Ulluví i del comte, a la vora del rec comtal ("regio comitale", veure figura 1, B i C, respectivament). Coneixem l'ubicació aproximada d'aquests aous per d'altres documents molt precisos (*CDSG docs. 156 i 328, 1015 i 1076*).

Amb aquesta donació, els bisbes gironins perdran els drets consuetudinaris exclusius sobre les "illes" més importants de les rodalies de la ciutat, al marge dret del Ter, confirmades per primera vegada a la butlla de Formòs. Segons la nostra hipòtesi, la distinció entre "illa gran i "illa petita" es déu a que la riba de l'adou episcopal es troba dividida per altres aous senyorials que hem documentat entre Santa Eugènia i el Ter (veure figura 1, A; *CDSG docs. 120, 121 i 138, 988-1000*).

Als documents estudiats, les ínsules mai figuren a les descripcions genèriques dels béns continguts en els grans dominis. Els esments sempre es refereixen

a béns concrets, com ara un conjunt de camps (“ipsa terra in ipsa isola”) o una única parcel·la (“ipsa terra qui est insula”). El text de la donació del bisbe Berenguer Guifré “...terras omnes uel insulas cultas uel incultas” és únic i delata l'importància d'aquestes insules de Girona, entre les que hi han unes conreuades i d'altres ermes.

L'explotació de les insules.

Les insules estan sotmeses a les crescudes estacionals dels rius; convé, però, precisar quan es produeixen aquests increments: al curs alt dels rius pirinencs es registren les crescudes màximes en primavera, vers el mes de maig, degut a la fusió de neu; aquesta característica es veu modificada al curs mitjà i baix, amb una clara tendència al règim mediterrani, on la crescuda deguda a les pluges de tardor és tant important com la primaveral i que, de tant en tant, registra aflüències catastròfiques que superen amb molta diferència els màxims anuals. Un exemple clar del tipus pirinenc és el Segre a la Seu d'Urgell i un de mediterrani ho és el Ter a Girona.

D'aquestes circumstàncies es deriven dues conseqüències sobre l'explotació pagesa de les insules:

- D'una banda, són espais molt fràgils que, sovint, poden veure's modificats per les riuades i que requereixen treballs continus de consolidació.
- D'altra, les crescudes estacionals proporcionen una irrigació natural que s'afegeix a la idoneïtat d'aquests espais per a construir complexos hidràulics.

Trobem, però, moltes insules ermes, no modificades, que ocupen les terres més baixes dels marges, per sota dels prats i dels molins. Hi ha un document molt explícit: “...condamina de prato que est sub prefatis uineis et cum duobus molendinis que sunt iuxta prefata condaminam et cum omnibus insulis uel pascuis que sunt usque ad riuum Lemine...” (CDSG doc. 293, 1065). Així, les insules no conreuades són aprofitades com pastures naturals, clarament diferenciades dels prats, i aquesta sembla l'explotació bàsica. Ho comprovem en estudiar els censos senyorials imposats: els tenidors d'un *manso* a una insula de Serinyà donen el comte “ostes et guetas uel pascuarium et omnem alium seruicium” (doc. 139, 1002); el comte Guillem Ramon retenia el delme del “pascuari” de la vila Illa, al Conflent (LFM doc. 694, 1094).

Les canyes són un altre producte habitual de les insules ermes, aprofitades per a fer construccions i closos pels horts (GMLC *cannetum*, *cannadel*; CSCV doc. 831, 1116; DACSU doc. 223, canar). També hom aprofita per fer construccions les sorres afluïals que precipita el riu a les insules (*arenales*, (veure fo. 1) DACSU doc. 223, 990).

El conreu de les insules és, però, una pràctica estable i generalitzada amb la que s'obtenen productes molt variats. En aquest cas, els emplaçaments que descriuen els documents semblen referir-se a tot un espai divers que va des del marge del riu fins les cotes de nivell més altes de l'explotació, com era el manso amb totes les seves terres que Bernat Tallaferró tenia a Serinyà, “in ipsa isola qui est super Murlos” (CDSG doc. 139, 1002).

Aquesta segona accepció sembla haver produït de bell antuvi la fossilització del mot en topònims de tot tipus: la vila Illa, al Conflent (CC t. II, p. 181, 844); les viles "Insolas" (MH doc. 50, 890) i "Insula Langovardi" a Ripoll (ACB doc. 38, 913); el "locum que uocant Isolas" al Vallespir (CDSG doc. 113, 983) o la "uilla Insula" a la mateixa vall (LFM doc. 676, 1019); el "locum que dicitur ad ipsa Isola" a Taradell (DCV doc. 503, 983); el "alodio de Insulis", que sembla prop de Sarrià, a Barcelona (CSCV doc. 983, 1150). Els cognoms són un bon exemple de la precocitat d'aquesta fossilització, doncs, ja des del segle XI, trobam noms amb sobrenom toponímic del tipus "illa" (LFM t. II, p. 516).

En aquests camps d'explotació estable trobem vivendes pageses com masos i cabanes (*mansos*, *mansiculos*, CSCV doc. 924, 1134). Les feines de consolidació dels marges i la roturació dels camps converteixen les "insulas incultas" en "insulas edificatas" ("ypsa insulella quod edificauit filius meus", DACSU ap. 70, 912).

Les construccions més habituals són, però, els molins, amb tot el complex hidràulic que els envolta (*gleuare*, *caput aquis*, *rego*, *caccabus*, *subtus rego*). Les ínsules són el lloc idoni per construir-los i, així, trobem molins a 7 dels 13 indrets on cal situar-les segons la documentació de la Seu de Girona, sovint amb els termes "molinos que sunt in ipsa insula". En estudiar els molins medievals del Milanese, L. Chiappa documentà freqüentment el terme "insula", interpretant que devia tractar-se de l'espai comprès entre el reg d'aducció al molí i el riu (1983 p. 10, not. 60). En trobar citades les ínsules a llocs on no hi ha molins, pensem que aquesta definició es queda curta, tot i que pugua haver-hi terres conreuades per sota d'un reg monar.

El lli (*linares*) i el cànem (*cannabares*) són productes habituals d'aquests espais conreuats (CDSG doc. 120, 988). Però són més freqüents encara els esments d'horts, com ara a l'ínsula de *Nocolone*, a la Seu d'Urgell ("ipsa insula qui est ortus", DACSU doc. 307, 1008). Els fruiters i les hortalisses comparteixen el mateix espai ("hortos et arbores"), com a Girona, d'on coneixem els productes de les ínsules de les rodalies gràcies al capbreu dels drets del sagristà de la catedral sobre el mercat del Mercadal, que podem datar de finals del segle XII: "cirasis, piris, pomis, citoniis, malignatis, pressicis, ficubus, racemis, caulibus, porris, cepis hortolanis cepis escalonas, cepis redonas alliis" (LGSM f. 22 r). Els drets del sagristà sobre el producte d'aquestes vendes són considerables, entre 1/4 i un 1/6, mentre que la taxa sobre el blat, la farina, les avellanes i les nous es situa en 1/8.

Trobem confirmada documentalment la presència de cirers a les ínsules de Caldes de Montbui (*ciresianas*, CSCV doc. 427, 1010). D'altra banda, les llegums són un producte també habitual i, així, un establiment d'un molí, prats i ínsules fet per l'abat de Sant Cugat del Vallès fixa el cens de les terres en una migra de faves, que deu ser la producció més important (CSCV doc. 876, 1124).

Fins aquí, es tracta de conreus que precisen aports constants d'aigua, però és més sorprenent la presència habitual de vinyes que, aparentment, no en necessiten tanta ("ipsa uinea quod habebat in insula", DACSU doc. 281, 1003; i docs. 70 i 307, 912 i 1008). Les vinyes i, amb més nitidesa, els emparrats (*MLLM trilla*) sovint apareixen dotats de xarxes pròpies d'irrigació: "unius insule cum uinea et trilla simulque cum omnes arbores que ibidem sunt, cum rego et capud rego", CSCV doc. 536, 1035; "aqua ad irriganda ad sacietatem ipsa

condamina sancte Marie vel ipsa trilla”, *DACSU* doc. 569, 1043. Els emparrats ocupen fins i tot les terres més baixes, dintre del mateix llit del riu (“ipsa trilla... iuxta siue intus in flumine Thezeri cum ipsas molnas que ibi sunt”, *CDSG* doc. 265, 1062).

Les ínsules són, definitivament, espais irrigats amb aigües superficials, bé de forma natural, amb les crescudes periòdiques dels rius, o bé artificialment, amb canals de derivació. L'extensió i el nombre de camps irrigats artificialment varia segons cada cas concret, però, en general, semblen molt reduïts. Només a les grans ciutats, com Girona, semblen força desenvolupats i, en tot cas, comparteixen l'aigua amb els molins hidràulics. Una simbiosi perjudicial per l'irrigació perquè, en la pràctica del treball de camp, trobem que els desguassadors dels molins feudals retornen l'aigua directament al riu, sense reaprofitar-la.

Als textos hi ha una certa contradicció aparent amb tot el que hem deduït fins aquí sobre les ínsules conreuades. Concretament, la major part d'esments d'horts o d'emparrats ometen que es tracte d'ínsules. Fins i tot, quan en un mateix document es descriuen horts, emparrats i ínsules, sembla com si els primers foren veïns d'aquestes, però sense integrar-se dins del seu perímetre. Hem documentat més amunt el contrari, quan horts i emparrats són a les ínsules, i, per això, pensem que aquesta duplicitat obre la possibilitat d'altres formes d'irrigació que s'allunyen del proposit d'aquest article. La proximitat de la capa freàtica a la vora dels rius permet construir pous poc profunds. És el cas concret d'uns horts amb pous prop d'unes ínsules al Besós (“terras cum curte et orto cum pomiferis apud suo puteo et casa”, *ACB* doc. 220, 989).

Hidraulisme primitiu / hidraulisme feudal.

L'existència també d'ínsules documentades al Milanese entre les instal·lacions molineres (L. Chiappa 1983, pp. 10-11) ens posa sobre la pista d'un origen comú del terme. Pensem que cal cercar-lo entre el vocabulari dels agrònoms romans quan es refereixen a terres fàcilment inundables.

El *Digest* de Justinià (segle VI) recull gran part de la tradició agronòmica clàssica, la reinterpreta i fa nombroses al·lusions a “ínsules” fluvials, tot i que sempre es refereix a terres voltades d'aigua per totes parts. Ens informa de que les illes nascudes al mar —cosa que succeeix rares vegades— són d'aquell que les ocupa, mentre que les illes nascudes al mig d'un riu —més freqüents— pertanyen proporcionalment als propietaris de terres dels marges, però si són més a prop d'una riba que de l'altra és al propietari d'aquesta a qui pertanyen (43, 1, 7, 3). Cadascun té l'obligació de mantenir i reparar les ribes desl seus camps (43, 15), però, si el riu es bifurca envaint terres d'algú i deixant al mig una mena d'illa, aquesta terra emergent és del seu antic propietari (43, 1, 7, 4). No passa el mateix si el riu canvia de curs, deixant el seu llit habitual i circulant per un altre de nou, aleshores els propietaris veïns de l'antic llit es reparteixen les terres que queden al descobert i els que han perdut llurs camps no poden reclamar res (43, 1, 7, 5).

Un dels agrònoms clàssics emprats directa o indirectament pels autors del *Digest* fou Cassius Longinus (segle I). A ell s'atribueix un passatge recollit a les *Controversiae* d'Higini i que es refereix a la ciutat de Padua:

Circa Padum autem cum ageretur, quod flumen torrens et aliquando tam violentum decurrit, ut alveum mutet et multorum late agros trans ripam, ut ita dicam, transferat, sespe etiam insulas efficiat, Cassius Longinus, prudentissimus vir, iuris auctor, hoc statuit, ut quidquid aqua lambiscendo abstulerit, id possessor amittat, quoniam scilicet ripam suam sine alterius damno tueri debuet; si vera maiore ui decurrens alveum mutasset, suum quisque modum agnosceret, quoniam non possessoris neglegentia sed tempestatis violentia abreptum apparet; si uero insulam fecisset a cuius agro fecisset, is possideret; at si ex communi, quisque suum reciperet (C. Lachmann, 1848, p. 124).

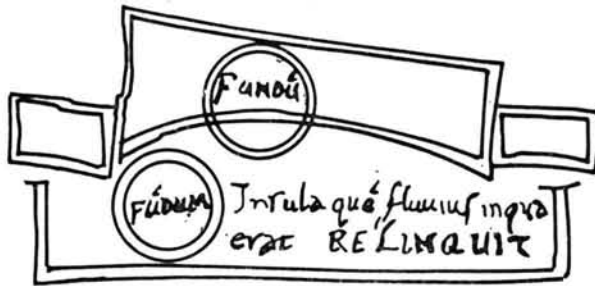

FIGURA 2

Com es veu clarament, aquest text recull molts dels exemples i dels veredictes citats al *Digest*. Aquest mateix passatge arribà als comtats catalans recollit a l'*Ars gromatica* de Gisemund, un text emprat als monestirs en ensenyar geometria i que capacitava als eclesiàstics per exercir les funcions d'agrimensor, encara que no posseïren una esquisida preparació tècnica (L. Toneatto 1982, p. 288). Ens ha pervingut un manuscrit del monestir de Santa Maria de Ripoll, que caldria datar de finals del segle IX o començaments del segle X i que està profusament il·lustrat amb didascàlies (A.C.A., Ripoll ms. 106). El passatge referit al canvi del curs del riu per la violència de les aigües presenta algunes modificacions interessants:

Set Cassius Longinus, prudentissimus uir, iuris auctor et dominis hoc instituit, ut quidquid aqua lauiendo abstulerit possessor amittat, quem scilicet ripam suam sine alterius damno tueri debet. Si uero maiora his decurrerit et in finem alterius alueum mutat suum et fiat insula in qua fluii antea cucurrit, eam insulam ipse sibi uidicabat, quoniam non possessoris neglegentiam set tempestatis uiolencia apparet arreptum (f. 79 r).

Queda clar que el llit anterior del riu, que emergeix després que aquest canvia de direcció, és una ínsula. Ho confirma la didascàlia il·lustrativa del text, tot i que no siga tot el didàctic que voldríem (figura 2), ja que la nova ínsula

no sembla voltada d'aigua. Així, el significat del concepte era clar pels agrimensors del segle IX, quan ja trobem documentats els primers topònims d'aquest tipus.

En llatí clàssic el mot *insula* no té el mateix significat, però l'espai fluvial al qual es refereixen els textos jurídics és el mateix que hem documentat més amunt durant els segles IX-XII. J. Rougé en estudiar la legislació hidràulica de Justinià interpretà que era una compilació clarament mediterrània, caracteritzada per la importància que hom donava a la violència de les pluges i al caràcter torrencial dels cursos d'aigua (1982). Però la importància que els agrònoms i juristes romans donaren a les crescudes dels rius hem de relacionar-la amb els espais rurals que podíem veure's afectats. Pensem que això és suficient per a demostrar l'antiguitat de l'explotació de les terres baixes dels marges fluvials, llocs idonis per a conreus necessitats d'aigua. Aquesta arribava a les plantacions bé amb les periòdiques crescudes dels rius, bé per capilaritat o bé amb l'excavació de simples solcs de derivació. Els sistema de rec emprat a les ínsules ens recorda el tòpic aprofitament antic de les aigües i dels al·luvions del Nil en inundacions periòdiques. El fet era recollit a la tradició dels agrimensors dels comtats catalans en explicar l'origen del seu ofici: "Geometrie disciplinam primum ab egiptiis repperta dicitur quod inundante Nilo et omnium possessionibus limmo abductis inicium terre diuidente per lineas et mesuras nomen arti dedit" (A.C.A. Ripoll ms. 106).

Així, les ínsules medievals serien simplement el reflexe d'una pràctica antiga sotmesa a uns processos de treball diferents. Destriar els passos i els conreus específics de cada període queda per fer. No hem d'entendre, però, com fa J. Vilaginés, que es tracta "del resultat o la conseqüència d'una forma de producció que obliga el camperol a produir un excedent o a millorar la producció amb un major esmerç de treball" (1987, p. 72). Les ínsules, als marges, no són terres "marginals" i interesen per igual a pagesos i a senyors. La producció hortícola de les ínsules juga un paper bàsic en l'alimentació pagesa. Les pastures fresques asseguren la carn a la dieta dels senyors i els molins hidràulics aviat foren llur monopoli. Tanmateix els pagesos hi eren abans que els senyors.

Però l'agronomia llatina medieval no va intervenir gaire en potenciar el desenvolupament d'aquests espais irrigats. Es tractava de formar funcionaris fidels per l'aparell impositiu senyorial que mesuraran els camps i establiran límits precisos a les grans propietats. Així, essent els rius límits naturals dels termes de viles i de parròquies, les administracions senyorials es disputaren les ínsules i els seus beneficis en rendes, com a l'establiment de la parròquia de Sant Pere i Sant Pau d'Albanyà ("...et ipsa insula de Vilarzello, exceptus ipsas decimas quos ipsi homines laborant Uuigone hodie...", CDSG doc. 87, 957). Les disputes senyorials sobre aquests espais fluvials poden reflectir-se en plets solemnes com el promogut per l'ardiaca Sendret, advocat del bisbe Pere Roger, contra Bernat de Calabuig per una simple "insulella" i on es trobaren el comte Bernat Tallaferro i els seus fills Guillem i Guifré (doc. 162, 1019).

La presència senyorial a les ínsules comença pel mateix comte, principal propietari de dominis feudals als marges dels grans rius. Els seus drets es fonamenten amb la propietat de la *potestas* sobre els recursos naturals, inclosa l'aigua. L'interés dels senyors feudals es centrà de bell antuvi en el monopoli de la molineria i dels recursos hidràulics ("usque in medium alueum") diuen els documents. Això limitarà el desenvolupament de la irrigació, mantenint-la

durant segles en el seu estadi més primitiu: les ínsules, conquestes individuals desproveïdes de l'estabilitat que proporciona una organització col·lectiva de l'espai.

L'orientació de la formació intel·lectual llatina és radicalment oposada a la dels agrònoms andalusins, preocupats per millorar els conreus, lluitar contra les plagues i aclimatar noves espècies, tot aplicant els seus coneixements de geometria a l'organització dels jardins botànics i dels horts irrigats. Els veritables "geòmetres" reben el nom de *muhandis* i la seva formació tècnica supera de molt les ensenyances del *quadrivium*, ja que s'especialitzaven en ingenieria hidràulica —orientada vers una organització comunitària de l'espai irrigat—, astronomia i partició d'herències. Els *muhandis* andalusins, fent servir la tradició oriental, actuaren sobre el medi transformant-lo (R. Martí 1986).

Es sospitós que, simultàniament, a al-Andalus el mot *jazira* (illa) tinga un significat similar al d'ínsula, tot i que pot referir-se també a sistemes irrigats més complexos. La "jazira" de Jaén descrita per al-Razi sembla una zona de rec ben organitzada, amb sèquies estables aprovionades per diverses fonts (E. Lévi-Provençal 1953, p. 68 i not. 8). Els documents posteriors a la conquesta catalana de la marca superior d'al-Andalus mostren una toponímia molt rica que reflecteix els mateixos significats que a terres dels francs: el "capite algehire" és el lloc idoni per construir una resclosa de molins (*LBSC* doc. 215, 1179); l'*algeira Maschore* del Baix Ebre cal situar-la al marge dret del riu, en un dels meandres al sud de Tortosa (M. Barceló 1987 *LFM* doc. 467, 1184).

SIGLES I REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

A.C.A.

Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona.

ACB

F. UDINA. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona 1951.

J. AMENGUAL: 1987. "Fonts llatines dels segles VIII-IX". *Les illes orientals d'al-Andalus*, pp. 21-29. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1987.

M. BARCELÓ: 1976-77. "La pretesa al·lusió a Mallorca i a Menorca en unes butlles dels papes Formós (892) i Romà (897)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, t. XXIII, 1976-77, pp. 247-55, Girona.

M. BARCELÓ: 1987. "Aigua i assentaments entre Xerta i Amposta (segles VI-XII)". *Arqueologia Medieval Española*, II Congreso, Madrid 1987.

R. H. BAUTIER: 1961. "La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de Portus de 887-890". *Bulletin Philologique et Historique*, 1961, pp. 477-493.

CC

R. D'ABADAL. *Catalunya Carolíngia, II, Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona 1926-50, 2 vols.

CDSG

- R. MARTÍ. Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona, anys 817-1100. Volums II i III de la tesi de doctorat *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona*, U.A.B. 1987. Edició microfítxes U.A.B. 1988.
- L. CHIAPPA: 1983. "I mulini ad acqua nel milanese (secoli X-XV). Parte prima: secoli X-XIII", *Nuova rivista storica* 67, 1983, pp. 1-59.

CSCV

- J. RIUS. *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, 3 vols., C.S.I.C., Barcelona 1945-47.
- J. P. CUVILLIER: 1983. "L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, t. XX, 1984, pp. 145-187.

DACSC

- C. BARAUT 1979-1982. "Els documents dels segles IX i X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (anys 805-980)". *Urgellia*, no. 2, 1979, pp. 7-145, La Seu d'Urgell. "[Id.] ...dels anys 981-1010". *Urgellia*, no. 3, 1980, pp. 7-166, La Seu d'Urgell. "[Id.] d'Urgell". "[Id.] ...dels anys 1036-1056". *Urgellia*, no. 5, 1982, La Seu d'Urgell.

DCV

- E. JUNYENT. *Diplomatari de la catedral de Vic*, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic 1980-1987 (quatre fascicles).
- M. DE EPALZA: 1987. "Los cristianos en las Baleares musulmanas. Les illes orientals d'al-Andalus pp. 133-143. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1987.

GMLC

- J. BASTARDAS-M. BASSOLS. *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae (Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100)*, Barcelona 1962 i ss.
- C. LACHMAN: 1848. *Gromatici veteres, a Schriften der römischen Feldmesser*, amb F. Blume, Th. Mommsen i A. Rudorff, Berlin 1848-52.

LBSC

- F. UDINA. *El "Llibre Blanch" de Santas Creus*. C.S.I.C., Barcelona 1947.
- E. LEVI-PROVENÇAL: 1953. "La Description de l'Espagne d'Ahmad al-Razi". *Al-Andalus VIII*, 1953.

LFM

- F. MIQUEL. *Liber Feudorum Maior*, 2 vols., C.S.I.C., Barcelona 1945-47.

LGSM

- Llibre Gran de Sagristia Major*, Arxiu Capitular de Girona, Girona.
- R. MARTÍ: 1986. "La tradició oriental de la irrigació a al-Andalus: les tècniques de construcció dels *qanatis* de Mayurqa". M. BARCELÓ et alii, *Les aigües cer-*

cades (Els *ganat(s)* de l'illa de Mallorca), Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1986.

- R. MARTÍ: 1987. Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Volum I de la tesi de doctorat del mateix títol, U.A.B. 1987. Edició microfítxes U.A.B. 1988.
- J. F. MASDEU: 1795. Historia crítica de España y de la cultura española XV, 1795.

MH

- P. DE MARCA. Marca Hispanica sive limes Hispanicus, Paris 1688, ed. Stephanii Baluzii.

MLLM

- J. F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976.
- J. MORÁN: 1984. El capbreu de Castellbisbal, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1984.
- J. RAVENTÓS: 1932. Memòries d'un cabaler, Barcelona 1932.
- M. RIU: 1962. "Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval. Orientaciones metodológicas". Problemas de la Prehistoria y la Arqueología catalanas, Barcelona 1962.
- J. ROUGE: 1982. "La législation justinienne de l'eau". L'home et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient vol. II, pp. 111-115. Travaux de la Maison de l'Orient no. 3, Presses Universitaires de Lyon 1982.
- M. I. SIMO: 1971. "Aportación a la documentación condal catalana (siglo X)". Miscelánea Marín Ocete, vol. II, pp. 1011-1036, Granada 1971.
- L. TONEATTO: 1982. "Notte sulla tradizione del corpus agrimensurum romanorum. I, Contenuti e struttura dell'Ars Gromaticorum di Gisemundus (IX sec.)". Mélanges de l'Ecole Française de Rome vol. 94, 1982, no. 1, pp. 191-313.
- J. VILACINÉS: 1987. La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Occidental. Granollers 1987.

VL

- J. VILLANUEVA. Viage Literario a las Iglesias de España, 22 vols., Madrid-Valencia 1803-1852.

Estancia y salida de musulmanes libres y esclavos durante el reinado de Sancho I y Felipe de Mallorca

JAIME SASTRE MOLL

INTRODUCCIÓN.

El auge comercial, iniciado en el siglo XII por las ciudades mediterráneas, puso en contacto el mundo cristiano con el islámico, relación que se mantuvo durante toda la Edad Media a pesar de las reiteradas prohibiciones papales.¹

Gracias a esta apertura se inició una serie de contactos comerciales que impulsaron el desarrollo económico y llevaron la prosperidad, en los siglos siguientes, a la mayor parte de las ciudades ribereñas.

Los países europeos podían ofrecer al mundo islámico hierro, armas, caballos, naves... mercancías prohibidas reiteradamente por la Sede Apostólica además de vinos, cereales, salazones, paños, aceite... Mientras que de los países nortáfricanos llegaban los productos exóticos de la India, las sedas de la China, el coral del Mar Rojo y sobre todo el oro del corazón de Africa.²

Dentro de este intercambio alcanzó un considerable desarrollo la trata de esclavos.

Los esclavos, destinados a labores domésticas, artesanales o agropecuarias, tanto en uno u otro bando, fue una carga que tuvo que ser incrementada cada vez más debido a la fuerte demanda, ya que los cautivos desempeñaron un papel muy importante dentro de ambas sociedades.³

¹ El Papa Gregorio IX, en abril de 1241, concedió a Mallorca autorización para comerciar con los sarracenos, menos con armas y objetos de hierro; prohibición que Inocencio IV hizo extensible, en marzo de 1247, a caballos, mulos y madera. ARM Códice Sant Pere fol. 8; Liber Privilegiorum fol. 3; Publ. en BSAL 6 (1895-6) 129-130.

² Los trabajos y estudios sobre este tráfico son numerosos, entre los que cabe destacar: ML. DE MAS LATRIE. *Traité de Paix et de Commerce et documents divers concernant. Les Relations des chrétiens avec les arabes de l'Afrique Septentrionale au Moyen Age.* (Paris 1866) pp. 215-223; A. MASIA DE ROS. *La Corona de Aragón y los Estados del Norte de Africa. Política de Jaime II y Alfonso IV en Egipto, Ifriquia y Tremecén.* (Barcelona 1951); CH. DUFOURCQ. *L'Expansió catalana a la Mediterrania Occidental. Segles XIII i XIV.* Biografies Catalanes 4 (Barcelona 1969) 111 y sig.

³ J. M. RAMOS LOSCERTALES. *El Cautiverio en la Corona de Aragón durante los siglos XIII-XIV y XV* (Zaragoza 1915) p. 227 y sig.; CH. E. DUFOURCQ. *L'Expansió catalana...* p. 48-49; M. PUJOL. *La esclavitud en el Reino de Mallorca durante el gobierno de Martín I (1396-1410)*, memoria de licenciatura leída en la U. de Barcelona (junio 1976).

Debido a la demanda, el comerciante se personaba en los lugares de conflicto bélico, comprando de los vencedores, a bajo precio, al enemigo vencido; pero a mitad del siglo XIII, con la paralización del avance cristiano, este tráfico vió mermadas sus ganancias, por lo que tuvo que recurrir al alza de precios. Pero como la demanda era cada vez mayor, se incrementó una actividad muy lucrativa a la vez que peligrosa: el corso.⁴

Pequeñas flotillas o a veces una sola embarcación se hacían a la mar asaltando embarcaciones comerciales, apresando a sus tripulantes, o saqueando pequeños núcleos de población situados en zonas costeras, cautivando a sus habitantes para venderlos en los mercados de esclavos. Tal actividad se mantuvo tanto en el bando musulmán como en el cristiano.

Todos los esclavos llevados a una ciudad eran vendidos en el mercado, muchas veces en lugares ya usuales y conocidos por la población, en donde eran adquiridos por los ciudadanos después de un riguroso examen físico.

No es de extrañar pues, que hombres de condición social media y a veces medianamente baja fueran propietarios de uno o más esclavos.

Eran propietarios de cautivos el Rey, la nobleza y algunos eclesiásticos. Pero el mayor número de ellos estaba en manos de los artesanos, comerciantes y propietarios de tierras.⁵

El esclavo comprado podía alcanzar la libertad mediante el trabajo, reuniendo una cantidad que le permitiría redimirse, contactando con sus familiares y amigos, para que éstos pagaran su rescate, o mediante la fuga.⁶

En el primer caso, el esclavo se avenía con su propietario quien fijaba la cantidad a pagar para la concesión de libertad (alforria). El compromiso se reflejaba en una carta de talla (taila o tayla) redactada por un notario. A partir de ella, el esclavo disfrutaba de una cierta libertad, aunque no se le permitía abandonar la isla sin el consentimiento de su amo.

Podía suceder, no obstante, que el esclavo en talla fuera vendido a otro propietario, después de haber pagado parte de aquella. En tal caso sólo podía ser enajenado por una cantidad igual o inferior a la adeudada al primero. Cuando había satisfecho el importe total, obtenía la libertad.

En el segundo caso, el esclavo se ponía en contacto con sus familiares mediante algún patrón o marinero para que procuraran su rescate.⁷

Por último, son frecuentes las noticias de intentos de fuga, aprovechando una oportunidad, ya fuera robando una embarcación o alcanzando a nado alguna nave. Otras veces, estas fugas se hacían hacia el interior de la isla, lo que representaba un serio peligro para viandantes y campesinos.⁸ Por ello, fueron

⁴ CH. VERLINDEN. *L'Esclavage dans l'Europe Médiévale I. Péninsule Ibérique-France* (Brugge 1955) 249-263; CH. E. DUFOURCQ. *L'Expansió...* p. 119.

⁵ CH. VERLINDEN. *L'Esclavage...* p. 264-265; CH. E. DUFOURCQ. *L'Expansió...* p. 50 y sig.

⁶ CH. VERLINDEN. *L'Esclavage...* p. 300-302 y 311-315.

⁷ Por regla general, cuando se establecían las bases para concertar la paz entre un reino cristiano y otro islámico, una de las cláusulas era siempre el intercambio de súbditos esclavos de uno y otro bando. A. MASIA DE ROS. *Ob. cit.* Doc. 28, 37, 41, 42, 52...; E. K. AGUILÓ. *Tractat de pau entre el Rey de Mallorca don Sanxo y el de Bugia Boyhabia Abubechre firmat a Mallorca pels seus representans Gregori Sallembé de una part y Mahomat Abdella ben Acet de l'altra, dia 23 de novembre de 1312*. BSAL. 15 (1915) 217-233; P. A. SANCHO. *Documentos sobre Cautivos*. BSAL 28 (1939-43) 547-550.

⁸ M. BONET. *Orden disminuyendo el número de esclavos en Mallorca (1374)*. BSAL 7 (1897-8) 359-360; documento citado por Ch. Verlinden en *L'Esclavage...* *Ob. cit.* pp. 581-2.

frecuentes las disposiciones sobre la custodia de cautivos, las cuales eran cada vez más severas y su incumplimiento penado con graves castigos corporales (flagelaciones y mutilaciones) y pecuniarios.

Ahora bien, lo más usual, desde mediados del siglo XIII en Mallorca, era que el musulmán cautivo adquiriera su libertad mediante la talla.

Todo musulmán llegado a Mallorca o liberado tenía que pagar al erario regio un impuesto anual conocido como "dret de stada de sarrahins" o "els morabatins", mientras que para poder salir de la isla tanto los libres como los esclavos estaban obligados al "dret de exida de sarrahins".⁹

Al respecto Dufourcq opina que la Corona favorecía el retorno de estos musulmanes libres hacia sus lugares de origen,¹⁰ ya que la permanencia en número considerable hubiera podido representar una seria amenaza ante un eventual ataque musulmán, pero frente a esta opinión el pago de la "estada", la "exida" y el "albara" a la administración suponían fuertes impuestos.

Cuando un musulmán libre no podía pagar la "estada" y su deuda con la administración era de cinco o más años, podía ser encarcelado y vendido como esclavo por la cantidad adeudada, de manera que volvía a iniciarse para él un nuevo ciclo.¹¹ Todas estas circunstancias nos hacen dudar de las facilidades apuntadas por Dufourcq.

En cuanto al número de musulmanes libres y esclavos residentes en Mallorca a principios del siglo XIV, el citado autor apunta que posiblemente la mitad de la población mallorquina era musulmana, cifrándola en unas 25.000 personas, dando a entender que persistía en la isla un grupo islámico importante, descendiente de los musulmanes autóctonos y anteriores a la conquista.¹²

R. Soto, al referirse a los esclavos musulmanes en Mallorca en el siglo XIII, marca dos etapas bien diferenciadas en cuanto a su procedencia. En una primera, Mallorca se autoabastece con esclavos nativos y hasta llega a exportar, mientras que a partir de 1260-1280, extinguida la población autóctona mallorquina, se ve obligada a recurrir a la importación.¹³

Además de este numeroso grupo de esclavos de origen africano y surpeninsular, en Mallorca hubo esclavos sardos,¹⁴ griegos, albaneses,¹⁵ circasia-

⁹ CH. E. DUFOURCQ. *L'Expansió...* Ob. cit. p. 51 sólo alude al "dret de exida" aplicable a los musulmanes libres. N. E. GAIS. *Aperçu sur la population musulmane de Majorque au XIVe siècle. Revue d'Histoire et de Civilisation du Maghreb* 9 (1970) 19-30.

¹⁰ CH. E. DUFOURCQ. *L'Expansió...* Ob. cit. p. 51.

¹¹ E. PASCUAL. *Un sarraceno libre vendiéndose incondicionalmente en calidad de esclavo*. BSAL 8 (1899-1900) 135.

¹² CH. VERLINDEN. *Une taxation d'esclaves à Majorque en 1428 et la traite italienne*. Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome XLII (1972) 141-187; Idem. *Aspects quantitatifs de l'esclavage méditerranéen au Bas Moyen Age*. I Congreso Internacional de Historia Mediterránea (Palma 1973) ciclostil.

¹³ R. SOTO. *El primer tràfic esclavista a Mallorca*. L'AVENÇ 35 (1981) 136-141; Idem. *La població musulmana de Mallorca bajo el dominio cristiano (1240-1276)* F. R. B. II (1978) 65-80 y 549-564.

¹⁴ E. PUTZULU. *Schiavi sardi a Maiorica nella seconda metà del secolo XIV*. En VI C. H. C. A. (Madrid 1959) 365-378; J. E. MARTÍNEZ FERRANDO. *El exceso de población sarda en Menorca a fines del siglo XIV*. VI C. H. C. A. (Madrid 1959) 319. F. SEVILLANO. *Cautivos sardos en Mallorca (siglo XIV)*. STUDI SARDI 21 (Gallizzi-Sassari 1970) 3-30.

¹⁵ R. ROSSELLÓ - J. BOVER. *Esclaus albanesos a Mallorca i Menorca a l'edat mitjana*. ESTUDIS BALEÀRICS 9 (1983) 57-64.

nos¹⁶ que por ser cristianos de origen, no estaban obligados al pago "dels morabatins" al alcanzar la libertad.

LA "ESTADA E EXIDA DE SARRAHINS".

Se entiende por "dret de estada" la cantidad satisfecha por el musulmán libre, "franc" o "alforre" a la administración por el hecho de residir un año en la isla de Mallorca.¹⁷

Este impuesto era abonado cuando el deudor podía hacerlo, pero era siempre exigido cuando el musulmán tenía intención de abandonar la isla.

La cantidad pagada en concepto de residencia variaba según los casos, haciéndose diferenciación entre sexos. De tal manera, un "sarrahin franc" estaba obligado a pagar 1 lb. 12 s., mientras que una mujer lo era en 16 sueldos. Ahora bien, en algunos casos se reducían estas cantidades cuando el musulmán era "orat" (loco), "orb" (ciego), "malalt" (enfermo), viejo y miserable; entonces la administración sólo les cobraba la mitad de las cantidades estipuladas, es decir, 16 sueldos a los hombres y 8 a las mujeres. En muy pocos casos se cobró 8 s. a algunos viejos.

Cuando el musulmán no alcanzaba los 18 años de edad, se le consideraba menor, pero esta palabra fue sustituida por otra, muy empleada por los oficiales reales, los cuales posponían al nombre propio el calificativo de "subay-subaya". Los "subays" pagaron 8 sueldos por "estada".

También eran obligados a pagar este impuesto los musulmanes procedentes del N. de Africa, Sicilia, Spanya etc. que llegaban a Mallorca con fines comerciales o para rescatar algún familiar. En varias ocasiones algunos pagaron cantidades equivalentes a 4 ó 5 años, lo que pone de manifiesto el riguroso control de la administración en el cobro de deudores y morosos.

Por norma general solía ser el propio sarrajeno el que pagaba el impuesto, pero algunos casos curiosos matizan y dejan entrever una cierta complejidad. Es frecuente que un cautivo o cautiva pague la "estada" de un "subay" en el mayor de los casos hijo suyo, de lo que se deduce que este "subay" fue redimido por su padre o madre en proceso de redención.

En otros casos, el impuesto de un "sarrahin franc veyl" fue pagado por otro musulmán liberado, y en muy pocas ocasiones por un cautivo. Suele ser

¹⁶ R. JUAN. *Cofradías de libertos de Mallorca*. BSAL. 34 (1975) 568-585; G. LLINÁS. *La Capilla de la cofradía de los rusos en el monasterio de Santo Espíritu. Siglo XV*. BSAL 36 (1978) 143-144.

¹⁷ En este trabajo se ha tenido en cuenta la documentación inserta en los libros de Reebudes del Real Patrimonio existentes en el ARCHIVO DEL REINO DE MALLORCA, bajo tales signaturas: RP 1865 fol. 27-43 (1311); RP 3764 fols. 25-47 v. (1314); RP 3765 fols. 26-36 v. (1316); RP 3766 fols. 24-35 v. (1318); RP 3767 fols. 30-43 v. (1320); RP 3769 fols. 38-43 v. (1325); RP 3770 fols. 37-49 v. (1327); RP 3771 fols. 36-50 v. (1328); RP 3772 fols. 38-51 (1329).

Según CH. DUFOURCO el estudio de la estada y exida de "sarrahins" de Mallorca entre los años 1344 y 1381 ha sido realizado por uno de sus discípulos (Xavier de Cour Grandmaison) en una tesis de licenciatura. En el trabajo se saca la conclusión de que unos 60 musulmanes libres salían anualmente de la isla, de los que unos 40 lo hacían el N. de Africa. *Les Relations de la Peninsule Ibérique et de l'Afrique du Nord au XIVe siècle*. ANUARIO ESTUDIOS MEDIEVALES 7 (Madrid 1970-1) 58.

poco frecuente también que un menestral pagase la "estada" a un liberto, especificándose "a qui es obligat", sin aclarar la causa por la que era su deudor. De tal manera, las personas que pagaron el impuesto de los musulmanes libres fueron: a) Ellos mismos, en el mayor de los casos. b) un progenitor, aún en cautividad o liberado. c) un musulmán libre o cautivo. d) un menestral que se reconocía su deudor y e) un judío.

Se entiende por "dret de exida" la cantidad satisfecha a la administración para la salida de la isla de un musulmán libre o por los propietarios de esclavos para sacarle de Mallorca. Tal cantidad era abonada unos días antes de la partida, haciéndose diferenciación de sexo en cuanto a la cantidad a pagar, como en el "dret de la estada".

Cuando un musulmán no alcanzaba los 18 años de edad la cantidad a pagar era de 8 sueldos. Ahora bien, en muchas ocasiones la documentación no especifica claramente si era "franc" o "catiu" porque la cantidad pagada la desembolsó un menestral o un judío, lo que no permite conocer su condición social exacta.

Sería aventurado creer que todos aquellos cuyas "exides" fueron pagadas por patrones de embarcaciones, menestrales u otras personas fueron esclavos. Discernir cuales eran cautivos y quienes eran libres es difícil.

En algunos casos el antiguo propietario sale fiador del liberto al pagarle el impuesto, en otros es el patrón de la embarcación el que pagó la "exida" de sus pasajeros. Algunos menestrales pudieron pagar la exida al ser deudores de ciertos musulmanes, como ocurre en el pago de la "estada".

Todo ello nos permite confeccionar una serie de condicionantes para saber si un musulmán es libre o esclavo.

- Que el mismo musulmán sea quien pague la "exida".
- Que además pague la "estada" del año o de otros años.
- Que se nombre su antiguo propietario.
- Que no se especifique quien paga la exida.

En las series de "estada" y "exida" de musulmanes existe una laguna documental entre 1320 y 1325 que nos obliga a analizarlas en dos bloques.

Para el período 1311-1320 el número de musulmanes libres residentes en Mallorca fue de unas 1.220 personas, pero la cantidad aproximada para el decenio podría ascender a 2.500 al faltar cinco años.

	<i>Salidas</i>	<i>Fallecidos</i>	<i>Residentes</i>	<i>Total</i>
1311	113	5	203	321
1314	329	3	156	488
1316	103	4	183	290
1318	124	1	107	232
1320	400	—	138	538
Totales	1.069	13	138	1.220

En cambio, para el quinquenio 1325-1330, el número computado es de 705 personas, cifra que en la realidad podría sobrepasar el millar.

	<i>Salidas</i>	<i>Fallecidos</i>	<i>Residentes</i>	<i>Total</i>
1324	—	—	167	167
1327	205	1	163	369
1328	204	1	146	351
1329	157	2	135	294
Totales	566	4	135	705

La población musulmana aquí representada se distribuyó de la siguiente forma, según el sexo y la edad:

1311-20 VARONES	Viejos	171	HEMBRAS	Viejas	30
	Hombres	694		Mujeres	200
	Subays	87		Subayas	38
Totales		952	Totales		268
1325-30 VARONES	Viejos	68	HEMBRAS	Viejas	13
	Hombres	422		Mujeres	121
	Subays	48		Subayas	33
Totales		538	Totales		167

En tales grupos se aprecia una clara mayoría de hombres con respecto al grupo mujeres, cuya proporción de 3'5 : 1 y 3'2 : 1. De esta manera la población musulmana libre y cautiva en Mallorca debió ser eminentemente adulta y en edad de procreación, pues muchos de los subays o subayas pudieron ser concebidos en cautividad o en libertad, lo que pone de manifiesto la posibilidad de frecuentes matrimonios entre sarracenos libres y cautivos, ya de un mismo propietario como de propietarios distintos.¹⁸

Al parecer existían algunos factores que impedían la salida de estas gentes de la isla. De ellos el económico parece ser una de las principales causas. El pago de la "estada" y la "exida" más los gastos de viaje significaba una cantidad alta y no asequible para muchos.

Pero además, si a ello le sumamos los gastos de otros familiares concebidos en cautividad, llegamos a la conclusión que el aumento de familia en cautividad debió ser una tara considerable que prolongaba su cautiverio.

¹⁸ Baste como ejemplo el caso de una tal Xemsi, sarracena libre en 1311, que fue esclava de G. Laupart y estaba casada con un tal Sayt, que también había sido cautivo de un tal Bernat de Vila Bertran. Este matrimonio vivió en libertad y residió en la isla hasta 1320, pagando ambos anualmente la "estada". La pareja tuvo que pagar en 1318 la "estada" de su hijo Sayt y en 1320 la de Mafomadeyl y Axona, lo que supone la residencia de una familia de ascendencia esclava en suelo mallorquín por espacio de más de 10 años

El considerable número de musulmanes liberados presupone la importación, en años anteriores, de esclavos adultos aptos para el trabajo.

Estas series citan algunas personas con su oficio. En el primer decenio aparecen citados: "calciner" 2, "calderer" 3, "ferrer" 2, "forner" 1, "picaperes" 1, "sperdenyer" 3, "tapiador" 2, "texidor" 1, "treginer" 2, "vanover" 1.

Cuando el musulmán libre podía pagar su viaje y el de su familia, debió hacerlo rápidamente, según se desprende de las tablas confeccionadas en las que se compara la "estada" con la "exida".

	1311	1314	1316	1318	1320
1311	321	62	39	29	20
1314		488	83	58	41
1316			290	83	65
1318				269	92
1320					538
	1325	1327	1328	1329	
1325	167	113	96	68	
1327		369	124	81	
1328			351	95	
1329				294	

Como ejemplo baste señalar que en 1311 el número de musulmanes en Mallorca era de 321, de los que 62 son nuevamente contabilizados en 1314; otros 39 en 1316; 29 en 1318 y 20 en 1320, lo que indica que en 9 años sólo quedaban 20 personas de aquellas 321 residentes en 1311, cantidad que supone la salida de un 93'8 % de tal población.

A la hora de pagar la exida, un gran número de ellos lo hizo a través de un menestral, oficial real o extranjero, mientras que otros la pagaron directamente, abonando la cuota de sus familiares. Todo hace indicar que se trataba de una aval o persona fiadora que se comprometía a pagar sus posibles deudas.

De todos ellos cabe destacar:

	1311	1314	1316	1318	1320	Total
G. Badia	—	23	—	6	54	83
Arnau Bucí o Bocy	—	19	1	—	64	84
Jacme Cihot	—	—	—	—	15	15
F. Comeles	24	—	—	—	—	24
Berenguer Lobet	6	6	—	—	—	12
Bn. Nabot de Tarragona	—	—	—	—	14	14
Berenguer ses Oliveres	14	16	1	—	—	31
Gregori Saylembe	—	7	—	3	3	13
Paschal Senglada	—	35	14	20	52	121
Bn. Steve y G. Lul	—	—	—	—	11	11
P. de Vilardeyl	—	9	—	—	—	9

	1327	1328	1329	Total
Abrahim Alatzar, jueu	25	—	—	25
Maymo Alatzar, jueu	10	47	—	57
Arnau Boci, mercader	21	32	37	90
Julia boter	10	—	—	10
G. Despalargues de Leida	—	—	9	9
Johan Rastany de Valencia	—	9	—	9
Johan Vila, mercader	—	7	—	7

Los musulmanes salidos de Mallorca entre 1311 y 1330 se distribuyeron, según su destino, de la forma siguiente:

	1311-1320	%	1325-1329	%
MARRUECOS	159	14'8	64	11'3
MAGREB CENTRAL	128	12'1	142	25'
IFRIQUIA	158	14'8	91	16'2
SUR PENINSULAR	440	41'1	117	20'7
LEVANTE PENINSULAR	31	2'9	43	7'6
MEDITERRANEO CENTRAL	35	3'2	24	4'2
SIN ESPECIFICAR	118	11'1	85	15'

Tales personas, para salir de la isla, se sirvieron del intenso tráfico comercial insular, pagando los gastos de viaje al patrón de la nave. De esta manera ha sido posible rehacer en parte la ruta de éstas, aunque no podemos asegurar si el destino de la embarcación y de los pasajeros era el mismo.

El tipo de embarcación más empleado fue la coca, a la que en ocasiones se la llama nau, y en menor número los lenys, barcas y taridas.

La zona más frecuentada por éstas fue el Estrecho y Sur de España en occidente, y las costas tunecinas en oriente. Las plazas más visitadas fueron Almería, Túnez y Ceuta.

La ruta más frecuentada era la que desde Mallorca se dirigía hacia el Estrecho, pasando por Alicante, Almería, Málaga... para luego adentrarse en el Atlántico o continuar hacia oriente y alcanzar las plazas del Magreb Central, a las que también se llegaba directamente desde Mallorca, pasando por la isla de Cabrera. La ruta oriental era menos frecuentada. Desde Mallorca se hacía escala en Mahó (Menorca), Caller (Cerdeña) y se llegaba hasta Sicilia. Desde allí se podía tomar rumbo a Túnez, puerto obligado en el viaje a Trípoli.

Ahora bien, hemos constatado que era más frecuente pasar por el Magreb Central cuando se pretendía alcanzar Túnez.

También se observa que algunos patronos se especializaron en determinadas rutas, frecuentando asiduamente los mismos puertos, lo que parece indicar un tráfico más o menos periódico entre la isla y tales lugares.

La Corona también participó en tal tráfico. En 1318 se cita la "Tarida del Senyor Rey" transportando algunos musulmanes. Pero no sólo los mallorquines y catalanes acompañaron a estas gentes. Patronos de muy diversas nacionalidades intervinieron en este tráfico, especialmente súbditos de las repúblicas italianas.

LLEGADA DE SARRACENOS LIBRES A MALLORCA.

La llegada de musulmanes libres a la isla de Mallorca también quedó reflejada en la documentación; en la mayoría de casos no se especifica el motivo de su desplazamiento, pero cuando salieron de la isla lo hicieron acompañados de familiares. Ello hace suponer que llegaron a Mallorca en busca de familiares o amigos para rescatarlos de la cautividad. En cambio en otros casos su estancia en Mallorca fue para desempeñar su oficio o eran mercaderes.

En el decenio 1311-1320 contabilizamos la llegada a Mallorca de 51 musulmanes libres, de los que 28 eran varones y 23 mujeres. La mayoría de ellos después de permanecer algún tiempo en la isla salieron acompañados de su esposa, hijos, hijas y otros familiares.

Cuatro de ellos ejercieron su oficio de "pergaminer", "exalbador", "ferrer" y "cribador".

Su procedencia era mayoritariamente norteafricana.

Alcoll	1	Barbaria	3	Lérida	2
Alcudia	4	Bona	5	Mazagan	2
Argel	3	Bugia	5	Sicilia	1
Almería	9	Ibiza	1	Togo	1
Asilah	1	Fez	1	Tortosa	1
		Garb	1	Túnez	10

En el quinquenio 1325-1330 los musulmanes extranjeros suman un total de 46, de los que 29 son varones y 17 mujeres.

Su procedencia era la siguiente:

Alcudia	3	Bugia	4	Orán	4
Argel	5	Cansera	1	Oscha	1
Almería	6	Denia	1	Cherchell	1
Casablanca	2	Granada	1	Ra's Tedlès	1
Asilah	1	Ibiza	1	Túnez	1
Barcelona	2	Lérida	2	Tortosa	1
Brekk	3	One	2	Valencia	2

MUSULMANES LIBRES FALLECIDOS EN MALLORCA.

Desde que un musulmán era liberado por su propietario hasta su marcha procuraba el acopio del dinero necesario para poder pagar el "albara" la "exida" y su viaje. Un gran número de ellos así lo hizo, en cambio unos pocos vieron truncadas sus esperanzas al fallecer.

La muerte de un musulmán libre supuso para sus familiares la obligación de abonar al erario real un tercio de los bienes del finado. El pago de tales cantidades han servido para darnos una idea bastante clara de las disponibilidades de algunos musulmanes libres y residentes en Mallorca en el momento de su óbito, y por tanto, de la posibilidad o no de abandonar la isla en breve tiempo.

Ahora bien, parece que este gravamen no sólo era aplicado a los musulmanes que habían obtenido la libertad, sino que también lo era para aquellos correligionarios que hubieran fijado su residencia en la isla. Tal es el caso de Cassim de Manchor, cuya esposa Aixa tuvo que entregar la crecida suma de 50 libras, dato que nos permite evaluar la riqueza de este matrimonio en 150 libras aproximadamente, cantidad importante en estas fechas.¹⁹

CONCLUSIONES.

En el primer cuarto del siglo XIV la isla de Mallorca debió contar con una población musulmana de unos 5.000 individuos, entre libres y esclavos, cifra que suponía entre el 8 y 10 % de la población insular.

La mayoría, de procedencia norteafricana y del sur peninsular, eran mayoritariamente varones, más aptos para trabajos artesanales y de obra; las mujeres, en menor número, eran destinadas a tareas domésticas. La proporción entre ellos osciló entre el 3'5:1 y el 3'2:1.

Fue norma general que sus propietarios concertaran una especie de contrato (carta de alforria) por la que el cautivo se comprometía a pagar una determinada cantidad (semanal o mensualmente) durante un cierto tiempo, al cabo del cual obtenía la libertad.

Una vez obtenida ésta, el liberto tuvo que pagar anualmente el "dret de stada" de él y su familia, que alargaron su estancia en la isla, tiempo en el que siguió trabajando para reunir el dinero necesario para poder marcharse. Si en este tiempo le sobreviniera la muerte, sus herederos estaban obligados al pago de un tercio de sus bienes al fisco real.

Al volver a sus lugares de origen, los musulmanes que marcharon entre 1311 y 1324, lo hicieron al Sur peninsular (440), Marruecos (159), Ifriquia (158), Magreb Central (128), entre otros lugares. Las plazas más concurridas fueron Túnez y Almería. De 1327 a 1329 los libertos marcharon al Magreb Central (142) y Sur peninsular (117). Las plazas más frecuentadas fueron Almería, Orán y Túnez.

La oficialidad ejercía un control riguroso tanto sobre los musulmanes residentes como de aquellos que querían salir del Reino, exigiéndoles el "dret de exida" y el "albará".

Anualmente la Corona ingresó entre 300 y 600 libras por tales conceptos, cantidades verdaderamente importantes para los momentos que tratamos.

¹⁹ Este caso es citado por CH. E. DUFOURCO, *L'Espagne...* p. 105 nota 1 y N. E. GAIS, *Aperçu...* p. 23.

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
ALBERT, P. (Muler den)	Asmet	o	o		11 E									
	Jucef				11									
	Sayt subay				11									
	Fatima subaya (1)				11			14						
	Aixa							14				18		20
	Atzina veyla							14 E						
	Maryam													20
ALBERT, P. (Muler den)	Aixa									16				
ALCOLS DE LES CASES	Homore ben Aly													20 E
	Atsus ben Mafumet													20 E
	Allus ben Anbram													20 E
	I:a ben Mafumet													20 E
	Juse ben Asmet													20 E
	Mafumet ben Esmet													20 E
	Mafomet Arsequily													E
ALCOVER, Nicolau	Abraham				11									
ALPUXARRI, Mahumet (muler den)	Atzira							14	o	16		18	o	20
	Asmet e subaya filla													20
ALQUETS, Abraham	Mahumet				E									
ANDREU, P.	Sasia													20 E
ANGLES, P. des	Abraham				11			14		16		18		20
ARAGONES, G. (Elitsen muler den)	Mahumet							14		16		18		20 E
	Subaya filla sua									16				
ARAGONES, P.	Axa e subay							E						
ARAGONES, Sans	Abraffim subay (2)				11									
(Ermessen muler den)	Mona subaya (2)				11									
ARAGONES, Sanxo (Elitsen muler den)	Jucef e Mariam subaya									16				
	Mahumadeil subay									16				
	Abraham subay									16				
ARGENTER, P. (Caterina muler den)	Mahumet				M									
	Mariam	o	o	o	11			14 E						

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
CABANELES, G. de (Maria muler den)	Mahumet al Taubili				11				o	16		18		
CALDES, Jacme de (Blancha muler den)	Mariam subaya Abraham subay (9) Salema										o	18		1325
CANYELES, A. (Romia muler den)	Mafomet							14		16		18		1325
CANYELES, Michel	Ali Mahumet							14 14		E				
CARBOT, G.	Hamet subay				11									
CARDONA, A.	Mahomet Alarazach	o	o	o	—									
CARNICER, F.	Cauguep				11			14		16				
CARRIO, Jacme	Juceff									16	o	18		20
CASES, Barchelona de	Fatima							14		16		18	o	20
CASSA, Julia de	Maymo veyl Hairona sa muler							14 E 14 E						
CASTANY, G.	Fatima				11 E									
CASTANY, P.	Ali							14						
CASTEL, G.	Mariam subaya				11									
CASTEYO MIERES	Sofra Mafomadel subay fill													20 20
CATXO, Michel	Fatima Mafomet subay fill Axuix subaya filla				11 11 11			14 14 14		16 16 16		18 18 18	o o o	20 20 20
CAVALELS, P. des	Abraham subay	o	o	o	11									
CAVALER, Bernat (Bremona muler den)	Ali				11									
CERDA, G. (de Valldemussa)	Saydona subaya				11			14		16				
CERDA, P. (Beatriu muler den)	Ali veyl Aixona											18		20

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
CIBRIA, G.	Faraig				11			14		16		18		20
CIRER, Johan	Mariam				11									
(Francescha muler)	Mahomet				11 E									
CLARIANA, G.	Asmet veyl				11									
CLOS, A. des	Hugeima									E				
	Axona									16 E				
	Saydona subaya filla									16 E				
	Cassim veyl			o	11									
	Fatima							14				18		20
	Jucef ben Abraham									16 E				
	Hassem subay fill									16 E				
CLOS, P. des	Cassim veyl							E						
(Nicholaus muler den)	Mahumet Alporteyali								o	16				
	Fatima									16				
	Mahumet											18		
COIL, A. des	Aixona							14						
COIL, P. des	Aixa									16		18		20
COMAYLES, F. de	Fatima veyla				11									
COMPANY, Johan	Fatima				11			14		16				20
CONTESTY, Miquel	Facona (10)													20
CORDER, G.	Axa											o	o	20
CORSA, Jacoma	Fatima				11									
	Axona subaya (11)				11									
CUGUYADA, Michel	Maymona				11					16		18		20
CURBINS, G. de	Saydo subay (12)				11									
DELOS, A.	Homar				11									
DEVESA, Romeu Sa	Ali							E						
DIDICI, Mosse	Guigrim								o	16				
	Cicary													20
DURAN, G.	Mona								o	—		18		
EBRI, Johan	Sayt veyl							14						

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
FORN, P. des	Abderrasmen				11									
FRANCO MENJA NATHA	Mariam											18 E		
FUSTER, Berthomeu	Halip											18 E		
	Abbe													E
G., Bernat	Sayt subay					o	o	—						
G., Ramon	Fatyma											o	o	20
GARAU, Bernat	Ali veyl				E									
	Abdela												o	20 E
GARCES, P.	Abraham									o	o	o	o	20 E
GARROFA, Jacme	Aixa				11			14						
	Mariam subaya filla							14						
GAYOL, Simon (muler den)	Mahumet orb veyl							E				o		
GERONA, Jacme	Abraham				11									
(Bonanada muler den)														
GERONES, Jacme	Abraham				11									
GIBILI, P.	Sale				11									
	Astmona							E						
GIRART, Bernat	Mafomet									16				
GONXALES, A.	Mafumet													20
GUALBES, P. (Gualba)	Asmet Triveley							14						
	juceff sperdenyer									16				
	Mafomet picaperes													20
GUARDIOLA, Bng. Sa	Asmet				11									
GUASCH, A.	Cassim				11									
HOM DE DEU, Johan	Foraig veyla							E						
ISSERN, Berenguer	Casbona									o	o	18		
JUYHA, Hauha	Nutza				11									
	Abdelasis				11	o	o	14 E						
	Aixona									16		18 E		
	Fatima											18		20
	Celma										o	18		

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
LAUPART, G.	Axona													20
	Xemxi (16)			o	11		o	14	o	—	o	18	o	20
	Axona subaya filla													20
LOBERA, Bn.	Soffre subaya (17)				11									
(Bevenguda fila den)	Fatimela subaya				11									
MAESTRA, Jacme	Aixona				11 E									
MALAQUINA, Na	Sayt				11			14						
	Aixona				11			14						
MALEQUI, Abraham	Amore				11 E									
	Atziza (18)							E						
	Juceff							14		16	o	18		20
MALEQUI, Bernat	Sofre		o	o	—									
(Caterina fila den)	Mahomet				11									
(Margarita muler den)	Abraham				11									
	Mahumet				11									
	Mariam subaya (19)				11									
MALFERIT, Bernat	Mahumet							14						
MALFERIT, P.	Mahumet veyl							14		16		18		20
	Mahumet veyl							14		16				
MARCHA, Berthomeu	Habbona				11									
	Mahumet							14						
MARTI, P.	Aixa							14						
(Johanna muler den)														
MARTI, Paschal	Soffra subaya			o	11	o	o			—		18		
(Paschala muler den)	Aixona subaya (20)				o	o	o	14		o	o	18		
MARTI, Paschal														
(Berengueta muler den)	Aixona subaya (21)								o	16			o	20
MAS, A. des	Aixona				11									
	Ali			o	11									
MAS, Berthomeu des	Mahumet									16		18		20

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
NET, A.	Sayt Jucef dolent e veyl									16				E
NICHOLAU, Bernat	Abraham							o	o	16				
NIEL, G.	Asmet de Elcx Saydo subay (25) Sayda							14 E		16				20
OBRERO, En			o	o	—									
OBRERO D'ALAXANDRIA (Marina muler den)	Tomassona Fatima				11			14						
OLMER, R. d'	Aixa Sofra				11			14		16				
HOLYVER, Berthomeu	Bocet Magaluf													20 E 20 E
OLZINA, Bernat S'	Abrafim				11									
ORPINA, P.	Martzacha				11									
ORSSET, Bernat	Mariam				11			14						
P., Bernat (Rector de Sencelles)	Jucef veyl				11									
PAGA, Bernat (Elicsen muler den)	Soltana				11									
PAIX, Uguet de (muler den)	Fatima							o	14					
PALMER, Francesch (R. muler den)	Aixa Cilim traginer					E		14						
PALOMERA, P.	Artama				11			14		16				
PAPIOLA, Na	Fatima											18		20
PASCAL, Jacme	Asmet veyl Abdeyla				11			14		16				
PAU, Bernat de	Missauda subaya Asmet Fatima				E E									
								14 E						

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
PAX, Berenguer de	Asmet				11			14		16				
	Asmet									16				
PAYA, Barranes (Notari)	Ali									16		18		20 E
FERIÇ, Maymo	Aixa							14		16				
PERICONA, Na	Aixa				11 E									
PERPINYA SA CANAL	Mahumet veyl													E
PINTOR, P.	Aixa				11			M						
FLA, G. des	Selma													20
PONTIRO, A.	Mahumet				E									
	Missauda sa muller				11 E									
	II subays fills seus				E									
PONS DE CASES, P. (de Montuiri)	Asmet							14		16 M				
PONS MACULI (Segura muler den)	Nussa									16		18		20
FONT, Arnau des	Ammer											18 E		
FORQUER, A.	Ali				11			14						
	Asmet veyl				11						o	18		20
	Habbona							14		16				
	Aixa								o	16				
	Fatima								o	16		18 E		
PORQUER, Johan	Fatima													20
POU, G. des	Juceff											18	o	20
FRAT, M. des	Hapsa													20 E
FUIG, G. des	Asmet													20
QUADRES, Bng. de	Farfona							14	o	16		18		20
	Fatimela subaya filla											18		20
QUERTAL, Bonanat	Mahomet				11									
QUINTANA, Jacme (de Lluçmajor)	IIomer													20
R., G.	Fatimela				o	o	o	o	o	16				

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320
	Saydona									16				
SANTA OLIVA, R. (R. filla den)	Abdeyla				11									
SANTA PAU, P. (Beatriu muler den)	Fatima				11									
SEGARRA (Francescha muler den)	Asmet subay				E									
SEGARRA, Jacme	Jucef				11									
SEGARRA, P.	Fatima				11			o	o	16	o	18		
	Abraham subay							14						
	Aixona subaya (28)							14		16				
	Xira					o	o	o		—				
SENGLADA, Paschal	Aixa										o	18 E		
SENT JOHAN, Bernat	Fatima				11									
SENT JOHAN, Jacme	Soltana				11									
	Abbes subay fill				11									
	Maimo subay fill				11									
SENT JUST, G. (Benvenguda muler den)	Reyme subaya (29)				11									
	Fatima				11									
	Selma											18		
	Axona													20
SENT POL, P.	Soffra											18		20
SERRA, Jacme	Aixa							14						
SOLANES, Guerau (Elitsen muler den)	Suleymen				11									
SOLER, Berenguer	Asmet tapiador							14		16				20
	Esmet													20
SOLER, Johan	Asmet subay (30)									16				
SOLER, Uguet (de Campos)	Mussa							14 E						
	Mussa								o	16		18		20
SOREL, G.	Bacci									16				20

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
ALATZAR, Maymo (jueu)	Mahomet Basca					28	29
ALBERT, P. (Maria muler)	Aixa		25		27	28	29
ALFORGE, Jacme	Fatima				27 E		
ANGLES, P. des	Abraham		25		27	28	29
ARAGONES, G.	Asmet veyl		25		27		29
(Eliscen muler den)	Mariam fila		25		27		29
ARGENTER, P.	Abdela veyl		25		27	28	29
BALESTER, Feliu	Sayt veyl	o	25				29 E
BARDEYL, G. de	Fatima subaya				27	28	
BASSA, G.	Lahia		25				
	Fatima				27 E		
	Asmet subay fill (36)		25				
BASSET, Jacme	Asmet veyl		25		27 E		
BEN AARON, Mussa	Mariam		25		27	28 E	
	Mariam					28	
BEN AYHO BEN ABDE, Jucef	Atzitza				27	28	
BEN BOLAIX, Jacob	Maymona		25		27	28 E	
BEN BOLAIX, Ismael	Mahomet						29
BEN SANHADO, Magaluff	Atziza		25		27	28	29
BLANCHER, Benet	Axa		25			28	29
(Blancha muler den)	Fatima				27 E		
	Aixa filla				27 E		
BLANCHER, Matheu	Abraham		25		27	28	29
	Abraham					28	
BLANCHER, Romeu	Mahumet		25		27	28 E	
	Xemxi		25		27	28	29
	Abdella veyl				27	28	29
BONEIL, Arnau	Sayt esperdenyer		25		27 E		
BOCI, Arnau	Mussa subay (37)			o	27		
BRICAS, Bernat	Fatima		25		27		

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
BRONDO, Francesch	Sayt ben Sayt		25		27	28	
BRUYL, G. des (Guillemona muler den)	Jafer		25		27	28	29
CALDES, Jacme	Saydona						29 E
	Salema guixer		25		27	28	29 E
	Abraham fill seu		25		27	28	29 E
	Mariam filla		25		o	o	29 E
	Lahia						29
CANAL, G.º Sa, de Polensa	Mahumet veyl		25		27		
CANYELES, Arnau	Juceff		25		27	28	29
CARRIO, Jacme de Artà	Fatima	o	25				
CASES, Barchelona de	Sayt veyl		25				
CASES, Matheu de	Fatima				27	28	29
CASTAYLO, Bonanat	Soffra					28	29 E
CASTELLO, Arnau de (Francescha muler den)	Mahomadeyl subay (38)		25				
CATXO, Michel	Juceff			o	27	28	29
CAULES, Bernat de	Aixa		25		27	28	29
CAXISSO, Jacme	Jacob						29 E
CERDA, Bernat	Faraig		25		27	28	29
CIBRIA, G.	Aixa		25		27	28	29
CIRERA, G.	Fatima veyla		25		27	28 E	
CLOS, Arnau des	Mahomet orp e vell		25		27	28	29
CLOS, P. des (Nicholaua muler den)	Suleymen		25		27		
COMPANY, Johan	Fatima				27		29
COMPANY, P.	Ali		25		27	28 E	
COMPANY, P. de Ponsuat	Abdella						29
CORNEYL, P.	Sayt veyl				27	28	29 E
COYL, P. des	Aixa		25		27		
	Fatima		25		27	28	29
	Mahomadeyl subay fill		25		27	28	29

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
	Mariam subaya filla		25		E	28	29
DESPUIG, G. (ver PUIG, (G. des)							
ENSENYAT, P.	Gibara		25		27	28	
ERMENGOL, Arnau	Mahomet					28	
ESCOFER, Romeu	Asmet subay		o	o	o	o	29
ESCOT, Angeli (Quizzota muler que fo den)	Mariam subaya						29
ESTARAS, Bernat F. Bernat	Abderrassamen Sofra						29 E
	Saydo subay fill					28	
F. Bertomeu de Benialgorfa	Mahomet		25			28	
F. Jacme de Benialgorfa	Yoma		25		27		
FERRAN, Berenguer	Fatima				27		
	Zohayra subaya filla		25		27		
	Maymo subay fill		25		27		
	Axa		25		27	28	29
	Hugeyma		25		27	28	29
	Asmadeyl subay fill		25		27	28	29
	Alio subay fill		25		27	28	29
	Fatima subaya filla		25		27	28	29
FONT, P. Sa	Fatima subaya						29
FUSTER, Berthomeu	Mahumet				27		
FUSTER, d Incha G., R.	Mafomet Portugal Fatima					M	
GUALBA, P. de (Gualbes)	Massot		o	o	o	28	
	Atziza		25			28	29 E
	Mahumet subay fill		25		E		
	Asmet				E		
GAYLART, P.							M
ISERN, Berenguer	Cassimona veyla e rancayosa		25		27	28	
JONCAR, Michel de	Fatima		25		27	28	29

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
	Abraham subay fill		25		27	28	29
	Maymona subaya filla		25		27	28	29
	Habbona		25		27	28	29
	Habbona					28	
	Axa veyla		25		27	28	
	Fatima subaya filla (39)				27	28	29
JUYA, Hauha	Fatima		25		27 E		
	Fatima				27	28	29
LOBET, Berenguer	Fatima			o	27		
	Asmet subay fill			o	27		
LORENS, Esteve	Bucher					28 E	
(Na Saura muler den)							
MALAQUI, Abraym	Mariam				27	28	
MANRESA, Jacme dAlcudia	Mansor			o	27	28 E	
	Mansor					28	
MARCH, P.	Lahia ben Abbo					28	29
(Na Perpinyana muler)							
MARFANA, Na	Ali		25				
MARTI, Jacme dArtha	Mahomet veyl					28	
MARTI, Paschal	Axa		25				29 E
(de la muler den)	Zohayra subaya filla		25				29 E
	Fatima subaya filla					28	29 E
	Asmet Roig subay fill						29 E
MARTOREYL, Francesch	Ali subay fill (40)		25		27		
MAS, Feliu des de Vall-	Ali						29 E
demossa							
MATHEU, Francesch	Maymo ben Habatal				27 E		
MATHEU, Lorens de Cas-	Ali		25			28	29
telig							
	Ali					28	29
MAYLA, G. de	Axona				27	28	

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
	Axa						29
MAYMO, Peris (Arsn muler)	Ali de Notxera				27	28	29
	Alio subay fill					28	
MENJA NATHA, Lau	Axona				E		
Francho					27	28 E	
MESTRE, G. de Cohanegre (Alamanda muler den)	Sale veyl						
MIRO, G.	Axa					E	
MONTBLANCH, Bernat de	Ali						29
MONTSO, Bernat de sabater	Mahomet				27	28	29
MOREYL, P.	Curlo					28	
	Fatima						29 E
MOSQUEROLES, G.	Johhnar (41)				27	28	29
MOYA, R. de	Aixona						
MUNTANER, G. (Bng. ^a muler)	Maymona subaya filla (42)		25				
			25				
NAVARRA, Caterina	Fatimela subaya		25		27	28	29
NEBOT, Bernat de Tarra- gona	Fatima	o	o	o	o	o	29 E
	Asmet subay fill						E
	Axa subaya filla						E
NEBOT, P. (M. ^a muler den)	Mariam		25		27	28	29
	Jamela subay fill				27	28	29
NICHOLI DE PICASSA	Massot subay		25		27	28	
NIEL, G.	Hassem				27	28	29
	Hauha subaya filla (43)		25		27	28	29
	Mahumet		25		27	28	29
	Sayda		25		27	28	29
	Maymano				27	28	29
(de na Saura muler)	Axona (44)						29
OLIVER, Berthomeu	Ali				27		
ORCERES, Gener ses	Ali						29
ORCERES, Issern ses	Ali						

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
ORCERES, Jacme ses	Ali		25			28	
ORCERES, Michel ses	Abdeyla veyl		25				
FALOMERA, P.	Mussa veyl		25			28	
PAU, Bn. de	Azendin (45)				27	28	29 M
PELICER, Jacme dInca	Abraham		25				
	Manoch						29
PLA, G. des	Selma		25		27	28	29
PLANES, Romeu ses	Sayt Gerbi		25		27	28	29
FONT, Arnau des	Mariam		25		27	28	29
POQUET, G. de Muro	Sayt		25		27	28	29
POU, G. des	Jaceff		25		27		29
PRATS, G. des	Gimelona subaya filla (46)		25				
PUGALS, Jacme	Fatima		25		27	28	29
	Aixa		25		27	28	29
FUIG, G.	Asmet		25		27	28	29
QUADRES, Bernat de	Farhona				27	28	29
QUART, Romeu	Fatimela subaya filla				27	28	29
(Elissen muler den)	Fatima				27 E		
QUARTEROL, G.	Axa veyla						
QUINTANA, P. de	Axa subaya				27 E		
RIBES, Bernat		0	0	0	0	0	29
	Subet		25				
	Mahomadeyl subay fill		25		27		29
	Fatimela subaya filla		25		27		29
ROIG, Domingo	Maymona veyla		25 E				
ROSSEYL, Domingo	Mafomet veyl		25				
de Manacor	Sayt		25			28	
ROSSEYLO, Johan	Put						
(Jacmeta muler den)	Joma subay				27		
ROTLAN, Bernat	Aixa				27	28	29
ROTLAN, Michel							29

<i>Antiguo propietario</i>	<i>Musulmanes libres</i>	1324	1325	1326	1327	1328	1329
SAIG, Bernat de Pollensa (Na Dulsa muler den)	Mahomet forner						29
SANTA FE, Bernat	Alio subay		25			28	29
	Zeyna subaya		25			28	29
SAYL FORES, Berthomeu	Axma subaya		25				
SCUDER, Berenguer (Alicsen muler den)	Asmet		25		27		
SENT JOHAN, Bernat (Na Timbors muler den)	Jucef traginer					28	29
SERRA, Jacme de Hialar	Salema						29 E
SERRA, P.	Asmet esperdenyer					28 E	
SOLER, Berenguer	Asmet subay fill				27		29
	Ugeyma subaya filla (47)				27		29
	Mahomet subay fill				27		29
SOLER, R.	Ali						29 E
TENDER, G.	Axa		25		27	28	29
THOMAS, Francesch	Mahomet				27	28 E	
TRANCADOR, Johan	Hayrona (48)		25		27		29
	Aixux subaya filla		25		27		29
UGUET, Bernat	Asmet		25				
VAYLLOBERA, P. de (Bevenguda muler den)	Arayma						29
VEDEYL, G. (del carrer de Bon Ayre)	Axa					28	29
VIDAL, Bernat	Juceff		25				
VILA, P. Sa	Mariam		25		27	28	29
	Maymo subay fill		25		27	28	29
	Zohayre					E	
VILARDEYL, P. de	Alio subay fill		25				
	Hayrona subaya filla (49)		25				
VIVES, Johan	Axa		25				

PROPIETARIOS DE MUSULMANES

NOTAS

1. Fila de Maymona sarraina que es en taila amb en P. Albert.
2. Fils den Juceff que fo den Sans Aragones.
3. Fil de Fatima que es en tayla amb en Bernat G. de Belvey.
4. Fil de Zara mare sua en tayla amb en A. Bocy o Boty.
5. Fil den Asmet den P. de Bona.
6. Fil de Fatima que es en tayla amb en P. des Bosch.
7. De ne Fatima mare sua den Garrofa.
8. Den Hassem catiu den G. des Bruyl.
9. Paga Salema, sarrahin catiu de na Blanca muler den Jacme de Caldes.
10. Qui compra Asmet ben Sarcati saray mercader.
11. Paga Asmet qui es en tayla amb en G. Damer.
12. Paga Aixona, mare sua.
13. Paga Asmet Behiner.
14. Paga Haig ben Abtimet mercader.
15. Paga Mahumet en tayla amb en Johan Febrer.
16. Casada amb en Sayt que fo den Bn. de Vilabertran.
17. Paga Aixa que es en tayla amb na Bevenguda fila den Bn. Lobera.
18. Paga la exida Bn. Doyl.
19. Paga Mariam sarrahina qui es en taila amb na Margarita muler den Bernat Malequi.
20. Paga Fatima sarrahina qui es en taila amb la muler den Paschal Marti.
21. Paga Fatima qui es en taila amb na Berenguala muler den Paschal Marti.
22. Paga Axona sarrahina qui es en taila amb en Maymo.
23. La estada la paga en G. Mosterols.
24. Paga Axa que fo den G. Mosterols.
25. Paga Mahumet Almerci que es en taila amb en G. Niel.
26. La exida la paga el missatge de Tunis.
27. Paga Fatima sarrahina cativa den D.º Salat.
28. Paga Fatima sarrahina que es en tayla amb en P. Segarra.
29. Paga Jacob B. pare seu.

30. Paga Mahumet sarrahin que es en taila amb en Johan Soler.
31. Paga Mahomet al Meillo de Tortosa.
32. Paga Fatima an taila amb en Bernat Sa Vail.
33. Marit de Xemxi sarrahina que fo den G. Laupert.
34. Paga la exida P. de Vilarguvert.
35. Paga la exida el Missatge de Tunis.
36. Paga Fatima en tayla ab en G. Bassa.
37. Paga Aixona en tayla ab en Arnau Boci.
38. Paga Fatima que fo den Michel Catxo.
39. Paga Aixona en tayla ab en Michel de Joncar.
40. Paga Araxma en tayla ab en Francesch Martoreyl.
41. Vench dArzila.
42. Paga Fatima en tayla ab na Bng.^a muler den G. Muntaner.
43. Paga Maymona en tayla ab en G. Niel.
44. Novelament feta franca.
45. Paga nAyrona muler sua que fo de na Trancadora.
46. Paga Mariam mare sua que fo den G. des Prats.
47. Paga Asmet que fou den Bng. Soler.
48. muler den Atzending que fo den Bng. Pau.
49. Paga Aixona en tayla ab en P. de Vilardeyl.

PATRONES Y DESTINO DE LAS EMBARCACIONES

1311 - 1320

MARRUECOS.

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Bosch, Bernat	coca	Fez	Jl-A	1314
Bosch, Bernat	coca	Anfa	Jl-A	1314
Bosch, Bernat	coca	Anfa	A.	1316
Bosch, Bernat	coca	Alcudia	Mr.	1319
Cabessa, Johan	coca	Almeria-Epanya-Septa	N.	1314
Cabessa, Johan	coca	Alcudia	E.	1312
Can, Bernat	nau	Alcudia	S	1311
Can, Daniel	coca	Anfa	Jl-A	1314
Carnes, Simon	nau	Septa	Ab.	1314
Cervera, Jacme	coca	Septa	Jl.	1311
Companyia, nau de la	nau	Anfa	Ab.	1316
Companyia, nau de la	nau	Anfa	A.	1316
Companyia, nau de la	nau	Anfa	Ab.	1318
Companyia, nau de la	nau	Anfa	J.	1320
Corsa, En	nau	Septa	Jl.	1311
Cudina, Lorens	nau	Alcudia	Jl-A	1314
Englada, S'	nau	Alcudia	S.	1320
Escot, Angeli	coca	Anfa	A.	1318
Estany, P.	nau-coca	Anfa	Ab.	1311
Estany, P.	nau-coca	Anfa	A.	1311
Estany, P.	nau-coca	Anfa	J.	1320
Forules, En	nau	Motzema	Jl-A	1314
Franciach, En	nau	Les Plajes-Anfa	Jl-A	1314
Fransa, Johan	coca	Alcudia	Mr.	1317
Frener, R.	coca	Alcudia	O.	1316
Galiot, Daniel	coca	Arzila	My.	1316
Galiot, Daniel	coca	Malica-Arzila	A.	1316
Manresa, G.	nau	Arzila	J.	1320
Marti, Arnau	coca	Alcudia	A.	1318
Marti, Arnau	coca	Espanya	D.	1318
Nabot, Bn. (de Tarra- gona)	coca	Arzila	S.	1320
Negro, Julia (Jules)	coca	Anfa	Mr.	1315
Oliver, Bernat	nau	Alcudia	F.	1315
Pagua o Paga, Thomas	nau	Almeria-Epanya-Septa	O-N-D	1314
Sans, Bonanat	nau	Septa-Arzila	Jl-A	1314
Sans, Bonanat	nau	Arzila	Jl.	1316
Satria, Guerau	nau	Alcudia	Jl-A	1314
Sent Marti, Jacme	nau	Almeria-Malica-Septa	Mr.	1315
Vives, Johan	coca	Arzila	E.	1315
Voltre, G. de	nau	Plajes-Malica-Arzila	Jl-A-S	1320

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Voltre, Lambert	nau	Plajes	A.	1320
Voltre, Lambert	nau	Alcudia	F.	1321

MAGREB CENTRAL.

Barchelona, En	nau	Oran	D.	1316
Bocy o Boty	coca	Alger	J-Jl.	1320
Bocy o Boty	coca	Mostegrani	D-E	1321
Cassa, A. de	coca	Tenes	J.	1311
Cassa, A. de	coca	Mostegrani	My.	1318
Cortes, Simon	nau	Xerxell	My.	1320
Cubeil, En	nau	Alger	D.	1314
Desde, Gargory	coca	Mostegrani	My.	1320
Deus lo vol, Mestre	coca	Honein	D.	1320
Escala, Julia de L'	coca	Oran	Ab.	1314
Escala, Julia de L'	coca	Corsega-Oran	Jl-A	1314
F., Simon	nau	Alger	My.	1314
F., Simon	nau	Alger	Jl-A	1314
Ferer, Simon	nau	Honein	J.	1320
Ferer, Simon	nau	Alger	D-E	1321
Forneils, En	nau	Mazagran	F.	1315
Frener, R.	nau	Onein	O.	1314
Garcia, P.	coca	Oran	D.	1320
Garces, Simon	coca	Oran	S.	1320
Jofre, Michel	nau	Mazagran	Jl-A	1314
Mas, Berenguer des	nau	Mazagran	Mr.	1312
Massot, En	coca	Tenes	N.	1318
Rey, tarida del Senyor	tarida	Brisch	A.	1318
Sala, Romeu	nau	Onein	My.	1318
Serra, Uguet	leny	Tenes	D.	1316
Sestela, En	coca	Xerxel	S.	1320
Togores, En	coca	Oran	S.	1320
Zenrecha, Borrás	coca	Oran	D.	1316

IFRIQUIA.

Alforge, Jacme d'	nau	Bugia	My-J-Jl.	1320
Anguy, Andreu	nau	Tunis	My.	1314
Arrays de Malica	coca	Tunis	E.	1317
Beila, G. de	nau	Bugia	D.	1314
Belascho, Andriol de	coca	Bugia	Jl	1316
Botar, Rotger	coca	Alcoll	My.	1320
Cabessa, Johan	nau	Tunis	Jl-A	1314
Cabessa, Johan	nau	Tunis	Ab.	1316
Cabessa, Johan	nau	Tunis	O.	1316
Cabessa, Johan	nau	Tunis	Mr.	1317

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Cassa, En	nau	Tunis	E-F	1315
Castany, En	nau	Bugia	N.	1314
F., Jacme	coca	Tunis	E.	1319
F., Simon	uau	Bugia	Ab.	1316
Feliu, G.	nau	Tunis	S	1314
Francesch, Andreu	nau	Bona	Jl-A	1314
Franciach, En	nau	Tunis	E.	1315
Garriga, En	coca	Bugia	My.	1314
Joffre, Michel	nau	Bugia	My.	1316
Lobet, Johan	nau	Tunis	Jl-A	1314
Lobregat, Bernat	barca	Tedelis	A.	1318
Mascaro, En	nau	Bogia	Ab.	1320
Matheu, Arnau	nau	Bona	E.	1319
Mora, Guerau	leny	Bona	A.	1318
Ros, Berenguer	nau	Tunis	N.	1318
Sabater, Bernat	coca	Tunis	E.	1319
Sent Marti, Jacme	nau	Tunis	Mr.	1317
Serra, Francesch	nau	Bona-Bugia	M.	1314
Termanes, G. de (de Valencia)	nau	Tunis	O.	1316
Vich, P. de	nau	Tunis	O.	1314
Vilardel, Bernat de	nau	Bugia	Jl-A	1314
Vives, Joan	coca	Bugia-Tunis	E-F	1319
Voltre, Lambert de	coca	Bugia	Jl.	1318

SUR PENINSULAR

Bonifaci, Andrisso	coca	Almeria	N-D	1318
Bosch, Bernat	coca	Almeria-Espanya	E-F	1317
Botar, Rotger	coca	Almeria	D.	1316
Camps, Jacme	leny	Almeria	O.	1320
Camuge, Berthomeu	coca	Malica-Spanya	J-Jl.	1320
Can, Bernat	nau	Almeria-Espanya	Jl-A-S	1314
Can, Bernat	nau	Almeria	S.	1316
Cortes, En	leny	Almeria	A-O	1320
Englada, Bernat	nau	Malica	E.	1317
Escala, Julia de l'	nau	Almeria	D.	1314
Estany, P.	nau	Malica	S.	1314
Estany, P.	coca	Spanya	My.	1316
Levant, Beneto de	nau	Valencia-Almeria	Ab.	1314
Masort, En	nau	Almeria-Spanya	D-E	1315
Paga, Beneto	coca	Almeria	A.	1318
Pausa, Berthomeu	coca	Almeria	S-O	1316
Porter, G.	galea	Spanya	Ab.	1320
Sent Marti, Jacme	nau	Almeria	My.	1318

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Sent Marti, Jacme	coca	Almeria-Espanya	E-Mr.	1321
Spindola, Alago	coca	Espanya	E.	1319

LEVANTE PENINSULAR.

Bonet, P.	leny	Valencia	My.	1314
Canet, R.	leny	Elx	My.	1311
Darder, Ramon	leny	Valencia	A.	1320
Delancore de Murvedra	nau	Valencia	E.	1319
Julia, P.	leny	Valencia	F.	1321
Ledo, En	leny	Morvedra	Ab.	1320
Levant, Beneto de	nau	Valencia	J.	1311
Sabet, En	leny	Valencia	A.	1316
Soler, En	nau	Valencia	N.	1320
Voltre, Lambert de	coca	Valencia-Espanya	Jl-S	1314
Ysern, Ramon	coca	Valencia	J.	1320

MEDITERRÁNEO CENTRAL.

Cassa, A. de	coca	Sicilia	Jl-A	1314
Cassa, A. de	nau	Sicilia	Jl-S	1320
Rrener, R.	nau	Sicilia	E.	1319
Frenci, En	nau	Caller	Mr.	1321
Garriga, Bernat	nau	Sicilia	Mr.	1312
Nabor, Bernat (de Tarragona)	coca	Caller	E-F	1321
Gendre, En	coca		Jl.	1311

PATRONES Y DESTINO DE LAS EMBARCACIONES

1325 - 1329

MARRUECOS.

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>
Andreu, P.	nau	Septa-Tirimse	Ab.-My. 1328
Andreu, P.	nau	Septa	O-D 1328
Asselm, P.	nau	Anfa	Mr.-Ab. 1329
Cabessa, Johan	nau de la Companyia	Anfa	Mr.-Ab. 1329
Calabuix, Berthomeu	nau	Arzila	A-S 1327
Calabuix, (Calabug- gutz)	nau	Xibilia-Cepta	D-E 1328
Calabuix, Berthomeu	nau	Alcudia	S. 1329
Calabuix, Berthomeu	nau	Septa	D-E 1330
Ledo, Stheve des	nau	Arzila	Jl. 1329
Levant, Beneto de	nau	Septa	Ab. 1327
Massore, En	leny	Alcudia	Mr. 1329
Oliver, P.	nau	Xerxel-Alcudia	A. 1328
Simon, Bernat	nau	Alcudia	F. 1330
Sent Marti, Jacme	nau	Anfa	S. 1328

MAGREB CENTRAL.

Adrover, R.	leny	Aljeer	J. 1329
Alaxandri, Berthomeu	nau	Mazagran	D. 1328
Albert, En	barca armada	Alger	J. 1327
Astruc Antoni	nau	Mazagran-Mostegrani	My. 1327
Astruc Antoni	nau	Mostegrani	A. 1327
Bruyl, G.	leny	Alger	A. 1327
Capaspre, En	leny	Xerxell	S-O 1329
Cima, En	barca	Mostegrani	J. 1327
Cirera, En	barca	Hone	E. 1329
Colom, En	tarida	Tenes	O. 1328
Domenech, Bernat	leny	Alger	S. 1328
Draper, En e den Ysern	leny	Alger	E. 1330
Escala, Julia de l'	nau	Horan	N. 1329
Escala, Julia de l'	nau	Horan	F. 1329
Feniola, En	barca	Hone	N. 1328
Garriga, En	leny	Alger	My. 1329
Marcho, En	nau	Mazagran	S. 1328
Marti, Johan	nau	Hone	F. 1329
Marti, P.	leny	Alger	Ab. 1329
Masort, P.	nau	Togo	S. 1329
Rastany, Johan (de Va- lencia)	nau	Hone	My. 1328

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Rovira, G.	nau	Alger	A.	1327
Sans, Bonanat	nau	Hone	J.	1328
Urgeyl, En	nau	Tenes	My.	1328
IFRIQUIA.				
Alastre, En (de Tortosa)	leny	Giger	F.	1330
Asselm, P. (de Cochliure)	nau	Tunis	D.	1327
Besanta, Matheu	nau	Tunis	N.	1329
Blanchas, Beneyt	galea	Tunis	E.	1329
Bonanova, Jacme	nau	Tunis	N-D	1327
Brull, Antoni	leny	Bugia	A.	1328
Domenech, En	leny	Tedelis	J.	1327
Domenech, En	leny	Bugia	E.	1330
F., Berenguer	nau	Tripol	J.	1329
Genoves, Beneto	nau	Bugia	J.	1327
Joffre, Berthomeu	coca	Tunis	E.	1329
Jornet, En	leny	Tunis	O.	1329
Lagostera, En	barca	Alcoll	S.	1327
Mercader, Berthomeu	leny	Tedelis	My.-A	1327
Mir, Jacme	nau	Tedelis	My.	1328
Ola, G.	leny	Tedelis	J.	1329
Peyl, G.	barca	Bugia	Jl.	1329
Pons, Bernat	leny	Bugia	A.	1329
Serra, G. e Torreylla, Bernat	leny	Bugia	N.	1329
Vila, Johan	nau	Tripol	Jl.	1328
Vila, Johan	nau	Tripol	N.	1327
Vilabertran, Johan	nau	Tripol	S.	1329
SUR PENINSULAR.				
Albessa, G.	barca	Almeria	Ab.-My.	1329
Astruch, Anthoni	nau	Cadiz	O.	1329
Bonajunta, Galiot	nau	Almeria	N.	1329
Bonajunta, Galiot	nau	Almeria	S.	1328
Bonavera, Galcer	nau	Almeria	S.	1328
Bruguera, Arnau	tarida	Almeria	E.	1330
Companyia, nau de la	nau	Almeria-Malica	Ab.	1327
Codines, En	nau	Almeria	N.	1327
Cudina, G.	coca	Almeria	E.	1329
Font, A. sa	nau	Almeria	A.	1329
Lagostera, En	nau	Cadiz	A.	1329
Ledo, Esteve	nau	Almeria	S.	1327

<i>Apellido y Nombre</i>	<i>Tipo de nave</i>	<i>Destino</i>	<i>Permanencia en el puerto</i>	
Mir, Francesch	leny	Almeria	A.	1327
Peris, Johan (castellá)	nau	Cadiz	Mr.	1330
Villa, P.	nau	Almeria	Mr.	1330
Villa, Johan	nau	Almeria	N-D.	1328
P., Andreu	nau	Almeria-Tirimse	My.	1328

LEVANTE.

Adrover, En	leny	València	Mr.-Ab.	1327
Adrover, En	leny	València	E.	1329
Angill (En Gil?)	leny	València	A.	1328
Armentera, Bernat d'	barca	València	A.	1329
Avela, En	leny	València	J.	1327
Banys, Jacme des	leny	Alacant	Mr.	1330
Bonet, A.	barca	València	S.	1329
Figuera	leny	València	A.	1327
G., P.	leny	València	J.	1327
Gasso, F.	leny	Murcia	Ab.	1329
Julia, En P. (de Valencia)	leny	València	J-O	1327
Pons, Bernat	leny	València-Bugia	A.	1329
Puig, G. des	leny	Tarragona	My.	1327
Vayls, G. de	leny	Morvedre	D.	1328

MEDITERRÁNEO CENTRAL.

Balester, En	nau	Serdenya	J.	1328
Bessers, En	nau	Serdenya	J.	1328
Castell Auli, G. de	nau	Callar	A.	1328
Morela, En	nau	Castell de Callar	Jl.	1328
Ropit, P.	nau	Callar	D.	1328
Orta, Simon d'	nau	Nàpols	F.	1329
Suau, Bernat (de Valencia)	coca	Callar	J-Jl.	1327
Villa, P.	nau	Sicilia	S.	1329
F., Jacme	leny	Callar	O.	1328
Agosti, En (de Barcelona)	nau	Sicilia	E.	1329

APÉNDICES

- (1311) Pagaren los dits procuradors an G. Ros de Eviça per nolit dels sarrahins que amena del dit loch los quals pres larmada del Senyor Rey
ARM RP 3035 fol. 61. 1 lb. 4 s.
- (1311) Item pagaren an G. Predret per nolit dels damunt dats sarrahins que devia portar de Valencia a Bugia I dobla e miga a rao de XXIII s. dobla
ARM RP 3035 fol. 61. 1 lb. 14 s. 6 d.
- (1311) Item reebem den A. Argenter batiat del Senyor Rey per la sua reemso
ARM 1865 fol. 113 v. 70 lb.
- (1311) Item reeberen den Michel Selort argenter per preu de I batiat que li vene per nom Jacme que era malalt
ARM RP 3035 fol. 34. 20 lb.
- (1311) Diyous a XVII de juny agueren manament del Senyor Rey per boca den P. Beil Castel que fosen relexades a na G.^a batiada les quals romanien a pagar de XV lb. que li foren prestades a ops de la sua alforria
ARM RP 1865 fol. 129 y RP 3035 fol. 48 v. 9 lb. 4 s.
- (1313) Item reeberen den Jacme de Munt Alt ferrer per una comanda que tenia den Sayt sarrahin franch que muri ab intestat
ARM RP 3039 fol. 10 v. 40 lb.
- (1313) Item pagaren per III canes e miga de drap de lin que comprarem a oys de cubrir en P. batiat del Senyor Rey a XX d. la cana VII s. VI d. Item fer III brandons e per candeles e per loguer de I^a caixa en que hom lo mes V s. IIII d. e aixi es
ARM RP 3036 fol. 15. 12 s. 10 d.
- (1313) Item reeberen den P. Garcia per treta de sarrahins que hic trasch de manament del honrat en Dalmau de Banyuls lochtinent de Maylorches les quals lo dit P. devia de temps passat per so com era en la terra del rey de Tirimse en servey del Senyor Rey
ARM RP 3039 fol. 10 v. 12 lb.

- (1316) G. Vidal a pagat morabati per I sarreyn per nom Abrafim de Monet que avia trames a Malicha ab la cocha den P. Comet e torna lo primer iorn dabril. Item fo licenciat de exir de la terra de Malorches Mahumet calderer e Bachci sarrahins francs per anar a Tarragona fide per los morabatins Abraham sarrahin franch calderer.
Diluns a VII de mars anno Domini M CCC XVI fo licenciat de exir de Malorques per anar a Tuniç Alio sarrahin fil den Issa calciner e deu pagar los morabatins nonas marcii anno predicto. Fide Taher Banyador son cunyat.
ARM RP 3765 cubierta.
- (1316) Item pagam que costa e I^a atzegaya les quals coses compram de manament del honrat en P. de Beil Casteil a ops den G. batiat qui fo del Senyor Bisbe de Malorques quel Senyor Rey se pres e volc que fos de casa sua e que jugas a la jenetia 2 lb. 13 s. 2 d.
ARM RP 3393 fol. 92.
- (1321) Item pagan als dits guardians que donaren an P. Blanquer batle d'Arta per messions que havia feites en lo leny den Ardit e den Canut que havien preses sarrahins que puy foren restituyts e los quals sen mena en P. Garcia 7 lb. 7 s. 4 d.
ARM RP 3398 fol. 92 v.
- (1321) Aquesta es la moneda la qual en P. de Gualbes ha assignada an P. de Besaura a ops de fer messions als sarrahins qui estan preses al Temple qui foren preses en la cocha den Bn. Nebot 138 lb. 15 s. 6 d.
ARM RP 3398 fol. 101
- (1321) Dimecres a XVIII de juliol prestam al dit Capbeu e per el an Nicholau des Mas e foren per I sarrahin quen compra lo lochtenent 31 lb.
ARM RP 3395 fol. 18 y RP 3396 fol. 13.
- (1322) Divenres a XV de vuytubri pagam an Thomas Davius de manament del Senyor de Canet les quals li foren ajudjades per I sarrahin al qual lo dit Senyor feu tolre lo cap per lo tresaur que serca en lalqueria apelada Passatemp en lo terme de Bu-yola 30 lb.
ARM RP 3399 bis fol. 120 v.

- (1323) Item pagaren an P. des Mas saig per son treball de so que avia procurat quels sarrahins e sarrahines alforres que estan en Maylorches pagassen los morabatins que devien al Senyor condepnats per lo dit Senyor Rey en pagar la dobla e la qual condepnació entre en compte de reebuda en lany de M CCC XXII
ARM RP 3039 fol. 37
2 lb. 10 s.
- (1234) Dimars a XVIII de deembre pagam an Falux sots veguer per Abdella sarrahin franch que estech XXXII (dies) en la preso per pan que hi menja lo qual hom cativa per ço com avia cessats de pagar los morabatins de lestada be per VII anys
ARM RP 3400 bis fol. 103.
8 s.
- (1324) Divenres a XVI dabril pagam an P. Blancher battle de Manachor per VII homens que avia fets venir de Manachor en la Ciutat per fer testimoni sobre al fet den R. de Coniles que avia nafrat I batiat com per mort
ARM RP 3397 fol. 89.
1 lb. 1 s.
- (1324) Diyous a XXVII de maig pagam an Mahumet sarrahin de la dona na Blanca dOrdis per so com per moltes de vegades los turcimanya els ligi letres sarrahinesques els esplana en pla que venien de terra de sarrahins
ARM RP 3397 fol. 89 v.
10 s.
- (1325) Item reeberen los dits procuradors per stada de sarrahins franchs que estan en Maylorches segons segons que en lo dit libre de reebudes es contengut
ARM RP 3040 fol. 4.
152 lb. 16 s.
- (1327) Nos Michel Rotlandi et P^o Rubey procuratores Domini Regis concedimus tibi Soffre sarracena libere que fuisti Thomasie uxore Bn. Ff. te nobis solvisse causa estandi in Maiorice hoc anno per te et Saydo filio tuo minore XVIII annis XXIIII solidi pro tribus morabatinis. Datum Maiorice nonas marci anno Domini M^o CCC^o vicessimo septimo.
ARM RP 3771 Papel suelto.
- (1327) Item reeberen per estada de sarrahins franchs que estan en Maylorques segons que en lo dit libre de reebudes es contengut
ARM RP 3041 fol. 3.
167 lb. 17 s. 9 d.

- (1327) Item den Mestay sarrahin franch lo qual hom avia pres a man del Senyor Rey per los morabatins que avia cessat de pagar per alcun temps e com altre hom non pogues aver per so com era veyl e afoylat preseren ne
ARM RP 3041 fol. 32 v. 7 lb. 5 s. 6 d.

- (1329) Moneda pagada per los procuradors en la compra dels catius sarrahins davayl escrits los quals foren restituits al Rey de Tunis e de Bugia per tractament de la pau la qual en Beneet Blanchas feu de part del Senyor Rey nostre ab lo dit Rey de Tunis e de Bugia segons que avayl es contengut Primo pagam an Bn. Cirera e an P. des Puig patrons de barcha armada per IIII sarrahins (per nom) que eyls avien preses de la senyoria del Rey de Tonis de lisencia de la Cort del Batle de Maylorques qual lisencia compoguessen cativar tot sarrahin que fos de la dita senyoria e con en Beneet Blanchas agues tractada e feta pau entre lo Senyor Rey nostre e lo dit Rey de Tonis abans quels desus dits corsaris aguessen preses los dits IIII sarrahins fo conegut que lo Senyor Rey devia restituir los dits IIII sarrahins los quals foren restituits al dit Rey de Tonis e los quals estimats valen les quals los donam contans 112 lb.

Item pagam que costaren XXV catius sarrahins de les terres del Rey de Tonis e de Bogia los quals foren restituits al dit Rey de Tonis per lo tractament de la pau per lo dit Beneet Blanchas feu ab eyl en esmena dels catius crestians que el trasch de poder del dit Rey segons que en lo libre de deutes de M CCC XXIX en LXXVII e en LXXVIII cartes es contengut de cascun per si ab so que despereren en vianda e en nolit e altres averies 613 lb. 6 s. 8 d.
ARM RP 3403 fol. 94.

- (1330) Item pagaren an Matheu Bezanta per lo nolit que avia pagat per los catius sarraïns que foren restituits al rey de Toniç e de Bugia per lo tractament de la pau quen Benet Blancas feu entre lo Senyor Rey nostre e lo dit Rey de Toniç los quals catius foren XXX e lo qual nolit lo dit Matheu paga an Bn. Torreyla e an G. Serra patrons de coque per XX dobles a rao de XXXII s. cascuna 32 lb.

Comerç entre València i Menorca (1381-1410)

RAMON ROSSELLÓ

Fa uns anys vaig començar, a l'Arxiu del Regne de València, un treball d'investigació que tenia per finalitat mirar de trobar documentació referent al comerç entre València i Menorca. Per manca de temps i de lleure vaig interrompre les recerques. Ara, darrerament, he tingut ocasió de tornar a València per continuar la feina començada però tampoc no he arribat als límits proposats per unes raons que exposaré un poc més avall.

Els llibres consultats són els de Batlia inclosos dins la sèrie del Mestre Racional; són els primers de la sèrie, començant l'any 1381. Es tracta dels llibres de comptes del Batle General de València amb les corresponents anotacions d'entrades i sortides. Per preparar aquest treball m'he servit del capítol anomenat "Coses vedades" o "Coses vedades de mar e de terra". Allà hi trobam registrades les mercaderies que sortiren del Grau cap a les nostres illes (i altres parts del món) i l'import que pagaven. En el cas de les Balears, Mallorca és l'illa que rep més viatges seguida d'Eivissa. Menorca, en canvi, només compta cert nombre de viatges els primers anys (1381-84) i tot seguit registra una minva espectacular, i fins i tot alguns anys no hi ha cap exportació. La causa podria esser —és una suposició— que essent Menorca l'illa més apartada de la costa valenciana, els menorquins se servissen de les mercaderies que arribaven a Mallorca. Les més freqüents són: la fusta, pega o alquitrà, sèu, canem i estopa i alguns diversos mobles.

Començant el segle XV trobam dins la sèrie de Batlia pròpiament dita, uns altres volums especialment dedicats a registrar les "Coses vedades de mar" i les "Coses vedades de terra"; òbviament només he mirat els de la mar; són notificacions del batle o el seu lloctinent al guarda de mar perquè deixi partir tal o tal altra barca, on a més de les mercaderies a vegades hi ha viatgers dels distints estaments socials, com: esclaus i alguna "fembra pública". A vegades aquestes llicències van acompanyades de notificacions de les autoritats del lloc de destí, certificant que tal barca ha arribat i descarregat els productes que portava. Les notícies referents a Menorca també són escasses en aquests llibres. Vet ací la causa que m'ha empès a no mirar tota l'època medieval tal com m'havia proposat, perquè he considerat que no valia la pena consumir tantes

hores de consulta per uns resultats tant minvats. Serà suficient, com a mostra, la present documentació.

Ara bé, abans d'acabar, he de dir que com que els temes "econòmics" aquests darrers anys han estat de moda dins l'ambient universitari, han estat molts els estudiants valencians que han consultat aquests capítols de "Coses vedades" i n'han elaborat les corresponents tesis, algunes de les quals han estat publicades íntegrament, i per tant inclouen les notícies referents a les Balears.¹ També fan referència a les "Coses vedades" Desemparados Pérez i Elena Pascual,² i sobretot Ramon Ferrer;³ aquest fa un resum-estadístic de totes les exportacions a les Balears durant el període 1381-1399, acompanyats d'uns comentaris. En el cas de Menorca s'equivoca perquè compta menys viatges dels que jo he localitzat.

Vegem la documentació:

Mestre Racional n.º 1, any 1381. Rebuda de coses vedades. Menorca:

"Item rebí d'en Bonanat de Déu de Menorqua per treta de tres taulas en que ha terç de doblera que trasch de la dita plaja (El Grau) per portar a Manorchá IIII diners". (f. 52).

"Item rebí d'en Vicent Dalmau de Manorqua per treta de XXXVII fusts appellats doblerses que trasch de la dita plaja per portar a Manorqua XXXVII sous". (f. 53).

"Item reebí d'en Ramon Gibert, patró de pàmfil, per treta de sis fusts appellats tirants e sexanta huyt fusts appellats doblerses que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua LXXXVI sous". (f. 54).

"Item reebí d'en Bonanat Ginesta de Menorqua per treta de mija arrova de candelas de sèu que trasch per portar a Manorqua III diners". (f. 54).

"Item reebí d'en Vicent Dalmau per treta de dos costes e un arquibanc pintat en què ha terç de doblera que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua IIII diners". (f. 54 v.).

"Item reebí d'en Vicent Dalmau de Manorqua per treta de XII quintars de pega, sis arroves d'estopa de cànem, un cap de cànem pesants tres quintars e dos troços pesants un quintar que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XXIII sous". (f. 54 v.).

"Item reebí d'en Berenguer Torrelles de Menorqua per treta de XXXIII fusta appellats doblerses e un madero, tres quintars d'estopa e tres pans de pega pesants quatre quintars que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XLVII sous". (f. 60).

"Item reebí d'en Francesch Català de Menorqua per treta de vint fusts appellats doblerses e deu carretades dos quintars e una arrova e mija, e un odre

1 "Comercio Medieval Valenciano. Coses Vedades, en 1381" a cura de M.ª Desemparados Cabanes. València 1971.

"Comercio Medieval Valenciano. Coses Vedades, en 1393" a cura de Ramon Ferrer Navarro. València 1975.

2 Desemparados PÉREZ - Elena PASCUAL, "Algunos aspectos del comercio valenciano a fines del siglo XIV". En el VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó II, Barcelona 1962.

3 Ramon FERRER NAVARRO, "La exportación valenciana en el siglo XIV" C.S.I.C. Saragossa 1977; (referent a les Balears pàgs. 135-140).

de alquitrà pessant tres arroves que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XLV sous". (f. 64).

"Item reebí d'en Ffrancesch Català de Menorqua per treta de dos quintars e una arrova d'estopa de cànem, quatre pans de pega pesants quatorze arroves e mija e un odre d'alquitrà pesant tres arroves que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua IX sous". (f. 64).

"Item reebí d'en Bonanat Çabater per treta de cinch quintars de candeles de sèu e una taula de àlber plegadiza ab un banch dos cayrats e quatre fulles de fust primes que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua X sous, VI diners". (f. 64 v.).

"Item reebí d'en Bonanat Çabater de Menorqua per treta de VII coltells que trasch de la dita plaja del dit Grau per portar a Menorqua III diners". (f. 65).

Mestre Racional n.º 2, any 1382. Rebuda de coses vedades.

"Item reebí d'en Ffrancesch Català per treta de una arrova e mija de candeles de sèu que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua IX diners. (f. 33).

"Item reebí d'en Leonart Marrades per treta de trenta e dos fusts appellats doblers que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XXXII sous". (f. 40).

"Item reebí d'en Johan Gumella per treta de dos fusts appellats doblers que trasch de la dita plaja per portar a Manorqua II sous". (f. 40).

"Item reebí d'en Miquel Martorell per treta de tres fusts appellats doblers que trasch de la dita plaja pre portar a Menorqua III sous". (f. 40 v.).

"Item reebí d'en Astruch Abram per treta de quatre doblers que trasch de la dita plaja per dur a Manorqua IIII sous". (f. 41).

"Item reebí d'en Johan Cardona per treta de mija arrova de candeles de sèu que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua III diners". (f. 44 v.).

"Item reebí d'en Johan Foyos per treta de un quintar e mija arrova de candeles de sèu que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua II sous, III diners". (f. 44 v.).

"Item reebí d'en Oliver de Menorqua per treta de vint fusts appellats doblers que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XX sous". (f. 56).

"Item reebí d'en Bernat Albayll per treta de dues arroves e tres lliures de candeles de sèu que trasch de la plaja del dit Grau per portar o adur a la ciutat de Menorqua per obs de una (.) I sous". (f. 56 v.).

Mestre Racional n.º 3 any 1383. Rebuda de coses vedades:

"Item reebí d'en Guillem Torrent per trets de un fust appellat doblera que trasch de la dita plaja per dur a Menorqua I sou". (f. 50 v.).

"Item reebí d'en Pere Oliver per treta de quatre plechs de sogals e altres arreus de cànem pesants una arrova que trasch de la dita plaja per dur a Menorqua VI diners". (f. 52 v.).

"Item reebí d'en Berthomeu Çalom per treta de XIII fusts appellats doblers que trasch de la dita plaja per portar a Manorqua XIII sous". (f. 52 v.).

"Item reebí d'en Pere Nadal per treta de XII lliures de candeles de sèu que trasch de la plaja del dit Grau per portar a Manorqua II diners". (f. 53).

“Item reebí d'en Johan Celom per treta de un quintar e tres arroves de candeles de sèu que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua III sous, IX diners”. (f. 61).

“Item reebí d'en Barthomeu Celom per treta de vint e set fusts appellats doblerses, dues tirants, un arquibanch pintat que trasch de la dita plaja per dur a Menorqua XXXIII sous, X diners”. (f. 61 v.).

“Item reebí d'en Johan Çalom per treta de dos arquibanchs pintats que trasch de la dita plaja per portar a Manorqua I sou, VIII diners”. (f. 62).

Mestre Racional n.º 4, any 1384. Rebuda de coses vedades. Menorca:

“Item reebí d'en Johan Cardona per treta de sexanta tres fusts appellats carretals e set maderos que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua CXXVI sous, VI diners”. (f. 32 v.).

“Item reebí d'en Johan Cardona per treta de XXXI quintars e X lliures de pega que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XXXI sous, II diners”. (f. 33).

“Item reebí d'en Ffrancesch Amat per treta de cinch doblerses de melloria e un serrador, XIII quintars de candeles de sèu e dos cofrenets que trasch de la dita plaja per dur a Menorqua XXXIII sous”. (f. 41).

“Item reebí d'en Anthoni Alamany per treta de XL doblerses e dos tralls que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XLIII sous”. (f. 42).

“Item reebí d'en Johan Gomella per treta de sis quintars de candeles de sèu que trasch de la dita plaja per portar a Menorqua XII sous”. (f. 42 v.).

En el n.º 5 fins al n.º 11 que comprenen els anys 1386-1393 no hi trobam cap viatge a Menorca.

Mestre Racional n.º 12, any 1394:

“Item reebí d'en Gabriel Tarasquó per treta de dos cófrens que trasch de la plaja del Grau de la mar per portar a Manorqua VI diners”. (f. 125 v.).

“Item reebí d'en Pere Virí de Manorqua per treta de LI doblera e una tirant que trasch de la plaia del Grau de la mar per portar en Manorqua LIII sous”. (f. 159).

“Item reebí d'en Anthoni Virivol per treta de II arroves, XXIII lliures de candeles de sèu que trasch de la plaja del Grau de la mar per portar a Manorques I sou, III diners”. (f. 162 v.).

“Item reebí d'en Pere Virí per treta de III gerres de candeles de sèu pesants VI quintars e XVI selles velles, III odres d'alquitrà pesants VI arroves e miga, I arrova e XX lliures de fil de cànem, VI arroves e miga d'etopa de cànem que trasch de la plaja del Grau de la mar per portar a Manorques XVIII sous, IX diners”. (f. 163 v.).

Mestre Racional n.º 14, any 1396.

“Item reebí d'en Fferrer Gizbert per treta de XXX fusts appellats doblerses, III quintars de caneles de sèu e XII cofrenets que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Menorqua XXX VII sous”. (f. 92 v.).

Mestre Racional n.º 16, any 1397.

“Item reebí d'en Manuel Martorell de València per treta de VIII fusts appellats doblerses que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Menorqua VIII sous”. (f. 40 v.).

Mestre Racional n.º 19, any 1399.

“Item reebí d'en Anthoni Denesa per treta de dues calderes, una conqueta, un bací e uns alambins pesants XI lliures e un foguer de ferre pesant XVI lliures que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Menorques IIII diners”. (f. 62).

“Item reebí d'en Pere Verí, mercader de Manorques, per treta de XVI fusts appellats doblerses, un arquibanch, XVIII cofrenets e IIII quintars e III arroves de candelas de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Menorques XXVII sous, III diners”. (f. 67).

“Item reebí d'en Pere Verí de Manorqua per treta de XII selles velles que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Menorqua I sou, VI diners”. (f. 67 v.).

“Item reebí d'en Pere Verí de Manorques per treta de dues arroves e XVI lliures de fil de cànem e una dotzena d'esperons que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua I sou, VIII diners”. (f. 68).

Mestre Racional n.º 20, any 1401.

“Item reebí d'en Guillem Busquet per treta de XX fusts appellats doblerses de milloria que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorcha XX sous”. (f. 73).

Mestre Racional n.º 21, any 1402.

“Item reebí d'en Anthoni Johan de Manorqua per treta de VI roves e X lliures de caneles de sèu e dotze cofrenets que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua III sous, I diner”. (f. 70).

Mestre Racional n.º 23, any 1405.

“Item reebí de Jacme Ferrara de Çuequa per treta de dos quintars de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua IIII sous”. (f. 44 v.).

“Item reebí de Nicolau Quintana de Manorqua per treta de dues roves de canelles de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua I sou”. (f. 72 v.).

“Item reebí d'en Guillem Quintana de Manorqua per treta de dos cófrens que trasch de la plaja del dit Grau per portar a Manorqua VI diners”. (f. 73).

“Item reebí de Pere Loçano de Manorqua per treta de cinch cófrens e sis cofrenets, dues dotzenes e miga de singles de cànem pesant una rova, set forrellats ab sos panys que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua II sous, IIII diners”. (f. 73).

“Item reebí d'en Pere de Loçano de Manorqua per dret de treta de una rova e trenta lliures de canelles de sèu qu trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorqua XI diners”. (f. 73).

“Item reebí de Pere Losano de Manorca per treta de cinch fusts appellats dobleers de milloria e tres cofrenets que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca V sous, III diners”. (f. 73 v.).

Mestre Racional n.º 25, any 1407.

“Item reebí d'en Ffrancesc Albors de Manorca per dret de treta de XVI doblers de pi que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca XVI sous”. (f. 60).

“Item reebí de Benvenuto (?) de Manorca per dret de treta de una rova, XII lliures de candeles de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca VIII diners”. (f. 61).

“Item reebí d'en Guillem Çagrera de Manorca per dret de treta de una doblera serrada que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca I sou”. (f. 61).

“Item reebí d'en Johan Lorenç de València per dret de treta de deeset roves de candeles de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca VIII sous, VI diners”.

“Item reebí d'en Johan Lorenç de València per dret de treta de XXI doblera de pi, quatre cófrens, XXVIII cofrets e V roves de fil de cànem que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca XXVI sous, X diners”. (f. 62).

“Item reebí d'en Ffrancesch Alboyns de Manorca per dret de treta de quatre quintars e deu lliures de candeles de sèu que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca VIII sous, I diner”.

“Item reebí d'en Johan Ferrer de Manorca per dret de treta de dues doblers de pi que trasch de la plaia del dit Grau per portar a Manorca II sous”. (f. 62 v.).

Mestre Racional n.º 26, any 1408-09. No hi ha cap exportació a Menorca.

Batlia n.º 243, any 1404, “Coses vedades de mar”.

El lloctinent del batle general de València notifica al guarda de mar que deixi entrar en la barca de Bonanat Vilar, Guillem Busquet de Menorca un arquibanc, una serra que pesa 3 lliures i una llança per portar a Menorca. (f. 3).

Altra notificació al guarda del Grau perquè deixi treure en el lleny de Bartomeu Vilar dues roves de fil de cànem per portar a Menorca. (f. 18 v.).

Batlia n.º 245, any 1405, i Batlia 247, any 1410, no hi trobam cap nota de Menorca.

APÈNDIX

Els pergamins de la Catedral de València.

Segons el "Inventario de los pergaminos del Archivo Catedral de Valencia" elaborat per Elías Olmos (València 1961), hi ha un sol pergami referent a Menorca. Ho he comprovat personalment i es tracta d'un error: allà on diu *Maioricarum* hom va llegir *Minoricarum*. El resum del document és aquest: 1278, 11 gener.—Bonifaci Cirlo, genovès, ven a Guillem Oller de Mallorca 560 esportes de figues de Dénia i 630 cafissos de panses per preu de 6 sous i mig reials de València el cafís de figues i 7 sous cada quintar de panses. (ACV perg. n.º 1.111).

Alguns altres pergamins referents al Regne de Mallorca són aquests: 1359, 25 juny.—Guillem Julià, ciutadà de Mallorca, escrivà de la coca de Bartomeu de Vilafranca, reconeix que Bernat Nola, de manament de Gilabert de Centelles, lloctinent i reformador del Regne de Mallorca, Simó de Vilanova i Obert Dameto, ciutadans, prohoms elegits per dit lloctinent, ha entregat 45 quintars de bescuit per dita coca armada contra el rei de Castella. (perg. n.º 2.532). D'altra banda, dia 2 de juliol. Berenguer Sabatella, ciutadà de Mallorca, escrivà de la coca de Bernat Sabet, reconeixia haver rebut 58 quintars de bescuit, també per l'armada contra el rei de Castella. (perg. n.º 2.523).

1318, 25 setembre.—Ferran Peris de Muntor i Francesc Serra, ciutadà de Mallorca, liquiden la societat feta sobre mercaderies adquirides a Togo, terra de Barbaria. Dit Ferran ha rebut 387 boquines (pells de cabra o de boc), 87 pells de bou i 17 de vedell, venudes a Mallorca. (perg. n.º 1.865).

1256, 9 setembre.—Testament de Ferran Garcés de Roda, cavaller, senyor de Sot i Xera. Tota l'obra pia i altres deixes són referents a València. Deixa 120 sous a Joanet captiu en poder de Reonard de Malbosch, ciutadà de Mallorca, per a la seva redempció. Fou fet en el palau reial de l'Almudaina de Mallorca i foren testimonis: fra Gregori i fra Ramon Solzet de la casa dels Predicadors, Guillem Vidal de Besalú, mestre Vicenç físic, Pere Sanxis, Pere Alemany, Llop Arcés i Bartomeu Torres. Fet pel notari Arnau de Luzano en nom de Bernat de Luzano, escrivà reial. (lligall 15: 1).

La alfarería gótica d'en Prunera de la «Ciutat de Mallorca»

GABRIEL LLOMPART

Después de haber revuelto, durante los últimos diez años, miles de inventarios medievales ha aparecido por fin uno destinado a describir una alfarería. Hasta ahora el material reunido sobre el tema de los alfares y los tejares era breve y tendré ocasión de juntarlo en breve en una nota adicional. Pero esta vez el elenco de bienes y documentos aportados por el inventario de que hablo nos permite hacernos idea del funcionamiento de un taller de alfarería parecidamente al que sobre picapedrería gótica (el de Pere Mates) estudié hace algunos años en este mismo boletín.

La alfarería de Antonio Prunera estaba situada durante la segunda mitad del siglo XIV —sin perjuicio de que también existiera en la primera— en la que hoy es calle de *la Ferreria* y que, de ordinario, se solía nombrar en tiempos como la calle que une directamente el *castell del Temple* con la *capella de Sant Antoni de Padova* —es decir, la actual *Porta de Sant Antoni*.

Constaba de un *alberc* (*hospitium*) con taller artesano, confrontado con la alfarería del notario Pere de Treballs, y que tenía anejo un *celler* con piso sobrepuesto (*algorfa*) de reciente construcción, que daba a la calle de circunvalación interior de la muralla. Imagino que la calle de la Alfarería en aquel entonces se prolongaba al otro lado de la actual de la Herrería, en dirección a la muralla. Como es sabido se conservan en estos momentos, al menos, dos alfarerías, cerradas en estos últimos años, con arcos góticos de gran trazado y que bien pueden remontarse al siglo XIV en la calle de la Alfarería y vecindad.

El domicilio de los Prunera constaba de planta baja y un piso. Como siempre no se acaba de poder interpretar la disposición de las edificaciones a través del inventario.

Constaba de una entrada (N. 212), con dos ámbitos, a uno y otro lado (Ns. 169 y 186). Luego está la cocina (N. 142) con el *menjador* (N. 109) y un cuarto *al cap del menjador* (N. 123). Más otra habitación (N. 107).

En el piso está una habitación (N. 85), luego el dormitorio del muerto (N. 1) y por fin *lo graner* (N. 103).

Las dependencias del negocio parecen venir indicadas así: el *picador* bajo el pórtico (N. 330) y el escritorio (N. 286).

El conjunto se redondea con el huerto (N. 285), una estancia (*domus*, traducción del mallorquín *casa*, (N. 280) y los mencionados *celler* y *algorfa* (N. 265).

El taller está en el pórtico. Allí se guarda la arcilla (N. 330), las tres ruedas de moldear (*rodes de jarrer* N. 239) y el molino del barniz (N. 212) con un tiesto lleno de barniz (N. 217).

Es claro que el alfar era llevado por esclavos, al menos en parte. De estos figuran seis en el elenco: *Joan, Jordi geperut, Antoni, Martí, Julià y Pere* (éste de 12 años de edad). Estos manejaban sin duda las acémilas (Ns. 256-261) con sus *basts* (dos asnos Ns. 251, 252). Por tanto no hay carros en funcionamiento. El transporte coincide con el del taller de Pere Mates cincuenta años antes.

Sobre la condición de los esclavos a través de sus enseres, la información es más bien miserable. Figuran seis mantas como suyas (N. 262) y varios instrumentos de castigo que han de serles atribuidos por la fuerza de las circunstancias: una calza de hierro (N. 194), dos collares y una cadena de hierro (N. 196) y un aro de hierro para sujetar las piernas (N. 198).

Claro que el personal de servicio libre no consta nunca en los inventarios y debía de haberlo. Por otra parte, los esclavos aunque fueran especializados en la alfarería —como sabemos por las otras fuentes que prometí—, trabajaban en otras cosas, así por ejemplo la viña del propietario o el *rafal*, sito en el Pla de Ciutat. Ya hemos dicho que hay en la casa bodega y en el inventario consta que allí además de vino se guarda también aceite. ¿De donde, si no, saldrían las grasas para el personal de la casa?...

El material acabado y dispuesto para la venta fabricado en la casa —nótese bien que la arcilla amontonada para elaborar se evalúa no por carretadas (ya dijimos que no había carros) sino por barcadas (N. 330)— se enumera entre los Ns. del elenco 303 a 329 de forma que resultan las siguientes piezas, con una nomenclatura medio latina, medio mallorquina:

- Jarres (pitalfus* N. 303) *de mitg quarter*
- Gerretas* (N. 304).
- Barangueres grosses* (N. 305)
- Olles coleres de formatgar* (N. 306)
- Jarres verdes de taula* (N. 307)
- Librelletes verdes de netetjar la carn* (N. 308)
- Librells de taverna* (N. 309)
- Mesures de vi* (N. 310)
- Barangueres de monja* (N. 311)
- Jarres (pitalfus* N. 312)
- Olletes de apotecari* (N. 313)
- Plats de família (paropcides familie* N. 314)
- Librells de rentar escudelles* (N. 315)
- Morters grossos* (N. 316)
- Morters petits* (N. 317)
- Ladriolas* (N. 318)
- Barangueres de privada* (N. 319)
- Cètrias de mitg quarter* (N. 320)

Pots de gingebre verds (N. 321)
Scudellas (N. 322)
Canons d'aigua (N. 323) *de vuit diners*
Canons d'aigua (N. 324) *de sis diners*
Canals grosses (N. 325)
Canals petites (N. 326)
Canons de private (N. 327)
Canons d'aigua de tamany major (N. 328)
Cadufos (N. 329)

Las piezas se cuentan por docenas-unidad. En el almacén figuran lotes de docena y media hasta cuarenta docenas de unidades.

El propietario de la alfarería que escribe el inventario es conocido como Ramon Prunera. Su padre hizo testamento ante el notario Jordi Nadal el 19-3-1395. El inventario, confeccionado tras su muerte, lleva la fecha de 25-11-1396.

Ramón era hijo de Antoni Prunera y Pericona, su primera mujer.

Su padre Antoni había casado dos veces: la primera, con Pericona; la segunda, con Catalina.

El abuelo Ramon Prunera, a su vez, que había adquirido, el primero, las casas en la calle *de la Jarraria*, había hecho contrato de *agermanament* con su mujer Cilia en el año 1351.

El amueblamiento de la casa está dispuesto de la siguiente manera: en la habitación del difunto (*càmera*) había un *llit encaixat, de posts, con sobrecel i cortines* (N. 1 ss.) con un *archibanc* a su vera (N. 5) y varios armarios (*dos sotspsals* Ns. 15, 74 y un *armari de plica* N. 67) más dos *cofres pintats* (N. 44). Para sentarse *una cadira* (N. 72) y once *estormies* (Ns. 80, 81). Por toda decoración un *scudet* (N. 75).

Aquí hay una buena cantidad de ropa de cama y toallas de limpieza lo mismo que vestuario de hombre y de mujer que se da en buena parte en latín y por tanto sólo puede manejarse previa comparación con otro material paralelo, por identificar.

En otra habitación sólo hay enseres de higiene, es decir jofainas grandes y chicas además de guardar ropas diversas suplementarias (Ns. 85 ss.).

El comedor consta de una mesa larga desmontable con sus pies (N. 109) y cinco archibancos que servían para tomar asiento (Ns. 110 a 112). La presidencia la ocupaba un retablo (N. 115).

En la camarilla llamada recámara del comedor (N. 123) se halla el utillaje de yantar. Sólo un archibanco (N. 130). Pero, en cambio, hay un *salomó* y cirios (Ns. 126, 128, 129) para la iluminación, cuatro *barrals* de diferentes cabidas (Ns. 124, 125, 131), además de varios *talledors de fusta i de terra de València* (Ns. 134, 136). Más seis *escudelles (paropcides)* también de Valencia (N. 137).

La cocina (N. 142) cuenta con fogón y trípode para el fuego, como es corriente, y además *asts, pelles* y *olles* para preparar la carne y el pescado asado, frito o cocido.

Hay calderos y ollas de metal y de barro, lo mismo que *cassoles*. Un vistazo al inventario nos librará de especificar sino que aquí hay *alfabies* para el agua y *escudelles* para tomar sopas y potajes.

De las dos habitaciones inmediatas a la entrada de la casa, una sirve como almacén de herramientas (N. 186) y la otra cuenta con un escritorio y provisiones de uso inmediato (vino y aceite) (N. 169 ss.).

La entrada parece que era un almacén de maquinaria artesanal y agrícola, además de un depósito de cereales. Añádase la presencia de las bestias de monta y carga. El único animal doméstico que figura en las listas es un cerdo de engorde (N. 212 ss.).

Llama la atención la pequeña librería de la casa ubicada en el *escriptorio* (N. 286 ss.) que consta de diecisiete piezas. Por ella vemos que en el ámbito de las tres generaciones de alfareros que hemos podido rastrear desde la mitad del siglo XIV reinaba más que una cultura general. Aparece en efecto el Salterio, en latín y en romance, con el cual los niños de la época acostumbraban deletrear (Ns. 295, 298). Luego el llamado *Tobías* (N. 289), antología de uso general. Luego varios libros religiosos como el *De regimine principum* y el *de Viciis e Vertutibus* (N. 291, 287). Como libro de rezo unas *Horas* de la Virgen (N. 301).

Llama la atención el que se enumeren tantos libros arguyendo que se desconoce de que tratan y al lado de ellos diversas obras de astrología (Ns. 286 y 294; más 302). Si se recuerda que aparece también en la casa un astrolabio se comprenderá que algún ceramista de la familia en el horizonte contemplado en este siglo XIV no sólo sentía maravilla por el misterio del fuego en los hornos de alfarería sino también por los fuegos de las estrellas que contemplaba durante la noche, en la inmensidad del cielo visto sobre las murallas de levante de la *Ciutat de Mallorca*.

El documento está transcrito del Archivo Capitular de Mallorca, Protocolos, Notario Mateo Salzet, Num. 14721 s. f. a. d.

INVENTARIO DE LA ALFARERÍA DE ANTONIO PRUNERA (1396)

Primo inveni quodam hospitium in quo dictus pater meus, dum in humanis agebat, habitabat et exercebat artem suam de *jarraria*, situatum intus civitatem Maioricarum, in vico quo tenditur de castro Templi ad capellam Sancti Antonii Padoensis.

Et teneetur sub dominio et alodio heredis venerabilis Guillermi de Sancto Iohanne domicelli quondam, prout in cartis inde factis continetur. Et per diversos dominos ad certos census.

Et affrontatur dictum hospitium, ex parte una, cum via publica et, ex alia parte, cum quibusdam domibus dicte hereditatis quae confrontantur cum *jarraria Petri* de Treballis, notarii, et, ex alia parte, cum via seu carraria facta inter edificia et murum civitatis et, ex alia parte, cum quibusdam domibus iam dicte hereditatis noviter constructis, in quibus fuit novus cellarius factus.

1. Item inveni *intus cameram* dicti hospitii in qua dictus pater meus iacebat, unum lectum postium *encaxat* cum duabus flaciatis, altera alba et altera listata.
Item unum matalaffium cum cohopartis canabacii.

- Item unum traverserium de fluxellis, listatum.
 Item quasdam cortinas canabacii lividi, cum suo *sobrecel* existenti circum circa dictum lectum.
5. Item unum arquibancum longum unius caxie, ante dictus lectum existens.
 Item unum par linteaminum brini de *partaratge*, quodlibet quatuor telarum.
 Item tria paria linteaminum brini, quodlibet quatuor telarum.
 Item duo paria linteaminum brini et stupe, quodlibet quatuor telarum.
 Item unum par linteaminum stupe parvorum.
10. Item unum aliud par linteaminum stupe, novorum, quodlibet quatuor telarum.
 Item unum *lansolet* parvum brini et stupe, facti de aliquibus trociis panni.
 Item unum aliud par linteaminum brini et stupe, *usats*.
 Item unam vanovam operis de millareses, *usade*.
 Item unum coopertorium stupe cum sotana crocea et cum cohopena livida.
15. Item unum *sotspale* de noguerio. Et intus ipsum res sequentes:
 Videlicet unam lodicem *de borra* cum listis lividis.
 Item unam vanovam primam operis undarum, cum cohopena de cotonina.
 Item unam aliam vanovam primam eiusdem operis, cum consimili cooperta de cotonina.
 Item unam aliam vanovam parvam, modici valoris, diversarum custurarum.
20. Item unam flaciatam staminis, perforatam.
 Item unum aliud traversesium de fluxello, listatum.
 Item unum aliud traverserium plumbe, listatum.
 Item quatuor tovalliolas albas de brino.
 Item unam aliam tovalliolum de cotonina, cum opere *de amenlons* in quolibet capite eiusdem.
25. Item duas tovalliolas listatas, latas sive *amplas*.
 Item unam tovalliolum parvam, listatam.
 Item unam tovalliolum, operatam cirici nigri per totum, absque flocauris.
 Item unam aliam tovalliolum, operatam virnilio et nigro operibus *de lauts*, cum flocauris cirici virnilii et nigri.
 Item unam tovalliolum brini albam, magnam duodecim cannarum.
30. Item unam tovalliolum albam brini, quinque cannarum.
 Item unam aliam tovalliolum parvam, albam, unius canne.
 Item duas mapas panni de cotonina, listatas, novas, quaelibet trium cannarum.
 Item duas alias mapas novas, quaelibet duarum cannarum cum listis lividis.
 Item duas alias mapas albas, longas, cum listis lividis *de cotono*.

35. Item duas alias mapas albas, novas, absque listis, quaelibet duarum cannarum.
 Item duas mapas, novas, mense rotundae, albas.
 Item unam aliam mapas, mense rotunde, albam, absque listis, *usade*.
 Item tres mapas mense rotunde, cum listis lividis.
 Item tres mapas, parvas, mense rotunde, *de partera*, cum listis lividis in capitibus.
40. Item tria manutergia in una pecia, cum listis lividis.
 Item quatuor manutergia listata.
 Item sex *axugamans* stupe.
 Item novem cohopertas auricularum.
 Item duo cofrana depicta, operis Maioricarum.
45. Item duas *aljubas* fili, alteram listatam listis cirici virmilii et alteram albam.
 Item unum supertunicale domine, bipartitum, coloris virmilii et cum pelle agninarum in corpore et cum pellibus *vayrorum* in pedibus.
 Item unum mantellum panni de sanguinea florentini, cum pelle *vayrorum*, et supertunicale eiusdem panni, cum pelle agninarum in corpore et pelle *vayrorum* in pedibus.
 Item unum mantellum panni viridi novi huius patriae.
 Item unum mantellum panni *de scarlatina*, cum pelle *vayrorum* et unum supertunicale domine, eiusdem panni, absque folratura aliqua et guarimento pellium.
50. Item unum palmum et medium panni lane lividi coloris huius patriae, fractum *per esquins*.
 Item unam polandam panni *de scarlatina*, cum folratura panni lividi de cotonina.
 Item unum capucium panni *de scarlatina*.
 Item unum capucium pueri, bipartitum.
 Item unum capucium panni *de grana* domine, abtum ad equitandum *trepas*.
55. Item unum capucium panni nigri.
 Item unum par *de punyets* hominis, panni de sanguinea.
 Item mediam cannam panni *de blanquet* huius patrie, *baxat i aparallat*.
 Item unum capucium panni de sanguinea, oldanum.
60. Item unum par *de punyets* domine, panni de sanguinea.
 Item unum mantellum panni lividi de Ipre, cum pelle *vayrorum*, oldana.
 Item unam gramasiam panni *de grana* huius patrie, oldanam.
 Item unum supertunicale domine panni virmilii *de grana* huius patrie, oldanum, absque folratura aliqua.
 Item unum mantellum panni viridi, oldanum.
65. Item circa duos palmos et medium panni viridi novi huius patrie.
 Item unum *calguer* amfore, depictum.
 Item unum armarium *plice*.
 Item unam gramasiam panni lividi obscuri, oldanam.
 Item unum capucium panni mixti, oldanum.

70. Item unum epitogium vetus, parvus, panni, coloris *de tenat*.
 Item unam tunicam panni lividi dicti defuncti, cum folratura panni *de blanquet*.
 Item unam *cadiram* sive cellam fustis.
 Item unum armarium.
 Item unum *sotspale* de noguerio, vetus.
75. Item unum *scudet* parvum.
 Item unam pellem agninarum modici valoris.
 Item quasdam *bragas* panni lane, modici valoris.
 Item unam techam de noguerio cum suis pedibus, veterem.
 Item sex auricularia *de fluxello* absque cohoptertis.
80. Item sex *stormias de albadina*, novas.
 Item quinque *stormias de cordovà*, veteres.
 Item sex femuralia dicti defuncti, panni lini.
 Item unam copam argenti absque pedibus, ponderis quinque unciarum et unius octave.
 Item duas taceas argenti, ponderis quatuor unciarum et medie.
85. Item in quadam domo superiori, unam *concham* araminis cum duabus ancis ferri.
 Item tres pelves rotundas.
 Item unam *conquestam* parvam.
 Item duas pelves planas.
 Item septem citras lautoni.
90. Item quatuor *pavesios* et unum *scudet*.
 Item unum *cofret* parvum, ferratum.
 Item quosdam *patrenostres de coral i argent*.
 Item unum cohoptorium barratum, croceum et virmilium usatum.
 Item unum servitorium *de partera*.
95. Item unam folraturam *de polanda*, panni albi, modici valoris.
 Item tria capucia, modici valoris, duo lividi coloris et alterum *morat*.
 Item unam pellem agninarum supertunicalis domine.
 Item unum manile *asquinsatum*.
 Item unum *cobribanch* vetus lane.
100. Item unam pellem *de gats* supertunicalis dicti defuncti.
 Item unam vestem vocatam *sach*, panni lividi de palmella, huius patrie.
 Item unum *gipó* panni de *fustaní cordonat*.
 Item unam *catifam* parvam, que serviebat ad cohoperiendum techam.
 Item duas *sanallias* palme.
105. -Item duo servitoria fustis.
 Item in quadam alia domo vocata *lo graner* circa sex quarterias de avena.
 Item in *quadam alia domo*, unam lodicem familie, modici valoris.
 Item unam marficam veterem *squinsatam*.
 Item in domo vocata *lo menjador*, unam tabulam longam cum suis pedibus.

110. Item duo arquibancha longa, quodlibet unius caxie.
 Item duo alia arquibancha vetera, quodlibet unius caxie.
 Item unum aliud arquibancum, vetus, duarum caxiarum.
 Item tria matalaffia livida.
 Item quatuor *panerium* virgarum.
115. Item unum retrotabulum trium tabularum cum suo *tabernacle*.
 Item unum storium *de jonchs*, longum, *asquinsat*.
 Item unum morterium cupri, cum sua manu.
 Item quatuor auricularia cum cohopenis albis et cum cordulis *de verga* fili, quorum duo sunt plena de plumbis et residua duo *de borra*.
 Item unum auriculare absque cohopena, plenum *de borra*.
120. Item quasdam bonetas *de cuyr*, modici valoris.
 Item unum bassinetum araminis.
 Item unam flaciatam lividam listatam.
 Item in quadam domo existente in capite *del menjador*, duo scanna lecti.
 Item unum barrallum vitri, continentem trium quarteriorum.
125. Item duos barrallos, quos continent duorum quarteriorum.
 Item unum salomonum ferri.
 Item unam rateriam ferri.
 Item duos cereos cere ponderis octo librarum vel inde circa, inter ambos.
 Item duo cereos albos ponderis unius libre et medie, inter ambos, vel inde circa.
130. Item unum arquibanchum trium caxiarum, modici valoris.
 Item unum barrallum vitri unius quarteri.
 Item unam bacinam terre, operis de Valencia.
 Item duas alias bacinam terre, eiusdem operis, *asbrancades*.
 Item decem octo cisoria fustis.
135. Item tria cisoria terre, eiusdem operis Valencie.
 Item undecim cisoria parva, eiusdem operis.
 Item sex parobcides terre, operis Valencie antedictae.
 Item unum ensem cum vagina migra, habentem ligaturam de filo argenti.
 Item unum ensem parvum pueri cum vagina virimilia.
140. Item unum gladium sive *punyal*.
 Item decem libras fili stupe et brini.
 Item *in coquina* ipsius hospicii, duas ollas cupri, alteram *migenseriam* et alteram parvam.
 Item unam cassolam parvam araminis.
 Item unam ollam araminis cum ancis.
145. Item unum *ramerol*.
 Item unum fagonum ferri.
 Item unum *calderó*.
 Item unam calderiam magnam.
 Item unam calderiam *migenseriam*, *apadassada*.
150. Item duas paellas, quarum altera erat parva.
 Item duas craticulas et duas *giradores*.

- Item unum morterium lapidis.
 Item unam conquetam parvam.
 Item unum *ast* ferri.
 Item unum *lavacap* ferri.
 Item duo verna ferri parva.
 Item quosdam *fornells* ferri trium ollarum.
 Item duodecim parobcides terre.
160. Item octo lumaneria ferri.
 Item duo candelabra ferri.
 Item quasdam craticulas.
 Item duos tripodes ferri magnos.
 Item unam alfabiam tenendi aquam.
165. Item unam aliam alfabiam parvam.
 Item unam aliam paellam parvam familie, modici valoris.
 Item quandam *lossam* ferri.
 Item quandam cassolam araminis.
 Item in *quadam camera inferiori, prope ianuam dicti hospicii*, unum lectum postium *encaxat*, cum quadam marfica plena paleis.
170. Item unam corrigiam corii cum capitibus argenti et duodecim trociis sive platonis argenti.
 Item unum carnerium corii.
 Item unum scannum.
 Item unum scriptorium fustis.
 Item unum scannum parvum.
175. Item unum carratellum continentem viginti quinque quarteriorum, plenum vini albi cocti.
 Item unum *astralau* lautoni.
 Item quasdam farinas ferri.
 Item unum *croch* cum suo sint.
 Item unum *orinal*.
180. Item unum *day* armorum.
 Item unam alfabiam in qua erant circa octo quartana olei.
 Item unam aliam alfabetam, in qua erant circa quinque quartana olei.
 Item unum *balasart*.
 Item unam cervelleriam et unum broquerium.
185. Item unam *pramsetam* librorum.
 Item in *quadam alia domo, prope dictum portale, sita in parte sinistra*, duas flaciatas *de pastar*.
 Item quatuor tovaliolas pistandi.
 Item tres pannos canabi deservientes ad pastandum.
 Item tres *sedassos*.
190. Item quasdam *balansas* ferri cum calastono fustis.
 Item unam *serran*.
 Item aliam *serram* parvam.
 Item unum *cademat* ferri.
 Item unam *calsam* ferri.

195. Item unam cassiam.
 Item duos *collars* et unam catenam ferri.
 Item unam asquellam.
 Item unum collar ferri deservientes tibiis.
 Item duas *axades ab brocha*.
200. Item unam securim.
 Item unum *pich* ferri.
 Item unam aliam securim parvam.
 Item unam axiam parvam.
 Item unam *enclussam* parvam.
205. Item unum senalliam palme cum duabus *tenayes* et duabus *barrines* modici valoris.
 Item unum *pich* et duos *panys* ferri.
 Item unum martellum grossum et unum martellum parvum.
 Item duos alios *pichs* ferri.
 Item unum ligonem.
210. Item alium ligonem fractum.
 Item unum arquibancum duarum caxiarum.
 Item *in introitu dicti hospitii*, unum molendinum lapidis abtum ad molendum *vernís* cum suo fornimento.
 Item duas ballistas, alteram erat fracta.
 Item unam *semfoniam* de una manu.
215. Item duos pavesios.
 Item duas alfabias cum aliqua quantitate de arena.
 Item unum *test* abtum ad tenendum *vernís*.
 Item quandam mensam rotundam de noguerio.
 Item unum sachum canabacii duarum quarteriarum et medie, *asquinsatum*, in quo erant circa octo barcelle de avena.
220. Item unum alium sachum canabacii duarum quarteriarum et medie in quo erat una quarteria ordeí.
 Item unum alium sachum canabacii trium quarteriarum, vacuum.
 Item sex alfabias terre fractas.
 Item unum storium de *jonchs*, scacatum.
 Item unum lectum postium absque marfica.
225. Item duo scanna fustis, *voltades*.
 Item unam *cadiretam* parvam pueri.
 Item unam paneriam arundinum.
 Item unum librellum magnum abtum ab mesclandum *vernís*.
 Item unum alium ensem cum vagina nigra.
230. Item tres lanceas modici valoris.
 Item unum storium parvum rotundum de palma.
 Item unas *tayam* furnitam.
 Item unum storium parvum *de spart*.
 Item quasdam *balances de palma*, cum suo calastono fustis.
235. Item sex *alcorsins de bova*.
 Item tres postes pistandi.
 Item unam *scalam* fustis doblagadissam.
 Item duas *scalas* fustis longas.

- Item tres *rodas* fustis cum suis furnimentis, deservientes arti *de jarra-ria*.
290. Item duas *rayas de rayar*.
 Item duo scanna.
 Item unum aratrum, fractum, animalium.
 Item unam catedram veterem.
 Item unum morterium lapidis.
295. Item unum porchum, valoris quadraginta solidorum.
 Item unum aratrum animalium, cum sua *reya* ferri.
 Item quinque *covens* arundinum pro vindimiando.
 Item unam *scalam de corda*.
 Item duas *sarrias de aspart*.
250. Item unum mulum pili virmilii.
 Item unum asimus pili quasi nigri, *stalat*.
 Item unum alium asinum pili bruni.
 Item tres *basts* asinorum.
 Item duos *forcons* ferri.
255. Item unam *gerrafam* ferri.
 Item unum servum grecum, vocatum Iohannes.
 Item alius servum, vocatum Georgius *geperut*.
 Item alium servum, vocatum Antonius.
 Item alium servum, vocatum Martinus.
260. Item alium servum, vocatum Petrus, etatis duodecim annorum.
 Item alium servum, vocatum Iulianus.
 Item sex flaciatas dictorum servorum.
 Item quatuor *stormias* et tres coxinos corii.
 Item duos panerios palme et unum panerium virgarum, parvos, com una ancia, deservientes ad ponendum et levandum panes de mensa.
265. Item in domo vocata *lo celler*, unam mediam quarteriam fustis.
 Item unam quarterolam fustis vacuam.
 Item duos poals fustis, veteres.
 Item duas alfabias terre *apadassadas*, abtas ad tenendum vinum.
 Item tria paria de *portadores*.
270. Item unum par *de barrals* fustis.
 Item duos carratellos cum aliqua quantitate aceti.
 Item tres vegetes *de mena*.
 Item unum cubellum cum suo *canyís*.
 Item duos alios cubellos.
275. Item unum *ambutum trescolandi*.
 Item circa quindecim quarterias frumenti.
 Item unam magnam vegetem *de olivera* cum cuis *congrenys* novam, recollectionis decem saumatarum, cum aliqua quantitate vini modici valoris.
 Item unam aliam vegetem, veterem, recollectionis octo saumatarum.
 Item aliam vegetem *congrenyatam, de olivera*, novam, recollectionis decem saumatarum.

280. Item unum scannum, vetus, trescolandi.
 Item *in quandam alia domo* unum cupum cum suo follatorio.
 Item quindecim gerras *olierias*, vacuas.
 Item quinque alfabias *olierias*.
 Item unam sacham cannabacii, in qua erat unum quintale et medium lane de Minorica.
285. Item *in orto hospicii* duos canaguellos parvos.
 Item *in scriptorio* supradicto inveni libros sequentes:
 Et primo quendam librum pergameneum, bullatum, scriptum in romancio, cum cohoptis fustis viridis, compositum super planetis et signis cuius principium litteris viridis est tale: *En nom de Nostre Senyor Déu Jesuchrist aquest libre feu Alí Eleapriblie dels juys de les steles, lo qual fo entepretat de abraych en lati a laor de Nostre Senyor Déus per mestre Joan Ispalensi*.
 Item quendam alium librum, cum cohoptis pergameni, *engrutat*, vocatum *Libre de vicis e vertuts*.
 Item quendam alium librum papireum, cum cohoptis albis fustis, et cum bullis parvis, cuius nomine ignoratur.
 Item quendam alium librum vocatum *Tobias*.
290. Item unum alium librum parvum papireum vocatum "Tractatus de puritate artis logice editum a venerabili magistro Galterio de Burley".
 Item unum libretum parvum, scriptum in papiro, vocatum "Liber de secretis secretorum sive de regimine principum".
 Item unum alium libretum parvum, scriptum in papiro, cuius nomen ignoratur.
 Item alium librum papireum, modici valoris, cum cohoptis pergameni *engrutat*, scriptum in romancio, cuius nomen ignoratur.
 Item unum alium librum scriptum in papiro, cum cohoptis pergameni, cuius titulus erat talis "Incipit liber Alrabici ad magisterium iudiciorum astrorum, cum Dei laude et eius adiutorio interpretatus a magistro Iohanne Ispalensi".
295. Item unum alium librum papireum scriptum in romancio vocatum *Saltiri*.
 Item alium librum de logicalibus, scriptum in papiro.
 Item unum alium librum, cum cohoptis viridibus, scriptum in pergamento, cuius nomen ignoratur.
 Item unum alium librum, in pergamento scriptum, vocatum *Saltiri*.
 Item unum alium librum papireum, cuius nomen ignoratur.
300. Item unum libretum parvum pergameneum, cuius nomen ignoratur.
 Item unum alium librum parvum pergamencum, vocatum *Horas beate Marie Virginis*.
 Item unum libretum pergameneum factum seu compositum de signis et aliis figuris, cuius nomen ignoratur.
 Item inveni *intus hospicium* antedictum tres duodenas pitalforum quodlibet quarterii.
 Item quatuor duodenas et duas *gerretas*, valoris quolibet *gerreta* sex denariorum.

305. Item unam duodenam et quatuor *baranqueras* magnas.
 Item septem duodenas de *ollas coleras formatgandi*.
 Item quatuor duodenas pitalforum, viridum, de mensa.
 Item quatuordecim duodenas de *librelletes* viridum, lavandi carnes.
 Item duas duodenas librellorum taberne.
310. Item quadraginta duodenas mensurarum vendendi vinum.
 Item duas duodenas de *barangueres* monialium.
 Item tres duodenas pitalforum, valentium quodlibet par eorundem tres denarios.
 Item triginta novem duodenas de *olletas* apotecarii.
 Item unam duodenam et mediam parobcidum familie.
315. Item octo duodenas de *librells* albos, levandi scutellas.
 Item septem duodenas morteriorum magnorum.
 Item septem duodenas morteriorum parvorum.
 Item quindecim duodenas de *ladriolas*.
 Item sex duodenas de *barangueres de private*.
320. Item duas duodenas de cetrias medii quarterii.
 Item sexdecim duodenas de *pots* zinziberi, viridum.
 Item tres duodenas scutellarum de setria (?).
 Item sex duodenas canonorum aque, sortis octo denariorum pro qualibet pecia.
 Item sex duodenas canonorum parvorum aque, sortis sex denariorum pro qualibet pecia.
325. Item tres duodenas de *canals*, maioris sortis.
 Item sexdecim duodenas de *canaletas* parvas, valoris octo denariorum pro qualibet pecia.
 Item duas duodenas canonorum de *private*.
 Item unam duodenam et mediam canonorum aque, sortis maioris.
 Item unam duodenam et mediam de *cadufos*.
330. Item inveni *suptus porticum dicti hospicii, in loco vocato picador* circa unam barcatam et mediam terre de *jarrers*.
 Item confiteor habuisse et recepisse a Iacobo Vallcanera formenterio triginta septem libras et quindecim solidos et novem denarios regalium Maioricarum minorum quae processerunt nitide ex quinquaginta quarteriis frumenti quas dictus quondam pater meus ipsi Iacobo tradiderat ad vendendum.
 Item inveni in dicta hereditate *quandam domum vocatam cellarius cum quadam algorfa desuper*, contigua hospicio antedicto [...].
 Item inveni ad aliud latum iamdicti hospicii quasdam alias domos [...].
 Item inveni quendam rafallum, situatum in termino civitatis Maioricarum, qui olim fuit Francisci Rafalli carnificis [...] Et affrontatur, ex parte una, cum alqueria heredum Antonii Cardona et cum camino publico de Sineu et, ex alia parte, cum rafallo Nicholai des Pla, carnificis, qui fuit den Liurada.
335. Item confiteor quod, in dicto rafallo, fuerunt seminate per dictum patrem meum, in anno presenti, sexdecim quarterie frumenti et quindecim quarterie ordei et avene *migench*.
 Item inveni in dicto rafallo quae sequuntur:

- Primo tres boves competentes.
 Item duos boves veteres.
 Item duos bravos.
 Item unam vacham. cum quodam vitulo parvo.
340. Item unum *brau* duorum annorum.
 Item unam *bravam*.
 Item unum arietem.
 Item unam capram.
 Item unam someriam pili rubei.
345. Item unum *ruch* unius anni.
 Item unam *rucham* trium annorum.
 Item duos *aradres* bovum et quatuor *reyas* ferri.
 Item tres *jous* bovum.
 Item unum *carro* vetus cum suis rodibus parvis, modici valoris.
350. Item unum *lignonem*.
 Item unam *axadam de arrabassar*.
 Item duos *fessos* ferri.
 Item unam tabulam modici valoris, cum suis pedibus.
 Item unam archam fustis, fractam, absque cohopena.
355. Item *intus quandam domum* quatuor *rastells de aguyada*.
 Item unum *cavaguellum*.
 Item unum *martellum*.
 Item unum *capmartell* parvum.
 Item unum *axol*.
360. Item duos *entrecavadors* ferri.
 Item quasdam *tenayes* ferri grossas.
 Item unam *podadoram*.
 Item unam *barrinam* grossam.
 Item unum *cerquapou*.
365. Item unum *arer* novum et unum *garbellum*.
 Item duas *palas* fustis.
 Item unam *palam* ferri.
 Item quatuor *fauces* scindendi *blada*.
 Item unum *carratellum* parvum.
370. Item unam *barcellam* parvam modici valoris.
 Item unam *alfabiam* fractam.
 Item sex *cisoria* fustis.
 Item duodecim *scutellas* terre.
 Item unum *bugadaretum* parvum.
375. Item unum *librellum* fractum.
 Item unum *strigol* et unam *axam*.
 Item unam *reyam*. et quatuor *axanguers*.
 Item unum *traverserium* plumbe cum cohopena *canabacii*.
 Item unum *arquibancum*, parvum, duarum *caxiarum*.
380. Item circa duodecim *parterias* *avene*.
 Item *in coquina dicti rafalli* unam *paellam* perforatam et tria *lumineria*
 et unum *calderonum* perforatum.
 Item quosdam *tripodes* ferri.

- Item *in quadam alia domo* unum cupum cum quodam *congreny*, recollectionis viginti saumatarum.
 Item unam vegetem *de mena*.
 385. Item quasdam *sconellas*.
 Item quinque *fexos de canyes*.
 Item circa quadraginta quintalium palearum de avena et frumenti.
 Item unum scannum parvum [...].
 Item inveni *quandam vineam*, situatam in termino dicte civitatis, quam dictus pater meus emit ab Arnaldo Muntanyans, cive Maioricarum...
 Haec et non alia bona [...].
 Actum est hoc, Maioricis, vicesima quinta die mensis novembris, anno a Nativitate Domini MCCC nonagesimo sexto. Signum Raimundi Prunera, qui hoc laudo et firmo.
- Testes inde sunt: Guillelmus Ferrarii, Martinus Iuliani, Petrus Fiolli et Iohannes Salzeti.

Aspectes agraris d'un nucli urbà (Ciutat de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana)

MARIA BARCELÓ CRESPI

En moltes ocasions les activitats agràries, enteses en el sentit socioeconòmic, no s'han contemplat com a pròpies d'un àmbit urbà sinó que s'han atribuït a àmbits pròpiament rurals. Aquesta idea no deixa de ser inexacta quan es tracta d'un nucli urbà medieval doncs s'hi aprecia clarament la presència d'activitats més o menys classificables com a agràries.

S'han esmentat com a trets característics d'una ciutat medieval disposar de murada, castell i/o catedral però, apart, també el seu caràcter "rural". Malgrat la murada separi la ciutat del camp aquest és present a la ciutat. Carlos Estepa dirà de la ciutat medieval, referint-se als seus trets definitoris, que "*es tracta d'un assentament no totalment agrari, és a dir, on hi ha sectors de la població no dedicats a l'agricultura, encara que aquesta segueixi exercint durant tota l'Edat Mitjana un paper substancial*".¹

Veiem el cas de la Ciutat de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana.

1. ELS ESPAIS "BUITS".

No tot el recinte clos pel cinturó de pedra que constitueix la murada està edificat sinó que queden espais lliures d'edificacions que poden assolir una doble funció:

1.1. *Els espais edificables.*

En especial cal situar-los a les zones més properes a la murada els quals suposaran la reserva del solar urbà en futures etapes d'expansió de la ciutat. L'aspecte de la discontinuïtat —quant a edificació— com a una nota característica dels nuclis urbans medievals ho exposa clarament Jacques Heers quan

¹ ESTEPA DÍEZ, Carlos: *Els orígenes de la ciutat medieval*. "L'Avenc" 44 (Barcelona, 1981). P. 17.

diu que “*la cité n’emplit pas, et souvent de très loin, tout l’espace contenu dans l’enceinte*”.² No obstant resulta difícil arribar a saber la proporció exacta entre el sòl urbà “intramurs” destinat a ús estrictament residencial i el destinat a altres usos (com pot ser l’agrari), edificat o no.

El cas de la parròquia de Sant Miquel en el marc de la Ciutat de Mallorca n’és ben significatiu. Es a dir, es tractava d’una parròquia poc poblada i aiximateix extensa i en la que l’espai més aprop de la murada restava de fet lliure. Fins i tot el traçat de l’esquema urbanístic obeeix a un model diferent respecte a altres indrets de la Ciutat perquè es dugué a terme de nova planta en uns moments més tardans i on, òbviament, gairebé no es notà l’empenta urbanística musulmana ben evident, per altra banda, en el conjunt de l’esquema urbanístic ciutadà.

Existia una clara oposició quant a la utilització i aprofitament de l’espai “intramuros” entre el centre de la ciutat i els barris més pròxims al recinte de murades. Aquests barris apareixien pràcticament despoblats exceptuant en els punts on es concentrava una activitat determinada tal com la pesca (barri de les drassanes a la parròquia de Santa Creu) o el comerç interior (voltants de la Porta de Sant Antoni a la parròquia de Santa Eulàlia).

Evidentment, aquests espais “buits” pogueren tenir en un moment determinat un aprofitament de tipus agrari.

1.2. *Horts, jardins o vergers i vinyes.*

L’explicació, potser de la gran extensió que assolí la Madina Mayúrqa, després de l’aixecament del quart recinte de murades, es deuria a l’existència de grans espais no edificats. En el seu interior, segons indica Sonia Gutiérrez devien existir nombrosos horts d’explotació agrícola.³ Afegeix l’esmentada autora que el *Llibre del Repartiment*, efectivament menciona molts horts. I aquests es mantindran, més o menys, també a la ciutat de després de la conquesta catalana de 1229. Així, a més de l’Hort del Rei situat a la part baixa del palau de l’Almudaina, es podien distingir, en principi, dos tipus d’HORTS: els conventuals i els de particulars.

Els convents que ocupaven grans àrees del casc urbà, fins i tot en alguns casos illetes completes, dedicaven gran part del seu espai als horts. Gutiérrez Lloret assenyala que els convents cristians podrien ocupar àrees no edificades (HORTS ?) de la ciutat islàmica i que això sembla poder-se aplicar als convents de Sant Francesc, Sant Jeroni, Santa Clara, etc.⁴ D’aquesta manera es constata la considerable extensió d’espai urbà destinada a la producció agropecuària. A la documentació és ben freqüent trobar referències com: “*Tort del Carme ves la partida de Barchinona*”,⁵ “*Tort del monestir de Sancta Margarita*”,⁶ etc.

² HEERS, Jacques: *Le clan familial au Mogen Age*. Paris. P.U.P., 1974. P. 166.

³ GUTIÉRREZ LLORET, Sonia: *Elementos del urbanismo de la capital de Mallorca: funcionalidad espacial*. “Les Illes Orientals d’al-Andalus”. V Jornades d’Estudis Històrics Locals. Palma, I.E.B., 1987. Pp. 205-224.

⁴ Ibidem.

⁵ A.R.M., R.P. 1.681, f. 65 v.

⁶ A.R.M., R.P. 3.881, f. 52 v.

Els horts de particulars es repartien arreu de l'espai urbà. Apart dels horts conventuals, altres grans propietats laiques formaven illetes de "camp" a l'interior de la ciutat. Per a Coulet els horts constituïen una aportació apreciable a l'alimentació d'una família i aportaven alivis a l'economia quotidiana d'una població urbana.⁷

Podien trobar-se espargits per la ciutat o bé adosats a la pròpia casa del propietari. Veiem-ne alguns exemples a través de la interessant informació que faciliten els llibres que contenen relacions de pagaments de censos o lluisms pertanyents a la sèrie de *Reial Patrimoni* de l'Arxiu del Regne de Mallorca. Cristòfol Vaquer (any 1487), cirurgià, paga 4 sous en la festa de Pasqua com a cens "*per certa part del seu ort contigu al seu alberch situat en la parròquia de Sent Nicholau*".⁸ El 23 d'agost de 1479 Lluç Garau, sastre, paga 5 lliures, 7 sous i 6 diners com a procurador dels hereus de la dona Jaumeta muller d'en Pere Barral *quondam* per "*lulisme de una casa e dos orts scituada dins la ciutat de Mallorca en lo carrer dit del vin*".⁹

Existeixen, no obstant, casos que curiosament no corresponen a aquest esquema que sens dubte és el més usual. Ens referim al cas de les viles guipuzcoanes dels segles XIII-XIV. D'elles Beatriz Arizaga diu: "*Toda villa tenía alrededor de su muralla o cerca tierras cultivadas con productos hortícolas, destinadas para el consumo en ella. En ninguna ocasión encontramos estos huertos dentro del recinto de la villa, siempre fuera*".¹⁰

Pel que respecta a la ubicació dels horts, d'aquells que no es troben contigus o formant part d'una casa, sembla que es situen preferentment a:

a) prop de la murada o sigui en la zona menys edificada de l'espai "intramuros". Les dades documentals així ho confirmen:

En la festa de l'Angel (any 1483) Bernat Aymarich, carnisser, paga 4 sous de cens "*per un tros de carreró del costat de la murada devant lo Socorredor lo qual ha ajustat a un seu ort*".¹¹ Jacme Salzet, ferrer, paga cens en la festa de Sant Miquel per un hort que té "*pres la Porta Pintada a la parròquia de Sent Miquel*".¹²

b) situats en espais abans edificats a la zona per on discorria Sa Riera i que després de les fortes pluges de 1403 i 1444, especialment, esdevingueren terrenys aptes per a horts. La zona compresa entre el torrent de Sa Riera i l'escaló topogràfic de la Ciutat alta devia ser una zona de grans horts que perdurà fins el segle XVIII. Igualment a l'altre costat el colze del torrent formava una àrea baixa òptima per a l'explotació agrícola, en opinió de Gutiérrez Lloret.¹³ Alguns exemples en poden ser: La dona Johaneta muller d'en Bernat Gill, hortolà, paga 1 sou (any 1481) de cens en la festa de Sant Antoni de gener "*per l'ort qui eran cases endorrocats per lo delovi*".¹⁴ La mateixa dona també paga (any 1480) 6

7 COULET, N.: *Pour une histoire du jardin, vergers et potagers à Aix-en-Provence: 1350-1450. "Le Moyen Age"* LXXIII (1967). P. 250.

8 A.R.M., R.P. 1.678, f. 71 v.

9 A.R.M., R.P. 3.880, f. 9.

10 ARIZAGA BOLUMBURU, Beatriz: *El nacimiento de las Villas guipuzcoanas en los siglos XIII y XIV: Morfología y funciones urbanas*. San Sebastián, 1978. P. 62.

11 A.R.M., R.P. 1.681 f. 92 v.

12 A.R.M., R.P. 1.678 f. 87 v.

13 GUTIÉRREZ LLORET, Sonia: Op. cit.

14 A.R.M., R.P. 1.681, f. 69 v.

sous de cens en la festa de Nadal "*per l'ort de la Riera qui eran alberchs enderrochats prop l'om d'en Viabrera*".¹⁵ Mestre Pere Doto, mercader, paga un cens de 1 lliura i 4 sous (any 1483) en la festa de Tots Sants "*per uns pans de terra qui foren cases derruhides per lo dolovi*".¹⁶ Mossèn Gabriel Castanyer paga un cens de 1 lliura i 4 sous en la festa de Sant Joan de juny per un pati de terra que li fou establert pel procurador reial "*qui antigament foren cases e alberchs darrocats per lo diluvi situat al cap del Born devant lo punt dit de la carnisseria devall*".¹⁷ Antoni Jordi, hortolà, olim forner, paga cens per "*l'ort de la Riera qui eren alberchs enderrocats per lo delovi*".¹⁸

c) llocs en altres indrets de la ciutat també desmantellats com a conseqüència de les aiguades. Guillem Sagrera i Jaume Servera, picapedrers, paguen 1 lliura i 4 sous de cens (any 1486) per "*huns patis de terra qui antigament solien esser cases les quals foren enderrocades per lo diluvi scituats en la parròquia de Santa Creu en el carrer antigament appellat de la Mar*" en la festa de Tots Sants.¹⁹ Monserrat Filotxa, guàrdia de la mar, paga cens de 16 sous en la festa de Sant Bartomeu "*per hun pati de terra qui antigament foren cases endarroccades per lo diluvi scituades en la parròquia de Sancta Creu fora el portal d'en Saguarra en lo carrer de les Stores que eren tres statges*".²⁰

Els vergers o jardins suposarien zones d'espai sense edificar però en aquest cas no necessàriament estarien dedicats a una producció agrària.²¹ No coneixem referències a aquests tipus d'espai amb caràcter públic ni amb la funció que podrien desenvolupar avui en dia. Més aviat són propietats privades i generalment estan adosats a la casa del seu propietari formant-ne part del conjunt.²²

Sobre el concepte de verger la terminologia usada a les fonts documentals de vegades és confusa podent-se assimilar a hort. En realitat tampoc les diferències existents devien ser moltes. Sabem d'un "*verger scituat pres del carrer dels Oms en la parròquia de Sent Miquel*".²³ "*Verger ab carregó contigu*" a la parròquia de Santa Eulàlia.²⁴ O també pot formar part d'un hort com "*verger de pertinències de hun ort scituat en la Ciutat de Mallorques en la parròquia de Sent Nicholau en la costa d'en Caudelas*",²⁵ "*una plassetta devant lo palau del bisbe contigua a un verger seu*".²⁶

Pot resultar del tot curiós comprovar l'existència de plantacions de vinya en la Ciutat de Mallorca baix-medieval. Entre molts casos sabem de la presència d'una "*vinya que ha prop lo Citgar*" per la qual Guilem Copliure paga 2 sous de cens en la festa de Sant Miquel (any 1487).²⁷ Jaume Serra, pareire, paga

15 A.R.M., R.P. 1.681, 68 v.

16 A.R.M., R.P. 1.681, f. 97 v.

17 A.R.M., R.P. 1.678, f. 98 v.

18 A.R.M., R.P. 1.678, f. 91 v.

19 A.R.M., R.P. 1.678, f. 100 v.

20 A.R.M., R.P. 1.678, f. 97 v.

21 Vegeu COULET, N.: Op. cit.

22 Actualment encara resten grans patis pertanyents a cases més o menys importants els quals més aviat es dediquen a jardí.

23 A.R.M., R.P. 3.881, f. 16.

24 A.R.M., R.P. 3.880, f. 3 v.

25 A.R.M., R.P. 3.880, f. 12 v.

26 A.R.M., R.P. 1.681, f. 123 v.

27 A.R.M., R.P. 1.678, 94 v.

cens de 1 sou (any 1483) en la festa de Sant Miquel també “*per una vinya que ha prop lo Citgar*”.²⁸ Antoni Sot, teixidor de llana, paga 2 lliures i 10 sous de cens en la festa de Sant Miquel per “*una vinya que ha al carrer de Barbera e terra*”.²⁹

2. EL TERME DE LA CIUTAT.

El terme municipal, anomenat *lo Pla*, queda separat de la Ciutat per la murada. Constitueix un espai de transició entre la urb i l'àmbit rural immediat que l'envolta. Per a l'es ciutats musulmanes la importància que jugaren aquestes “perifèries” és inqüestionable i pel que atany a Madina Mayurqa es troben nombroses referències d'horts i almúnies.³⁰ El *Llibre del Repartiment* cita horts, la *Crònica* de Desclot també se'n fa ressò i gairebé totes les descripcions de la Ciutat insisteixen en aquest sentit com per exemple l'Arxiduc Lluís Salvador quan diu “*Limítan [la Ciudad] por el Este y el Norte la verde huerta*”.³¹

Deixant de banda la producció pròpia de les possessions —a finals del segle XV de vegades encara apareix el mot alqueria— són els horts i les vinyes els que estan presents en *lo Pla*. Cal notar, idò, un canvi de paisatge agrari en relació als moments actuals pel que respecta a la vinya la qual està ausent dels voltants de la Ciutat.

Cal destacar que la majoria dels horts es situaven a) aprop de la murada però “extramuros”. D'una documentació sobre pagaments de lluïsmes n'hem extret alguns exemples: El 26 d'octubre de 1480 Tomàs Desbac, cambiador, paga 1 lliura, 15 sous i 7 diners en concepte de “*luisme de hun ort scituat en lo terme de la Ciutat de Mallorques fora los murs devant la Porta Pintada prop los lavadors*”.³² Hort o verger “*fora les portes de la Ciutat entre la Porta Pintada i la de Sent Antoni*”.³³

b) aprop del curs de síquies o torrents. Bartomeu Vilar, abaixador, paga 8 sous (any 1482) en la festa de Tots Sants per “*orts que per ells tenan prop lo molí de l'ospital scituat en la sèquia de la Ciutat*”.³⁴

c) aprop de les principals vies de comunicació que posaven en contacte la Ciutat i la Part Forana: Cristòfol Rossell, paraire, paga cens de 3 lliures i 12 sous (any 1479) per “*hun ort scituat en la camí de Barber*”.³⁵ El 18 de maig de 1479 Sor Agnès Sanxa, monja del monestir de la Terça Regla, per mans de Joan Ferrer paga 5 sous “*per luisme de un ort scituat en la terme de la Ciutat en la camí de Sòller*”.³⁶ El 13 d'abril de 1480 Gabriel Salom, paraire, paga 7 lliures per “*luisme de un camp ab dret de aygua scituat en lo terme de la Ciutat en lo camí d'en Cogolles*”.³⁷ Jacme Roig, paraire, paga en la festa de Pasqua (any

28 A.R.M., R.P. 1.681, f. 72 v.

29 A.R.M., R.P. 1.681, f. 16 v.

30 GUTIÉRREZ LLORET, Sonia: Op. cit.

31 HABSBURGO-LORENA, Luis S.: *La Ciudad de Palma*. Palma, 1981, P. 4.

32 A.R.M., R.P. 3.881, f. 12.

33 A.R.M., R.P. 1.678, f. 119 v.

34 A.R.M., R.P. 1.681, f. 17 v.

35 A.R.M., R.P. 3.880, f. 32.

36 A.R.M., R.P. 3.880, f. 2.

37 A.R.M., R.P. 3.880, f. 20.

1481) 6 diners per llicència que “*li fonch dade de poder adresar una paret en lo seu ort en lo terma de la Ciutat en lo camí de Muntuyri sens perjudici del camí reyal*”.³⁸ El 27 d'octubre de 1484 mossèn Berenguer de Galiana, cavaller, paga per mans de Bartomeu Puig, notari, “*per mig luisme de un camp ab dret de aygua scituat en lo Pla de la Ciutat en lo pont d'en Cogoles per lo qual se va en la parròquia de Sóller*”.³⁹ El 26 de gener de 1485 Jaume Juny, ciutadà, paga al Reial Patrimoni per “*luisme de hun ort de ortoliça scituat en lo camí de Bunyola*”.⁴⁰ El 22 d'abril de 1485 Andreu Genesta paga 10 sous i 7 diners per “*luisme de hun ort scituat en lo Pla de la Ciutat en lo camí de Sineu*”.⁴¹ I podríem afegir un llarg etcètera d'exemples.

Les vinyes, avui gairebé han desaparegut del paisatge agrari que envolta la Ciutat.⁴² En el segle XV, però, se'n troben arreu del terme. La documentació de l'època se'n fa ressò ja sigui a través del delme del vi, ja sigui a través de traspassos de propietats sembrades de vinya, ja sigui mitjançant les quantitats recaptades pel Reial Patrimoni en concepte del dret d'obtenció d'aigua d'alguna síquia o torrent per regar-la. Exemples no en falten: Pere Vivot, mercader, paga 5 sous (14 d'abril de 1481) per “*luisme de una vinya e camps de terra cituada en lo terma de la Ciutat en lo camí reyal de Incha*”.⁴³ Mossèn Bernat de Pachs cavaller, paga 1 lliura i 6 sous (any 1483) per “*una vinya qui és a la tanca d'en Navata al Pla de la Ciutat*”.⁴⁴ Romeu Desclapers donzell, paga 21 lliures 8 sous i 11 diners (16 juliol 1484) per “*luisme de una vinya scituada en lo Pla de la Ciutat en lo terme de Catí*”.⁴⁵ Tomàs Bach donzell i la seva muller Joaneta paguen 5 sous (26 desembre 1484) per lluisme d'un establiment fet a Simó Grasset “*per regar la sua vinya de la aygua qui discorre del torrent del pont de Incha fins a mar*”.⁴⁶ Bernat Amar, notari, paga 1 sou (any 1486) “*per lisència que li fonch dade que puxe mudar una cèquia qui és dins los térmens de una sua vinya scituade en lo terma de la Ciutat pres lo pont entigament d'en Suriana e ara dit de Muntuyri en lo camí reyal*”.⁴⁷ Joan Francolí, ciutadà, paga 1 sou en la festa de Sant Miquel (any 1488) “*per licència que li fou dada a 6 de satembre de l'any 1421 de pendre aygua del torrent qui passa dins lo pont d'Incha e metre-la en la sua vinya per reguar aquella situada entre lo camí de Sent Jordi e del Coll d'en Rebassa*”.⁴⁸

Exceptuant els casos anteriors la documentació consultada no fa referències als tipus de cultius existents en el *Pla de Ciutat* així com tampoc a l'extensió de les propietats agràries.⁴⁹

38 A.R.M., R.P. 1.681, f. 94 v.

39 A.R.M., R.P. 3.882, f. 12.

40 A.R.M., R.P. 3.882, f. 17 v.

41 A.R.M., R.P. 3.882, f. 22.

42 El cultiu de la vinya en el segle XV s'estenia per molt indrets mallorquins d'on avui ha desaparegut; abastava pobles on ara és inexistent. A través del delme de vi que es pagava al Reial Patrimoni això s'observa de manera clara. L'exemple de la vila d'Alcúdia és ben evident.

43 A.R.M., R.P. 3.881, f. 19 v.

44 A.R.M., R.P. 1.681, f. 17 v.

45 A.R.M., R.P. 3.882, f. 5.

46 A.R.M., R.P. 3.882, f. 15.

47 A.R.M., R.P. 1.681, f. 118 v.

48 A.R.M., R.P. 1.678, f. 93 v.

49 Disposam no obstant de referències a garrigues com: Lluís de Pachs, en la festa de Santa Petronila paga 8 sous “*per lisència de hun novell stabliment que li feu de hun tros de garriga qui és en lo camí de Portupi*”. Any 1486. A.R.M., R.P. 1.681, f. 118 v.

3. DEDICACIÓ SOCIO-PROFESSIONAL.

La presència d'activitats agràries en el marc urbà queda ben palesa en els paràgrafs anteriors. Per altra banda dins el *Pla de la Ciutat* cal pensar que la majoria dels que hi habitaven devien dedicar-se als quefers agrícoles. Així s'entén que a l'hora de fer un recompte en el context d'una anàlisi socio-professional de la Ciutat de Mallorca apareixin conradors, hortolans o pastors tot i que no constitueixen un grup massa destacat.⁵⁰ També s'ha de tenir present el que davant la circumstància de què un considerable número de veïns inscrits en fonts d'origen fiscal, com són els *Padrons* i les *Talles*, sense indicar la seva professió, poden pertànyer al Sector Primari i d'aquesta manera les xifres augmenten considerablement.⁵¹

Així, doncs, podem distingir les següents categories de pagesos:

1. Aquells que viuen i treballen a l'interior de la Ciutat. Són pocs perquè les tasques agràries solen ser complementàries d'altres activitats artesanals.
2. Aquells que tenen el seu domicili a la Ciutat i que cada dia van a cuidar els camps en els voltants.
3. Aquells que viuen i exploten les terres del terme de la Ciutat.

Els uns i els altres contribueixen a conferir a la Ciutat l'aspecte "rural" que intentam explicar.

ESTRUCTURA SOCIO-PROFESSIONAL
(Oficis relacionats amb el món agrari)

Ofici	Any 1478	Any 1483	Any 1512
Bracer ⁵²	60	92	73
Conrador ⁵³	24	16	20
Conrer	1	—	1
Hortolà	16	23	29
Jornaler ⁵⁴	—	—	1
Llenyater	1	—	—
Pagès	2	2	5
Pastor	—	2	1
Soquer	1	1	—

⁵⁰ A la documentació de la *Talla* apareixen les formes *conrador*, *conrer* i *pagès* que en el fons venen a significar la mateixa cosa.

⁵¹ Vegeu, per exemple: BORRERO FERNÁNDEZ, M.ª Mercedes: *El Concejo de Fregenal: población y economía en el siglo XV*. "Historia. Instituciones. Documentos" 5. Sevilla 1978, p. 148.

⁵² Els bracers s'entenen com a treballadors del camp dedicats especialment a cavar i fer altres feines de braços.

⁵³ Consideram que conrador i conrer venen a significar el mateix. Només són matisacions que presenten els documents quant a forma.

⁵⁴ Per jornaler s'entén el que devia treballar al camp. La terminologia és imprecisa i pot afudir tant al jornaler agrícola com a l'artesà. Collantes de Terán considera oportú incloure-los en el Sector Primari malgrat alguns puguin pertànyer al Sector Secundari, ja que en els padrons municipals de Sevilla que ha estudiat, concretament per a l'any 1484 diu que són expressives les frases utilitzades per aclarir la situació d'algun d'ells com "lo que gana con una açada", "que anda a cavar a jornal", etc. Vegeu COLLANTES DE TERÁN, Antonio: *Sevilla en la Baja Edad Media: la ciudad y sus hombres*. Sevilla, 1977, p. 336.

Les fonts emprades per al càlcul del quadre anterior són els llibres de *Talla* més antics conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca sobre la Ciutat. La limitació més important a tenir en compte és que no sempre faciliten l'ofici dels veïns inscrits i a vegades es pot confondre entre ofici i llintage. Podem dir, per exemple que l'any 1483 sols al voltant d'un 60 % indiquen la seva dedicació professional. Una proporció important amb manca de l'esmentada indicació professional pertany al sexe femení. Com a conseqüència hem manejat xifres relatives en lloc de valors absoluts. Hem d'afegir, a més, que som conscients del risc contret a l'hora d'aplicar conceptes actuals a la classificació socio-professional medieval. Es per això que només podem parlar en un sentit d'aproximació.

A partir de les dades aportades pels llibres de *Talla*, tot i sent incompletes i a la vegada imprecises amb l'aplicació de l'esquema de classificació socio-professional de Gaston Bardet (al que hauríem d'incloure també els mariners pescadors etc.) el percentatge de la població activa inclosa en el Setcor Primari, és a dir aquell que contempla les activitats agràries en relació els altres sectors socio-professionals seria:

Població activa per sectors

	Any 1478		Any 1483		Any 1512	
	Població	%	Població	%	Població	%
Sector I	158	11'7	219	13'5	223	11'7
Sector II	908	67'7	1.059	65'6	1.205	63'6
Sector III	275	20'2	336	20'7	464	24'5
Total	1.341		1.614		1.892	

És ben evident doncs que una part de la població de la Ciutat de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana, i encara més concretament a la segona meitat del segle XV, es dedica o es pot dedicar a activitats d'indole agrària (agrícola i/o ramadera) ja sigui com a quefer principal ja sigui com a complement d'una dedicació artesanal o comercial.

I aquesta activitat també té la seva expressió en la mateixa configuració de l'espai urbà o al revés.

La «Consueta dels Pastorels» del notari Ferragut: Una nova mostra de teatre nadalenc mallorquí del segle XVI

JOSEP OBRADOR I SOCIES
i JOAN MAS I VIVES *

La troballa de la consueta.

Fa d'això alguns anys. En el curs d'una investigació històrica, vaig topar amb un volum manuscrit, relligat en pergami, de 230 x 170 mm., foliat gairebé en la seva totalitat, i amb alguns fulls sense numerar. Era un còdex de la sèrie de protocols, conservada a l'Arxiu del Regne de Mallorca (A.R.M.). A força de repassar fulls i més fulls, se'm cansaven els ulls amb tants de contractes, cognoms familiars, divisions de finques, i tot allò que escriuen els notaris per la seva "art de notaria". Però igualment devia passar al primer responsable d'aquelles mateixes fulles manuscrites. També ell, afatat de fórmules jurídiques i d'actes de redacció inequívoca, adesiara devia trempar la ploma, i el seu geni, per apuntar alguna divagació, per assajar alguna majúscula, o per distreure's amb la curiositat d'algun jeroglífic o d'alguna glosa curiosa. Jo, aquell dia, quan comparagueren els versos de la consueta, em vaig sentir ple d'admiració, amb una alegria semblant a la que experimenta qualsevol investigador quan descobreix allò que tan avariciosament ha cercat, i em vingué a la memòria, de sobte, l'exultació humil d'una bella israelita davant la dracma retrobada de l'Evangelí. Em faltà temps per comunicar als amics de la sala de lectura la descoberta i celebraren amb mi tan preciosa mostra de literatura autòctona. Una còpia de l'original va anar a raure a la carpeta, tot esperant l'avinentesa que em permetés d'estudiar-la i publicar-la.

No hi havia dubte. Es tractava d'un fragment del "misteri" de Nadal que solia posar-se en escena per tal de celebrar, al marge de la litúrgia eclesiàstica,

* Aquest treball és producte de la col·laboració de Josep Obrador i Joan Mas. Josep Obrador i Socies, m. ss. cc., és qui va descobrir el text. Aquí el presenta i el transcriu; també fa una semblança històrica del notari Ferragut. Joan Mas i Vives el situa en el context del teatre nadalenc antic, l'analitza i l'anota. Tots dos volen agrair l'ajut de Gabriel Llopart, Llorenç Pérez, Baltasar Coll i Joan Miralles que els han aclarit algun passatge obscur.

Amb el títol del treball només volen indicar que aquests pastorells s'han trobat entre els papers del notari Ferragut, no que aquest en sigui l'autor.

pomposa, solemne i llatina, les festes, santes i alegres, del Naixement. El títol mateix ho confirmava. La troballa d'aquell dia venturós era força interessant. Segurament aquells versos s'havien transmès de viva veu, any rera any, i es recitaven de memòria. Aquell notari, o, potser millor, el seu secretari, els podia recordar. Això explicaria les possibles deficiències de sentit, o les reduccions que hem cregut trobar en algun passatge. Però també podia ésser que hom utilitzàs un manuscrit anterior i fins i tot que l'autor de la còpia tingués part activa en la representació i, per fer millor el seu paper, s'entretingués a recordar-lo o a copiar-lo en els lleures de la feina.

El manuscrit.

El còdex on es troben els nostres pastorells porta la signatura F-4879, i consta de documents datats en la seva major part el 1545 i 1546, encara que n'hi ha algun del 1540. La cal·ligrafia és constant en tot el llibre i deguda a una única mà, la mateixa dels llibres que segueixen en la mateixa sèrie de l'A.R.M. És clara i intel·ligible, per més que la tinta n'ha cremat alguns fragments. La consuetat que hi és inclosa, i que ara publicam, només presenta alguna taca de tinta que dificulta la lectura d'algun mot. El volum comença així: "Protocollum meum qui Onoffrius Farragut vocor".¹ En la seva numeració hi ha una primera part que ocupa els folis 1 a 125, i a full seguit, una segona part, amb numeració nova, que va de l'1 al 108. Aquesta doble numeració podria ésser el resultat d'ajuntar dos volums independents, relligats en un sol llibre. Al verso del f. 108 de la segona numeració comença la consuetat, que ocupa també bona part dels dos folis següents.

La datació gairebé segura del nostre manuscrit és, per tant, el 1546, o, a tot comptar, d'entre el 1540 al 1546. El fet que tot el còdex sigui degut a una única mà ho confirma. El tipus de cal·ligrafia, en opinió del nostre arxiver Antoni Mut, bon especialista en la matèria, és característica del segle XVI i fins i tot de les darreries del XV.

El notari Onofre Ferragut.

Aquest personatge és una figura poc estudiada. Fou el fundador d'una dinastia de notaris que perdurà durant més de cent anys. Nadiu de sa Pobla, exercí la seva professió en aquest mateix poble, on tenia obert el seu despatx. Procedia de la senyorívola prosàpia de Son Ferragut, propietaris de la possessió que els documents coetanis anomenen l'Alqueriassa. Abraçava des del torrent d'Alcanella, avui dit de sant Miquel, fins a la cresta de les muntanyes, on feia divisió amb Fangar, i confrontava, a ponent, amb Gaieta i, a sol ixent, amb Crestatx i Son Cladera. Son Ferragut devia tenir una notable extensió de pla i de muntanya, molt productiva en forment i en pastures pels ramats d'ovelles i de cabres, o d'altre bestiar. Les oliveres donaven la matèria primera per a la tafona i els alzinars abastien les sitges que produïen el carbó.

¹ "Protocol meu, jo que som anomenat Onofre Ferragut".

Els Ferragut posseïen l'alqueria des de feia molts d'anys. Allà, a l'empitada de la muntanya, les velles cases aguantaven el pas dels segles amarades de llegendes. Durant el segle XVI el llinatge es dividia en diverses branques, que s'havien independitzat del tronc comú i s'havien establert pel seu compte. El Molinàs, petita possessió arrencada a Crestatx l'any 1367, era propietat d'un d'aquests Ferragut. Quan es produí la successiva desmembració de les terres de Crestatx, en Francesc Daví, de Pollença, comprà un trast o vela amb servitud sobre les aigües de la Font de l'Ull, amb l'aqüeducte de reminiscències romanes que encara avui perdura. En aquella vela hi construï un molí per tal d'aprofitar l'abundor d'aigua en cascada, i amb el temps s'anomenà el Molinàs, tal com el coneixem avui, quan el molí ja no fa girar les moles i l'aigua fa temps que s'estroncà per tal de seguir altres tresqueres i recs. Un dia, que les cròniques ignoren, els Ferragut entraren al Molinàs, i al bell mig del segle XVI el nostre notari n'era propietari. La seva activitat es devia repartir entre la notaria i la vigilància d'aquelles moles que, mogudes per l'aigua corrent, engrunaven la xeixa i en treien la farina blanca del pa tou de la pagesia.

Les primeres actuacions notariales d'Onofre Ferragut són, pel que coneixem, de l'any 1535, i les darreres de finals de segle. Durant els darrers anys, en què ja devia esser molt vell, apareix associat amb el seu fill Joan, també notari. La nissaga dels notaris Ferragut cap al 1623 actuava a Palma (els notaris Andreu, Sebastià i Miquel), potser sense deixar sa Pobla, i d'aquests notaris "ciutadans" en tenim protocols fins al 1647.

Com a conclusió d'aquesta referència històrica, creiem lògica la deducció que aquesta *Consueta dels pastorels*, trobada entre els papers d'Onofre Ferragut, es representava durant les festes de Nadal al poble de sa Pobla, tan lligat a la vida del notari. Podem afirmar, per tant, que aquests pastorells, retrobats gojosament després de tants de segles, eren els que servien per a les representacions nadalenques de la vila de sa Pobla, aleshores encara molt humil, a mitjan segle XVI i potser ja des del segle XV.

L'obra en el context del teatre nadalenc antic.

En l'actual estat de la investigació coneixem pocs textos de teatre nadalenc en català anteriors a aquest fragment, tot i que les notícies de representacions són abundoses.² En efecte, si exceptuam el monòleg de la *Sibilla*, encara avui cantat a les matines de Nadal, i del qual ja tenim mostres catalanes del se-

² Sobre notícies de representacions nadalenques catalanes en general vegeu Josep MASSOT I MUNTANER, *Notes sobre la supervivència del teatre català antic*, "Estudis romànics", XI (1962), pàgs. 56-57, que resumeix la informació de la bibliografia anterior. La documentació més reculada de representacions de misteris pròpiament dits és del 1418, en què es feia la "representació de la Sibilla amb l'emperador" a la catedral de Barcelona, i del 1429, amb la "representació de la Nativitat" a Tarragona. Per al nostre interès també és força important el treball de Gabriel LLOMPART, *Les representacions de teatre religiós mallorquí en temps del bisbe Diego Arnedo*, "Randa" 10 (1980), 99-105, que documenta permisos per representar la "representationem" o "misterium Nativitatis Domini vulgo Pastorells" el 1562 a Felanitx i el 1563 a Alcúdia i Sóller, dates ben atracades a les del nostre manuscrit, com veiem. A sa Pobla hi documenta, només, la representació del "misterium Sancte Susanne" el 1652.

gle XIII,³ només podem inventariar dos fragments de la *Representació de la Sibilla i l'emperador*, potser del segle XV.⁴ En canvi, del segle XVI, i potser d'una època atracada a la del nostre manuscrit, és l'obreta de només 76 versos titulada *Per fer la Nativitat de Nostre Señor*, que F. Carreras Candi va trobar entre els papers d'un mas de Sant Hilari de Sacalm,⁵ extremadament esquemàtica i d'escassa entitat literària. Més importants i més conegudes, encara que fins avui no editades del tot, són les mostres de teatre nadalenc conservades al manuscrit 1.139 de la Biblioteca de Catalunya, descobert per Gabriel Llabrés el 1887. Com és sabut, aquest manuscrit va ésser compilat per un sacerdot de Búger, anomenat Miquel Pascual, els anys 1598 i 1599. No obstant això, en molts de casos és ben lícit de pensar que aquest copista reuneix al seu manuscrit obres d'origen més remot i de procedència diversa.⁶ Pel que a nosaltres ens interessa ara, diguem que, en català, hi són reproduïdes cinc peces teatrals sobre la Nativitat i adoració dels pastors⁷ i dues sobre l'adoració dels Mags.⁸

El nostre fragment pertany, sens dubte, al tema de la Nativitat i adoració dels pastors i, per tant, no té res a veure amb les obres sobre la Sibilla i l'emperador, ni tampoc amb les que escenifiquen l'adoració dels Reis Mags. En canvi, sí que presenta punts de contacte, ben interessants d'estudiar, amb les altres peces cinc-centistes que desenvolupen el mateix argument. Tanmateix hem de dir que, tal com ens ha arribat, aquesta *Consueta dels pastorels*, només inclou el tema de l'edicte de l'empadronament, la preparació de la partida cap a Betlem, i la negació de posada quan la Sagrada Família hi arriba. Aquests temes són comuns a totes les obres de la Nativitat, que segueixen els evangelis de la infància; ara bé, el que caracteritza la nostra obreta és, d'una banda, la considerable extensió que hi tenen els pocs motius tractats, i, de l'altra, el seu caràcter primitiu però faceciós, popular, molt àgil en el diàleg i en la caracterització dels personatges. En aquest sentit és una obra molt pròxima a la consueta número 6 del manuscrit Llabrés, que precisament se diferencia de la resta de teatre nadalenc antic conservat per aquestes mateixes característiques, com ha demostrat exhaustivament Josep Romeu.⁹ No es tracta de la mateixa obra, encara que, com veurem tot seguit, les coincidències són moltes. En canvi, molt menors són les que presenta respecte a altres "Nativitats" que ho bé són molt més esquemàtiques (manuscrit de Sant Hilari de Sacalm i

³ Cf. MASSOT, op. cit., pàgs. 80-87, amb molta bibliografia, i, d'aquest mateix autor, l'article dedicat al *Cant de la Sibilla* en el *Diccionari de la literatura catalana* (Barcelona 1979), pàgs. 674-675.

⁴ Un que procedeix de Sant Bartomeu del Grau publicat per E. MOLINÉ I BRASÉS, (*Textes vulgars catalans del segle XV*, "Rev. Hispanique", XXVIII (1915), pàgs. 431-438), de 155 versos; i un altre publicat per J. MASSOT I MUNTANER, *Notes*, op. cit., pàg. 87, de només 16 versos.

⁵ Cf. F. CARRERAS CANDI, *Lo passament de la Verge Maria (Llibre talisman del segle XV)*, a "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", X (1921), pàgs. 211-212.

⁶ La bibliografia sobre el ms. 1.139 de la Bibl. de Catalunya és ja força abundosa. Per a una descripció general vegeu: Gabriel LLABRÉS, *Repertorio de "Consuetas" representadas en las iglesias de Mallorca (siglos XV y XVI)*, "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos", tercera època, V (1901), pàgs. 920-927; *Teatre hagiogràfic*. A cura de Josep Romeu, vol. I (Barcelona 1957), pàgs. 73-126; P. BOHIGAS, *Notes sobre l'antic teatre català*, dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana* (Barcelona 1982), pàgs. 344-346.

⁷ Consuetes núms. 1, 2, 5, 6 i 37 en la numeració moderna de Gabriel Llabrés.

⁸ Consuetes núms. 7 i 8.

⁹ Cf. JOSEP ROMEU I FIGUERAS, *La cançó popular nadalenca, font d'un misteri dramàtic de tècnica medieval*, dins *Poesia popular i literatura* (Barcelona 1974), pàgs. 73-100.

consueta núm. 2 del ms. Llabrés),¹⁰ o més alegòriques i menys espontànies (consuetes 1,¹¹ 37 i potser també la núm. 5 a jutjar pel fragment que se s'ha conservat).¹² Tanmateix el conjunt d'aquestes coincidències permet de confirmar una vegada més la tesi de Romeu sobre la composició del teatre religiós antic en general, poc preocupat pel concepte d'"originalitat", però molt des-tre en la integració i reelaboració de materials preexistents. Vegem-ho mitjançant l'anàlisi més detallada de l'obra.

Descripció i anàlisi de l'obra.

El nostre text comença amb l'edecte de l'emperador sobre l'obligació d'em-padronar-se (vv. 1-16). Devia esser un fragment gairebé autònom, fossilitzat i pràcticament obligatori en aquestes obres, encara que els manuscrits no sempre el copien, precisament perquè era ben conegut. Aquí hom ens indica, sig-nificativament, que s'ha de fer "en la forma acostumada" i l'encarregat de muntar-ne la representació ja devia saber ben bé què volia dir això. De les altres obres conservades, només la consueta núm. 1, publicada per Llabrés, amplia la informació tot fent referència a la "trompeta" que havia de sonar prèviament. Quant als versos pròpiament dits, el nostre manuscrit és el que dóna el fragment més extens i presenta l'originalitat de fer al·lusió, encara que utilitzant una sintaxi més aviat confusa, al termini que tenen Josep i Ma-ria per acomplir l'edecte, 25 dies —de l'1 al 25 de desembre. En canvi, la fór-mula d'inici "Lo gran Cèsar [...] / mana a tots generalment", és reproduïda amb poques variants a totes les altres obres que donen l'edecte. Més interes-sant és de constatar que la fórmula de tancament, "y guard-s'i qui guardar-s'i ha", és també, idèntica, a la consueta núm. 6.

A continuació trobam un monòleg de Josep ben interessant i conegut. Es tracta d'un refrany de tres versos (vv. 17-19) i una cobla de 8 (vv. 20-27). El retrobam a *Per fer la nativitat*, de Sant Hilari, tan esquemàtic com aquí, i, molt més desenvolupat i reeixit, a la consueta núm. 6. Josep Romeu el va documen-tar en una nadala conservada en un manuscrit gironí del 1508,¹³ també d'una gran qualitat. La versió que ara publicam té l'únic interès de veure com s'hi modifica el tema. En efecte, en totes les altres versions conegudes aquests ver-sos fan referència als dubtes de Josep davant la seva esposa prenyada, el frag-ment més còmic, i un dels més difosos, de tota la literatura de Nadal. El nostre autor o "compilador", en canvi, potser per iniciativa pròpia o preveient la possible censura o prohibició episcopal, de què en tenim tantes notícies, va

¹⁰ Publicada, primer, per G. DÍAZ-PLAJA a la revista "San Jorge", núm. 25 (gener 1957), pàg. 24 i ss.; i, més recentment, per J. MASSOT I MUNTANER, al volum *Teatre medieval i del renaixement* (Barcelona 1963), pàgs. 17-30.

¹¹ Publicada per G. LLABRÉS en aquest mateix B.S.A.L., XV (1914-1915), pàgs. 38-46.

¹² Aquestes dues encara inèdites. Per a aquest treball hem pogut consultar, gràcies a l'amabi-litat del pare Gabriel Llopart, la còpia que en va fer Josep Mir (cf. G. LLOPART, *Les representa-cions*, op. cit., pàg. 100).

¹³ Cf. *Cançons nadalenques del segle XV*. A cura de Josep Romeu i Figueras (Barcelona 1949). Publica la nadala a les pàgs. 131-135 i descriu el manuscrit a la pàg. 9. J. Romeu també estudià extensament la relació d'aquesta nadala amb la consueta núm. 6 i, menys, amb *Per fer la Nativitat*, al treball *La cançó popular nadalenca*, citat, pàgs. 78-84 i 100.

voler que en desaparegués qualsevol deix d'irreverència. Així, la desesperació de Josep no és causada per la hipotètica infidelitat de Maria, sinó per l'edicte mateix de l'empadronament i per la necessitat de fer-lo conèixer a Maria.

Els versos 28-77, força reeixits, comporten, a través de successives cobles dialogades entre Josep i Joanet, l'ampliació del monòleg i del tema anterior. Ofereixen un cert paral·lisme amb la consuetada núm. 6, perquè allà també hi ha el diàleg, igualment extens i molt incisiu, del Josep i Joanet, encara que no hi trobam coincidències temàtiques, com ja hem dit, o textuals directes. Això sí, tant a un lloc com a l'altre, els versos serveixen per dibuixar-nos un sant Josep "barreja temperamental de bondat i apocament, i, al mateix temps, de desconfiança, irritabilitat, gasiveria i altres petits defectes", i un mosso Joanet, el Baptista, qui "d'acord amb un raonament popular antic i estès basat en els Evangelis, anomena "onclo" a Josep, i "tia" a Maria" i que és un personatge "trapella i agut, inquiet i xerraire" que "acostuma a portar la contrària a Josep i a irritar-lo".¹⁴ El motiu més original és el que deriva del monòleg anterior, és a dir, el de voler Josep que sigui Joanet qui comuniqui a Maria el contingut de la crida; intenció de la qual finalment ha de desistir davant la rebequeria del nebot o criat. En canvi, la demanda de vestit, de menjar, o de regals per part de Joanet, i l'allusió implícita a la gasiveria, com diu Romeu, de Josep són temes freqüents en la literatura de Nadal.

A continuació, els versos 78-159 són els que preparen directament la partida cap a Betlem. Altre cop demostren fins a quin punt troba gust el compilador d'aquesta consuetada en ampliar els temes que tracta, atès que no són comparables en extensió als de cap altra obra conservada. Els podem dividir en diverses parts. La primera (vv. 78-113) és formada pel diàleg de Josep i Maria, ben freqüent, en què Josep comunica a la seva esposa la necessitat d'emprendre el viatge per obeir les ordres del Cèsar, i ella ho accepta de seguida. Depèn molt de l'edicte, del qual repeteix fórmules arquetipitzades. Després trobam el diàleg de Josep i el mosso (vv. 114-129), sobre el motiu del guarniment de la somera, que s'ha de trobar en escena. Aquí torna a ésser ben original ja que el motiu només és esmentat de passada a la consuetada núm. 6. En els versos 130-149 el diàleg retorna a Josep i Maria, interromputs per l'àngel: aquesta intervenció de l'àngel —és a dir, l'arcàngel sant Gabriel— també és reelaborada, ja que es produeix normalment com a colofó del tema —com hem dit, evitat pel nostre autor— dels dubtes de Josep: l'àngel desfà aquests dubtes i recomana la partida. Tanmateix concideix amb la consuetada núm. 6 en el fet que Maria anomena "pare i espòs" a Josep i recomana cridar el mosso. Finalment, els versos 150-159, com passava amb el monòleg del començament, deu ésser una reducció d'un diàleg preexistent, segurament una nadala. En efecte, el que el copista anomena cobla (vv. 158-159) té tot l'aspecte d'ésser el refrany d'una cançó i les quartetes de Josep (vv. 150-153) i del mosso (vv. 154-157) en són les cobles pròpiament dites. A la consuetada núm. 6, el motiu del sopar de Joanet, anterior a la partida, també hi és present, però es resol integrat dins un fragment cantat "a la francesa", fent acabar els mots en —oy, la

¹⁴ ROMEU, *La cançó popular nadalenca*, op. cit., pàgs. 75-76.

qual cosa constitueix una paròdia lingüística que també el lliga amb el món de les nades, segons Romeu.¹⁵

Un dels moments més oportuns, però, per a la inserció de nades en els misteris nadalencs és el de l'escenificació de l'anada a Betlem, que aquí abraça els versos 160-184. Això és segurament el que fa el nostre autor. Primer amb dues "nades de camí", de quatre versos cada una (vv. 160-167), cantades, com indica explícitament el manuscrit, per tots tres personatges. Després (vv. 168-184) amb una cançó llarga més complexa i que en l'obra és dialogada entre Josep i Joanet. En aquest cas és més difícil de reconstruir l'original. Sembla indubtable que els darrers versos (182-184) procedeixen d'un refrany cançonístic i la resta devia estar formada per quatre estrofes, ara força deformades, de quatre versos que alternaven octosíl·labs i tetrasíl·labs, amb rima a:b':a:b', com als versos 168-171. En pura hipòtesi encara podem pensar que després de cada estrofa es repetia aquell refrany, al qual potser alludeix el "to" que esmenta l'acotació per a tota la cançó. El que és indubtable, i la mètrica ho confirma prou, és que són davant un fragment autònom que l'autor ha aprofitat per tal d'insistir en les relacions Josep-Joanet, que tant l'atreuen.

En canvi, molt més previsibles són els versos 185-196, que escenifiquen l'arribada a Betlem i la primera negació de posada. Ho fan d'una manera breu i concisa, amb poca originalitat i per confirmar-ho basta dir que els versos 185-188 i 191-193 són gairebé idèntics a la consuetat núm. 6.

Tampoc no costa gaire d'imaginar com devia continuar l'obra. Segurament la part que no ens ha arribat devia centrar-se en el naixement i adoració dels pastors —només així tindria sentit el títol—, i devia desenvolupar uns motius molt semblants als de la consuetat núm. 6, que tant hem hagut d'esmentar, esquematitzats en el treball de Romeu.¹⁶

Mètrica i música.

Com acabam de veure, l'obra s'ha formada per acumulació de materials diversos, si fa no fa reelaborats pel compilador. A més, aquest compilador, en algun punt, fa la impressió de poca seguretat i el seu text sembla que no sempre té el caràcter de versió definitiva. No oblidem que l'abandona a mig camí. Les característiques estilístiques dependran molt d'aquest fet.

La mètrica és força diversa i sovint poc acurada, com podem veure si en feim una breu anàlisi.

Així, el pregó inicial, que deu ésser el fragment de procedència més antiga, és l'únic que utilitza l'octosíl·lab formant, primer, noves rimades i, després, una sèrie de set versos monorrims: tots dos esquemes són ben presents en el teatre català més antic. El vers 9 queda lliure.

A continuació, l'adaptació del monòleg dels dubtes de Josep respecta l'hexasíl·lab de l'original. Com a la nadala de 1508, utilitza un refrany de tres versos, amb el primer i el tercer que donen la rima (—é), i després l'amplia amb tot un seguit de cobles. La primera és la que deu dependre més de l'original,

¹⁵ Cf. ROMEU, *La cançó popular nadalenca*, op. cit., pàgs. 84-85.

¹⁶ Cf. ROMEU, op. cit., pàg. 74.

ja que acaba amb la repetició aproximada del refrany, i abans ha fet servir tres versos amb una única rima consonant, i n'ha deixat dos de lliures. Les cinc cobles següents, en canvi, són elaboració de l'autor i en podem intuir fàcilment les intencions mètriques: devien haver d'acabar amb un vers que repetís la rima del refrany i començar amb un quartet, amb rima perfecta en els versos parells; després del quartet predominen els aparellats monorrims.

Pel que fa a la preparació de la partida, és la part més segura. Els versos 78-129 són també hexasíl·labs, ara força regulars, que formen quartets o sextets d'una o dues rimes, sempre perfectes. Els quartets dels versos 130-137 tenen la particularitat d'haver-se contaminat de la rima del refrany de la cançó següent, la dels versos 150-159. Ja hem interpretat aquests versos com a reducció d'un diàleg preexistent construït sobre un refrany que donàs la rima en -ós, com el dels versos 158-159.

També ens hem referit a les cançons o nadales "de camí" dels versos 160-167 —dos quartets hexasíl·labs regulars— i dels versos 168-184, —una llarga cançó amb refrany i cobles que combina, com hem dit, octosíl·labs i quebrats.

El fragment acaba amb tres quartets heptasíl·labs: els dos primers de rima a:b:b:a, dialogats, i el tercer de rima a:a:b:b, cantat.

A aquests esquemes mètrics encara hi hauríem de superposar les melodies amb què eren cantats alguns fragments. No tenim gaire documentació al respecte, però en tres ocasions les acotacions del manuscrit hi fan referència. Primer, ens diu que els versos 160-167 han de ser cantats pels tres personatges de l'obra: no indica el to, la qual cosa demostra que les dues gloses o nadales que els constitueixen eren ben conegudes i hom ja el sabia. Després els versos 168-184 han de ser cantats al to de "mira divina [...]", tot alternant les veus de Josep i Joanet, i els versos 193-196, cantats altre cop pels tres personatges, al to de "Déu eternal". Aquestes melodies devien fer referència a cançons populars religioses també conegudes. No les retrobam, però, en les altres mostres de teatre religiós antic ja publicades i estudiades.¹⁷

Llengua i estil.

La llengua d'aquesta obreta s'aproxima al català parlat a Mallorca durant el segle XVI. En efecte, hi trobam un bon nombre de dialectalismes. Formes com "aubarda" (v. 122) amb vocalització de la *e*; "gordià" (v. 193), amb monoftongació; "guilant" (v. 67), format sobre "galant", per influència de la palatalització de la gutural inicial; "poria" (v. 77), amb reducció consonàntica; "acustumada" (primera acotació), "julia" (v. 26) i "rusi" (v. 65), amb tancament de la "o" àtona davant una "u" o una "i" —encara que trobam altres formes en què no es produeix aquest tancament (cf. v. 45 i 77, per exemple); "aculliu-nós" (v. 196), amb pronom enclític tònic. Alguns casos d'article salat, o derivat d'IPSU: "ses calsas" (v. 54), "s'eblonclo" (v. 62). Formes verbals com

¹⁷ Cf. ROMEU, *Teatre hagiogràfic*, op. cit., I, pàgs. 120-124; *Teatre bíblic. Antic testament*. A cura de Ferran Huerta Viñas (Barcelona 1976), pàgs. 22-23.

"veys" (v. 46) o "deys" (v. 138), malgrat que també trobam "dieu" (vv. 83, 91 i 131). Són força interessants les formes que utilitza per referir-se a l'oncle: "ablonclo" (vv. 42, 62), "ablonco" (v. 126, 154), "blonco" (v. 168), "onclo" (potser en aquest cas la lectura no és segura, cf. nota al vers 154), formades a partir d'AVÛNCULU, i que conduiran al "blonco", fins fa poc ben estès.

Al costat d'aquests dialectalismes trobam també molts d'arcaïsmes: "axoblit" (v. 45), "preseré" (v. 61), "parré" (v. 67), "pensós" (v. 85), "altisma" (v. 104), "laguiyat" (v. 115), i d'altres que hem remarcat en l'anotació del text. Són una altre factor que ens confirma que l'origen del fragment és ben primitiu. Amb tot, la presència de l'italianisme "manco" (v. 191), que els diccionaris etimològics no documenten més enrere del segle XVI, fa pensar que la redacció que ens ha arribat també recull algunes formes si fa no fa contemporànies de la còpia. D'altra banda, la manca de cultismes, i la presència de vulgarismes del tipus "ferramenta" (v. 152), l'atraquen, altre cop, al llenguatge col·loquial.

El més interessant és, però, que amb aquesta llengua construeix un text ben viu i atractiu. Pel que fa a l'estil hauríem de remarcar, a més de les característiques rítmiques que deriven de la mètrica, l'ús de diminutius (vv. 36-39) i sobretot la presència d'una rica gamma d'entonacions sintàctiques que sovint contrapunten el discurs asseveratiu amb exclamacions (alguna tan expressiva com la del vers 69) i interrogacions. Tot plegat ens fa arribar a la conclusió que l'autor aconsegueix l'objectiu de compondre un text faceciós i alegre, i de dibuixar-nos amb prou precisió el caràcter dels tres personatges que hi intervenen.

La nostra edició.

A continuació trascrivim el manuscrit, tot seguint les normes de la col·lecció "Els nostres clàssics": accentuam i puntuam segons la normativa actual. Accentuam també "é", "ó" i "á" quan equivalen a "he", "ho" i "ha". Amb el punt volat indicam les aglutinacions que avui no tenen representació gràfica i la pèrdua del caràcter sil·làbic dels pronoms febles "hi" i "us". Normalitzam l'ús de "u" i "v" i de "i" i "j" o "g". Desfem les abreviatures i indicam amb claudàtors lliçons que no són, o no es poden llegir, en el manuscrit, tot i que el sentit les exigeix.

CONSUETA DELS PASTORELS

E primo se publica le present edi[cte] per lo algutzir de Cèsar en la forma acustumada, e és del tenor següent.

Edictum cesaris

- Lo gran Cèsar, de continent,
mana a tots generalment
que cadehú vage ten¹ prest,
y per la vida que no rest,
5 per lo primer que conterem
vint-y-sinch del present n'eurem,
en sa naturall² ciutat
y allí sia presentat.
Altrement no dega viure.
10 Lo qui lo contrari farà
perdrà la vida y quant [ha].³
E assò s'examinerà
de tal forma que, sens duptar,
ningú no.n porà scapar
15 rich o pobre, quall que serà,
y guard-s'i qui guardar-s'i ha.

Josef

O trist de mi! Y què faré?
Quina crida és aquesta?
Las!, com m'i regiré?

Cobla

- 20 Anar jo en ma terra
ja.y volria anar,
mas la via és ten longal,⁴
no.y poré aribar.
No.y gos pensar.

¹ "ten" per "tan", forma freqüent en aquest text (cf. versos 22 i 40). Aquí, però, amb un significat ponderatiu, equivalent a "molt".

² Llegiu "natural". La doble ela final és una ultracorrecció gràfica molt freqüent en aquest text (cf. vv. 15, 55, 135, etc.).

³ "ha" no és al manuscrit, però tant el còmput sil·làbic com la rima el demanen.

⁴ Hem de llegir "llonga". La grafia de la ela palatal com a "l" simple també és freqüent en aquest manuscrit (cf. vers 49, per exemple). En català antic "llong" és el mot que s'escau al significat d'aquest passatge ('distància en l'espai'). Al segle XVI, però, ja devia esser habitual "llarg", que a poc a poc invadia el seu camp semàntic.

25 ¿Y què faré
me julia ⁵ sposa?
Y com le dixeré?

Ara.s gira an el mosso, Josef, e diu

[Josef]

Johanet, lo meu mosso,
pare sment què.t vull dir:
30 vés, parla ab m'esposa,
car jo no ley gos dir.
Dir-li has de la crida
que ara as sentida,
lo que.ns mana servir ⁶
35 l'emparador Cèsar.
Quasi un poch burlant,
perquè no se'n spant,
quasi ab rialletes
y bones paraulates
40 ella ja.s ten ⁷ benigna
molt bé te scolterà

Mosso

Per ma fe, mon ablonclo,
no.m plau quant m'evau dit;
quant vos dich "feu-me robes"
45 vós m'eviau axoblit.⁸
Ja veys que so grandet
y ara que fa fret,
perquè ja som d'ivern
y si anam en loch ⁹ stern

⁵ "julia" o "jolia", femení de "joliu", significa "alegre". És un gallicisme, pres del francès antic "jolif", però ben freqüent en el català medieval.

⁶ Abans d'aquest vers n'ha ratllat un altre que deia "tot lo que.m de servir".

⁷ S'ha de llegir "ja és tan". El significat del vers deu ser: 'ella, que és tan benigna'.

⁸ Aquest vers és difícil. "Axoblit" o "eixoblit" és un substantiu antic ben conegut, que significa "oblit". El mot anterior podria llegir-se "m'eviau" (és a dir "m'havieu"), però així no funciona la *consecutio temporum*; també "menjau" (la "u" i la "n" es confonen molt, i la "i" sovint representa el so de "j"), però la metàfora sembla molt exagerada. Una altra possibilitat és "m'eviau", equivalent a "m'aviau", del verb antic "aviar", que significa 'posar en via' o 'amollar' (per extensió, es podria arribar a una accepció propera a 'donar', que és la que aquí reclama el sentit).

⁹ Vegeu la nota 4.

- 50 feu-me calses en capulla,¹⁰
altrement no.y niré.

Josef

- Johanet, lo meu mosso,
no.t vull enbarassar,
ses calses en capulla
55 són de mall aportar;
solement te vull comprar
unas calses en collar;
sebates en tiray¹¹
calsar-t'as sens affay;
60 com niràs per ses fe[s]tes,¹²
jo tot me'n preseré.¹³

Mosso

- Ara conech, s'eblonclo,¹⁴
que.m voleu affeytar;¹⁵
si jo vaig per ses festes,
65 rusí¹⁶ m'eureu comprar,
y, si vaig cavalcant,
ja parré¹⁷ més guilant
devant m'enemorada:
gambades que faré!

¹⁰ En general, les calces, segons tota la documentació que recullen els diccionaris etimològics, eren la part del vestit que cobria fins a la cintura. Equivalien, per tant, als "calçons" o "pantalons" actuals. Però fa de mal pensar unes "calces amb capulla" o unes "calces amb collar", com surten al vers 57. Una explicació possible fóra que es referís a la part final de les "calces": amb "capulla", és a dir, tot cobrint els peus; o amb "collar", és a dir, acabant part damunt el turmell. Això va bé amb les "sabates amb tirany" dels vers 58, bon complement de les "calces amb collar".

¹¹ Llegiu "tirany": la "y" és la grafia de la ena palatal. Com al vers següent, que, pel que fa al darrer mot, cal llegir "affany".

¹² La reconstrucció d'aquest mot sembla clara si tenim en compte el vers 64.

¹³ El verb arcaic "presar", en la forma reflexiva, significava 'avanar-se', 'enorgullir-se'. Derivat de PRETIARE, ben aviat va vocalitzar la essa en u i va formar "preuar".

¹⁴ A dalt d'aquest vers sembla que posa "si ve mon onclo".

¹⁵ "Afaitar" té aquí el significat irònic d'"enganyar".

¹⁶ "Rusi", per "rossí". No sembla que tingui el sentit despectiu de 'cavall vell, decadent, de poc vigor', sinó el més antic de 'cavall de mitjana qualitat, més lleuger que el de tir i més vigorós que el de carreres; servia per a caça i guerra, i solia esser cavalcats pels escuders', segons el defineix el *Diccionari català, valencià, balear*.

¹⁷ Futur de "parer". És també una forma ben arcaica, aviat substituïda per "aparer" i "parèixer".

Josef

- 70 Puy vas de tal manera,
jo t mudaré de joch:
vés, para la somera,
vine a poch a poch;
jo ja seré allà
75 y veurem què serà.
Guarda que lo temps passa,
poria-nos costar.

Ara se'n va Josef a la Maria y lo mosso a portar la somera, e diu Josef a la Maria.

Josef

- Maria, sposa mia,
prech-vos no.us anutgeu,
80 una crida han feta
no sé si la sebeu.

Maria

- E quina és la crida?
Dieu-m'ó, car spòs,
no temau altre cosa,
85 ni n'estigau pensós.

Josef

Lo emparador mana
a tots generalment,
en pena de la vida,
fessam son manement.

Maria

- 90 E quin és, lo meu para?
Dieu-m'ó prestement.

Josef

No és cosa de riure
 en bona veritat;
 voll que.s vage scriure
 95 cascú en sa ciutat.

Maria

No temau res, mon pare,
 que tenbé.y ti[n]ch anar;
 de Bellem som en desens,¹⁸
 n[o].us¹⁹ hi cal més pensar.

Josef

100 O sancta companyia,
 [tot] m'eu aconortat,
 persona sou benigna
 y de gran santedat.

Maria

Lo poder de l'Altisma²⁰
 105 axí.u ha ordenat;
 donchs, posem-nos en via
 de Bellem la ciutat.

Josef

Puys axí.us plau, Maria,
 fasses quant heu manat;
 110 lo mosso on que sia
 vull sia sperat.

Maria

Cridau-lo! Ja vania.
 Feu que vinga cuytat.

18 Llegiu "descens". "Esser en descens" equival a "descendir".

19 La taca de tinta també es menja part de la "u" i potser es podria llegir "no.ns".

20 "Altisma", superlatiu arcaic d'"alt", després substituït pel cultisme "altíssim".

Ara ariba lo mosso ab la somera, e diu Josef.

[Josef]

Johanet, lo meu mosso,
115 com has tant laguiyat?²¹
Quant ha que jo.t speral
Ha hont t'est tant torbat?

Mosso

La somera era.ntrada
allà, dintre un blat,
120 y ere'm scapada
que tot me som cansat.

Josef

Posa-li prest l'aubarda,
fes sia molt cuytat
que tenim de fer via
125 de gran nesessitat.

Mosso

Are.us dich, mon ablonco,
ablonco tant amat,
ja.s posada l'aubarda
segons m'eu eu²² manat.

Joseph a la Maria.

[Josef]

130 O sancta companyia,
dieu, y què feu vós?
la partida stà presta
y tot stà per vós.

²¹ Segurament cal llegir "llaguiat" ('tardat'), verb arcaic format sobre "llagui", 'destorb que fa retardar una persona'. Tornam a trobar la duplicació innecessària de la "y" en el mot "guiya" del vers 162.

²² Llegiu "m'ho heu". Sembla que aquesta és la letcura més correcta, encara que també podria entendre's "m'evau", equivalent a "m'havau".

Maria

- 135 Ay Josef, lo meu pare,
y verginall spòs!,
posem-nos en la via,
puy axí.u manau vós.

*L'àngell, parlant.**[Angel]*

- 140 Josef sanct, no deys²³ la via
y lo camí comensat,
tu, ensemps a la Maria,
que axí és ordenat.

Josef

- 145 O sposa molt sancta,
de tot lo món repòs
cubriu[-vos] en la manta
perquè fa grans fredós.

Maria

Tot stà bé, mon pare,
perquè Déu és en nós,
crí dau lo vostro mosso
perquè vinga en nós.

*Joseph an el mosso.**[Josef]*

- 150 Johanet, lo meu mosso,
veni de prop de nós,
portau la farramenta²⁴
puy haveu sopar vós.

²³ "Deys" per "deixis". Es tracta d'una forma analògica formada sobre el model de "deis" o "veis".

²⁴ "Ferramenta" té aquí el significat de 'dentadura', com encara avui a Eivissa, segons el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. En un principi significava 'conjunt d'eines de ferro', per extensió i ironia degué passar també a significar les "eines de menjar" per excehència.

Mosso

155 Are us dich, mon ablonco,
d'exò no.us cureu vós,
trancau aquexa coque
y dau-me.l mejor tros.

Cobla

E presta la questanya ²⁵
y jo beuré per dos.

Ara se'n van cantant tots tres.

[Tots tres]

160 Tots prengam nostra via,
tots en lo nom de Déu,
perquè l'àngell nos guiya ²⁶
qui.ns és tremès del cell.
O sancta companyia,
165 l'arcàngel Gabriell.²⁷
En Bellem fesem via
puys és plasent a Déu.

Mosso, en so de mira divina [...].

[Mosso]

Bo seria, blonco caret,
jo cavalcàs.

Josef

170 no satisfà gens, Johanet,
an aquest cas.

²⁵ Del *Diccionari català, valencià, balear* recollim la següent accepció de "castanya": 'botella de ventre ample, generalment petita i de vidre verdós, que es sol emprar per tenir untures i aixarops'. Aquí, com veiem, no té un sentit tan especialitzat.

²⁶ Cf. nota 21.

²⁷ El manuscrit posa els versos 164 i 165 en una única línia, separats però per una doble barra.

Mosso

Doncas tostemps niré a peu.

Josef

Calla, comprar-t'é un rebeu
y soneràs.²⁸

Mosso

175 No faràs pas.

Joseph

Fia de mi, no.t cal duptar.

Mosso

M[on] onclo, no.us cal befatjar.

Josef

Calla, orradàs!²⁹

Mosso

Si.m c[av]alcau jo ja.y niré.

Josef

180 Vina, nebot, que ja.u faré.

²⁸ El manuscrit posa exactament "Calla comprar te un xipeu / un rebeu y soneràs. Al text elegim l'opció que fa més sentit. D'altra banda "xipeu", que significa 'capell', és un gallicisme antic que el *Diccionari català, valencià, balear* només documenta en un text de 1507.

²⁹ Aquesta sembla la lectura del mot: deu esser "oradàs", augmentatiu d'"orat".

Mosso

Tu.m burleràs.

Josef

Mirau criansa, mirau criansa.

Mosso

De vós l'é.pressa, de vós l'é.pressa
en bona fe.³⁰

Maria parlant diu a Josef.

[*Maria*]

185 Bé.m sembla [tan gran]³¹ loch,
mon spòs prengam posada.

Josef

Donchs, Maria coronada,
sia fet lo vostro vot.

Mosso

190 Del gran Déu devalla tot
aquest divinall misteri.

Josef

Donchs, per manco improperi,
cridem lo senyor del loch

³⁰ El manuscrit diu exactament: "De vós lepressa, apresca / de vós lepressa en bona fe".
Reconstruïm la lliçó que ens sembla millor.

³¹ La taca de tinta d'aquest indret és ben espessa i, per això, els mots situats entre claudàtors són només una hipòtesi.

Tots tres en so de Déu eternall.

[*Tots tres*]

Qui.s gordià y senyor?,
responeu per pura amor,
195 veniu a perlar en nós,
e, si us plevia, aculliu-nos.³²

³² No accentuam el pronom enclític, segons la normativa actual. Així i tot, a efectes de rima, hem de tenir en compte que, en la fonètica mallorquina que segueix l'autor, és tònic.

Tres inventarios de la Cartuja de Valldemosa (S. XIX)

JUAN ROSSELLÓ LLITERAS

La erección del monasterio de la Cartuja de Jesús Nazareno de Valldemosa coincide con el comienzo del s. XV; contó desde el primer momento con la bendición de Benedicto XIII y la protección del rey Martín, ambos devotos fervientes de la orden,¹ cuyo devenir histórico en nuestra isla ha sido ya estudiado en más de una ocasión.²

No hace mucho hemos estudiado aspectos concernientes a su patrimonio documental,³ y ahora ofrecemos tres inventarios, que si para la historia del monasterio pueden tener un limitado interés, lo tienen mayor para conocer la trayectoria de su patrimonio artístico.

Por una disposición de las Cortes fechada el 1 de octubre de 1820 quedaban suprimidos los monasterios y conventos donde no residiesen por lo menos doce religiosos profesos;⁴ en su virtud se vieron obligados a cerrar sus puertas los monjes cistercienses de La Real, los cartujos de Valldemosa, los trapenses de S'Arracó, los agustinos de Felanitx, los teatinos de Palma, los franciscanos de Alcudia y Artá y los del convento de Jesús de Palma, los dominicos de Pollença, Inca y Lloret y los mínimos de Sta. María, Muro, Campos y Sineu.

En cada caso se tomó inventario de los muebles y ornamentos de la iglesia que luego fueron entregados a la respectiva parroquia y otros templos necesitados; los de la Cartuja se distribuyeron entre las parroquias de Valldemosa, Deyà, Sta. Cruz, La Vileta, S. Magín (Arrabal de Sta. Catalina) y Orient.

¹ J. ROSSELLÓ LLITERAS, *La Cartuja de Valldemosa. Documentos sobre su dotación*, Estudios Lulianos, 21 (1977) 85-112, 195-220.

² R. PASQUAL, *Miscelánea*, ms., A. LLORENS, *Real Cartuja de Jesús Nazareno de Valldemosa en la isla de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1929, L. RIPOLL, *Sucinta historia de la Cartuja de Valldemosa*, Palma, 1978, Juan RAMIS DE AIREFLOR, Ana M.ª BOUTROUX DE FERRÀ, Antonio ALONSO FERNÁNDEZ, *Historia documental de la Real Cartuja de Valldemossa*, Palma, 1973, V. FURIÓ KOBBS, *Els pintors cartoixos fra. Joaquim Juncosa i fra. Manuel Bayeu*, Palma, 1925, A. ALONSO FERNÁNDEZ, *Patrimonio artístico de Valldemossa*, Mayurqa 5 (1971) 115-131.

³ J. ROSSELLÓ LLITERAS, *Noticario de la Cartuja de Jesús Nazareno*, BSAL, 40 (1984) 243-254, J. ROSSELLÓ i J. A. VIDAL RETTICH, *El Archivo de la Cartuja de Jesús Nazareno de Valldemossa*, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 59-60 (1986-87) 157-221.

⁴ P. XAMENA i F. RIERA, *Història de l'Església a Mallorca*, Mallorca, 1986.

Abolido el sistema constitucional en noviembre de 1823 se restablecieron las cosas al estado que tenían antes del 7 de marzo de 1820.—El 25 de noviembre de 1823 el P. Fernando Rigo Muntaner había solicitado copia del inventario y paradero de las alhajas de su monasterio, y aquel mismo año (el escrito no lleva fecha) el P. Jaime Bonafé, vicario-presidente, suplicaba la devolución de los que “están en poder o en mano eclesiástica por donación o asignación gratuita... de cuadros de varias capillas y otros sueltos ya de la iglesia, ya de sus claustros, ornamentos, vasos sagrados y otras prendas destinadas al culto...”, que al parecer no se devolvieron en su totalidad.⁵

En agosto de 1835 el monasterio quedó definitivamente suprimido a raíz de la exclaustación general de los religiosos de España; el día siguiente se tomó inventario y no se tardó mucho en nombrar custos “para evitar el extravío de los efectos existentes en la iglesia del suprimido convento”.⁶

La totalidad de objetos inventariados fueron entregados por el custos D. Miguel Torres Pbro. al rector de Valldemosa, Miguel Masroig.⁷

En 1845 se abrió nuevamente la iglesia para el culto y el prelado dispuso la devolución de algunos ornamentos que interinamente se hallaban en la parroquia.⁸

Ignoramos qué pasó con los objetos de arte; tal vez suscitaron algún recelo en la autoridad eclesiástica que en 1866 dispuso se tomase un inventario muy detallado, en el que por cierto se incluyó indebidamente un piano propiedad de D. Nicolás Ripoll.⁹

Una colección de cuadros de fr. Joaquín Juncosa (14 de su pincel y uno de su escuela) estuvieron en la Lonja donde se hallaba instalado el Museo Provincial de Pintura y Escultura a cargo de la Academia de Bellas Artes, hasta que a instancias de D. Francisco Vives y con el Permiso del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, se acordó su devolución a la Cartuja el 17 de agosto de 1900.¹⁰

A través del inventario de 1890 pueden observarse las variaciones del patrimonio artístico cartujano.¹¹

⁵ ADM. IV/35/15.

⁶ Id. IV/35/21.

⁷ V. inventario de 1835.

⁸ Oficio de 25 octubre de 1845. Se devolvieron: dos candeleros pequeños, cuatro frontales de diferentes colores, ocho de las diez y seis casullas de diferentes colores, una casulla bordada de oro y un paño idem, dos de los cuatro paños de hombros de seda muy usados, cinco de las once estolas usadas, dos cómodas, una grande y otra pequeña, cuatro de las ocho albas muy usadas, algunos manteles de algodón. ADM. IV/35/26.

⁹ “Pasaré V. a hacer un inventario de todo lo que contiene la iglesia de la Cartuja con especificación, y pieza por pieza... se pondrá el altar mayor, sus imágenes y cuadros, cálices, candeleros y ornamentos, lámparas, sacras, ropas (de) sacristía, etc.” ADM. IV/35/34.

¹⁰ Cfr. Apéndice.—J. RAMIS y otros, op. cit., p. 172 nota 62.

¹¹ En la transcripción de los inventarios conservamos la numeración y grafía de los textos originales.

INVENTARIO DE LA IGLESIA DE LA CARTUJA SUPRIMIDA 1821

Palma 25 de noviembre de 1823.—El P. D. Fernando, monje cartujo ha tomado copia de este inventario y aplicación.—Rubricado.

Inventario de los vasos sagrados, alajas, ornamentos, libros de coro, cuadros y demás pertenecientes al culto de la iglesia nueva del monasterio de la Cartuxa de Jesús Nazareno de la villa de Valldemossa de esta isla de Mallorca.

SACRISTIA.

1. Una cómoda y dentro de ella una custodia de plata con adornos del mismo metal sobredorado.—Un platillo y vinagueras de plata.—Tres cálices de plata.—Un incensario con su barquilla, un aspersorio o hisopo, una campanilla, el globo del Santísimo y el del Sto. crisma, todo de plata.—Una cruz grande de metal con adornos y figuras de plata sobredorada.—Una vera-cruz de plata.

Un caxón de dicha cómoda con 5 amitos.—Una tienda real para exponer el Smo.—Diez albas.—Una capa pluvial de lama de plata.—Doce frontales del facistol donde canta el diácono el evangelio, uno de los cuales es de lama de plata bordado con relieves de oro y piedras engastadas.—Nueve casullas, algunas de ellas de lama, de las cuales hay una de lama de plata bordada con relieves de oro como el sobredicho frontal del evangelisterio.

2. Una arca con nueve casullas de ropa.—Seis albas.—Catorce toallas de cubrir altares.—Diez y seis pedazos de lienzo en cuadro o paramentos de las piscinas de las capillas.—Doce cíngulos, de ellos dos de franja de seda.—Una vestidura de damasco morado para cubierta de sagrario.

3. Una alfombra grande para el presbiterio.—Un retablo de Jesu-Cristo y la Virgen, pequeño, que era el altar portátil del rey D. Martín, fundador de dicha cartuja.

4. Un caxón grande que contiene quince frontales de la mesa del altar principal, de los cuales hay uno de lama de plata con relieves de oro bordado y piedras engastadas; algunos de flores de seda de varios colores con bordaduras de oro y plata; y otros de terciopelo y diferentes especies de telas y colores.

5. Una cómoda y dentro de ella un tálamo de damasco carmesí.—Un tapete de damasco afelpado del mismo color.—Una cortina de tafetán morado para cubrir el retablo o cuadro mayor de la iglesia.—Una colgadura de la tienda portátil donde se expone alguna reliquia.—Dos almohadas de terciopelo carmesí con borlas de seda y sus fundas.

6. Una arquita con seis caxones y dentro veinte y cinco corporales.—Veinte y seis toallas blancas de sobre-altar.—Veinte y dos toallitas para el lavabo y sesenta y seis más chicas.

7. Otra cómoda con seis albas y dos frontales para el facistol del evangelisterio.

8. Otra cómoda con seis casullas.—Diez estolas para diácono que son de varios colores.—Ocho mandiles de diferentes colores.—Cuarenta purificadores.—Veinte toallas de lavamanos.—Dos *pax-tecum* grandes y dos más chicos.

9. Una escaparata grande con tres vidrios y un Niño Jesús.

10. Una mesa pequeña.
11. Dos rinconeras embutidas y dos escaparatas.
12. Un espejo con marco dorado.
13. Un cántaro de cobre y varias vinagueras de vidrio en la piscina preparatoria.
14. Una arca para tener la cera, de que hay existente más de media arroba labrada.
15. Una capilla con su mesa y un retablo de los SS. Reyes.

IGLESIA NUEVA.

16. Un Crucifijo sobre la mesa del altar con su peana, obra del escultor D. Adrián Ferrán.—Seis candeleros de madera plateados y un frontal de madera embutido.

17. Dos ciriales de ébano con adornos de bronce sobredorados.—Seis candeleros de bronce plateados. Seis id. de cobre o latón pequeños y dos de latón chicos.—Dos encaxes de reliquias de madera dorada.—Dos figuras medianas de bulto que son S. Bruno y S. Hugo de pasta de papel.

18. Seis cuadros medianos detrás del sagrario.

19. Dos cuadros pequeños ovalados y dos grandes ambos modernos, colgados en el presbiterio, y diez y siete grandes en las otras paredes de la iglesia, esto es, los quince que representan los misterios de Jesucristo y los dos, otros santos.

20. Una araña grande de cristal de tres órdenes y dos lámparas de hoja de lata.—Dos candeleros grandes de madera plateada para antorchas.—Una alfombra pequeña sobre la tarima del presbiterio. Una silla de manos mayor a la parte izquierda del altar para el celebrante, y un facistol donde se canta el evangelio, ambas piezas embutidas con su dosel adornado y de cosa de dos varas de elevación.—Seis pares de cortinas de tafetán carmesí colgadas en varios portales de la iglesia.—Cinco bancos o escaños con respalda y cuatro sin ella.—El coro o sillería de caoba, cerezo, nogal y ébano afirmada a la pared con 36 asientos y un facistol grande en medio y otra sillería o coro de los legos con 16 asientos, dos altares adornados, cuatro candeleros de latón y 2 cortinas de tafetán carmesí en el portal.

21. Mas otra capilla dentro la sala u oratorio del capítulo con su mesa y retablo de la Virgen Dolorosa.

LIBROS DE CORO.

22. Ocho libros de pergamino para cantar la misa con notas.—Diez de responsorios y antífonas de maytines, en pergamino con notas.—Dos de papel in folio que contiene el salterio para maytines y laudes.—Nueve de id. que son los salmos y antífonas de vísperas y horas.—Siete de himnos en papel.—Un antifonario para las horas canónicas de todo el año in folio mayor sin cubiertas.—Ocho libros para las lecciones de maytines.—Uno de las epístolas y oraciones.—

Otro de los SS. evangelios.—Dos pequeños para los cantores de coro.—Un misal.—Dos id. de ritu romano.

23. Mas cuatro libros in folio mayor manuscritos en pergamino que contiene varios libros del antiguo y nuevo testamento y homilias de Stos. Padres.—Tres misales manuscritos en pergamino.—Un libro de id. de oraciones para las horas en las festividades de santos, manuscrito.—Tres libros de id. de antífonas y responsorios.—Varios legajos sueltos de leccionarios, diurnos, breviarios y misales cartujanos impresos sin encuadernar.—Otros id. de rituales y estatutos del Orden Cartujano también sin encuadernar.—Un misal nuevo y tres viejos.—Y un libro de sermones de S. Bernardo en pergamino manuscrito.

IGLESIA ANTIGUA.

24. El altar con su mesa y un crucifijo.—Una silla para el celebrante y un facistol para cantar el evangelio.—Una lámpara de madera plateada.—Una sillería o coro de los monges con 24 sillas y la del coro de los legos con doce, todas de roble antiguo.—Sobre la división de estos coros un crucifijo con su docel.—Dos altares con su retablo y un frontal.

SACRISTIA.

25. Un Caxón grande afirmado a la pared, y dentro de sus armarios un adorno de tienda que consiste en 4 cortinas moradas usadas; otro de terciopelo carmesí viejo.—Un adorno de docel de crucifijo de tafetán carmesí viejo.—Dos orlas de frontal de ropa floreada viejo.—Una capa, mitra y estola de la figura de S. Hugo.—Y un misterio de pesebre de bulto.

26. En el claustro nuevo ocho capillas con mesa y retablo, y en el antiguo cinco con lo mismo.

27. En un cuarto de la hospedería, otra capilla con lo mismo y en la celda prioral otra.

28. En el cuarto de la casa contigua al monasterio llamada *Infern*, una capilla de la Bta. Catalina Tomás y Ntra. Sra. del Rosario.

29. En el terreno llamado *el Bosquet*, frente del molino de viento, un oratorio de la Bta. Catalina Tomás con la mesa y figura de hieso cal y canto.

SON BIBILONI.

30. Un oratorio de S. Bruno con su retablo, mesa, frontal, crucifijo y 4 candeleros de latón.—Un misal con su pie.—Un confesonario.—Un banco.—Dos cuadros pequeños y varias estampas.

31. En la sacristía, una cómoda con su caliz cuatro casullas de varios colores, una alba, dos corporales y cuatro bolsas, un lavamanos y un crucifijo.

32. Dos campanas en el campanario nuevo.

NOTA.

33. Lo contenido en los números 1, 2 y 3 de este inventario queda encerrado en un cuarto inmediato a la celda contigua a la sacristía, y los libros de coro se hallan a saber, los comprendidos baxo el núm. 22 dentro la capilla de la sacristía y los del núm. 23 en dos armarios del archivo.

Este es el inventario que han formado los infrascritos comisionados en virtud de su respectivo nombramiento y con arreglo a la Real Orden de veinte y nueve de octubre y de lo dispuesto en la instrucción provisional de cuatro de noviembre anteriores comunicadas a los señores intendentes y comisionados de la Junta del Crédito Público y lo firmamos en el monasterio de la misma Cartuja suprimida a los siete días del mes de diciembre de mil ochocientos veinte. = Lorenzo Barceló, comisionado por el Ordinario. = Miguel Ignacio Perrelló, comisionado por los señores del Crédito Público. = Rubricado. = Juan Esterás, asistente de alcalde, comisionado por el Sr. Intendente.

Palma 7 de junio de 1821. = En virtud de las facultades que me concede la ley de 25 de octubre último de las prendas y efectos que pertenecían a la suprimida Cartuxa de Jesús Nazareno, destino las siguientes para el uso y servicio de la parroquia de Valldemosa.

Cinco amitos, una tienda real, cuatro albas, una capa pluvial de lama de plata, cuatro frontales de facistol, tres casullas finas, tres idem de ropa, cinco toallas de cubrir altar, ocho pedazos de lienzo, tres çingulos, una vestidura de damasco morado para cubrir el sagrario, cinco frontales de mesa de altar, una colgadura de la tienda donde se expone alguna reliquia, una almohada de terciopelo, ocho corporales, ocho toallas blancas de sobre altar, ocho toallitas para lavabo, veinte toallitas, una alba, una casulla, tres estolas para diácono, dos mandiles, dies purificadores, siete toallas de lavamanos, un *pax tecum*, un tálamo de damasco carmesí, tres alfombras, una arca con todos los antedichos ornamentos, seis candeleros de madera plateados, seis candeleros de bronce plateados, seis idem de cobre pequeños, dos idem de latón chicos, dos encajes de reliquias de madera dorada, dos figuras medianas de bulto S. Bruno y S. Hugo, dos candeleros grandes de madera plateados para antorchas, siete pares de cortinas de tafetán carmesí, cuatro candeleros de latón, un adorno de tienda en cuatro cortinas moradas usadas, otro de terciopelo carmesí viejo, dos orlas de frontal de ropa floreada vieja, la capilla de Santo Cristo, una Con(ce)p(cio)n, una capilla de S. Sebastián, cinco bancos, una lámpara. = Juan Muntaner y García, vicario general gobernador.

Igualmente aplicó para el servicio de la sufragánea de Deyà los efectos siguientes que también pertenecían al citado suprimido monasterio: Una casulla fina, una casulla de ropa, dos albas, una toalla de cubrir altares, dos çingulos, una almohada de terciopelo, tres corporales, dos toallas blancas de sobre altar, dos toallitas para lavabo, ocho toallitas, una alba, una casulla, una estola para diácono, un mandil, seis purificadores, dos toallas de lavamanos, un *pax-tecum*, un frontal de facistol. = Muntaner vicario general gobernador. = Rubricado.

Hoy 7 de junio de 1821 he recibido para mi iglesia parroquial de Valldemuzza y para mi sufragánea de Deyà las prendas y efectos antecedentes de mano del Muy Iltre. Sr. D. Juan Muntaner y García, vicario general gobernador, quien a tenor de lo dispuesto por la ley de 25 de octubre último sobre regula-

res ha tenido la bondad de distinarlas para el uso de dichas iglesias. = Miguel Marroig rector de Valldemosa.

Palma 10 de junio de 1821. = En virtud de las facultades que nos concede la citada ley de 25 de octubre del año próximo pasado aplicamos para el uso y servicio de la sobredicha iglesia de Deyá el cuadro o altar de S. Juan Bautista y el del Salvador en la Agonía que pertenecían a la expresada iglesia del extinguido monasterio de la Cartuxa. = Muntaner, vicario general gobernador. Rubricado.

Palma 7 de junio de 1821. = En virtud de las facultades que me concede la ley de 25 de octubre último sobre regulares de las prendas y efectos que pertenecían a la suprimida Cartuxa de Jesús Nazareno de Valldemosa, destino las siguientes para el uso y servicio de la parroquial de Sta. Cruz de esta ciudad: Cinco albas, seis frontales de facistol y con ellos el de lama de plata con relieves, tres casullas, comprendidas la de lama de plata con relieve, tres casullas de ropa, seis toallas de cubrir altares, ocho pedazos de lienzo en cuadro o paramentos de piscina, tres cíngulos comprendido uno de franca (franja) de seda, una alfombra grande, diez frontales de mesa de altar, comprendido el de lama de plata con relieves de oro, un tapete de damasco aselpado (sic) una cortina de tafetán morado, ocho corporales, nueve toallas blancas de sobre altar, ocho toallitas para lavabo, veinte toallitas pequeñas, dos albas, un frontal para el facistol del evangelio, una casulla, quatro estolas para diácono, tres mandiles, doze purificadores, siete toallas de lavamanos, un *pax-tecum*, dos ciriales de ébano, una capa, mitra y estola de la figura de Hugo, una cómoda con varias garritas (jarritas?) grandes y pequeñas y embutido blanco, un espejo grande con su marco dorado. = Juan Muntaner y Garcia, vicario general gobernador.

Igualmente aplico para el uso y servicio de la sufragánea de la Vileta las siguientes: una casulla fina, una casulla de ropa, dos albas, una toalla de cubrir altares, dos cíngulos, tres corporales, tres toallas blancas de sobre altar, dos toallas para el lavabo, ocho toallitas, dos albas, una casulla, una estola para diácono, un mandil, seis purificadores, dos toallas de lavamanos, un frontal de facistol, un *pax-tecum*. = Muntaner, vicario general gobernador. = Rubricado.

Igualmente aplico para el uso de la sufragánea de S. Magín del arrabal de Sta. Catalina las siguientes: una casulla fina, una casulla de ropa, una alba, una toalla de cubrir altares, dos cíngulos, tres corporales, tres toallas blancas de sobre altar, dos toallitas para lavabo, ocho toallitas, una casulla, una estola para diácono, un mandil, seis purificadores, dos toallas de lavamanos, un frontal de facistol. = Muntaner, vicario general. = Rubricado.

Hoy 7 de junio de 1821 he recibido para mi iglesia parroquial de Santa Cruz y para mis sufragáneas de San Magín y la Vileta las prendas y efectos antecedentes de mano del Muy Ilre. Sr. D. Juan Muntaner y Garcia vicario general gobernador quien a tenor de lo dispuesto por la ley de 25 de octubre último sobre regulares ha tenido la bondad de destinarlas para el uso de dichas iglesias. = Lorenzo Barceló. = Rubricado.

Relación de lo que recibí del extinguido monasterio de la Cartuxa de Mallorca por mano del Sr. cura de Sta. Cruz: Cuatro albas comunes, tres casullas una que no puede servir ni remendarse, cuatro toallas de cubrir altares (pero tres de ellas son de aquellos altaricos que tenían dentro las celdas, que no pueden servir para decir misa por demasiado pequeñas), 2 cíngulos de hilo, 3 cor-

porales (fue equivocación, son amitos de lienzo común), 10 toallas de lavabo, 1 estola para diácono, 1 mandil roto, 2 toallas de lavamanos (fue equivocación, son dos *Agnus Dei* que decían los cartujos) y uno de ellos muy viejo, 6 purificadores, 1 frontal de facistol, 1 *pax-tecum* de madera. = [Miguel] Ferrer presbítero y vicario. =” Rubricado.

Palma 5 de agosto de 1821. = En virtud de las facultades sobredichas aplicamos al uso y servicio de la iglesia sufragánea del lugar de Orient una custodia de plata con adornos del mismo metal sobredorado que pertenecía a la iglesia del extinguido monasterio de la Cartuxa. = Juan Muntaner, vicario general gobernador. = Rubricado.

Recibí dicha custodia, Orient 14 octubre de 1821. = Miguel Gayà, presbítero y vicario en Orient.

ADM. IV/35/12.

INVENTARIO 1835

Inventario de los muebles y alajas de la iglesia y sacristía del monasterio suprimido de la Cartuja de Mallorca recibido por D. Miguel Torres Pbro. custos de la misma nombrado por el Muy Ilre. Sr. gobernador de esta diócesis con intervención de D. Lorenzo Pons Pbro. monge de dicha cartuja al tenor de la dispuesto por las autoridades de esta isla.

IGLESIA.

Primeramente la sillería del coro de los monges con 36 asientos y la de los legos con 16.—Más dos lámparas de hoja de lata y otras dentro la sala capitular. Un facistol o lectorio de madera. Una araña de cristal de tres órdenes de luces. Quince cuadros al olio de los 15 misterios, del pincel de Fr. Juncosa y en los intercolumnios. Cuatro cuadros también grandes, modernos. Dos pequeños ovalados al lado del cuadro del altar mayor. Tres bancos con respaldo y cuatro sin él. Un crucifijo sobre el altar mayor. Dos candeleros de madera grandes plateados. Seis candeleros de estaño y seis de bronce.

En dicha sala capitular ocho cuadros colgados, un altar y capilla del Sto. Christo, una lámpara de hoja de lata y 43 libros de coro in folio mayor.

SACRISTIA.

En una alacena ancha y baja, diez frontales de altar, uno de ellos de lama de plata con relieve. Un incensario de latón con su barquilla. Dos cugullas de estameña fina usadas. Cuatro instrumentos de dar paz. Dos candeleros de latón. Unas vinageras y platillo de peltre y cuatro de vidrio. Una silla aforrada de terciopelo verde. Una capa pluvial de lama de plata. Diez y siete casullas de varios colores y una bordada de plata en relieve, todas con sus estolas y manípulos. Seis mantiles y seis estolas diaconiles. Doce cingulos de algodón y uno

de seda blancos. Diez y ocho purificadores. Dos bolsas de corporales y seis cubrecaliz. Una tienda de esponer el Smo. Onze albas, Una custodia de plata dorada. Un caliz con la copa de plata dorada. Dos copones de plata, el uno para la reserva y el otro para los santos óleos. Treze corporales y diez hijuelas. Seis candeleros de madera plateados y dos de latón. Ocho toallas de cubrir altar y nueve amitos. Cuatro mecheros de hoja de lata. Dos toallas de manos. Un palió de damasco carmesí con sus palos. Dos ciriales de ébano. Un encage de varias reliquias. Una capilla de los Reyes con su altar y crucifijo. Un espejo con marco dorado. Unos corporales bordados por la Beata Mallorquina con marco embutido. Doce cuadros al olio de varios santos. Otro de plancha de latón sobredorado con dos efigies. Tres cómodas de madera con sus caxones. Finalmente una arquita con seis cajones von varios ornamentos usados.

Estos y no otros son los muebles que se han encontrado en dicha iglesia los que se han quedado bajo la custodia e inspección de D. Miguel Torres Pbro. custos de la misma. Valldemossa 16 de agosto de 1835. = Lorenzo Pons Pbro. = Rubricado. = Miguel Torres Pbro.

El infrascrito D. Miguel Marroig Pbro. y rector de la iglesia parroquial de esta villa he recibido en dos distintas veces del custos D. Miguel Torres todos los muebles, alajas y ornamentos que quedan continuados en el presente inventario a excepción de dos bancos respaldados, los que se entregaron a Andrés Muntaner por orden del Sr. Comisionado Principal de Amortización de estas islas cuya entrega e inclusión de las llaves de dicha iglesia se me ha hecho por orden verbal del Muy Iltre. Sr. Vicario General Gobernador de esta diócesis. Y para que conste firmo el presente en Valldemosa 23 enero de 1836. = Miguel Masroig rector. = Rubricado.

ADM. IV/35/20.

INVENTARIO 1890

INVENTARIO DE TODOS LOS MUEBLES, ROPAS, ALHAJAS Y ADORNOS QUE CONTIENE LA IGLESIA DE LA CARTUJA DESTINADOS AL CULTO DE LA MISMA, FORMADO POR EL INFRASCrito CUSTOS D. FRANCISCO VIVES.

1. En el altar mayor: la mesa con un precioso frontal de caoba embutido; sobre la mesa unas sacras con marco dorado; seis candeleros de cobre plateados recientemente de unos dos palmos y medio de alto; dos idem de latón de palmo y cuarto; un precioso crucifijo de madera, con mucho mérito, cuya cruz y peana tiene unos ocho palmos y cuarto de alto; un tapete de indiana de tela de algodón.

2. En el cuadro del altar mayor: un pequeño sagrario para la reserva; el nincho principal está ocupado por una estatua de la Sma. Virgen sentada al pie de la cruz con su divino Hijo difunto en brazos, ambas estatuas de tamaño natural; hay además tres ángeles y algunos instrumentos de la crucifixión todo de mucho mérito y muy bien conservado; cúbrese el nincho por medio de

una cortina estropeada pintada al óleo y que representa el mismo grupo; hay además cuatro alanderas nuevas de hierro doradas y blanqueadas, cuatro idem de metal doradas más pequeñas y otras cuatro de hoja de lata ya muy usadas, todas ellas para iluminar el nincho; al lado de la epístola y sobre pedestral la figura de S. Bruno tamaño natural teniendo en sus brazos un crucifijo, a la parte inferior una mitra y luego un angel teniendo en sus manos el báculo de obispo; al lado del evangelio la figura de S. Juan Bautista con su corderillo; dicha figura también de tamaño natural; una y otra de dichas figuras tienen delante para ser iluminadas unas alanderas nuevas de hierro doradas y blanqueadas para dos luces cada una. Una estatua de la Bta. Catalina Tomás de tamaño natural ocupa el nincho del remate del cuadro con un angel que tiene algunos instrumentos de mortificación y con dos alanderas de madera.

3. Al lado de la epístola hay una grande silla para el celebrante de caoba embutida con una almoadada de terciopelo carmesí y un adorno en forma de pabellón con puntas redondas y borlas también de terciopelo carmesí. En la credencia en forma de portal hay cuatro atriles, un misal romano, una campanilla grande y otra pequeña; cúbrese esta credencia por medio de dos cortinas de tela de algodón encarnada, iguales a las que adornan el portal de la sacristía.

4. Al lado del evangelio hay un grande facistol de caoba embutido con una pintura del Salvador al óleo en el centro; otra preciosa pieza de caoba embutida que servía de directorio para las misas votivas de *ritu* cartusiano. Hay además en las columnas del presbiterio dos burletos con marco dorados, uno del inmortal Pio IX y el otro del Exmo. e Ilmo. Sr. D. Mateo Jaume.

5. Los portales laterales del cuadro del altar mayor que facilitan la entrada a las piezas posteriores se hallan cubiertos por medio de cortinas encarnadas de tela de algodón. En una de dichas piezas hay un estante o armario de madera que contiene treinta y dos libros de coro de rezo cartusiano y tres misales del mismo ritu; en esta misma pieza hay una librería de pino pintada que contiene algunos libros de procedencia cartusiana. En otra de dichas piezas y sobre una nube se halla sentado un Niño Jesús de unos cinco palmos de alto. En otra pieza contigua a ésta hay dos candelabros de siete mechones cada uno, dorados y blanqueados de unos trece palmos de altura; seis candeleros también dorados y blanqueados de unos cinco palmos de alto; otros seis id. id. de unos cuatro palmos de alto; dos ciriales de leña con sus correspondientes pies también dorados y blanqueados, de altura unos nueve palmos; dos idrias para ramos de flores, un facistol de nogal de unos siete palmos y medio de alto; cuatro candeleros de latón de un palmo de alto.

6. Un púlpito, su escalera es de pino amovible.

7. Frente al altar mayor y desde el centro de la cúpula pende una lámpara de hoja de lata.

8. En el crucero hay doce bancos de habeto sin respaldo en buen estado; otro idem también de habeto con respaldo y dos de encina antiguos con respaldo.

9. En el coro de los monjes hay la sillería con treinta y seis asientos; en el centro del coro hay un grande facistol o lectorio de caoba:

10. En el coro de los legos hay la sillería con diez y seis asientos; dos bancos de habeto grandes con respaldo nuevos; hay además en dicho coro dos altares con dos pinturas al óleo, una de S. Antelmo, la otra de S. Hugo, obispos

cartujos; las mesas de estos altares están cubiertas con un tapete de percal de indiana nuevo; dentro de ambas mesas hay cuatro jarros antiguos muy preciosos pero renovados con otros cuatro ramos de flores artificiales; hay además dos ramos grandes de flores también artificiales y catorce idem de pequeños; dentro de las mismas mesas hay también catorce guirnaldas de flores artificiales para adorno de las columnas del altar mayor en el día de la fiesta de los Dolores de María SSma. En la división de los dos coros y encima del portal por donde se comunican hay una pintura al óleo de la Virgen de los Dolores y otra del Ecce-Homo con un marco dorado.

11. En la división de los dos coros y encima del portal por donde se comunican hay una pintura al óleo de la Virgen de los Dolores y otra del Ecce-Homo con un marco dorado.

12. Tres grandes cortinas penden de las dos ventanas y claraboyas de la iglesia de indiana adamascada color carmesí, otras dos cortinas de percal en buen estado penden en los portales laterales que dan uno al corredor y otro al campo.

13. En la sala capitular hay una antigua capilla a la que faltan algunas pinturas desde remotos tiempos; el nincho de la misma está ocupado por un crucifijo de tamaño natural; en la mesa hay un frontal de escayola de mucho mérito. En la misma sala capitular hay un armario o depósito que contiene dos grandes jarros de barro con flores artificiales, el Nombre de Jesús y María, también de flores artificiales; otros dos jarros pequeños con id. Dentro de la misma sala capitular a la derecha un confesionario nuevo. En la misma sala hay 25 cuadros pequeños de la vida de S. Bruno; dos id. algo más grandes, uno del Sto. Cristo y otro con la figura de S. Bruno, unos y otros grabados con su marco figurado en papel de color. Uno idem grande del Salvador pintado sobre tela con marco dorado en buen estado; dos idem grandes, uno de la Purísima Concepción y otro del Rosario con marco negro muy estropeados. Dos id. más pequeños, uno de un evangelista y otro de un obispo con marco dorado en buen estado. Dos id. del mismo tamaño, uno de Sto. Tomás de Aquino y el otro de un santo obispo sin marco alguno. Otro id. de un monje lego con marco negro.

14. En la sacristía existe una antigua capilla, cuyo lugar preferente lo ocupa una antigua pero buena pintura de S. Sebastián mártir y en el remate hay otra moderna de S. Nicolás de Bari; ambas al óleo; sobre la mesa del altar mayor hay un crucifijo de tres palmos y medio de alto, dos candeleros de madera muy usados y un tapete de indiana; ante dicha capilla pende una pequeña lámpara de latón.

15. Adornan las paredes de la sacristía una grande pintura al óleo de la Virgen del Rosario, otra idem antigua de la Adoración de los Santos Reyes en Belén y otra de S. Bruno. Seis cuadros con marco de caoba y cristal con grabados que representan pasajes del antiguo testamento y otro idem con idem de la Inmaculada Concepción. Estos siete cuadros fueron de D. Nicolás Ripoll. Hay además un Agnus dentro un vidrio y marco de leña pintado; otro cuadro redondo con una pintura de Almas al óleo sobre lata con marco de leña de olivo en buen estado. Dos cuadros nuevos sin vidrio con marco dorados, uno el compendio de indulgencias concedidas a la Virgen de los Dolores, o sea a la cofradía de la misma recientemente instalada en la iglesia de Cartuja y agregada a la de Roma según el rescripto que contiene el otro cuadro.

16. Muebles en la sacristía: cuatro bancos de pino viejos sin respaldo; cuatro cómodas antiguas, una de chicarandana, otra de nogal y otras dos forradas de chapas de olivo, todas de buen uso. Sobre las cómodas existen tres escaparatadas antiguas con cristales que contienen pequeñas estatuas, la una de S. José, otra de S. Luis Gonzaga y la otra de Sta. Teresa de Jesús. Estas tres escaparatadas y una de las cómodas forrada fue de D. Nicolás Ripoll.

17. Un relicario de madera antiguo que contiene varias reliquias de santos; otro de idem idem con idem y además contiene un clavo idéntico a los de la crucifixión del Señor; de este clavo se tiene la auténtica fechada en Jerusalem a 22 abril de 1855.

18. Sobre las cómodas existe un crucifijo de madera de unos cuatro palmos y medio de alto, otro id. pequeño de latón y una Purísima de unos cuatro palmos de altura.

19. Alhajas: un caliz de plata, otro caliz con su patena y copa de plata recientemente dorados, el pie y puño es de cobre plateado; media naranja de plata dorada; una pequeñita cruz de plata, un círculo de plata roto que pertenece a un viril; dos paces de plancha de cobre dorada, la una con el Corazón de Jesús y la otra con el de Maria, éstos de plata. Un copón de plata de mucho gusto, regalo del Sr. Conde de Sant Simón, cuya propiedad se reserva. Un hisopo de latón, un incensario con su barquilla de metal blanco, dos palmatorias de metal blanco una y la otra de porcelana; una bandeja alpaca.

20. Dos casullas con todos sus adherentes de damasco, floreadas en estado regular.

21. Dos id. de damasco encarnado, una en buen estado y la otra muy usada.

22. Otra id. de lama morada en buen estado.

23. Otra id. de damasco verde muy usada.

24. Otra id. de seda negra, muy usada.

25. Algunas de estas casullas últimas tienen sus estolas, manípulos y cubrecálices de distinta tela de las casullas aunque del mismo color; la morada, la verde y la negra no tienen bolsa para los corporales, pero hay dos bolsas de varios colores que pueden servir para todos los colores. Dos bonetes, uno nuevo y otro usado.

26. Una casulla de seda floreada con todos sus adherentes, bien conservada en la que predominan el color blanco y un cíngulo de faja de lana, encarnado que fue de D. Nicolás Ripoll.

27. Dos albas nuevas, una con bajos de tul y la otra con bajos de filorgia; otra id. de buen estado con bajos; otra id. de cambray muy usada; tres idem de tela ordinaria, una de estas últimas fue de D. Nicolás Ripoll. Todas estas albas tienen sus respectivos amitos. Tres amitos nuevos con su cruz bordada en buen gusto.

28. Corporales, siete de buen uso.

29. Veinte y cuatro purificadores y otros tantos lavabos.

30. Tres cíngulos de cordón y otro de faja, todos de algodón y muy usados. Un roquete para sacerdote.

31. Sabanillas de altar: diez con blonda buenas, cuatro con encaje ordinarias, diez sin adorno, ordinarias, dos y las demás algo más usadas.

32. Cuatro toallas de cáñamo y tres de algodón muy usadas para enjugar manos. Dos velos buenos para la Dolorosa.

33. Dos trozos de tela de seda muy usados y uno de algodón nuevo para cubrir las efigies de Jesucristo en tiempo de la pasión.

34. Una alfombra de fieltro en buen estado y otras dos de lana muy usadas.

35. Una sotana para sacristán mayor con su correspondiente roquete. Tres sotanas para monacillos con sus correspondientes roquetes.

36. Unas grandes sacras con cristal y marco dorado, nuevas. Otras sacras con id. de doradillo en buen estado.

37. Un cepillo de Almas, otro cepillo de la Virgen de los Dolores sobre un platillo de metal blanco.

38. Cuatro platos, uno de cristal, dos de barro y otro de estaño, con cuatro pares de vinageras; una cuba pequeña para hacer depósito de vino para celebrar.

39. Una escalera de pino muy usada para componer los cirios del altar mayor; otra id. de habeto para id. algo más alta; y otras tres escalas, una nueva de unos cuarenta y dos palmos de alto, las otras dos ya muy usadas y mucho más pequeñas.

40. En el campanario una campana, cuyo peso es de tres quintales y medio para tocar las misas.

41. Veinte y ocho tomos del Boletín Oficial Eclesiástico de esta diócesis encuadernados en pasta, veinte y un volumen.

42. Un espejo en la sacristía; un reloj; seis sillas grandes; siete de pequeñas y cuatro más grandes de piel antiguas en buen uso. Una almoadá de seda carmesí. Dos comulgatorios. Una plagueta para las misas de *Requiem*. Una novena de la Purísima Concepción, un septenario de la Virgen de los Dolores, la devoción del día diez y nueve de S. José, los domingos de S. Luis Gonzaga y un libro en italiano que explica las indulgencias de la cofradía de la Virgen de los Dolores.

43. Un ejemplar en rústica del *Memoriale rituum* de Benedicto XIII para las parroquias menores, y un Ritual Romano encuadernado.

44. La auténtica del clavo idéntico a los de la crucifixión del Señor que se conserva en un relicario en la sacristía, cuya auténtica fue fechada en Jerusalem a 22 de abril de 1855.

45. Una araña con veinte y dos mechones, obsequio de la familia de D. Antonio Moragues y Mata, reservándose la propiedad.

Valldemosa 20 octubre de 1890. = Francisco Vives presbítero, custos. = Rubricado.

ADM. IV/35/50.

APÉNDICE

Palma de Mallorca, 17 agosto 1900.

La Academia Provincial de Bellas Artes devuelve quince cuadros de fr. Juncosa al custos de la Cartuja.

En la ciudad de Palma de Mallorca, capital de la provincia de las Baleares, día diez y siete de agosto del año mil novecientos, a las once de la mañana en el edificio La Lonja en el que se halla instalado el Museo Provincial de Pintura y Escultura a cargo de la Academia Provincial de Bellas Artes, reunidos el Sr. presidente accidental de dicha academia como académico más antiguo D. Guillermo Torres y Gáfaro (sic), el secretario general de dicha academia D. Juan O'Neill y Rosñiol, el conservador de dicho museo, académico de número de la misma y profesor, director de las escuelas especiales de dibujo, D. Ricardo Ackerman y Riera y el Sr. D. Francisco Vives Pbro. rector de la iglesia de la Cartuja de Valldemosa, para dar cumplimiento a lo comunicado por el Exmo. Sr. Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, referente a la entrega por parte de la Academia y museo y recepción por parte del expresado Sr. rector de los cuadros procedentes de la referida iglesia, depositados en dicho museo, obra del pintor fra. Joaquín Juncosa, como más adelante se especifican o sean 14 de dicho autor y uno de su escuela.

Se acordó dar lectura a la memorada comunicación recibida por triplicado, una al Sr. presidente (director) de la Academia Provincial de Bellas Artes de Palma de Mallorca, otra al conservador de dicho museo, y otra al antedicho Sr. rector de la expresada iglesia de la Cartuja. La cual comunicación textualmente dice: "Sello en blanco. = Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. = El Exmo. Sr. ministro de Instrucción Pública y de Bellas Artes me dice en Real Orden de esta fecha lo siguiente. = Ilmo. Sr.: Vista la instancia de D. Francisco Vives, rector de la iglesia de la Cartuja de Valldemosa en que solicita la devolución de unos cuadros de Juncosa que existen en el Museo Provincial de Baleares con el objeto de colocarlos en los muros de aquella iglesia donde se encontraban hasta que en 1839 * fueron suprimidas las órdenes religiosas, y teniendo en cuenta los informes favorables emitidos por la Comisión Provincial de la isla, por la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando y por la sección correspondiente de este ministerio, S. M. el Rey (qu. D. g.) y en su nombre la Reina Regente del reino se ha servido acceder a lo solicitado y ordenar que por el citado museo se haga entrega al rector de la Cartuja de Valldemosa, de los cuadros que reclama, previas las formalidades y resguardos que deben exigirse". Lo que traslado a V. S. para su conocimiento y demás efectos. Dios guarde a V. Sría. muchos años. = Madrid 30 de julio de 1900. = El subsecretario. = P. O. Juan Melgar. = Hay una rúbrica. = Sr. Director de la Academia Provincial de Bellas Artes de Palma de Mallorca.

Relación de los cuadros de fr. Joaquín Junjosa (sic) que procedentes de la Cartuja de Valldemosa existían en el Museo Provincial de Pintura de esta capi-

* En realidad se suprimieron en 1835; la fecha que refiere el documento tal vez coincide con la creación del museo.

tal, entregados al rector de dicha iglesia D. Francisco Vives en virtud de R. O. de 30 de julio del corriente año.

1. La Virgen Maria presentando al Niño Jesús en el templo, alto 1'87, ancho 2'07.
2. La disputa entre los doctores, alto 1'87, ancho 2'07.
3. Jesucristo orando en el huerto, alto 1'87, ancho 2'07.
4. Jesucristo en la columna, alto 1'87, ancho 3'25.
5. La coronación de espinas, alto 1'87, ancho 2'09.
6. Jesucristo en el camino del Calvario, alto 1'87, ancho 1'55.
7. La Transfiguración, alto 1'87, ancho 3'00.
8. Las Marias en el sepulcro, alto 1'87, ancho 2'66.
9. Jesucristo bajando al limbo, alto 1'87, ancho 1'55.
10. La bajada del Espíritu Santo, alto 1'87, ancho 2'07.
11. La Asunción de la Virgen, alto 1'87, ancho 2'07.
12. La Coronación de la Virgen, alto 1'87, ancho 2'07.
13. La Cena, alto 3'22, ancho 3'10.
14. San Bruno contemplando un esqueleto, alto 1'67, ancho 2'27.
15. San Bruno en oración (Escuela Junjosa (sic), alto 2'20, ancho 1'80.

Palma 17 agosto 1900. = El conservador. = Ricardo Anckerman.

Después de esto y cumplimentando en todas sus partes la referida comunicación y R. O. de 30 de julio de 1900 llevadas de este modo las formalidades y resguardos que debían exigirse, se extendió este documento triplicado también, uno para el archivo de la Academia de Bellas Artes, otro para el Sr. conservador del referido museo y otro para el Sr. rector de la memorada iglesia de la Cartuja de Valldemosa.

Dándose con esto por unos, entregados dichos cuadros, y por otro recibidos; cumplida la expresada Real Orden y llevadas las formalidades y resguardos que debían exigirse, como en ella se previene. = Palma de Mallorca diez y siete de agosto de mil novecientos. = El presidente accidental de la Academia de Bellas Artes. = Guillermo Torres. = Rubricado. = El conservador del Museo Provincial de Pintura y Escultura Ricardo Anckerman. = Rubricado. = El rector de la iglesia de la Cartuja de Valldemosa. = Francisco Vives, rector. = Rubricado. = El secretario general de la Academia de Bellas Artes. = Juan O'Neill. = Rubricado. = Hay el sello de la Academia.

ADM. IV/35/51.

Mallorca y el comercio con América, 1730-1830. Por una recapitulación general*

CARLES MANERA

Las relaciones entre el continente americano y la sociedad mallorquina no han sido tratadas, hasta el momento, sino de forma muy parcial. Los estudios sobre la presencia insular en América se han reducido casi exclusivamente a glosar la labor religiosa de los frailes isleños quienes, movidos por sus deseos evangelizadores —bien vistos, por otra parte, por la monarquía borbónica—, emigran a tierras extrañas para desarrollar su obra redentora. Nada o poco se ha dicho sobre las relaciones mercantiles con las colonias, la tipología de vínculos que generaron, los hombres que contribuyeron a su fomento desde principios del Setecientos, o el impacto económico que ello tuvo —si así fue— en la formación social mallorquina. La explicación a este olvido radica en la construcción de otro mito histórico, tan cuestionable como el anterior, que establecía que catalanes, valencianos y mallorquines no pudieron traficar con índias hasta los Decretos de 1765 y 1778.¹ Por consiguiente, se ha pretendido certificar

* Texto revisado de la ponencia que presenté en el curso "Comercio americano y desarrollo regional en la España del siglo XVIII", impartido en la *Universidad Internacional Menéndez Pelayo* (Sevilla, octubre de 1987). En este trabajo se actualizan los principales resultados de las investigaciones sobre el tema, que he desarrollado con mayor amplitud en mi libro *Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800* (Palma de Mallorca 1988). Se incorporan, además, otros materiales archivísticos inéditos y algunos de los argumentos expuestos en la comunicación "La presencia mallorquina en América en el siglo XVIII: comerciantes y religiosos. Por un nuevo planteamiento sobre su significación histórica", escrita conjuntamente con Gonçal López Nadal, y leída en el *VII Congreso de Historiadores Latinoamericanistas Europeos* (Szeged, Hungría, septiembre de 1987). El marco cronológico que he fijado es orientativo.

¹ La literatura al respecto es prolija, pero sólo cabe citar a sus más acendrados defensores. Según A. Rovira i Virgili, "*Catalunya, sense la unió a Castella iniciada pels Reis Catòlics, hauria participat directament, ben segur, en les grans descobertes del segle XV, hauria conservat i accentuat el seu caràcter de nació marítima*", *Història Nacional de Catalunya* (Barcelona 1934), IV, pp. 146-147; mientras para P. Voltes Bou, el año 1778 "*fou quan la bandera de la matrícula catalana onejà per primera vegada en els ports d'Amèrica que fins aleshores no havien pogut contemplar-la... immediatament, s'alçaren gran nombre de fàbriques en el territori català, totes elles treballant per a Amèrica*", *Catalunya i la llibertat de comerç amb Amèrica* (Barcelona 1964), p. 14. Más recientes, pero en la misma línea interpretativa, son las contribuciones de M. Aureli Vila, para quien la Corona impidió la intervención catalana en América hasta los años finales del siglo XVIII; y F. Sandiunen-

que sus contactos con el mundo ultramarino, lejos de llevar toda la carga especulativa que suponen las transacciones comerciales —y su aportación a la sobre-explotación de la fuerza de trabajo indígena—, se ceñían a una labor meramente educativa, “evangelizadora”, sin ningún interés económico; estricta-

ge i Turull quien, en un intento de unificar “mediterraneidad” y americanismo, llega a afirmar que la exclusión catalana no pudo aportar a indias el “*sentit mediterrani de les coses*” —sin que se nos llegue a explicar qué quiere decir esto—, sugiriendo que ello ha influido en las condiciones económicas, sociales y culturales de los países latinoamericanos. Sandiumenge parece insinuar que el subdesarrollo actual de Latinoamérica puede tener sus causas más remotas en la falta de hombres mediterráneos en el descubrimiento, lo cual no deja de ser una simpleza más de las muchas que suelen plantearse cuando se trata de determinados temas. Véase, respectivamente, “La intervención catalana a América. Segles XVI, XVII i XVIII” y “Mediterrània, ‘assignatura pendent’ a les Amèriques”, ambos trabajos resumidos en las actas de las *Primeres Jornades d’Estudis Catalano-Americans* (Barcelona 1985), pp. 338 y 342. Estos posicionamientos —u otros paralelos— tienen, según C. Martínez Shaw, tres vertientes claras: una erudita que resalta aspectos tales como la catalanidad de Cristóbal Colón, el proceso pionero de colonización y evangelización con participación catalana o la contribución financiera de los hombres de la Corona de Aragón a la primera expedición ultramarina; en definitiva, facetas que acentúan el papel de Catalunya. Por otra parte, los postulados nacionalistas-románticos persisten en la tesis del apartamiento de la Corona de Aragón en relación a los intercambios con indias, de forma que acusan a los castellanos de la debilidad económica del Principat como causa directa de esa política restrictiva. Finalmente, otra visión señala la no intervención catalana en la explotación colonial, lo cual disculpa a la Corona de Aragón de los actos depredadores que se cometieron. Cfr., “Catalunya i el comerç amb Amèrica: final d’una llegenda”, *L’Avenç*, núm. 15, pp. 19-23; “Cataluña y el comercio con América. El fin de un debate”, *Boletín Americanista*, núm. 30, pp. 223-236. Véase también, J. M.ª Delgado/J. M.ª Fradera, “El comerç entre Catalunya i Amèrica, 1680-1898. Un intent de síntesi històrica”, en DD.AA., *El comerç entre Catalunya i Amèrica, segles XVIII i XIX* (Barcelona 1986), pp. 13-21; J. M.ª Delgado, “Amèrica y el comercio de indias en la historiografía catalana (1892-1978)”, *Boletín Americanista*, núm. 28, pp. 179-187. En el sentido de la legalidad e ilegalidad cuanto a la participación catalana en el tráfico americano, cabe recordar que los textos son muy claros a partir, sobre todo, de Carlos V: las cédulas de 1524 y 1526 abren los puertos de Ultramar a todo el mundo, y si bien el paso a indias se verá restringido a los extranjeros, esta disposición no afecta a aragoneses, catalanes, valencianos y mallorquines. Felipe II sigue la política de su antecesor, ya que se “*declara por extranjeros de los Reinos de las Indias y de sus costas, puertos e islas adyacentes para no poder estar ni residir en ellas a los que no fueren naturales de estos nuestros reinos de Castilla, León, Aragón, Valencia, Cataluña y Navarra y de las islas Mallorca y Menorca por ser de la Corona de Aragón*”; cfr. C. Martínez Shaw, “Cataluña y el comercio...”, p. 29; E. Otte, “Los comienzos del comercio catalán con América”, *Homenaje a Jaime Vicens Vives* (Barcelona 1967), II, pp. 463 y 473. El retroceso demográfico y económico de Barcelona desde los últimos años del XV hasta el XVII explica la reducida aportación catalana en el comercio americano, y en absoluto las reglamentaciones legales incumplidas siempre y neutralizadas por otras que otorgan a los catalanes un trato igualitario respecto a los castellanos; consúltese, P. Vilar, “El declive catalán de la Baja Edad Media. Hipótesis sobre su cronología”, *Crecimiento y desarrollo* (Barcelona 1980), pp. 252-331. Cabe añadir que investigaciones recientes, surgidas a partir de los presupuestos de la extraordinaria obra de P. Vilar (*Catalunya dins l’Espanya Moderna*, Barcelona 1964), desprovistas de toda carga victimista o ensalzadora, han revisado las viejas ideas y situado en un plano más objetivo la realidad del comercio americano. Me refiero básicamente a las tesis de C. Martínez Shaw, (*Cataluña en la Carrera de Indias*, Barcelona 1981), J. M.ª Oliva (*La Real Compañía de Comercio de Barcelona a indias*, tesis doctoral inédita, Barcelona 1982), J. M.ª Delgado (*Catalunya y el sistema de Libre Comercio, 1778-1818: una reflexió sobre las raíces del reformismo borbónico*, tesis doctoral inédita, Barcelona 1981) y J. M.ª Fradera (*Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, Barcelona 1987). A estas aportaciones deben sumarse las sugerentes interpretaciones de J. Fontana, principalmente “Comercio colonial y crecimiento económico: revisiones e hipótesis”, en J. Fontana (editor), *La economía española al final del Antiguo Régimen. III. Comercio y colonias* (Madrid 1983), pp. XIII-XXXIV. Para un estado de la cuestión a nivel bibliográfico, ver J. M.ª Delgado, “Comercio colonial y crecimiento económico en la España del siglo XVIII. La crisis de un modelo interpretativo”, *Manuscrits*, núm. 3, pp. 23-40.

mente mística. Partiendo de estos parámetros, el presente trabajo se plantea en torno a dos ejes. En primer término, interesa reflexionar acerca del carácter colonizador de las empresas religiosas mallorquinas. En segundo lugar, se pretenden exponer las coordenadas generales de la actuación comercial insular en América, destacándose principalmente dos aspectos básicos: la infraestructura creada por el capital mercantil mallorquín, y el alto aprovechamiento de los diferentes circuitos que conlleva el tráfico colonial.^{1 bis}

— I —

Espiritualidad y colonización; cabe preguntarse si pueden entenderse separadamente ambas matizaciones. Creo que no son sino dos vehículos inevitablemente entrelazados en un mismo proceso de expansión. La presencia religiosa de los mallorquines en indias durante el XVIII no dista mucho, en su concepto intrínseco, del espíritu con que emprendieron sus aventuras los portugueses —buscar oro y servir a Dios, como también lo harían los conquistadores españoles que siguieron a Colón, en su doble afán de enriquecerse y ganar almas para el Hacedor—. Las cosas, por lo visto, no habían cambiado tanto; simplemente, con el paso del tiempo, tras el declive del gran imperio, se habían vuelto más sutiles, por lo que requerían de procedimientos más finos. Sin embargo, y según los firmes partidarios de los procesos evangelizadores,² en sus primeros pasos por las colonias, Junípero Serra —glosado hasta la saciedad en unos momentos en que, además, interesa destacar políticamente ciertos aspectos de los contactos entre Mallorca y América— creó su propio estilo de misionar: con la cruz y el arado (*cum cruce et aratro*) estaba organizando el sistema productivo de las tierras convertidas en misiones, alterando las viejas costumbres y utilizando la nueva tecnología que tenía a su alcance; la relativa docilidad de la mano de obra indígena, moldeada por sermones que rezumaban resignación y sacrificio, le permitía tales proyectos.³

^{1 bis} No presento aquí las cifras concretas para el período del Libre Comercio, toda vez que ya han sido publicadas en otros lugares, con lo cual no se caerá en reiteraciones innecesarias; sin embargo, apporto las referidas al quinquenio 1824-1829, inéditas hasta el momento.

² G. ALOMAR, *Historia de las Baleares* (Palma de Mallorca 1979), pp. 392-399. *Infra*, nota núm. 3.

³ La bibliografía sobre la presencia religiosa en América es abundante y, en términos generales, está cortada por el mismo patrón: el enaltecimiento de la labor evangelizadora que, presentada sin un mínimo aparato crítico, subraya lo positivo que fue para los indios —incluso desde el punto de vista cultural— el establecimiento de las misiones. Exponer aquí la lista de trabajos convertiría esta nota en una nómina de títulos excesivamente extensa; véanse, a modo de ejemplo, ya que sirven como indicativos, los de M. Geiger, *Palou's life of Fray Junípero Serra* (Washington 1955); R. Majó, *Vida y hechos de fray Junípero Serra* (Madrid 1956); D. Englebert, *Fray Junípero Serra* (México 1957); A. Igual, *Fray Junípero Serra* (Barcelona 1958); B. Font Obrador, "El padre lector Junípero Serra", *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, núms. 810-811, pp. 121-129 (este último autor citado tiene una vastísima producción sobre la obra de los religiosos mallorquines en América); F. Weber, *Junípero Serra. Contribución al bicentenario de su muerte* (Palma de Mallorca 1983); E. M. Coronado, *Descripción e inventarios de las misiones de Baja California, 1773* (Palma de Mallorca 1987); o la reciente traducción al castellano de la obra del ya citado M. Geiger, *The life and times of Fray J. Serra or The man who never turned back (Vida y época de fray Junípero Serra o el hombre que nunca retrocedió*, Palma de Mallorca 1987). Esta pretensión evangelizadora, cristianizadora,

Lo más destacable de la actuación de los franciscanos mallorquines, según sus evocadores isleños, ha sido lo referido exclusivamente a los aspectos religiosos, a las aperturas de iglesias y conventos y a la conversión de indios; es decir, la evangelización de la nueva provincia "conquistada". En un segundo término se ha situado la aportación cultural, consistente en textos que abarcan desde tratados hasta observaciones particulares de tipo naturista, ya sobre botánica, ya sobre zoología; de los mallorquines se ha afirmado, también, que fueron buenos narradores y cronistas de aquellas expediciones. En estos aspectos, religiosos y culturales, confluye el espíritu de los ideales cristiano e "ilustrado" que caracterizan, según algunos, a quienes optaron por la empresa evangelizadora de California. Porque no puede olvidarse que la época dorada de estos procesos cristianizadores en el Setecientos coincide con el reformismo ilustrado.

El proyecto de los Borbones pretendía, fundamentalmente, resituarse la política colonial: unos ricos mercados semi-perdidos, debido a la decidida incursión en ellos de los comerciantes extranjeros y a la propia incapacidad del aparato productivo español, debían ser recuperados para la metrópoli, necesitada de rentas. En este aspecto, las reformas mercantiles, y principalmente los decretos de Libre Comercio, junto a la elaboración de memorias sobre la situación industrial, persiguen esencialmente el mantenimiento de una población dispersa, fácilmente controlable por parte de los organismos del Antiguo Régimen, a la vez que un incremento de las recaudaciones fiscales —algunos productos se verán sensiblemente gravados con los nuevos aranceles, lo que provocará la ruina de determinadas manufacturas—. ⁴ En el primer caso, la incenti-

es una constante que las instituciones eclesiásticas tradicionales —y los grupos sociales que las azuzan— han repetido con tácticas similares no sólo en las diferentes etapas de la colonización, sino también en ámbitos que, a primera vista, poco tienen que ver con la captación de almas. Recuérdense, por ejemplo, los planes de las organizaciones de caridad —controladas por las iglesias— en el Londres de fines del siglo XIX: se trataba de cristianizar y "civilizar" las zonas pobres, obreras, de la ciudad, sobre todo en los momentos de conflictividad social (1840-1850, 1866-1872, 1883-1888), dada la combinación de factores como el alto número de parados, la agitación en el extranjero y las epidemias de cólera. Las clases pudientes pensaban que había un lazo muy estrecho entre la mendicidad, el crimen y los desórdenes políticos; se imponía, pues, reformar los hábitos de la clase obrera a través del control de su medio físico e institucional, en base a la idea de los efectos civilizadores de una política inter-clasista. La "visita a los pobres" —como la "visita a los indios"— fue promovida por la Iglesia, reforzándose mediante una activa labor misionera que perseguía controlar la fuerza de trabajo, variar las pautas culturales y evitar, en suma, posibles trastornos sociales. Véase G. Stedman Jones, *Outcast London* (Londres 1971), pp. 400-407; del mismo autor, "Cultura y política obreras en Londres, 1870-1900: notas sobre la reconstrucción de una clase obrera", *En Teoría* núms. 8/9, especialmente pp. 40-52. En ese mismo sentido y para el caso español, cfr. J. Fontana, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (Barcelona 1975), pp. 78-79.

⁴ D. BRADING, "El monopolio de Cadis i el Lliure Comerç", actas de las *Segones Jornades d'Estudis Catalano-Americans* (Barcelona 1987), pp. 103-118; J. M.ª DELGADO, "El impacto de las crisis coloniales en la economía catalana (1787-1807)", en J. Fontana (editor), *op. cit.*, pp. 97-170. El carácter fiscal de la aplicación de las reformas mercantiles se advierte en los trabajos más recientes de J. M.ª Delgado —si bien este aspecto ya fue planteado en su tesis doctoral— "Presión fiscal y asignación de recursos en la monarquía borbónica", *Manuscrits*, núms. 4/5, pp. 25-40; "Libre Comercio: mito y realidad", en T. Martínez Vara (editor), *Mercado y desarrollo económico en la España contemporánea* (Madrid 1986), pp. 69-83. Delgado sostiene que la tendencia a reforzar la presión fiscal sobre el tráfico con América se confirma con los decretos de Libre Comercio, a través de una serie de modificaciones que pretendieron incrementar las percepciones aduaneras de la Corona.

vacación de la industria popular, bien conocida en España antes de los famosos *Discursos* de Campomanes, suponía proporcionar a los sectores sociales más empobrecidos, posibles protagonistas de hechos similares a los acontecidos en el Motín de Esquilache (1766), un recurso suplementario de sus ingresos ordinarios.⁵ Se manifestaba así la tranquilidad interior, necesaria para desarrollar una política colonial eficiente. En relación al segundo aspecto, las colonias debían jugar el papel que las teorías económicas estaban diseñando: un amplio mercado consumidor de los géneros metropolitanos y un vasto centro de oferta de materias primas, con el subsiguiente cobro de las tasas impositivas. El fomento de las misiones se inserta en este último objetivo: facilitar la creación de una demanda, posibilitar la formación de una infraestructura que genera un determinado consumo de mercaderías peninsulares. La faceta exterior de la estrategia se cumplía, cerrando el ciclo.

Por consiguiente, no debe sorprender que los autores más representativos de la corriente tradicional no quieran asumir la mera realidad económica de los hechos que narran, y opten por rechazar el concepto de colonización. Algunos, en su defensa del papel culturizador de los franciscanos, apelando a un simulado mantenimiento de la cultura propia —“no se trataba de destruir una cultura indígena para sustituirla por una nueva cultura importada”— niegan tajantemente lo que otros autores parecen confundir sin delicadezas —“Y nada más impropio que aplicarles el ingrato calificativo de “colonizadores”, se asevera—. Parece como si tal concepto supusiese únicamente la imposición política del conquistador sobre el conquistado. El mismo autor, con todo, podría caer en la contradicción pues, al poco de proferir su rechazo al término, señala “la preocupación constante de mejorar sus modos de vida” [los de la población indígena, se entiende], mediante la aplicación de nuevos instrumentos, métodos de cultivo y la introducción de nuevas especies vegetales.⁶ ¿Acaso eso no es colonizar? Los ejemplos son claros: mientras el obispo Verger solicitaba de la metrópoli semi-

⁵ P. TEDDE, “El sector secundario de la economía española a finales del siglo XVIII y comienzos del XIX”, en P. Tedde (editor), *La economía española al final del Antiguo Régimen. II. Manufacturas* (Madrid 1982), pp. XIII-LX. Tedde afirma que en el siglo XVIII, con un nivel de vida precario, las manufacturas textiles disponían de una alta elasticidad demanda-precio. El recurso a un factor barato como la mano de obra, dados los bajos costos de oportunidad, significó multiplicar la producción para el mercado, a la vez que suponía ventajas evidentes para los comerciantes que organizaban la producción, puesto que se eludían las reglamentaciones gremiales que imperaban en las ciudades. Sin embargo, esta penetración del capital comercial en la “industria popular” no estaba prevista en los textos de Campomanes, quien aconseja la no intervención de los mercaderes en los procesos productivos.

⁶ G. ALOMAR, *op. cit.*, pp. 401-403. No puede tomarse demasiado en serio la afirmación sobre el celo en mejorar los modos de vida del colonizado, desde el momento en el que el colonizador pertenece a un imperio que lo que pretende es cortar vías de acceso a otras potencias. La ignorancia absoluta del trabajo que estaban desarrollando los frailes colonizadores no es tampoco un argumento demasiado convincente, máxime cuando muchos de ellos pasaron largas etapas en tierras americanas. En tal aspecto, las palabras de A. Memmi son meridianas: “Habiendo descubierto el beneficio, por azar o porque lo ha perseguido, el colonizador, sin embargo, no tiene conciencia todavía del papel histórico que será el suyo. Le falta un poco en el conocimiento de su nueva situación: tiene que comprender también el origen y el significado de ese beneficio. A decir verdad, no tarda mucho en hacerlo. ¿Cómo podría pasar mucho tiempo sin advertir la miseria del colonizado y la relación entre esa miseria y su bienestar?”, *Retrato del colonizado* (Madrid 1971), p. 59. Véase también R. Mesa, *La rebelión colonial* (Madrid 1974), especialmente pp. 17-29.

llas de higos, *coll de dama* y *bordissot*, así como uva *calop*, enviaba a las islas plantas indígenas como el chile. Esta reorganización de la vida comunitaria —“*en la que todos trabajaban y en la que nada faltaba a los que formaban parte de la misma, indios, cristianos y pacíficos en un 90 %*”—, en la que la conversión religiosa del indígena sirve de excusa para la mutación de sus hábitos y costumbres, transformándolo en fuente de demanda —generalmente forzosa—⁷ de productos metropolitanos, constituyen una clara evidencia de lo que es una faceta de la colonización.

Porque, no se olvide, la presencia de los mallorquines en América a lo largo del siglo XVIII no se reduce a una preocupación meramente evangelizadora, auspiciada por la religión. No obstante, se ha destacado que únicamente los religiosos y siempre con la perspectiva mística —nunca como partícipes en una diseñada política económica colonial de la Corona— se establecieron en América con el objetivo de convertir a los indígenas. En este aspecto, cabría reflexionar críticamente —en una coyuntura en la cual las conmemoraciones parecen obligar a ello, si bien son las corrientes chauvinistas las que imperan— sobre el verdadero papel que tuvieron los frailes colonizadores, concretamente en la nueva provincia californiana. Es difícil otorgar el sentido palmario de su intencionalidad, es decir, saber hasta qué punto el ganar almas para Dios era algo diferente de la obtención de un mercado importante para la metrópoli. Fuere como fuere, hoy día resulta inadmisibles aceptar la plena independencia de sus acciones, pues de lo contrario sólo cabe un dilema: o bien desconocían el entramado del proceso colonizador —cosa harto difícil—; o bien eran unos buenos agentes —tal vez los mejores— entre los que dirigían las relaciones económicas con las colonias.

— II —

La historiografía mallorquina ha considerado las operaciones comerciales entre Mallorca y América bajo dos orientaciones. En primer lugar, se ha sugerido que Mallorca, por ser parte de la Corona de Aragón, no pudo traficar con indias antes de los decretos de Libre Comercio de 1778, en virtud de las prohibiciones que vetaban a los súbditos de aquel reino su participación en el negocio americano. Es decir, la isla no intervino en los mecanismos especulativos que conllevaban las transacciones ultramarinas, y sólo a partir de 1778, con las disposiciones liberalizadoras del reformismo borbónico, los mallorquines accedieron finalmente a los beneficios que reportaba mercaderar con el mundo colonial. En segundo término, 1778 marca la fecha del inicio del crecimiento económico insular unido intrínsecamente a la normativa ilustrada, y más concretamente a la habilitación del puerto de Palma al comercio con América: los barcos que zarpan hacia Ultramar, cargados con producciones locales, dinamizan la economía

⁷ L. ALONSO ALVAREZ, “Oferta y demanda en la crisis del mercado colonial de 1787. Una aproximación a partir del caso coruñés”, *Estudis d'Història Econòmica*, 1981-1, p. 87; J. M.ª DELCADO, “Tributo indígena y comercio privilegiado: las reformas de Carlos III y la crisis del ‘pacto colonial’”, texto policopiado.

y permiten que todos los sectores sociales resulten favorecidos de una estrategia que establece la prioridad del mercado transoceánico.

Sin embargo, si se analizan los indicadores económicos disponibles, principalmente los datos sobre producción y comercialización, se observa que dichas relaciones no comportan las transformaciones que los mismos ilustrados creyeron ver y sus seguidores se obstinan en significar. Por ejemplo, el incremento productivo de renglones tan claramente ligados a la demanda ultramarina, como es el caso del aguardiente, no se vincula necesariamente a los pedidos del mercado colonial;⁸ a la vez que se confirman los escasos contactos directos mantenidos con el espacio americano —a razón de uno a cinco buques anuales—, cifrados en un porcentaje regular que oscila entre el 5 % y el 15 % del total del comercio mallorquín. Estos datos cuestionan el papel del tráfico indiano como resorte que “desbloquea” la situación crítica que —se dice— sufren los intercambios, a la vez que sitúan su verdadera transcendencia en unos términos más objetivos: el comercio directo entre Mallorca y América durante el Setecientos es exiguo, y afecta a un sector reducido del capital mercantil insular. La pregunta que cabe formularse es por qué sólo un grupo de comerciantes se siente tentado por tal tipo de negociación. La respuesta tiene dos vertientes:

1. Los mercaderes ya conocen los intercambios con índias, por la vía indirecta, mucho antes que los decretos de Libre Comercio se promulguen. Se ha podido documentar la presencia mercantil mallorquina en América hacia 1730, cuando sobrecargos, factores y capitales de los isleños se desplazan a Ultramar y negocian en aquellos mercados; también cabe destacar la importante infraestructura que establecen en Cádiz e islas Canarias, plazas perentorias para los contactos con índias, de manera que se constata un interés obvio en traficar con el mundo colonial, si bien estos flujos no representan el grueso de las operaciones económicas de las principales firmas comerciales.

2. Los negociantes que avivan las relaciones directas constituyen una *segunda generación*, modesta en un primer momento, que despunta al calor de los contactos ultramarinos, y merced a un acertado planteamiento inversor. Se trata de comerciantes-navegantes que suelen ser los capitanes y/o “maestres” de las expediciones, e incluso en ocasiones son los dueños de las embarcaciones y sus únicos cargadores, con lo cual el riesgo es notable, pero las posibilidades de ganancias se incrementan al reducirse costos de fletes, nóminas y, fundamentalmente, tiempo. Por tanto, se persigue un enriquecimiento relativamente rápido, unido a la intervención en distintos circuitos comerciales —de cabotaje en la fachada peninsular, inter-colonial, e incluso nortatlántico, aprovechando para ello el regreso a España de las embarcaciones—,⁹ y al desarrollo de fulgurantes operaciones en los distintos mercados que se visitan en las que, además, no se cuenta necesariamente con la oferta y la demanda de Mallorca. Una prueba tangible de que no es en la isla, con deficientes rentas de localización —en cuanto a América se refiere— y con un mercado limitado, donde radica exclusivamen-

⁸ C. MANERA, “Viticultura i mercat. Reflexions sobre la producció i el tràfic de l'aiguardent mallorquí durant el segle XVIII”, *Estudis d'Història Econòmica*, 1988-1.

⁹ Esta estrategia es similar a la practicada por los catalanes; cfr. J. M.ª DELGADO, “El modelo catalán dentro del sistema de libre comercio”, en A. M. Bernal (coordinador), *El 'comercio libre' entre España y América Latina (1765-1824)* (Madrid 1987), pp. 53-71.

te la clave del éxito comercial, sino en otros centros bien conectados con el espacio colonial, que permiten una mayor amplitud negociadora.

Así pues, cuando Carlos III firma las disposiciones que legitiman el comercio directo entre Mallorca y América, no hace sino sancionar una práctica mercantil que no es desconocida por sus súbditos isleños, que ya disponen de una red perfectamente articulada en los cruciales enclaves que anudan el mercado mallorquín con el colonial. Esta infraestructura, que origina un tráfico indirecto con indias, se estimula también después de 1778, paralelamente al tráfico directo, de forma que es en aquél en el cual cabe poner un mayor énfasis.¹⁰ Ahora bien, no hay duda de que el desarrollado desde Palma constituye un importante capítulo a considerar, toda vez que indica la posibilidad de cambios acaecidos en el aparato productivo insular —el dominio abrumador del aguardiente o la presencia de textiles en las exportaciones, son sendos ejemplos al respecto—, y ofrece una interesante información sobre los cargadores que controlan los términos de intercambio.

En el comercio entre Mallorca y América durante el siglo XVIII se resalta lo siguiente:

1. *Pocos testimonios acreditan una preocupación de los comerciantes por acceder directamente al mercado americano.* El único que se conoce data de 1771, cuando la corporación municipal de Palma decide subscribir una petición para que se incluya el puerto mallorquín a la nómina de los decretos de 1765, que permiten el tráfico sin intermediaciones con los dominios de Barlovento.¹¹ Pero, como se ha apuntado antes, los negociantes no ignoran las transacciones con el mundo colonial: mediante el fomento de contactos indirectos, las mercaderías ultramarinas, principalmente azúcar, cacao, café y cueros, llegan a la bahía palmesana para cubrir posteriormente la demanda interior; mientras remesas de almendrán, aguardiente y vino se destinan hacia indias, vía Cádiz y las Canarias principalmente, consignadas a hombres de confianza de los comerciantes isleños. En este sentido, los cargadores desarrollan dos tipos de gestiones antes de 1778 que, a partir de ese año, se verán complementadas —que no excluidas—, por las derivadas del comercio directo:

¹⁰ Véase un ejemplo muy conciso, pero suficientemente claro al respecto —localizado en el *Archivo Histórico Nacional* de Madrid—, referente a la intervención balear en el comercio colonial tanto desde Santa Cruz de Tenerife como desde Cádiz, y que me ha sido facilitado por Eloy Martín Corrales. Se trata de un documento, fechado el 30 de marzo de 1788 en la primera plaza citada, que informa sobre cuestiones pesqueras, consignándose que un negociante mallorquín "*de algunos fondos*", Francisco Ripoll Barceló, se encuentra en el puerto canario interesado en la pesca de congrios en el norte de África, con el fin de vender la carga en Alicante y Barcelona. En ese contexto, se precisa que dicho comerciante tiene un "*Bergantín en América a donde conduxo las Familias de estas Yslas [Canarias] para la costa de Mosquitos*", además de una fragata "*en Cádiz para a su vuelta despacharla a Caracas*". Lo que se pretende subrayar, una vez más, es la inserción de los mercaderes mallorquines en las rutas hacia América al margen de los trayectos que puedan generarse desde el puerto de Palma. Algunas llegadas de navíos a Canarias, procedentes de Mallorca, se recogen en V. Suárez Grimon. "Construcción naval y tráfico marítimo en Gran Canaria en la segunda mitad del siglo XVIII", *IV Coloquio de Historia Canario-Americana* (1980), vol. II, pp. 783-880 (Gran Canaria 1982).

¹¹ *Arxiu Municipal de Palma*, "Resolucions de l'Ajuntament", 1779, folio 200. Consúltese J. M.ª Oliva, "La burguesía barcelonesa ante el Decreto e Instrucción de Libre Comercio de Barlovento", actas del *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. II, pp. 459-480; "Reflexiones en torno al comercio libre de Barlovento: el caso catalán", en A. M. Bernal, *op. cit.*, pp. 71-94.

— Transacciones por intermediarios. En primer lugar, el comerciante solicita, a otro residente en Cádiz, partidas concretas para su remisión a Mallorca. Se utilizan, en este caso, los sistemáticos desplazamientos de las embarcaciones mallorquinas y menorquinas hacia la costa peninsular, dado que bordean el litoral que se extiende desde Catalunya hasta Andalucía. Generalmente, los capitanes tienen consignadas cartas con órdenes precisas del cargador balear, dirigidas a algún cliente concreto de las zonas citadas; éste último, entonces, remite las informaciones pertinentes sobre llegadas de coloniales, a la vez que gira a Mallorca las mercaderías requeridas si los precios se ajustan a las pretensiones del comerciante insular. Por otro lado, el archipiélago canario constituye también un centro básico para el avituallamiento de géneros ultramarinos. Ello se refleja en las regulares comunicaciones entre Mallorca y Canarias durante el Setecientos, intercambios que tienen una triple finalidad: acceder a un mercado que cotiza y consume las producciones baleares —vino y aceite, principalmente—; la posibilidad de proveerse de los coloniales en el primer punto español en el cual recalán, de regreso, los navíos de la carrera de índias; y la preocupación por participar de forma más directa en el circuito colonial.

En segundo término, los comerciantes envían patrones y sobrecargos a las plazas suministradoras de coloniales —Cádiz, Tenerife, Barcelona—, y gracias a la fluida correspondencia mantenida con sus colaboradores itinerantes, se informa de los efectos de urgente consumo, y la necesidad de obtenerlos en breve tiempo. A la vez, los negociantes conocen cuáles son las mercaderías susceptibles de ofrecerse como contrapartida de las ultramarinas. En este sentido, las exportaciones de aguardientes, almendras o almendrán sirven para atenuar la compra de coloniales, tal como se ha indicado; se despachan en el punto avituallador, y con una parte del numerario se adquieren los géneros deseados. El negocio tiene como ventajas evidentes: la seguridad mantenida en la información, ya que es más fácil seguir las fluctuaciones de los mercados gaditano o canario que las del americano; una navegación relativamente tranquila, de cabotaje, con la excepción de la travesía hacia Canarias; y una inversión controlada en todo momento por el comerciante a través de una efectiva red mercantil.

— Inversiones directas. Los cargadores ven en el comercio con América la posibilidad de aumentar sus beneficios, mediante la canalización de capitales hacia los mercados transoceánicos, o financiando el traslado a ellos de sobrecargos. En cualquier caso, el concurso de los mercaderes gaditanos sigue siendo primordial: son los que almacenan las remesas mallorquinas —que esperan su estibamiento en las flotas de índias—, proporcionan a los sobrecargos dinero y contactos al otro lado del Atlántico, o consignan a clientes americanos determinadas manufacturas que los isleños han comprado en la costa mediterránea y ambicionan vender, por ejemplo, en Nueva España. Así pues, el capital mercantil insular genera la formación de una infraestructura que, desde Mallorca, se extiende a Cádiz y se prolonga hacia las posesiones ultramarinas, bajo una estrategia empresarial sustentada básicamente en el núcleo familiar. No cabe duda que a partir de 1750 los mallorquines cuentan con una participación, si bien modesta, en las rutas transatlánticas, como capitanes, patrones o sobrecargos. Es decir, cuando se editan los reglamentos de 1778, los comerciantes, que ya frecuentan los intercambios con índias, pueden compatibilizar los distintos sistemas de gestión con las conexiones directas; éstas ofrecen una innovación evi-

dente, que no relegará los mecanismos descritos de acceso al espacio colonial: la posibilidad legal de traficar con América sin interposiciones geográficas.

2. *El análisis de las variables del Libre Comercio destaca unos aspectos relacionados con la esfera de la producción y el ámbito de la gestión mercantil.* El puerto de Palma conoce unas exportaciones hacia América que se definen por una característica particular, compartida también por Canarias: la prohibición de despachar géneros extranjeros.¹² Esta disposición no afecta cuando se registran esos productos en otras ciudades habilitadas, lo cual promueve el trabajo mercantil en enclaves peninsulares y atlánticos. El afianzamiento y la extensión de la red comercial demuestran la inquietud de un sector de los negociantes por participar en el circuito colonial, a la vez que explican las dos fases en las relaciones entre Mallorca y América desde 1778 hasta 1820. En la primera, de 1778 a 1803, la producción autóctona supone el 100 % de los cargamentos, mientras que en la segunda, de 1804 a 1820, aquélla alcanza unos valores que van del 74 % al 100 %.

El Libre Comercio confirma la transcendencia de Cádiz como núcleo perentorio de contacto con la demanda ultramarina, utilizado tanto por los comerciantes que avivan el tráfico directo —a partir de 1804, y probablemente antes, aprovechan el puerto andaluz para enviar a índias las producciones extranjeras, excluidas en los registros palmesanos—, como por los que ya disponen de una práctica más habitual en estas operaciones. Esto garantiza una incursión más segura en los mercados ultramarinos. La preocupación del comerciante se centra en apuntalar los contactos adecuados que faculten mercadear con América sin la participación de la producción mallorquina, aunque ésta sea fundamental en los registros contabilizados en el muelle de Palma. En tal aspecto, el renglón más importante es el aguardiente, que forma el 38 % del total exportado a América entre 1782 y 1818 —lo cual sugiere cambios constatables en el aparato productivo insular—; el aceite, con un 5 %; el vino, con un 10 % y el jabón, con un 4 % completan las principales mercaderías solicitadas por la demanda colonial. Las manufacturas —entre el 0'2 % y el 16 % para el período 1782-1803— y el resto de productos agrarios —entre el 1 % y el 32 % para idéntico periplo— componen, en algunos casos, variables significativas, aunque alejadas de los guarismos establecidos para los cruciales géneros reseñados anteriormente.

Se ha documentado que a partir de 1804 los mallorquines abren también registros en Cádiz, caracterizados por una abrumadora presencia de mercaderías extranjeras, fundamentales textiles. Los géneros de Mallorca también se despachan hacia América desde la Bahía, cargados en embarcaciones del comercio peninsular y sin aparente participación de los isleños. Ambas opciones resumen un tipo de operación indirecta con el espacio americano, si bien se desconocen sus términos concretos. Las expediciones ultramarinas permiten a los negocian-

¹² Sin embargo, la normativa del Libre Comercio brinda muchas posibilidades para la reexportación de tales productos, siempre que sufran una pequeña transformación en las plazas habilitadas, de forma que pueden ser registrados como nacionales. Estos son los casos de algunos textiles que figuran como catalanes y que, en realidad, se han fabricado fuera de Catalunya, si bien se han rematado en sus talleres; o de importantes cantidades de harinas santanderinas que proceden de cereales comprados en el exterior, aunque luego aquéllas se inscriban en los asientos consulares en el apartado de efectos nacionales. Cfr. respectivamente, J. M.ª DELGADO, *Catalunya y el sistema de Libre Comercio...*, resumen de la tesis doctoral (Barcelona 1981), p. 41; T. MARTÍNEZ VARA, "Santander y el comercio colonial", en A. M. BERNAL, *op. cit.*, p. 194.

tes la contingencia de intervenir en varios flujos comerciales: los de cabotaje por el litoral peninsular, tanto en el trayecto de ida como en el de regreso; y la práctica de la apertura del doble registro —por ejemplo en Málaga—, similar a lo acontecido en el tráfico catalán,¹³ con lo cual se amplía la oferta productiva en los mercados coloniales. Estos elementos demuestran la gran productividad que se persigue: las embarcaciones que participan en la carrera de índias lo hacen en dos circuitos, a los que deben integrarse las relaciones inter-americanas incentivadas, sin duda alguna, por los navegantes mallorquines. Se trata, pues, de la construcción de un engranaje mercantil que reduce los costos de distribución y ofrece unos mayores márgenes de beneficio.

Las importaciones ofrecen una mayor complicación: la irregularidad de las fuentes, y la división de la carga en varios puertos de destinación, dificultan el cálculo final del total de las mercaderías depositadas en las diferentes radas. Se distingue un doble nivel de análisis: los registros que expresan claramente los géneros destinados a Mallorca; y aquellos que, transportados por hombres del comercio mallorquín, no especifican los efectos librados en la aduana insular. En ambos casos se aprecia el predominio del cacao, azúcar, café, cueros y moneda, si bien se impone una particularidad: el valor de los efectos desestibados en Cádiz es abrumador, cifrándose en unos 43 millones de reales de vellón entre los años 1784 y 1818, mientras que los descargados en Palma alcanzan una estimación de unos 3 millones, y los consignados a Alicante se elevan aproximadamente al millón y medio de reales de vellón. Nótese, pues, la confirmación de la cabecera andaluza como máximo exponente del tejido comercial creado por los isleños, en contacto constante con los mercaderes gaditanos. Es en este enclave atlántico donde se cuecen los principales negocios relacionados con el espacio americano, impulsados por los comerciantes de Mallorca.

3. *A lo largo del Setecientos, las colonias atraen la actividad de un sector del capital mercantil insular, aspecto que no puede infravalorarse, aunque mitificar su transcendencia es igualmente incorrecto.* La intervención mallorquina se inicia en las plataformas gaditana y canaria, y manifiesta una mayor madurez con el Libre Comercio, si bien los decretos de 1778 no representan para Mallorca el crecimiento económico esperado por los ilustrados.¹⁴ La presencia balear en los circuitos transoceánicos responde a un doble propósito: las necesidades de la propia demanda y las de la fachada peninsular; y el interés por participar en los intercambios mediante la inversión de capitales y mercaderías en el mercado colonial, hecho que motiva la organización de los mecanismos gestores pertinentes. Las relaciones así establecidas están fundamentalmente desa-

¹³ J. M.ª DELGADO, "Cádiz y Málaga en el comercio colonial catalán posterior a 1778" *actas del I Congreso de Historia de Andalucía* (Córdoba 1978).

¹⁴ Dichos decretos han sido considerados por la historiografía bajo dos perspectivas generales. En primer lugar, los reglamentos de 1778 constituyen un ejemplo más de la política del reformismo ilustrado, que persigue la dinamización de los intercambios con América rompiendo el monopolio gaditano. En segundo término, el Libre Comercio equivale al librecambio económico, de forma que es el resultado de la presión ejercida por las burguesías periféricas que reclamaban una mayor participación en el comercio colonial. Es decir, se presentan los decretos como la culminación de las preocupaciones de los monarcas de la casa de Borbón, interesados en superar el atraso económico y social. El conocimiento de algunos comportamientos regionales ante el Libre Comercio complementan pero también matizan los argumentos más genéricos de J. Fisher, en su ambicioso intento de ofrecer las cifras completas de los intercambios mantenidos entre los puertos habilitados de América y España desde 1778 hasta 1796 [cfr. *Commercial relations between Spain and Spanish*

rolladas por grupos familiares, toda vez que urge disponer de personas de confianza que no desvirtuen ni falseen los negocios impulsados. Sin embargo, los hombres del comercio americano no forman un cuerpo homogéneo; una revisión de la lista de los cargadores del Libre Comercio indica una aparente nutrida intervención de los mercaderes, hecho que cabe matizar. En este aspecto, destacan los factores que a continuación se detallan:

— La participación del capital comercial mallorquín, numerosa tras una primera lectura de sus componentes (véase cuadro 1), es poco representativa si se analizan las cifras invertidas en el tráfico ultramarino por la gran mayoría de los negociantes representados.¹⁵ Los renglones primordiales exportados los registra un segmento muy reducido del sector comercial, con un interés evidente en dichas operaciones.

— Los principales cargadores de la Mallorca setecentista ostentan una nítida representación, más bien testimonial, en las variables del Libre Comercio. No obstante, este hecho no es sinónimo de una relegación del tráfico colonial por parte de las firmas con mayor poder económico; es factible que algunos de los mercaderes localizados estiben géneros que, en realidad, pertenezcan a los grandes comerciantes —aunque ello no sea comprobable por el momento—. No puede olvidarse que la estrategia del capital mercantil más poderoso es diversificar las inversiones, y si bien su penetración en el mercado americano la realiza a partir de otros puertos, por medio de los contactos indirectos —son estos grandes empresarios quienes iniciaron tales conexiones antes de las reformas borbónicas de fines del XVIII, y quienes son los principales instigadores de este tipo

America in the Era of Free Trade, 1778-1796 (Manchester 1985)]. En grandes trazos, puede afirmarse que el Libre Comercio supone: a) un crecimiento moderado del tráfico colonial, del orden del 160 % para el período 1778-1791, tomando como año base 1776 (considerado como normal); b) una coyuntura irregular, marcada por años de recuperación e importantes expectativas de beneficios (1782-1785), saturación de los mercados ultramarinos (1786-1787) y expansión finisecular (1788-1796); c) la pervivencia de *facto* del monopolio gaditano, toda vez que el puerto de Cádiz absorbe el 76 % de las exportaciones; d) el incremento del contrabando, con valores parecidos a los del comercio legal, ya que la presión tributaria sobre el tráfico lícito genera las transacciones fraudulentas, que permiten vender las mercaderías entre un 30 % y un 35 % más barato que las suministradas por la metrópoli; y e) la administración borbónica consigue sus objetivos, a saber: el aumento de los ingresos fiscales. Sin embargo, y tras la crisis de saturación de los mercados ultramarinos de 1787, las autoridades señalan que el problema del mal funcionamiento de las relaciones coloniales estriba en que los comerciantes españoles no saben adaptarse a las nuevas condiciones que imponen unas transacciones más competitivas. Jovellanos y Campomanes, más clarividentes, certifican la incapacidad metropolitana por satisfacer las necesidades de sus posesiones con mercaderías propias, y en cierta medida abogan por seguir con el ejemplo de los grandes centros mercantiles europeos —Amsterdam, Londres— que no hacen ninguna distinción entre los negociantes en razón a su nacionalidad. Es decir, se plantea la participación del capital comercial exterior en igualdad de condiciones, con el objetivo de evitar la extensión del contrabando. Véanse los planteamientos diferenciados —cuanto a las posiciones ilustradas— del primer autor mencionado en la biografía escrita por J. Varela, *Jovellanos* (Madrid 1988), *passim*. Una visión de conjunto sobre la problemática comercial en J. Fontana, *op. cit.*, especialmente pp. XXIV-XXXIV; análisis globales en relación a los diferentes puertos en J. M.ª Delgado, "Comercio colonial y crecimiento económico...", y C. Martínez Shaw, "Los comportamientos regionales ante el Libre Comercio", *Manuscrits* núm. 6, pp. 75-89. Una pormenorización puede consultarse en el trabajo colectivo coordinado por A. M. Bernal, *op. cit.*, *passim*. El caso mallorquín se analiza en esta última obra; vid. C. Manera, "Producción agraria e infraestructura mercantil en el comercio mallorquín con América, 1778-1818", pp. 233-248.

¹⁵ Consúltense tales variables en C. Manera, "Burguesía comercial mallorquina i mercat americà. L'evolució socio-econòmica del mercader Benet Capó i Puigserver", *Quinze anys dels Premis Ciutat de Palma d'Investigació* (Palma de Mallorca 1986), pp. 115-116.

de tráfico paralelo al Libre Comercio—, no cabe duda que se aprovecha igualmente la posibilidad de negociar con índias de manera directa, desde el puerto de Palma.

— Se identifica el dinamismo gestor de un grupo mercantil, detentor esencial de los intercambios, que promueve su particular proceso de consolidación económica a la par de sus transacciones con América.

Estos aspectos definen la diversificación social de los hombres que intervienen en las expediciones ultramarinas, constatan la heterogeneidad de la “clase” mercantil, y resaltan la existencia de un activa facción de negociantes que actúa al lado de los grandes consorcios conocidos en el mundo comercial mallorquín.

4. *El comercio con América genera substanciosos beneficios al sector mercantil que participa en él.* Los provechosos negocios se explican por la reducción de los costos de transacción y la inversión dirigida a potenciar la red mercantil. Unos elementos ayudan a situar esta estrategia.

En primer lugar, los mercaderes controladores de los intercambios suelen ser los únicos cargadores en expediciones concretas, a la vez que capitanes y “maestros” de las embarcaciones, convirtiéndose en comerciantes-navegantes; así, las partidas salariales y de comisión que se asignan a los sobrecargos son consiguientemente ahorradas. En segundo término, el control de la navegación evita la dilación observada en algunos casos, con largas estadias en puertos que significan altos dispendios, como nóminas, ranchos e impuestos marítimos. En tercer lugar, el comerciante-navegante, que busca mejorar los *terms of trade*, conoce la coyuntura de los mercados que visita, en su largo trayecto hacia América —tanto en el litoral peninsular como en las costas canaria e indiana—, gracias a informaciones previas proporcionadas por sus corresponsales, lo cual permite intervenir con ciertas garantías en distintas rutas comerciales. Una cuarta apreciación destaca la fluidez en despachar las mercaderías, como factor fundamental que justifica unas mayores ganancias: el carácter altamente competitivo de los mercados coloniales impone ganar tiempo, vender en los momentos favorables, y adquirir con brevedad las mercaderías solicitadas por las demandas metropolitanas. En quinto término, una vez comprados los géneros ultramarinos y ultimadas las transacciones en América —que incluyen los contactos intercoloniales—, el retorno a España es así mismo rápido, lo cual no es indicativo de que concluyan las operaciones económicas, ya que el comerciante-navegante puede zarpar de nuevo desde Cádiz hacia índias, si la situación de ambos mercados lo permite, de forma que demuestra la significación secundaria de Mallorca: recalar en su puerto habilitado no es, en estos casos, una condición insalvable. Finalmente, si el éxito acompaña los negocios, el capital acumulado se invierte en la propia infraestructura comercial y en la dinamización del tráfico, a la vez que el mercader fomenta la diversificación de su actividad económica.

En definitiva, el numerario alcanzado con el comercio americano se destina a su promoción y a impulsar otras operaciones con los itinerarios clásicos de los intercambios mallorquines.

• • •

Los argumentos expuestos sirven para comprender el funcionamiento del comercio colonial durante el Setecientos hasta aproximadamente 1820; se han sustentado sobre un análisis de fuentes públicas y privadas, con lo cual se ha en-

riquecido la visión general de los intercambios ultramarinos. Este marco cronológico constituye así el período mejor conocido del tráfico entre Mallorca e indias, aunque restan algunas importantes lagunas, que posteriormente se determinarán en forma de proyectos de investigación.

Los datos a partir de la última fecha citada —y hasta más o menos 1845— son escasos y fragmentarios, circunstancia que imprime un alto grado de provisionalidad a las primeras conclusiones que puedan extraerse de los materiales estudiados. Éstos se reducen, por el momento, a los fondos de la Junta de Comercio y a los libros de la Aduana del puerto de Palma;¹⁶ ambas entidades recogen el comercio colonial de los años 1824-1829 y 1838-1845 respectivamente, aunque de manera muy irregular, presentándose informaciones y variables incompletas si se cotejan con las calculadas a partir de los registros de años precedentes. Sin embargo, las noticias reconstruidas permiten prolongar la lista de las embarcaciones que realizan la carrera de indias (véanse los cuadros 2 y 3), a la vez que ayudan a delimitar las áreas de mercado —reducidas, lógicamente, a la zona antillana— y, en algunos casos, las mercaderías que se exportan por el puerto de Palma (cuadro 4, para el período 1824-1829). Se dispone así de un panorama sobre el comercio colonial en un momento particularmente interesante: en los años inmediatamente posteriores a los movimientos independentistas de la América continental, lo cual origina la reorganización del tráfico hacia los mercados caribeños. Para el caso mallorquín, esto no supone un trauma excesivo, ya que el área antillana absorbe durante el Libre Comercio la mayoría de los intercambios, mientras la rioplatense mantiene una representación reducida. Por otra parte, y en relación a la composición de las exportaciones —únicas variables que se han podido determinar—, los cambios son igualmente escasos: los productos agrarios, con el aguardiente como prioritario componente, siguen monopolizando los cargamentos hacia América.

Cabe concluir con dos cuestiones generales que nacen de lo expuesto hasta ahora y que pretenden, básicamente, señalar nuevos caminos para futuros trabajos:

1. Las hipótesis que surgen de las conclusiones establecidas sobre el comercio entre Mallorca y América sugieren dos líneas de investigación que confluyen en un aspecto crucial, manifestado a lo largo de las páginas precedentes: el capital comercial mallorquín forma una infraestructura mercantil en otros puertos españoles habilitados, lo cual relativiza las cifras de los intercambios insulares obtenidas a partir de los registros directos desde la bahía de Palma. Profundizar en el conocimiento de este tráfico indirecto constituye una necesidad ineludible para valorar, en su justo término, la realidad del comercio colonial:

- La presencia isleña en Málaga es significativa. Los sondeos realizados en los archivos de protocolos de dicha ciudad permiten entrever que los mallorquines tienen aquí una decisiva base de operaciones, desde la cual negocian con el espacio ultramarino a partir, esencialmente, de

¹⁶ *Arxiu del Regne de Mallorca*, "Junta de Comercio", caja 34; "Arxiu Històric", núms. 6.221, 6.222, 6.228 y 6.230.

1780;¹⁷ por otro lado, el puerto andaluz es también relevante para el comercio con la Europa septentrional. En ambos casos, la oferta de transporte barato constituye una llamada de atención para todos los negociantes, que aprovechan las positivas rentas de localización de la plaza malacitana.

- La estadía de mallorquines en Canarias es determinante para su intromisión en los mercados coloniales, sobre todo en relación a la etapa previa a los decretos de Libre Comercio. La consulta de estos registros canarios, localizados en el *Archivo General de Indias*, se convierte así en un segundo objetivo a culminar.

2. Finalmente, puede ser útil trazar las fases del comercio entre Mallorca y América para el periplo 1730-1830, no sin antes advertir que tal periodización está sujeta a las revisiones oportunas que surjan de nuevos programas de investigación. Estas etapas —exceptuando la primera— se refieren al tráfico directo, es decir, el desarrollado desde el puerto de Palma. En todas ellas, la consecución de los intercambios indirectos —los efectuados desde otras radas, suficientemente glosados a lo largo de esta exposición— se convierte en el telón de fondo permanente en la carrera mallorquina de Indias, y elemento igualmente conclusivo en la estructura comercial global de la isla. Como ya he señalado en otro lugar,¹⁸ más que hablar de comercio de Mallorca se impone hablar, con mayor precisión, del comercio incentivado por los mallorquines desde diferentes litorales, contando con el propio mercado o sin tenerlo presente, tráfico que incuba la formación de capital y ayuda a explicar los mecanismos de ajuste de la economía insular. Esta concepción dificulta, e incluso imposibilita, la contabilización real del comercio, pero no cabe duda que, a la vez que permite entender el previsible equilibrio de la balanza de pagos por las transferencias de numerario, responde con más exactitud a la estrategia del capital mercantil. Éste plantea así una política racional e inteligente en un mercado cada vez más competitivo, gradualmente integrado a escala mundial, en el cual la metodología de trabajo debe perfeccionarse —la información es la clave decisiva—, al tiempo que prevalece un refinamiento en la técnica contable —con la dinamización al máximo de cuentas corrientes— para poder intervenir en el reparto de beneficios. Las fases a las que se aludía anteriormente podrían ser:

- a) 1730-1782. El tráfico con América se realiza de manera indirecta, a través de la infraestructura incentivada en otros puertos. La lentitud en la disposición efectiva del comercio directo —que sugiere, a la vez un cuidado funcio-

¹⁷ Debo esta noticia a Eloy Martín Corrales. La significación del puerto de Málaga se resalta en los siguientes trabajos, que enfocan el tema desde tres ópticas distintas pero convergentes en destacar la importancia comercial de la rada malacitana: la infraestructura portuaria, la presencia del capital mercantil foráneo y el impacto del tráfico colonial en la economía de la zona; véanse R. Cabrera Pablos, *El puerto de Málaga a comienzos del siglo XVIII* (Málaga 1986); A. Gámez, "Aproximación a la influencia del Libre Comercio con América en la economía de Andalucía oriental", en A. M. Bernal, *op. cit.*, pp. 123-143 y M.ª B. Villar, *Los extranjeros en Málaga en el siglo XVIII* (Málaga 1982).

¹⁸ C. MANERA, "El comerç dels mallorquins amb Amèrica al segle XVIII. Formes de penetració dins l'espai colonial", en DD.AA., *El comerç entre Catalunya i Amèrica...*, p. 139.

namiento de los intercambios indirectos— se demuestra en la fecha en que zarpa, desde la bahía de Palma, el primer navío mallorquín del Libre Comercio: junio de 1782, casi cuatro años después de que la firma real legitime el acceso al espacio colonial sin intermediaciones.

b) 1782-1808. Irregularidad en los contactos, caracterizados por su exigüedad. Las mercaderías que se cargan en los navíos son de producción mallorquina, mientras los géneros extranjeros se registran en otras aduanas habilitadas. Puede considerarse que estos 26 años —con tan sólo 25 navíos fletados hacia índias— constituyen el verdadero período del Libre Comercio mallorquín, toda vez que la fase que se abre a continuación corresponde a un tráfico impulsado esencialmente por negociantes del Principado, aunque sea desde el puerto de Palma.

c) 1808-1814. Coyuntura expansiva en el comercio entre Mallorca y América debida, en parte, a la participación de comerciantes catalanes refugiados en la isla a raíz de la guerra del Francés. Ello supone para los mallorquines el aprendizaje y la mejora de técnicas —referidas al trabajo de la manufactura del algodón o de la industria del papel— que, a pesar de su nivel modesto, indican planteamientos productivos poco conocidos —o nada frecuentes— antes de las contiendas napoleónicas.¹⁹

d) 1815-1830. Ocaso relativo de los intercambios, que pasan a conocer de nuevo la situación previa a la guerra: escasos viajes —6 como mucho en un mismo año, con la excepción de 1829 en que son 9 las expediciones— producto de las noticias alarmantes sobre la independencia colonial, y reorganización de las transacciones, que se centrarán casi exclusivamente en Cuba y Puerto Rico.

e) 1830-1845. El comercio con índias una vez culminados los procesos independentistas no se traduce en el declive apreciado en otras áreas periféricas —salpicando al mismo tiempo la estructura comercial española en su conjunto—. La pérdida del mercado americano continental impone la redistribución de los flujos comerciales que, para Mallorca, no plantea crispaciones insalvables.²⁰

¹⁹ C. MANERA, "Mallorca durant la guerra del Francès: un enclavament del comerç català amb Amèrica", actas de las *Segones Jornades d'Estudis Catalano-Americans* (Barcelona 1987), pp. 245-261.

²⁰ Los trabajos que se han publicado sobre las balanzas comerciales de 1792 y 1827 —que describen consiguientemente los cambios operados en el comercio español entre esos años— patenizan la caída de las cifras absolutas de los intercambios y constatan la necesidad de reordenarlos. Entre los años citados, las exportaciones descienden en un 27 % y las importaciones en un 26 %, readaptándose las primeras a las demandas del extranjero, principalmente las de Francia y Gran Bretaña; cfr. L. Prados de la Escosura, G. Tortella, "Tendencias a largo plazo del comercio exterior español, 1714-1913", *Revista de Historia Económica*, 1983, núm. 2, pp. 353-367. Para estos autores, España demuestra una capacidad sorprendente para acoplarse a unas realidades políticas y económicas difíciles lo cual —aseguran— es signo de flexibilidad en su curva de producción, de manera que se demuestra una cierta madurez económica. Vid, igualmente L. Prados de la Escosura, *De Imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)* (Madrid 1988), pp. 177-221. Fontana había planteado las cosas de forma diferente: la pérdida de los mercados continentales americanos significa el desquiciamiento del comercio ultramarino y también del extranjero, ya que se priva al país de los productos coloniales y del dinero necesario para cubrir el déficit de la balanza comercial; ello provocará el drenaje de moneda española hacia el exterior —escaseando numerario en el mercado interior—, lo que a su vez conllevará un proceso deflacionario. Cfr. J. Fontana, "Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827", *Moneda y Crédito*, núm. 115, pp. 3-23.

Los puertos de La Habana y San Juan constituían los enclaves más visitados por las expediciones insulares, de manera que la focalización del tráfico hacia esa zona —todavía bajo control político de la monarquía borbónica—, junto al conocimiento preciso de sus mercados por parte de los negociantes, permite entender el incremento de las salidas a Ultramar desde la rada palmesana, si se comparan las cifras con los períodos precedentes. En tal aspecto, véanse las magnitudes de 1838 y 1839, con 24 y 28 navíos respectivamente, lo cual, junto a los 19 de 1845, insinúa una etapa fructífera en el comercio colonial mallorquín, si bien la falta de datos sobre mercaderías y valoraciones de las cargas aconseja remarcar el carácter provisional de estas observaciones.

Por otra parte, J. M.ª Fradera nos ha indicado las orientaciones del comercio catalán durante las primeras décadas del siglo XIX que, *grosso modo*, pueden resumirse en dos vertientes: la participación catalana en el tráfico de esclavos —justificada por la presión de la industria algodonera—, como una de las alternativas más eficaces a la crisis del tráfico colonial “tradicional”; y la incentivación del comercio de cabotaje, que establece una estrecha relación entre la economía catalana y la periferia peninsular, de forma que se amplía el arco de contactos, al tiempo que se acelera la formación del mercado interior. Vid. “La participació catalana en el tràfic d’esclaus (1789-1845)”, *Recerques*, núm. 16, pp. 118-139; *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)* (Barcelona 1987). Estas prácticas son igualmente implantadas por los hombres de negocio mallorquines, si bien el conocimiento disponible al respecto es muy reducido: los testimonios de la historia oral detallan la intervención de determinadas familias isleñas en el tráfico negrero, consorcios que han dejado una documentación privada perfectamente localizada pero inaccesible, por el momento, a los investigadores; por otro lado, la importancia del comercio de cabotaje queda suficientemente subrayada a lo largo de estas páginas. Cabe señalar que ambas estrategias no suponen sendas alternativas a la pérdida de los mercados continentales americanos —ya que ésta no es tan crucial para el caso mallorquín—, sino más bien nuevas posibilidades —sobre todo la primera de ellas— inversoras del capital mercantil.

CUADRO 1

CARGADORES A AMÉRICA EN LOS NAVÍOS DEL LIBRE COMERCIO,
1782-1809 *

AGUILÓ, Antoni	1790 (II)	CAPÓ, Miquel	1792
	1804	CARDONA, Joan	1788
AGUILÓ, Bartomeu	1782	CERDÀ, Miquel	1804
AGUILÓ, Bernat	1788	COCOVI, Catarina	1798
AGUILÓ PICÓ, Eleonor	1798	COLOM, Bartomeu	1809
AGUILÓ, Francesc	1782	COLL, Antoni	1798
AGUILÓ, Joan	1804	CORTÈS, Benet	1809
AGUILÓ, Joaquim	1786	CORTÈS, Domingo	1782
AGUILÓ, Josep	1782	CORTÈS, Rafel Enric	1788
	1798		1790
AGUILÓ, Tomàs	1782		1791
AMENGUAL, Cristòfol	1803	CORTÈS, Tomàs	1782
AMENGUAL, Gabriel	1798		1788
AMENGUAL, Josep	1798	CORTÈS, Vidua de	1782
AMENGUAL, Rafel	1803	COTONER, Francesc	1790
ANDREU, Bartomeu	1803	ENRIQUE, Nicolau	1803
ARADES, Antoni	1809	ESPAÑOL, Antoni	1798
BARTOMEU, Antoni	1798	ESTARAS, Jaume	1788
BAUÇÀ, Nicolau	1798	ESTELRICH, Antoni	1798
	1804	FÀBREGUES, Manuel	1803
BERGER, Joan	1788	FELIU, Andreu	1787
BONEO, Martí	1788		1792
BONNÍN, Joan	1786	FELIU, Guillem	1790
BUENAVENTURA MARTÍ, Rafel	1782	FERRAGUT, Llorenç	1790
BUZNEGO, Francesc	1788	FERRAGUT, Miquel	1809
CABANILLAS, Jaume	1798	FERRER, Antoni	1782
CABOT, Antoni	1782	FERRER, Gabriel	1790
CANALS, Pere Joan	1782	FERRER, Joaquim	1782
CÀNEVES, Joan	1792		1788 (II)
CAPÓ I COLL, Benet	1802	FONS, Bartomeu	1782
CAPÓ I COLL, Pere	1802		1786
CAPÓ I PUIGSERVER, Benet	1788		1788 (II)
	1791		1790
	1798		1791
	1803		1792
CAPÓ, Francesc	1786		1798
	1788	FONS, Domingo	1809
	1791	FONS, Vidua de	1803
	1798		1804
CAPÓ, Jaume	1782	FONT, Arnau	1782
	1798		1786
	1809		

FORREIN I CIA., Joan	1803	MAURA, Antoni	1798
FORTEZA, Antoni Valentí	1798		1809
	1804	MAYOL, Joan	1798
FORTEZA, Domingo	1798		1804
FORTEZA, Francesc	1786	MAYOL, Martí (major)	1782
	1788		1786
	1790 (II)	MAYOL, Martí (menor)	1782
	1792	MAZA, Josep	1788
	1798	MENGE, Antoni	1792
FORTEZA, Guillem	1782	MISEROL, Domingo	1782
	1786	MONJO, Bartomeu	1791
	1788	MONTES, Ignaci	1798
	1790	MOREY, Francesc	1788 (II)
			1803
FORTEZA, Joan	1786	MOREY, Pau	1803
FORTEZA, Josep Valentí	1782	MOYÀ, Joan	1804
	1788		1809
	1790	NACIO, Antoni	1803
	1792	NACIO, Domingo	1788
	1798		1790
FORTEZA, Mateu	1809	NACIO, Joan	1790 (II)
GARCIA, Nicolau	1804	NADAL, Bernat	1803
GAZA, Pere Antoni	1804	NADAL, Miquel	1782
GELABERT, Cristòfor	1791		1786
GIBERT, Antoni	1782		1788
GOMILA, Pere Onofre	1782		1790
GONZÁLEZ CEPEDA, Joan	1790	OLIVER, Guilem	1809
	1792	OLIVER, Macià	1788
GRAS, Antoni	1803	PALMER, Miquel	1809
GUARDIOLA, Pere Joan	1782	PASQUAL, Joan	1792
	1786	PAYERAS, Pere A.	1791
GUARÍN, Pau	1798	PIÑA, Pau	1790
GUASP, Joan	1798	PIZÁ, Joan	1809
GUITARD, Pere Antoni	1788 (II)	PLANAS, Llorenç	1791
HERNÁNDEZ, Alejo	1788	POL, Joan	1790
ISERN, Antoni	1803		1792
JAUME, Sebastià	1782	POMAR, Onofre	1809
JUAN JAUME, Pere	1790	PONS, Agustí	1791
LLITERAS, Pere	1809	POU, Rafel	1782
LLULL, Joan	1798	POU, Sebastià	1782
MARTÍN, Josep	1809		1786
MARTORELL, Joan	1798		1798
MAS, Francesc	1788		1803
MAS GIL, Guillem	1809		1804
MATARÓ, Antoni	1782	PROHENS, Cosme	1782
MATZ, Joan	1790 (II)		1788
	1792		

PUIGSERVER, Francesc	1786	SANTANDER, Ramón	1788
PUJOL, Antoni	1791	SANTANDREU SEGUÍ, Joan	1798
PUJOL, Francesc	1809	SASTRE, Josep	1788
PUJOL, Margalida	1790	SEGUÍ, Vidua de	1782
REINÉS, Josep	1803	SERRA, Gabriel	1790
RIBERA, Jerònim	1786		1799
	1790	SERRA, Guillem	1782
RIERA, Antoni	1791	SERRA, Miquel	1782
RIERA, Josep	1792	SINTES, Antoni	1788
RIPOLL, Josep	1786	SOLIVELLAS, Antoni	1809
RIPOLL, Pere Onofre	1786	SOLLERICH, Marquès de	1786
RIPOLL DE JUAN, Josep	1798	SORÀ, Joan	1798
RIPOLL DE JUAN, Pere	1788	SORÀ, Maria	1809
RIUTORT, Bernat	1798	SORÀ, Pere	1809
ROCA, Antoni	1804	TARONGÍ, Bartomeu	1782
ROCA, Joaquim	1809	TARONGÍ, Francesc	1786
ROSSELLÓ, Nadal	1809	TÉLLEZ, Ildefonso	1803
RUIZ, Juan	1791	TERRES RIBERA, Jaume	1809
SALAS, Antoni	1782	TOLRRÀ, Antoni	1803
SALAS, Francesc	1791	VALLS, Miquel	1809
	1803	VERD, Miquel	1798
SAMPOL NADAL, Antoni	1803	VILLALONGA, Bartomeu	1798
	1809	VIVES, Jaume	1788
SANCHO, Gabriel	1798	ZAFORTEZA, Joan	1790

- * Los números romanos entre paréntesis indican el número de registros en los que participan en un mismo año.

FUENTE: Elaboración personal en base a los registros localizados en el *Archivo General de Indias*, "Indiferente General".

CUADRO 2

SALIDAS DE EMBARCACIONES HACIA AMÉRICA, 1778-1845 *

(Puerto de Palma; los valores consignados se expresan en reales de vellón)

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Jabeque <i>La Virgen del Buen Camino</i>	320	13 . VI . 1782	—	Jaume Capó	Habana	187.363
Jabeque <i>La Virgen de los Dolores</i>	—	30 . II . 1783	—	Francesc Buznego	Habana	188.685
Jabeque <i>St. Cristo de Sta. Cruz</i>	—	31 . V . 1783	—	Claudi Guitard	Habana	80.472
Fragata <i>La Unión</i>	300	19 . V . 1786	—	Francesc Capó	San Juan-Habana	466.572
Bergantín <i>La Virgen del Carmen</i>	—	17 . III . 1787	—	Cristòfol Amengual / Guillem Feliu	San Juan	115.642
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Rosario</i>	—	18 . I . 1788	—	Francesc Buznego / Joan Santandreu	Buenos Aires	258.312
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	180	24 . III . 1788	—	Joan González Cepeda / Guillem Feliu	Habana	122.224
Bergantín <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	130	18 . II . 1788	Benet Capó Puigserver	Benet Capó Puigserver	San Juan	205.987
Fragata <i>La Unión</i>	300	14 . IV . 1788	—	Francesc Capó	La Guaira	128.685
Bergantín <i>Santiago el Mahonés</i>	100	12 . III . 1788	—	Jaume Vives / Josep Sastre	Habana	142.981
Bergantín <i>Ntra Sra. del Carmen</i>	—	11 . II . 1790	—	Joan González Cepeda / Guillem Feliu	San Juan	100.426
Bergantín <i>La Sagrada Familia</i>	—	13 . IV . 1790	Gabriel Serra	Gabriel Serra	Habana	28.411
Bergantín <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	170	6 . VI . 1791	Benet Capó Puigserver	Benet Capó Puigserver	San Juan	218.334 ⁵

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Bergantín <i>La Virgen del Carmen</i>	—	4. III .1791	—	Joaquim Pujol	Montevideo	383.568'5
Fragata <i>La Unión</i>	300	23. IV .1791	Francesc Capó	Francesc Capó	La Guaira	317.544'5
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	80	18. IV .1792	—	Joan González Cepeda	San Juan	133.915
Bergantín <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	36	7. XII .1798	—	Joan Mayol	La Guaira	141.377
Fragata <i>La Sagrada Familia</i>	130	30. IV .1799	—	Gabriel Serra	Montevideo	22.469
— — —	—	— — 1800	—	Joan Mayol	Cumaná	—
Bergantín <i>El Doloroso</i>	110	5. II .1802	—	Pau Serra / Benet Capó i Coll	Cumaná	84.364
Fragata <i>La Habanera</i>	144	28. IV .1803	—	Antoni Nació	Habana	177.447'5
Fragata <i>La Sagrada Familia</i>	—	— — 1803	—	Joan Guasp	Caracas-Cumaná	—
Polacra <i>La Concepción</i>	40	21. VII .1804	—	Joan Mayol	La Guaira	236.686
Polacra <i>La Virgen del Pilar</i>	—	— — 1804	—	Joaquim Roca	Cumaná-La Guaira	—
Fragata <i>La Unión</i>	300	8. V .1804	Billón e Hijo	Benet Capó i Sorá	La Guaira (C)	1.220.439'5
Jabeque <i>S. Antonio de Padua</i>	50	12. IX .1805	Joan Amorós	Joan Amorós	Santa Marta	261.627 (C)
Jabeque <i>Ntra Sra. del Carmen</i>	50	15. XI .1805	Pere Alemán	Gerònim Matas	Veracruz	504.892 (C)
Jabeque <i>Ntra Sra. del Carmen</i>	50	1. VII .1807	Pere Alemán	Benet Capó i Sorá	La Guaira	112.567 (C)
Jabeque <i>Ntra. Sra. de los Dolores</i>	75	9. VI .1809	Joan Esteban	Jaume Esteban	Veracruz	387.881 (C)
Bergantín <i>S. Fco. de Paula</i>	114	24. VII .1809	José de Castro Ferrer	Francesc García Barrrosa	Habana	170.991 (C)
Fragata <i>La Pura Concepción</i>	200	15. VII .1809	—	Guillem Ferrer / Miquel Palmer	Habana	167.827
Bergantín <i>San Rafael</i>	180	21. VI .1809	Miquel Ferragut	Pau Sorá / Antoni Sampol Nadal	Habana	301.363

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Fragata <i>Ntra. Sra. de la Aurora</i>	— — —	1813	—	Agustí Marsal	Habana	—
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	—	24. VII . 1813	—	Rafael Mulet	Montevideo	122.149
Goleta <i>Fénix</i>	—	28. VII . 1813	—	Agustí de Echevarría	Puerto Cabello	159.742
Goleta <i>Ntra. Sra. de la Sisa</i>	—	21. IX . 1813	—	Joan B. Janer	Cumaná	25.262
Corbeta <i>Ntra. Sra. Misericordia</i>	—	28. IX . 1813	—	Josep Font	Habana	144.286
Bergantín <i>San Buenaventura</i>	—	9. IX . 1813	—	Jaume Sastre	Cumaná	161.615
Bergantín <i>Ntra. Sra. de la Merced</i>	—	13. IX . 1813	—	Magí Griver	Cumaná	122.880
Bergantín <i>San José</i>	—	14. IX . 1813	—	Francesc Teixidor	Puerto Cabello	111.641
Polacra <i>Santa Ana</i>	—	15. IX . 1813	—	Josep Rodríguez	Habana	184.815
Corbeta <i>Santa Teresa</i>	—	16. IX . 1813	—	Josep A. Devesa	Veracruz	254.604
Goleta <i>Sta. Rosalía</i>	—	17. IX . 1813	—	Josep Cuní	Matanzas	121.679
Fragata <i>La Atrevida</i>	—	23. IX . 1813	—	Francesc Lleners Grau	Montevideo	237.224
Fragata <i>Regla</i>	—	23. IX . 1813	—	Josep Masana	Habana	169.204
Bergantín <i>Lugar</i>	—	15. X . 1813	—	Joan J. de Arriola	Santiago de Cuba	183.181
Polacra <i>San José</i>	—	23. X . 1813	—	Salvador Carbonell	Habana	81.235
Bergantín <i>San Mateo</i>	—	26. X . 1813	—	Salvador Prats	San Juan	161.774
Polacra <i>San Juan Bautista</i>	—	8. XI . 1813	—	Benet Capó i Sorá	Cumaná	107.731
Polacra <i>Ntra Sra. del Buen Viaje</i>	—	12. XI . 1813	—	Isidre Reynals	Montevideo	119.524
Polacra <i>Santa Ana</i>	—	12. XI . 1813	—	Josep Castelló	San Juan	217.224
Polacra <i>Ntra. Sra. de los Milagros</i>	—	— — 1814	—	Josep Botet	Montevideo	—
Bergantín <i>El Sereno</i>	—	1. I . 1814	—	Joan Guasch y Miró	Habana	233.500
Goleta <i>Sta. Rosalía</i>	—	4. I . 1814	—	Francesc Maristany	Montevideo	171.801

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Bergantín <i>San José</i>	—	4. I .1814	—	Salvador Blanch	Montevideo	91.734
Bergantín <i>S. Antonio Abad</i>	—	11. I .1814	—	Salvador Roig	Veracruz	37.478
Bergantín <i>San Miguel</i>	—	11. I .1814	—	Joan Comas	Veracruz	63.043
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Rosario</i>	—	10. I .1814	—	Josep Agustí Rivera	Montevideo	16.936
Bergantín <i>San José</i>	—	17. I .1814	—	Josep Llorens	San Juan	51.095
Fragata <i>Tres Amigos</i>	—	5. IV .1814	—	Antoni Gibert	Veracruz	32.102
Bergantín <i>Amistad</i>	—	24. V .1814	—	Antoni Pascual	San Juan	259.673
Bergantín <i>Bello Indio</i>	98	9. VII .1815	Ramon Bosch	Dídac Fernández Antoni Llabrés / Jaume Sastre	La Guaira San Juan	251.022 (C) 188.150'5
Bergantín <i>San Buenaventura</i>	—	27. V .1815	—	Salvador Prats	San Juan	159.760
Bergantín <i>San Bartolomé</i>	130	7. IX .1815	—	Andreu Coll	Veracruz	292.575'5
Polacra <i>La Virgen de la Esperanza</i>	80	31. V .1815	Andreu Coll	Andreu Coll	Veracruz	292.575'5
Polacra <i>Sto. Angel de la Guardia</i>	—	23. V .1815	—	Joaquim Arnau Ros	San Juan	184.152
Jabeque <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	—	24. X .1815	—	Joan Fols / Miquel Bujosa	Habana	47.448'5
Bergantín <i>San Rafael</i>	—	4. III .1816	—	Pau Sorá	Habana	289.049
Fragata <i>La Purísima Concepción</i>	—	13. III .1816	—	Guillem Ferrer / Joan Palmer	San Juan-Habana	229.085
Folacra <i>Sto. Angel de la Guardia</i>	150	18. XI .1816	—	Joaquim Arnau Ros	San Juan	162.546
Bergantín <i>San Bartolomé</i>	130	2. IX .1816	—	Salvador Prats	San Juan	211.889
Bergantín <i>La Beata Cata- lina</i>	—	7. V .1816	—	Nicolau Siurana	La Guaira	208.273
Goleta <i>La Luisa</i>	—	7. V .1816	—	Martí Mulet	Cumaná	141.649
Bergantín <i>Santo Cristo</i>	—	22. V .1817	—	Miquel Bujosa	San Juan-Habana	38.141

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Jabeque <i>S. Antonio de Padua</i>	62	21. X .1817	Francesc Frontera	Francesc Frontera	Habana	59.883
Goleta <i>San José</i>	—	6. VI .1817	—	Pere Roig / S. Llabrés	Santiago de Cuba	35.466
Jabeque <i>S. Juan Bautista</i>	46	10. VIII .1818	Joan Servera	Josep Pedro Martínez	Habana	84.114
Polacra <i>La Humildad</i>	—	1. IV .1824	—	Guillem Ferrer	Puerto Rico	191.203
Bergantín-goleta <i>Palmira</i>	—	9. VI .1824	—	Llorenç Moncadas	[No se indica]	131.515
Jabeque <i>San Lorenzo</i>	—	9. VI .1824	—	Rafel Bennasser	Puerto Rico	67.242
Polacra <i>La Humildad</i>	—	23. XII .1824	—	Guillem Ferrer	Puerto Rico	320.629
Bombarda <i>La Rita</i>	—	4. V .1825	—	Mateu Mercer	Puerto Rico	70.361
Bergantín-goleta <i>Palmira</i>	—	20. V .1825	—	Domingo Già	Puerto Rico	115.826
Polacra <i>La Humildad</i>	—	27. II .1826	—	Guillem Ferrer	Habana	331.262
Polacra <i>La Humildad</i>	—	21. I .1828	—	Guillem Ferrer	Puerto Rico	129.364
Bergantín <i>San Rafael</i>	—	9. I .1829	—	Pau Sorà	Habana	154.020
Polacra <i>La Humildad</i>	—	21. I .1829	—	Guillem Ferrer	Puerto Rico	126.520
Goleta <i>S. Antonio de Padua</i>	—	22. V .1829	—	Antoni Cabrer	Puerto Rico	34.199
Jabeque <i>San José</i>	—	6. VI .1829	—	Jaume Miró	Puerto Rico	62.138
Jabeque <i>Carmen</i>	—	5. IX .1829	—	Pere A. Gazà	Matanzas	135.323
Jabeque <i>San Lorenzo</i>	—	2. X .1829	—	Antoni Mulet	Puerto Rico	105.726
Jabeque <i>Concepción</i>	—	3. X .1829	—	Bernat Tomás	Habana	149.697
Bergantín <i>San Rafael</i>	—	10. XII .1829	—	Pau Sorà	Habana	382.258
Polacra <i>La Humildad</i>	—	19. XII .1829	—	Guillem Ferrer	Puerto Rico	315.320
Polacra <i>Idria</i>	140	3. I .1838	—	Pere Joan Oliver	Habana	—
Polacra <i>Palma</i>	45	12. I .1838	—	Joan Vidal	Puerto Rico y Cuba	—
Bergantín-goleta <i>San José</i>	95	16. I .1838	—	Sebastià Estrany	Puerto Rico y Cuba	—
Queche <i>María</i>	46	27. I .1838	—	Josep Darder	Puerto Rico	—
Queche <i>Los Tres Hermanós</i>	105	1. II .1838	—	Josep Pascual	Puerto Rico	—
Bergantín <i>San Rafael</i>	184	3. II .1838	—	Pau Sorà	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Palmira</i>	105	6. II .1838	—	Miquel Morey	Santiago de Cuba	—
Balandra <i>Sansón</i>	49	16. II .1838	—	Bernat Nicolau	Puerto Rico	—

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Polacra <i>San José (Apolo)</i>	89½	16. II . 1838	—	Antoni Singala	Habana	—
Queche <i>Cereo</i>	60	19. II . 1838	—	Honorat Berga	Habana	—
Bergantín <i>San José</i>	180	19. II . 1838	—	Josep Estadas Sabater	Habana	—
Polacra <i>Atenas</i>	181	26. II . 1838	—	Josep Cáceres	Habana	—
Queche <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	74	7. IV . 1838	—	Joan Mayol	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Tres de Agosto</i>	73	7. IV . 1838	—	Bartomeu Colom	Habana	—
Polacra <i>Lealtad</i>	190	10. IV . 1838	—	Josep Casas	Habana	—
Polacra <i>Trinidad</i>	80	18. V . 1838	—	Miquel Fiol	Habana	—
Corbeta <i>San Jorge</i>	186	15. V . 1838	—	Fulgenci Cáceres	Habana	—
Bergantín <i>Cid</i>	104	15. IX . 1838	—	Josep Villalonga	Habana	—
Goleta <i>Minerva</i>	70	20. IX . 1838	—	Francesc Vinent	Habana	—
Bergantín <i>Pelayo</i>	162	21. IX . 1838	—	Jaume Miró Granada	Habana	—
Queche <i>San Antonio</i>	77	8. X . 1838	—	Miquel Llompart	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Palmira</i>	102	10. X . 1838	—	Miquel Morey	Santiago de Cuba	—
Queche <i>Tres Hermanos</i>	150	10. XI . 1838	—	Antoni Colomar	Puerto Rico	—
Polacra <i>Lealtad</i>	130	17. XII . 1838	—	Josep Casas	Habana	—
Polacra <i>Atenas</i>	181	4. I . 1839	—	Josep Cáceres	Habana	—
Bergantín <i>Leónidas</i>	194	4. I . 1839	—	Jacint Vidal	Habana	—
Bergantín-goleta <i>San José</i>	95	12. I . 1839	—	Sebastià Estrany	Habana	—
Queche <i>Cereo</i>	60	14. I . 1839	—	Honorat Berga	Habana	—
Bergantín <i>San Rafael</i>	184	18. I . 1839	—	Agustí Sorà	Habana	—
Polacra-goleta <i>Carmen</i>	74	19. I . 1839	—	Joan Mayol	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Ernesto</i>	102	23. I . 1839	—	Pere Noalles	Habana	—
Polacra <i>Arístides</i>	112	23. I . 1839	—	Joan González Cepeda	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Tres de Agosto</i>	73	25. I . 1839	—	Bartomeu Colom	Santiago de Cuba	—
Polacra-goleta <i>María</i>	46	22. II . 1839	—	Josep Darder	Puerto Rico	—

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Bergantín <i>El Americano</i>	186	1. III . 1839	—	Joaquim Pujol	Habana	—
Bergantín <i>Dionis</i>	172	1. III . 1839	—	Joan Font	Habana	—
Polacra <i>Trinidad</i>	80	16. III . 1839	—	Miquel Fiol	Habana	—
Bergantín-goleta <i>Diligente</i>	65	27. III . 1839	—	Joan González Cepeda	Habana	—
Polacra-goleta <i>Palmira</i>	45	2. IV . 1839	—	Joan Vidal	Puerto Rico	—
Bergantín <i>Pelayo</i>	162	12. IV . 1839	—	Josep Miró Granada	Habana	—
Bergantín <i>Cid</i>	104	12. IV . 1839	—	Josep Villalonga	Matanzas	—
Polacra <i>Lavinia</i>	85	24. IV . 1839	—	Bernat Roca	Puerto Rico	—
Bergantín <i>Solitario</i>	180	16. V . 1839	—	Josep Estades Sabater	Habana	—
Queche <i>San Antonio</i> (<i>Palmesano</i>)	77	25. V . 1839	—	Bernat Nicolau	Habana	—
Bergantín <i>San José</i> (<i>Victoria</i>)	95	28. V . 1839	—	Antoni Peña	Santiago de Cuba	—
Folacra <i>Atenas</i>	181	24. VIII . 1839	—	Josep Cáceres	Habana	—
Queche <i>Cereo</i>	60	6. IX . 1839	—	Honorat Berga	Matanzas	—
Bergantín <i>San Antonio</i>	90	13. IX . 1839	—	Pere Antoni Gazà	Habana	—
Polacra <i>La Concha</i>	120	14. IX . 1839	—	Miquel Prats	Habana	—
Polacra <i>Lealtad</i>	130	19. IX . 1839	—	Josep Casas	Habana	—
Bergantín <i>San Rafael</i>	184	1. X . 1839	—	Agustí Sorà	Habana	—
Bergantín <i>El Brillante</i>	150	4. X . 1839	—	Antoni Singala	Habana	—
Polacra <i>Columbus</i>	172	2. I . 1845 (a)	—	Antoni Canaves	Habana	—
Bergantín <i>Beatriz</i>	120	4. I . 1845	—	Honorat Berga	Habana	—
Goleta <i>Sara</i>	83	11. I . 1845	—	Jaume Guiscafré	Habana	—
Polacra <i>Isabel</i>	130	5. I . 1845	—	Raimon Puigserver	Habana	—
Bergantín <i>Divino</i>	172	13. II . 1845	—	Joan Font	Habana	—
Polacra <i>Concha</i>	120	22. II . 1845	—	Miquel Prats	Habana	—
Bergantín <i>Americano</i>	186	26. II . 1845	—	Francesc Pujol	Habana	—
Polacra <i>Catalina</i>	106	18. III . 1845	—	Josep Enseñat	Habana	—
Bergantín <i>Pelayo</i>	182	18. III . 1845	—	Josep Miró Granada	Habana	—

<i>Embarcación</i>	<i>Tone- laje</i>	<i>Fecha salida</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán/Maestre</i>	<i>Destinación</i>	<i>Valor carga</i>
Queche <i>San Francisco</i>	—	22 . III . 1845	—	Josep Bosch	Habana	—
Bergantín <i>El Brillante</i>	136	11 . IV . 1845	—	Francesc Singala	Habana	—
Bergantín <i>Cid</i>	187	21 . IV . 1845	—	Josep Villalonga	Habana	—
Polacra <i>Lealtad</i>	180	15 . V . 1845	—	Josep Casas	Habana	—
Corbeta <i>Ceres</i>	428	16 . V . 1845	—	Joaquim Pujol	Habana	—
Bergantín <i>Solitario</i>	108	17 . V . 1845	—	Josep Estades Sabater	Habana	—
Bergantín <i>Belsicario</i>	179	17 . V . 1845	—	Joan González	Habana	—
Polacra <i>Aristides</i>	169	17 . V . 1845	—	Antoni Palmer	Habana	—
Bergantín <i>Minerva</i>	163	31 . V . 1845	—	Esteva Salvá	Cuba	—
Polacra <i>Carmen</i>	99	31 . V . 1845	—	Pere Oliver	Habana	—
Bergantín <i>Cid</i>	187	10 . I . 1846	—	Josep Engrañar	Habana	—
Bergantín <i>Americano</i>	177	17 . I . 1846	—	Antoni Pujol	Habana	—
Bergantín <i>El Brillante</i>	136	17 . I . 1846	—	Francesc Singala	Habana	—

(°): Esta relación es, obviamente, incompleta. Ahora bien, se trata del primer intento para identificar la presencia real de embarcaciones con participación mallorquina en América.

(C): Registros abiertos por mallorquines en el puerto de Cádiz.

(a): Se trata de la fecha en la que se cierra el registro, y atañe a 1845 y los casos de 1846.

CUADRO 3

LLEGADA DE EMBARCACIONES PROCEDENTES DE AMÉRICA, 1778-1818
(CON PARTICIPACIÓN MALLORQUINA DOCUMENTADA)

(Puertos de Palma y Cádiz; los valores consignados se expresan en reales de vellón. Se señalan únicamente los registros valorados del puerto de Palma)

<i>Embarcación</i>	<i>Fecha llegada</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán / Maestre</i>	<i>Procedencia</i>	<i>Valor carga</i>
Jabeque <i>Ntra. Sra. de los Dolores</i>	15. X .1785	—	Francesc Buznego	Habana	233.657
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	22. XII .1787	—	Guillem Feliu	Habana	154.038
Fragata <i>La Unión</i>	8. XI .1787	—	Francesc Capó	Habana	343.631
Bergantín <i>Santiago el Mahonés</i>	—	—	Jaume Vives	Habana	—
Bergantín <i>San Blas</i>	24. VII .1788	—	Joan Castells	Habana	120.056
Polacra <i>San José</i>	—	—	Josep Llofriu	Veracruz	—
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Rosario</i>	5. IX .1789	—	Francesc Buznego	Montevideo	245.258
Bergantín <i>La Sagrada Familia</i>	10. I .1789	Gabriel Serra	Gabriel Serra	Habana	125.372
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	10. II .1789	—	Guillem Feliu	Habana	53.179
Fragata <i>San Buenaventura</i>	—	Vicenç de la Torre	Manuel de Somarriba	Montevideo	—
Bergantín <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	20. X .1789	Benet Capó Puigserver	Benet Capó Puigserver	Habana	180.936
Fragata <i>La Unión</i>	26. II .1790	—	Francesc Capó / Xavier de Arrambide	La Guaira	468.442
Bergantín <i>Ntra Sra. del Carmen</i>	30. XI .1790	—	Joan González Cepeda	Habana	117.821
Bergantín <i>La Sagrada Familia</i>	—	Gabriel Serra	/ Guillem Feliu	Habana	—
Bergantín <i>Sto. Cristo de Sta. Cruz</i>	1. VIII .1792	Benet Capó Puigserver	Gabriel Serra	Habana	—
Bergantín <i>Princesa de Asturias</i>	—	Josep Llofriu	Benet Capó Puigserver	Habana	141.639
Fragata <i>La Unión</i>	4. III .1793	—	Josep Llofriu	Montevideo	—
Bergantín <i>La Sagrada Familia</i>	—	Gabriel Serra	Francesc Capó	La Guaira	232.566
			Gabriel Serra	Habana	—

<i>Embarcación</i>	<i>Fecha llegada</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán / Maestre</i>	<i>Procedencia</i>	<i>Valor carga</i>
Fragata <i>S. Antonio de Padua</i>	—	Vicenç de la Torre	Francesc de la Torre	Montevideo	—
Bergantín <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	19. X .1793	—	Joaquim Pujol	Montevideo	554.792
Bergantín <i>La Sagrada Familia</i>	—	Gabriel Serra	Gabriel Serra	Habana	—
Bergantín <i>El Doloroso</i>	—	Benet Capó i Coll	Benet Capó i Coll	La Guaira	—
Fragata <i>La Sagrada Familia</i>	—	—	Benet Capó i Sorà	La Guaira	—
Polacra <i>La Purísima Concepción</i>	—	—	Joan Mayol	La Guaira	—
Fragata <i>Ntra. Sra. de los Dolores</i>	—	—	Benet Capó i Sorà	La Guaira	—
Bergantín <i>Ntra. Sra. de la Victoria</i>	—	Canadell i Cía.	Rafael García	Veracruz	—
Bergantín <i>El Jazmín</i>	—	Guillem Nicolau	Guillem Nicolau	Habana	—
Místico <i>Santo Tomás</i>	—	—	Benet Capó i Sorà	La Guaira	—
Jabeque <i>Ntra. Sra. de los Dolores</i>	—	—	Jaume Esteban	Veracruz-Habana	—
Fragata <i>Cristina</i>	—	—	Jaume Villalonga	Habana	—
Bergantín <i>Sto. Cristo de la Salud</i>	—	Cristòfol Cruçet	Pere Murquis	Habana	—
Goleta <i>La Favorita</i>	—	—	Antoni Pascual	San Juan	(a)
Fragata <i>La Sagrada Familia</i>	—	Gabriel Romeu	Gabriel Romeu	Montevideo	—
Fragata <i>Feliz</i>	—	—	Josep Cotarro	Veracruz-Habana	—
Bergantín <i>Quimet</i>	—	Joan Gelpi	Joan Gelpi	Habana	—
Goleta <i>La Rosa</i>	—	—	Ramon Corà	San Juan	—
Goleta <i>La Esperanza</i>	—	—	Pau Gibert	San Juan	212.555
Bergantín <i>El Venezuela</i>	—	—	Joan Guasp	San Juan	—
Bergantín <i>El Lobo</i>	—	—	Gerard Rabassa	Habana	—
Goleta <i>La Unión</i>	—	—	Joan Bonet Soler	Cumaná	—
Polacra <i>La Rosalía</i>	—	—	Miquel Rexach	Cumaná	—
Goleta <i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	—	—	Marià Arrufat / Josep A. Vidal	San Juan	—
Goleta <i>Brillante</i>	—	—	Josep Alba	San Juan	—
Bergantín <i>El Monteverde</i>	—	—	Pere Prats	San Juan	—
Bergantín <i>Arriera</i>	—	—	Pere Rovirola	San Juan	—
Bergantín <i>S. Fco. de Asís</i>	—	—	Josep Llenas	San Juan	—

<i>Embarcación</i>	<i>Fecha llegada</i>	<i>Propietario</i>	<i>Capitán / Maestre</i>	<i>Procedencia</i>	<i>Valor carga</i>
Bergantín <i>Santa María</i>	—	—	Josep Prats Pi	San Juan	—
Goleta <i>Golondrina</i>	10. IX . 1812	—	Francesc Girandi	Santiago de Cuba	—
Polacra <i>Angel de la Guarda</i>	27. X . 1812	—	Jaume Marquès	Habana	—
Fragata <i>Isabel</i>	19. XII . 1812	—	Llorenç Balzán	Habana	—
Bergantín <i>Fernando el Restaurador</i>	5. I . 1813	—	Antoni Rodríguez	Habana	—
Corbeta <i>Armonía</i>	—	—	Domingo Casals	Maracaibo y Puerto Rico	—
Bergantín <i>Oriente</i>	9. I . 1813	—	Joan Reynés	Puerto Rico	—
Bergantín <i>San Francisco de Paula</i>	28. XII . 1812	—	Isidre Rovira	Montevideo	—
Fragata <i>Montserrat</i>	25. I . 1813	—	Josep Samà	Habana	—
Bergantín <i>San José</i>	27. I . 1813	—	Josep Ribera	Habana	—

(a): Realiza dos viajes durante el año 1811.

NOTA: No es posible en todos los casos, con los registros del *Archivo de Indias*, identificar las fechas de llegada a Palma. Su establecimiento en los nueve últimos buques ha sido factible gracias a los fondos de la aduana del puerto de Palma, *Arxiu del Regne de Mallorca*, “Arxiu Històric” núm. 6.208.

CUADRO 4

EXPORTACIONES A AMÉRICA DESDE EL PUERTO DE PALMA, 1824-1829

	1824	1825	1826	1828	1829
Abanicos	—	—	—	—	24 doc.
Aceite	2.170	220	—	1.937	4.770
Aceite de almendras	230 ⁵	—	104	128	1.433 ⁵
Aceitunas	115	12	37	120	60
Aguardiente	8.724	2.495	4.932	460	18.266
“Alba flor”	—	—	—	—	50
Alcaparras	—	—	—	20	483
Alcaparrones	45	—	—	—	—
Alfombras	3 un.	—	—	—	—
Almendras	—	—	—	250	176
Almendrón	644	80	251	252	1.707
Alpiste	—	—	—	—	4
Anís	12	—	—	—	11
Avellanas	—	—	—	—	104
Azafrán	—	—	—	—	0 ³
Bayeta	—	2 varas	—	—	—
Botas	24 pares	—	—	—	20 pares
Botifarras	—	—	—	—	2
Cáñamo	—	—	—	—	104
Cartones estraza	—	—	—	8	—
Cómoda caoba	1 un.	—	—	—	—
Confites	—	—	—	—	23
Cotonia	—	—	—	—	1.400 varas
Cucharas	5 gruesas	—	—	—	—
Cuerdas de guitarra	—	30 gruesas	—	—	380 gruesas
Chufas	12	—	—	—	11

	1824	1825	1826	1828	1829
Dátiles	—	—	10	—	—
Dulces	11'5	—	—	—	—
Fideos	—	6	—	—	85
Frutas	—	—	10'5	—	—
Frutas en aguardiente	12	—	—	—	73
Frutas en almíbar	11	—	—	17	325
"Grano de almendras"	6	8	—	—	200
Guitarras	—	—	—	—	3
Habas	7 qrs.	—	—	—	35
Higos	—	—	—	—	468
Hilo	4	0'4	—	—	12
Horchata	1	—	—	—	—
Jabón	1.100	—	—	680	3.781'5
Juguetes de barro	—	—	—	—	61'6 doc.
Ladrillos	—	50 doc.	—	15 millares	500 doc.
Lanillas	—	—	—	680 varas	400 varas
Licor	11'5	—	—	6	11
Linazas	—	—	—	—	24
Malvasía	478	—	—	—	24
Mantas	25 un.	—	—	—	250 un.
Medias	—	4 pares	—	—	—
Morcillas	—	0'8	—	—	—
Moscatel	22	—	—	—	87
Nueces	—	—	—	—	61'6
Ollas de barro	14 cargas	10 cargas	10 cargas	10 cargas	90 cargas
		50 doc.			350 doc.
Papel	—	—	—	3 balas	—
Pasas	—	—	—	—	200
Peladillas	16	—	—	—	—

	1824	1825	1826	1828	1829
Piedra yeso	—	—	—	—	2.442
Pimienta	—	15	40	110	28
Pipas	288 gruesas 10 doc.	—	180 gruesas	—	232 gruesas
Platos	—	—	—	—	80 doc.
Fomada	7 doc. botas	—	—	—	—
Queso	12	—	—	—	57
Salchichas	75	2	—	—	6 cajones
Sanguijuelas	—	—	—	20.000 un.	9.500 un.
Semillas	—	—	—	—	3
Semillas de hortalizas	—	—	—	3	—
Semilla de lino	—	—	—	—	4
Sémola	—	—	—	—	8
Sobrasada	—	5	—	—	10
Tallarines	—	—	—	—	4 ⁵
Terralla	20 cargas	—	—	—	33 cargas
Tocino	16	50	—	—	34
Utensilios de pesca	6	32	—	—	—
Vidrios	1.150 un.	—	—	150 doc.	—
Vinagre	9	—	—	—	—
Vino	3.360 ⁵	1.120	2	1.460	9.121 ⁵
Yeso	—	—	100	80	3.600
Zapatos	109 pares	101 pares	—	—	554 pares
(Otras mercaderías)	—	9 gruesas 2 lliures	—	—	3 doc. 7 un.

NOTA: Las cantidades que no expresan unidad se refieren a arrobas. Doc. = docenas; qrs. = quarteras; un. = unidades.

FUENTE: Elaboración personal en base a los registros de las embarcaciones, *Arxiu del Regne de Mallorca*, "Junta de Comercio", caja 34.

Los «Graffiti» de la Lonja de Palma signos, inscripciones y dibujos

ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO

Referente a la Lonja de Palma se han realizado importantes análisis a lo largo de su historia,¹ ya fuera por el interés total de su concepción arquitectónica, ya por los detalles que la componen. Sin embargo, la capacidad de estudio de este edificio va más allá de lo que se había observado ya que encierra una de las más interesantes muestras de "graffiti" de marcas y signos, halladas hasta el momento en la isla.

LOS GRAFFITI.

Los "graffiti" de la Lonja, recogidos en un número que se eleva a 176 unidades, son por lo general incisiones realizadas con trazo fino o muy fino, a veces sólo perceptible con luz rasante, de diseño muy cuidado y calibre muy preciso y profundo.

El mayor número de motivos lo constituyen los signos, datados en más de 1/3, seguidos de las inscripciones de frases o nombres, figuras geométricas, barcos, perfiles antropomórficos, animales, elementos arquitectónicos y cómputos, principalmente. Todos con la característica común de conservarse en buen estado a pesar de hallarse algunos a la intemperie.

I. *Los signos.* Son los "graffiti" identificativos de una autoría que permanece anónima por falta de una referencia documental sobre los obreros de la fábrica, pero que con toda probabilidad, y debido a su localización en los pormenores del edificio, están asociados a especialistas dedicados a un trabajo muy minucioso de la talla de la piedra.

Podemos clasificarlos en:

a) Iniciales del abecedario latino de letras mayúsculas o minúsculas, a veces formando monogramas, pero siempre cristianizadas con alguna cruz —lámina 1—.

¹ ALOMAR, G.: *Guillem Sagrera y la arquitectura gótica del siglo XV*; CIRICI, A.: *La arquitectura gótica catalana*; FRAU, A.: *La Lonja de Palma*; JOVELLANOS, G. M.: *Carta histórico-artística sobre la Lonja de Mallorca*; PALOU, J. M.ª *Guillem Sagrera*; WETHEY, H. E.: *Guillermo Sagrera, etc.*

b) Formas geométricas, entre triángulos, círculos, ángulos, corazones, rombos, desarrolladas como figura base de la marca —lámina 2—, y

c) Escudos —lámina 3—.

Entre las iniciales, es decir, los signos que utilizan una letra o varias unidas, encontramos en mayoría:

la A mayúscula con 13 ejemplos,

la b minúscula con 10 ejemplos,

la M mayúscula con 5 ejemplos,

la R mayúscula con 5 ejemplos,

la p minúscula con 4 ejemplos,

Fragmento ampliado de la situación de la Lonja en el Plano de Palma del Canónigo Garau (Año1644).

la G mayúscula con 4 ejemplos,
 la C mayúscula con 2 ejemplos,
 la S mayúscula con 2 ejemplos,
 d minúscula con 1 sólo ejemplo;

y la combinación de distintas iniciales, en número de 9.

En total son 55 signos en los que se ha utilizado una letra.

Para el caso de las "aes", todas excepto una (n.º 144) son del mismo tipo: mayúsculas monumentales y con el travesaño en ángulo. En general la cruz está siempre presente. En 3 ejemplos (n.º 77, 133 y 174), la cruz, latina o patriarcal, se asienta en el vértice. En el resto, las cruces flanquean estos signos a la izquierda, y son de tipo decussata (n.º 12, 20, 75 y 83 —muy semejantes entre sí—) y latinas (n.º 64 y 162). Sólo un ejemplo prescinde de la cruz en el travesaño (n.º 81), y un sólo caso también es el que está cruzado dos veces con una cruz latina y otra decussata (n.º 144). El único signo datado es el realizado en el año 1431 (n.º 169) llevando la inicial invertida.

En cuanto a las "bes", éstas siempre son minúsculas y están flanqueadas por fechas en 7 ocasiones, de los años 1432, 1434, 1461, 1464, 1484, 1517 y ...17. Las hay de trazo redondo o anguloso, pero en todos los ejemplos rematan la letra las cruces latinas (n.º 66, 71, 94, 155 y 165), patriarcales (n.º 68, 76 y 135), decussatas (n.º 134) y en espiga (n.º 90). Hay un caso curioso (n.º 165) en que los nominales del año no se intercalan 2 a 2 entre el signo, sino que éste se repite 3 veces entre los espacios de la fecha 1432 —ver lámina 6—.

Las 5 letras "eme" guardan un gran parecido. Son mayúsculas de trazo anguloso, y están rematadas con cruces (n.º 7 y 55). Sólo en un caso aparecen las cifras del año 1441 flanqueándola, y es además la que no lleva cruz (n.º 24). Tampoco tiene cruz la n.º 157, siendo sustituida por la cifra 4 en el remate.

Las 4 letras "pes" difieren entre sí. En 2 casos las hay de trazo más redondo y llevan cruces en el vértice: latina (n.º 37) y decussata (n.º 79). Son además 2 ejemplos en los que la cavidad de la letra está provista de alguna otra señal. Las 2 restantes son letras aisladas de trazo anguloso y gótico (n.º 46 y 93), en una de las cuales se observa el año 1506 a su izquierda.

En las 4 "ges" tampoco hay relación aparente. Dos de ellas están cruzadas (n.º 72 y 130) por la mitad central. Sólo en un ejemplo la letra se adosa al travesaño de una cruz latina (n.º 95), y en otro, una cruz decussata remata la letra (n.º 164) entre la que se sitúa un año del siglo XV: 143...

Hay 4 tipos de "erres" que son siempre mayúsculas, 3 son de trazo anguloso (n.º 131, 142 y 162) el resto, redondilla. Sólo en 2 ocasiones aparecen las cruces patriarcales, a las que se unen las letras (n.º 104 y 142), y en una, la cruz latina (n.º 162). Un sólo ejemplo (n.º 171) se completa con la fecha "23 de juny 1512", y el remate en el vértice de la cifra 4 en heráldica.

Los 2 ejemplos de signos con "ces" guardan una gran afinidad ya que ambas tienen un tamaño parecido y están cruzadas por cruces patriarcales, si bien los remates en el vértice se diferencian por figuras en ángulo (n.º 101) o en aspa (n.º 108).

Otros 2 ejemplos se presentan entre los signos con "eses". Son diferentes y no guardan más parecido que ir cruzadas por su mitad (n.º 50 y 245), una de ellas lleva el año 1434 flanqueado.

Un sólo signo lleva la letra "de" que se ve también adosada a una cruz, en este caso latina (n.º 151).

Por último están los ejemplos de los monogramas incisos a los que se agregan casi siempre 2 letras. Estos son los casos de las iniciales A y S repetidas 2 veces (n.º 8 y 26), muy semejantes, sobre todo la A, a las vistas en el primer apartado; G en P (n.º 43); N y d (n.º 61) sobre el año 1557; M en C (n.º 89) a la izquierda del año 1455; B y R (n.º 91); E sobre O (n.º 137); A en C (n.º 158) a la izquierda de la fecha .519; y d más R entre la fecha 1521 (n.º 176).

La caligrafía es variable pero en general es de trazo anguloso y muy fino, provista de una cruz, en 4 casos decussata y en 3 latinas.

Entre las *figuras geométricas* que se utilizan como signos destacan los:

1. Círculos, con 14 ejemplos,
2. Triángulos, con 8 ejemplos a los que se añaden los 4 signos con la figura 4 en heráldica,
3. Corazones, con 9 ejemplos,
4. Ángulos, con 7 ejemplos y
5. Rombos, con 4 ejemplos.

Las formas circulares son las más numerosas y están repartidas sobre todo en los muros Sur y Oeste. Todas ellas van provistas de cruces. Seis de ellas llevan cruces latinas en el remate; otras 4 son de tipo patriarcal. Todos guardan un aire muy común, y sobre todo las del muro Oeste parecen relacionadas con un mismo autor. Cuatro de ellas, las n.º 118, 163, 167 y 169 van acompañadas de las fechas pertenecientes al siglo XV: 147..., 14...8, 1434 y 1431. Una de ellas (n.º 163) lleva 2 cruces, latina y patriarcal unidas.

Las figuras triangulares son 12 en total, la mitad asentadas sobre uno de los lados (n.º 78, 125, 132 y 148), el resto en el vértice (n.º 86, 87, 129 y 141). Todas ellas van rematadas y/o atravesadas por cruces, 5 de ellas latinas (n.º 78, 86, 87, 121, 125 y 141), 4 decussatas (n.º 41, 120, 132 y 143), una sola patriarcal (n.º 129), y un sólo ejemplo con un pequeño estandarte (n.º 148).

Es de destacar también que en 3 ejemplos, estos signos se insertan entre las cifras de los años: 1456, 1465, 1471 y ...78; y en 3 ocasiones llevan iniciales en la cavidad: una "uve" (n.º 86), una "ese" (n.º 125) y una "be" inicial minúscula (n.º 132).

Las figuras acorazonadas son 9 signos cuya figura matriz es un corazón en cuyo interior se han trazado letras (n.º 42, 102, 103, 105 y 109) y bandas (n.º 111); y se han dibujado en el remate, a veces cruces, sobre todo patriarcales (n.º 42, 105, 109 y 111), latinas (n.º 102, 159 y 160) y decussatas (n.º 103); otras veces una letra "ese" (n.º 65).

Cuatro veces van acompañadas por fechas, ésta vez de años posteriores a los vistos con anterioridad, y concretamente de 1574, 1607, 1671 y 16... Ninguna es similar, sin embargo podemos advertir un mayor barroquismo en los detalles.

Las angulares son 7 figuras signícas cuya característica común es el trazo anguloso dominante. No guardan parecido entre si salvo 2 casos (n.º 57 y 63) que fueron hallados, uno en el interior de la torre de Santa Catalina, y otro en el exterior del muro Oeste.

Las figuras romboidales son muy distintas. Son 4 ejemplos que tienen en común el rombo como forma básica del signo. Dos de ellos (n.º 54 y 166) se encuentran en el interior de la torre de Santa Catalina. Uno de ellos (n.º 166) está incompleto debido a la presencia de un panel eléctrico que lo tapa, sin embargo, aún se distingue el año 1431 entre el signo, con cruz patriarcal en el vértice, y latina en el interior. Otra marca romboidal (n.º 74) está en el exterior, en el parteluz de la entrada Oeste. Y el cuarto ejemplo (n.º 170), en el banco del ventanal Oeste, se inserta entre 2 horizontales paralelas y lleva una cruz patriarcal en el remate.

Los escudos. Dentro de este primer capítulo dedicado a los signos, incluimos 6 figuras heráldicas formando escudos, que si bien a simple vista pudieran parecer relacionados con la nobleza mallorquina, la falta de una semejanza generalizada con alguna de ella, nos hace pensar que se trate exclusivamente de signos indicativos de la pertenencia a un determinado gremio.

Están dispersos por distintos lugares del edificio: las jambas de uno de los ventanales del muro Sur en su cara interna (n.º 156) y externa (n.º 126 y 127), el parteluz de la fachada Oeste (n.º 33), y la cara posterior de uno de los escalones de la torre de Sant Joan (n.º 68). Todos ellos incisos con mucha precisión salvo los de la torre que están pintados en negro (n.º 68 y 29).

El n.º 126 es un escudo cuartelado en cruz, rematado por una cruz latina, el n.º 156 lleva una banda con cruz patriarcal, y los 127 y 68 están provistos de bandas, 4 bandas que bajan de derecha a izquierda y cruz latina; y 6 bandas que bajan de izquierda a derecha, respectivamente —ver lámina 3—.

Mención aparte merece destacar el n.º 33 por la disposición de los círculos, dos, uno, muy semejante al escudo de la familia Coch² formado por 3 tortas de oro en campo encarnado también dispuestas dos, una.

Hablar de una posible relación de esta familia con la construcción de la Lonja resulta poco fundado teniendo en cuenta además, como ya dijimos al principio, que estos escudos puede que no sean sino figuras heráldicas popularizadas, apropiadas por el artesano para distinguir su obra.

I.I. *Signos dados.* Del capítulo anterior hemos extraído los signos incisos que van acompañados de sus fechas de realización, para formar este subapartado que creemos de suma importancia no sólo para la ubicación cronológica de los "graffiti" en si, sino del soporte mismo en que se encuentran.

De un total de 36 fechas calcadas, la más antigua corresponde a 1431, siendo la de 1671, la última moderna. No se han visto "graffiti" con ningún año de los siglos XVIII y XIX, si bien en el XX se realizó alguna pintada durante la guerra civil como "Viva la dinamita", propia de anarquistas, vistas en la escalera de la torreta de Santa Catalina, y la signatura de algún turista llamado M. Harrison hecha el 4 de Marzo de 1900, en esta misma escalera.

En el siglo XV las fechas van de 1431 a 1488, siendo en los años treinta con 9 cuando más se realizaron, seguidos de los sesenta y ochenta, con 3, cuarenta con 2 y cincuenta con 1 —ver láminas 4, 5 y 6—.

Las fechas se calcularon en la torreta de Sta. Catalina:

² BOVER, J. M.ª: *Nobiliario mallorquín*, p. 110, escudo n.º 111.

143.. (n.º 164),
 1431 (n.º 166, 168 y 169),
 1432 (n.º 165),
 1434 (n.º 50 y 167) y
 1485 (n.º 35 y 58).

En la parte interna de los ventanales del muro Sur:

1434 (n.º 134),
 1460 (n.º 138) y
 1461 (n.º 135);

en las bases de las jambas y columnillas de esa misma fachada

1456 (n.º 141),
 1465 (n.º 132),
 1471 (n.º 125) y
 1478 (n.º 129);

en las jambas y el talud del muro Oeste:

1455 (n.º 89),
 1464 (n.º 68),
 147.. (n.º 118),
 1484 (n.º 71) y
 1488 (n.º 85);

y finalmente, en la torreta de Sant Joan:

1438 (n.º 15) y
 1441 (n.º 24).

Desconocemos el motivo concreto de la profusión de "graffiti" fechados en determinados puntos de la edificación, sin embargo, lo que sí es posible sugerir es que, por lo que respecta al muro Sur, la proximidad cronológica de las fechas incisas es una pauta indicativa de que, aún en los años sesenta y setenta del siglo XV se "rubrican" los pormenores de los ventanales, marcando su conclusión.

Con este hallazgo varía el plazo sugerido normalmente para el término de las obras de la Lonja, que por los estudios al respecto está señalado en torno al año 1452,³ y que ahora vemos ampliado a 2 decenios más.

Es notable comprobar como 10 de las 23 fechas calcadas del siglo XV son anteriores a la de 1452, mientras que 13 son de años posteriores de ese mismo siglo. Se deduce pues que la Lonja estaba aún en ese mismo año en plena actividad constructiva.

³ "En 1451, día 19 de Marzo Guillermo Vilasolar albañil natural de Mallorca y maestro de fábrica de la Lonja contrata con los Hons. Raimundo Zaforteza y Bernardo Cotoner mercaderes y Defenedores del Colegio de la Mercadería las siguientes obras en la Lonja a saber: "las "claravoyes" de dos de las seis ventanas según el modelo por él presentado, y las "claravoyes y maynels sive coronas" de las restantes cuatro ventanas... cuyos trabajos debía dejar concluidos en el término de un año..." FRAU, A.: *La Lonja de Palma*, p. 4.

Por lo que respecta a las torretas de Santa Catalina y Sant Joan, 9 de las 11 fechas allí calçadas se ajustan al compromiso del contrato que estipulaba la conclusión de las mismas en el término de los 15 años a contar desde 1426.

Los demás años de los siglos XVI y XVII se concentran casi con exclusividad en el lienzo del muro Oeste, y por el estilo más complejo de las marcas que acompañan, su aparición al descubierto, y el calibre del trazo, más grueso que los del siglo XV, creemos que sean debidos a otro tipo de autores menos comprometidos con la fábrica.⁴

Los "graffiti" del siglo XVI son:

1506 (n.º 93 y 175),
 1512 (n.º 171),
 1517 (n.º 90),
 ..519 (n.º 158),
 1521 (n.º 176),
 1557 (n.º 61),
 1561 (n.º 59) y
 1574 (n.º 65).

Los años del siglo XVII son los siguientes:

16... (n.º 111),
 1607 (n.º 102),
 1668 (n.º 27) y
 1671 (n.º 102).

—Ver lámina 7—.

II. *Las inscripciones.* Se reúnen en un grupo formado por 23 ejemplos entre nombres propios y/o apellidos, y mensajes largos o de pocas palabras, escritos en latín vulgar o en catalán —Ver láminas 8 y 9—.

Los lugares donde más se localizan son:

El talud del muro Oeste, y la torreta de Santa Catalina, ambos con 8, la torreta de Sant Joan con 6, y la pared Sur con 1.

Los nombres propios son: Sagrer (n.º 27)
 Joan Fylu o Fyler (n.º 31)
 Jaques de Boylt (n.º 32)
 bellocs (n.º 36)
 Zantani (n.º 47)
 Andrea Musolis (n.º 53)
 Mora (n.º 55)
 Omer/Yaume Olmet (n.º 59)
 Ramonico (n.º 68) —lámina 3—

⁴ Los signos del s. XV son señales de identificación muy concretas cuyo carácter críptico y finura de trazo hacen de ellas rúbricas muy discretas casi imperceptibles.

Muños (n.º 98)
 Minos (n.º 99)
 Salim (n.º 113)
 Johan Francesc (n.º 144)
 Sanc (n.º 161)

Las frases:

- Es caragoll a llo mircant catala (e)s comtato se(r)tament (n.º 11)
- lonch debites pena (n.º 29)
- Orat (n.º 38)
- tot p(er) fortuna (n.º 44)
- (.)crito
- (.)part Sa(.) (n.º 62)

Y finalmente las iniciales se reducen a I.A.R. (n.º 115) y S.H.I. (I.H.S. invertidas) (n.º 116).

Las inscripciones son los "graffiti" que presentan mayor diversidad tanto por el método de realización como por el lugar de hallazgo. Se encuentran tanto incisas como pintadas (n.º 29, 31, 32 y 62), en el reverso de algún peldaño (n.º 31 y 32), en el espacio convexo de las columnillas de las jambas (n.º 68), o a lo largo del pasamanos de una escalera (n.º 11). Tienen por tanto un carácter más lúdico y espontáneo que los signos, que suelen aparecer, como hemos visto, concentrados y en soportes tan puntuales como las bases de las columnillas o los arranques y remates de escaleras y ventanales.

También, al contrario que las marcas, muchas veces fechadas, los nombres sólo van acompañados en 2 ocasiones por los años 1561 (n.º 59) y 1664 (n.º 68), como vemos ya modernos.

Por lo general, los nombres y apellidos: Sagrer, Sanc, Aloy Ballester, Andrea Musolis, Mora, Homer y Jaume Olmet, así como los topónimos: Santanyí y Bellocs, son de raíz catalana o están ligados a la isla. Sin embargo, vemos que también hay algunos de origen foráneo como es el caso de Muños, Joan Fyler y Jacques de Boylt, éstos dos últimos ligados con seguridad a la partida de obreros que se trajo Sagrera de su vuelta de Perpiñán⁵ donde estaba llevando a cabo las obras de Sant Joan Baptista.

Por lo que respecta a los nombres de Minos, Salim o Ramonico, es posible que sean propios de mozos de la fábrica, si bien los primeros por su voz, y el último por su sujeción a un escudo familiar, sugieren una condición inferior, quizás servil, de su trabajo en la obra.

En cuanto a los mensajes e iniciales que han aparecido, la mayoría son plegarias de tipo religioso como "Orat", "Ave Maria" o "I.H.S."; seguidas de confidencias como "Lonch debites pena", que nos sugiere las molestas condiciones de la construcción,⁶ y "tot per fortuna".

Por último, una frase que nos informa de la finalidad de la obra, en este caso dentro de la escalera de Sant Joan: "Es caragol a llo mircant Catala es

⁵ PALOU, J. M.ª *Guillem Sagrera*, p. 42.

⁶ GONZÁLEZ, E.: "Els graffiti" a la torre de Sant Joan...", p. 55.

comtato sertament", referida quizás al cumplimiento correcto de esta torre, como dice la frase, "para el mercado catalán".⁷

III. *Los dibujos.*

Capítulo aparte es el formado por los "graffiti" cuya realización no tiene otra intención que la puramente lúdica. Son "graffiti" entendidos en el sentido más lato de la palabra, y como tales son formas gestuales espontáneas trazadas en el muro.

Estos dibujos hallados en la Lonja están casi todos incisos con poca profundidad, y su número es muy reducido con sólo 34 ejemplos en total. Podemos clasificarlos en dibujos geométricos y figuraciones, entre las que se encuentran

- las navales,
- humanas,
- zoomórficas,
- arquitectónicas, y de otra índole sin especificar.

NAVES.

Por su interés formal y su elevado número de ejemplares con respecto a los descubiertos, los barcos son los "graffiti" que más destacan en la Lonja. Se han encontrado 7, 4 en la torre de Sant Joan, 1 en la de Santa Catalina, otro en el muro exterior Oeste, y un último del que sólo restan la popa, el palo mayor y la cofa, en uno de los vanos de la puerta del Ángel.

En 3 ocasiones se trata de dibujos incompletos en los que sólo se identifica el perfil del casco, similar al de los ejemplares más detallados de naves medievales del tipo "coca" (n.º 22, 34 y 119).

Un único motivo de este grupo recuerda más a una barca que a una nave de mayor calado, sin embargo la ausencia de rasgos más definidos, nos impide acercarnos a su tipología (n.º 21).

De entre todos los barcos de la Lonja, merece destacar la coca n.º 27, uno de los ejemplos más interesantes de nave medieval del siglo XV, sólo comparable al ex-voto de la coca de Mataró (*). En ella se dibuja el aparejo latino, no muy frecuente en las cocas, cuyo primitivo velamen era cuadro o redondo, adaptado a la navegación oceánica,⁸ pero que hubo de ajustarse a los cambios de viento en la navegación por el Mediterráneo y adoptar la vela triangular o latina.

También puede verse, por debajo de la línea de flotación del barco, el timón "bayonis" o de codaste, conocido en el Norte de Europa desde el siglo XII y propagado por el Mediterráneo en la última década del siglo XIV.⁹

⁷ IDEM.: Opus cit., p. 52 y 53.

⁸ CARBONELL, L.: "La Coca nave del Medioevo", p. 46.

(*) Desde estas líneas, agradecer a D. Javier Pastor Quijada su ayuda documental prestada en todo momento, así como el acceso a la reproducción de la coca de Mataró que él mismo realizó para la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Barcelona.

⁹ IDEM.: Opus cit., p. 55.

De igual forma, tanto en la incisión como en el ex-voto, las líneas del casco se parecen de manera extraordinaria. Son muy semejantes la forma del castillo de proa, y sobre todo, el forro exterior de la tilla o espacio bajo el castillo, también falciforme, y cada vez más curvado hasta alcanzar la curva del cairel del canto popel del castillo.

La chupeta o toldilla, sobre el extremo popel del casco, también se semejan, pero en el caso del "graffito", la tolda sobre la que se asienta, lleva una decoración en el forro exterior a base de una triple hilera de cenefas angulares. Y sobre ella, el castillo de popa con un estandarte cuadro, portando una media luna pinjante que pudiera estar relacionada con el apellido mallorquín Llull,¹⁰ o ser un indicativo de la procedencia norteafricana de la nave.¹¹

El palo de mesana, dispuesto sobre la tolda, se distingue más claramente que el de trinquete. Éste y el mayor, llevan sus velas plegadas, y una cofa en forma de cono truncado e invertido en el último. Todos los palos aparecen con sus obenques (cuerdas) pero con la ausencia total de los motones (poleas por donde pasan los cabos), que en número tan elevado se ven en el ex-voto.

REPRESENTACIONES HUMANAS

Son 7 en total, formadas por rostros de perfil, a veces toscos, otras caricaturescos, en los que se ha exagerado alguno de sus rasgos como los ojos (n.º 1), la boca (n.º 39) o el cabello (n.º 112).

Todos miran a siniestra salvo las caras frontales del muro Norte (n.º 123).

Hay también un ejemplo de cuerpo entero, si bien muy esquemático y con cabeza de pájaro (?); y uno sólo de un brazo acodado (n.º 18).

Estos rostros rudimentarios de perfil son imágenes que trascienden el anonimato de los signos de autoría vistos con anterioridad.

Son imágenes signícas, al menos en las 3 ocasiones que van rotuladas con iniciales: una A (n.º 112), una H (n.º 39) y una B (n.º 18), y que hacen las veces de firmas de estos autorretratos desenfadados.

Parecen, con toda seguridad, caricaturas de personas vinculadas a la obra, que quieren dejar constancia de su participación creativa no sólo con un signo, sino dibujando su propio rostro. Un rostro convertido en marca o una signatura hecha imagen, y que no son sino un reflejo más del carácter metafórico y simbólico del mundo medieval.¹²

Recuerdan a los "graffiti" grotescos calcados en otros edificios medievales de Mallorca,¹³ incluyéndose todos dentro de la clasificación de "animales humanizados" estudiados por G. Lascault.¹⁴

¹⁰ BOVER, J. M.^a: *Nobiliario mallorquín*, p. 123.

¹¹ GUERRERO, J.: *Las Cántigas. Estudio...*, pp. 325-327.

¹² GOMBRICH, E.: *Meditaciones sobre un caballo de juguete*, pp. 158 y 163-175.

¹³ Por ejemplo ver los hallados en la torre de la Catedral de Palma: BERNAT, M., GONZÁLEZ, E. y SERRA, J.: "Els graffiti del campanar de la Seu de Mallorca", pp. 27 e ilustraciones n.º 7, 15, 22 y 40.

También de los mismos autores: "Els graffiti i la decoració popular a la torre dels Enagistes", pp. 32-33; 36; 42; 45 y 50.

¹⁴ *Le monstre dans l'Art Occidental*, pp. 116-117, 130 y 142-143.

Por otra parte el brazo acodado, es una representación gráfica de la medida de contabilidad usada en otro tiempo, que tomaba la distancia entre el codo y la extremidad de la mano, y que podría haber sido utilizada como unidad de longitud rudimentaria empleada en la construcción de este edificio.

ELEMENTOS ZOOMÓRFICOS

Se encuentran en número de 6, repartidos entre la torre de Sant Joan, Santa Catalina, y el muro Norte de la Lonja.

Hay entre ellos, 3 ejemplares del bestiario fabulosos medieval. Uno de ellos es una medusa con rostro humano (n.º 14), el otro, es un hombrecillo de cuerpo estilizado, desmembrado y provisto de un yelmo en forma de pájaro (n.º 49). Ambos son ejemplo de la iconografía de la Edad Media, llena de seres fantásticos y monstruos definidos por la mezcla de cuerpos de diversa naturaleza.¹⁵

En último lugar, un extraño dibujo que recuerda a una serpiente hecha en negro, enrollada sobre si misma (n.º 30), símbolo de la manifestación cíclica del mundo,¹⁶ y presente en numerosas culturas.¹⁷

Los otros restantes son las figuras estilizadas de un cordero (n.º 124), una venera o concha marina (n.º 17), y un pez (n.º 23).

FORMAS ARQUITECTÓNICAS

Entre las formas arquitectónicas, se han incluido los dibujos de una escalera (n.º 25) y de una torre (n.º 19). De ambas, sólo destacar el último "graffito" que tiene la particularidad de llevar un pináculo en la cima, indicio de que sea un primitivo boceto de una de las torres de la Lonja que, como se ha dicho en la introducción, no conserva ningún testimonio de su proyección, a no ser por la descripción de una serie de detalles como el "capell hagut" (pináculo), y de las "respaldes" (los pilares formando contrafuerte), sobre los que se incide en el contrato de la obra.¹⁸ Nos encontramos quizás, ante uno de los proyectos originales del modelo de torre para la Lonja.

Este tipo de bocetos esgrafiados es muy común, y, por lo general, copia algún elemento arquitectónico que se halla "in situ". Así, en la escalera de la iglesia de Santa Cruz, hemos calcado un arco ojival perfectamente delineado con compás, muy cercano a un vano del mismo estilo; y en el Consulado del Mar, también había "graffiti" incisos de arcos escarzanos realizados, con sumo cuidado, con instrumentos de precisión.

Nuestra hipótesis es que todos estos casos no han sido un simple divertimento del que tiene a mano un compás y un punzón, sino proyecciones abocetadas en la pared, útiles en un determinado momento de la construcción para hacer alguna puntualización sobre la obra.

15 BALTRUSAITIS, J.: *La Edad Media fantástica*, pp. 11-28.

16 CHEVALIER, J. y GHEERBRANT, A.: *Dictionnaire des Symboles*, p. 868.

17 NATAF, G.: *Symboles, signes et marques*, pp. 72-95. Ver: GONZÁLEZ, E.: Opus cit. Ilustración n.º 30.

18 "Io dit Guillem degue e sia tengut cubrir los pilars de las respaldes ad capell de pedra haguts". ALOMAR, G.: *Guillem Sagrera y la arquitectura gótica...*, p. 124.

DIBUJOS GEOMÉTRICOS

Hemos dejado para el final los dibujos geométricos, es decir, las composiciones abstractas en las que se conjugan diversas formas sin una finalidad representativa aparente. Se han hallado 5, en la torre de Sant Joan, y otras 4, en la de Santa Catalina.

Las figuras que más abundan son las estilizaciones de estrellas pentalfas con más de 15 juntas formando constelación, cerca de la entrada a la recámara de la torre de Sant Joan, y otra sola junto a la coca n.º 27, de la misma torre.

Le siguen en número las rosetas sexifolias dentro de círculos, hechas a compás y en ambas torres (n.º 16, 40, 45 y 51) muy frecuentes en edificios de la ruralía mallorquina y de otros pueblos.¹⁰

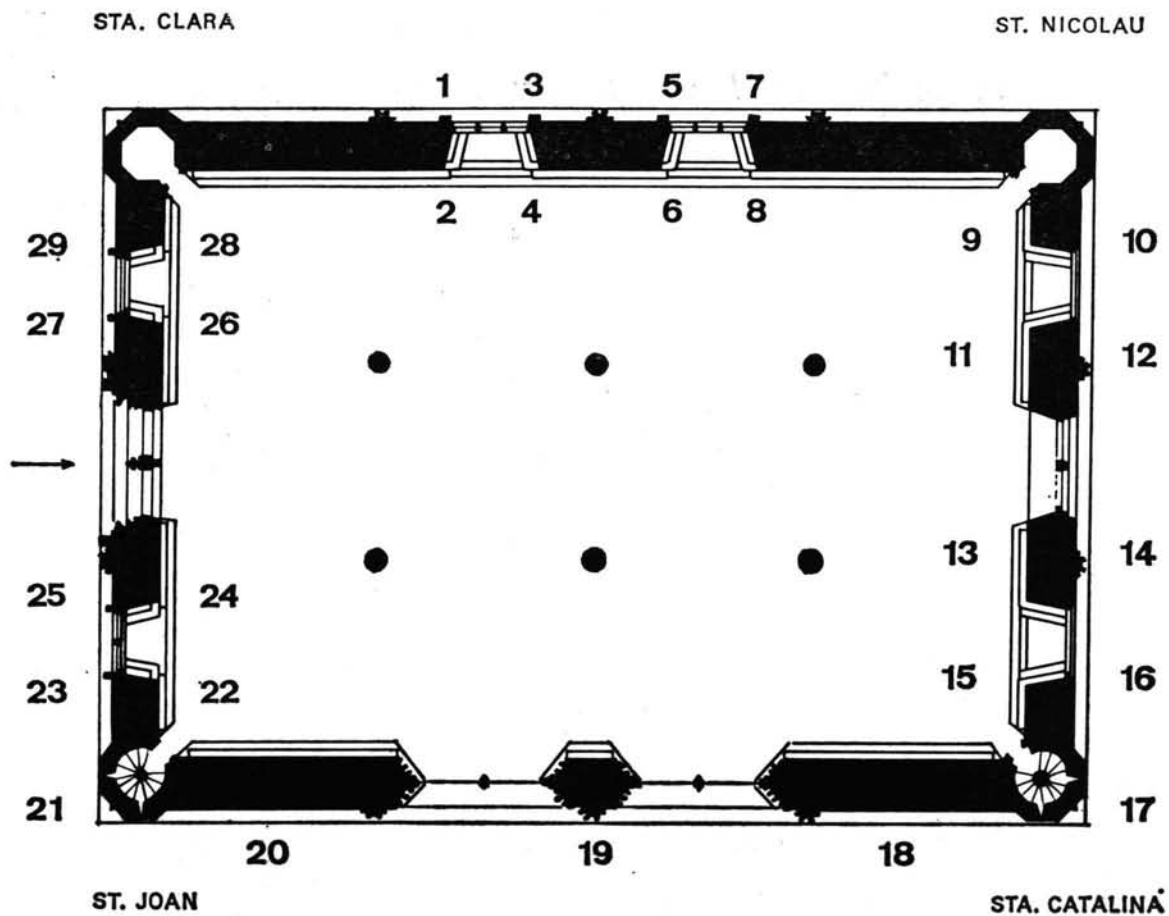
También están los cómputos, realizados a base de trazos rectos paralelos (n.º 23) precedidos a veces de cruces aspadadas. Algunos reflejan numerales latinos, como el XXXIII (n.º 13), el XXXIIII (n.º 23), o el XIIII (n.º 5) en la escalera de caracol; y otro es el arábigo número 6 (n.º 28), todos en la torre de Sant Joan.

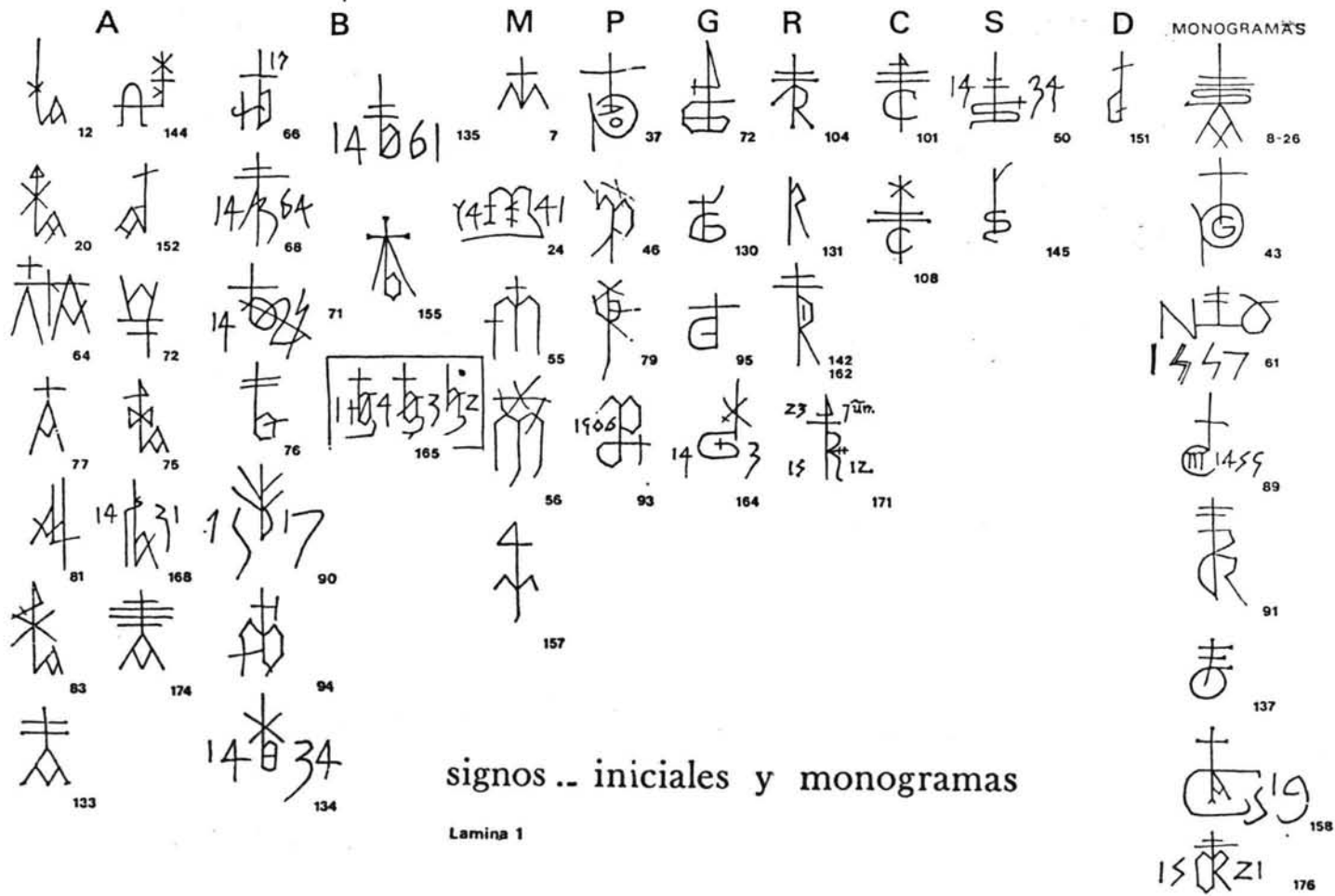
Sólo 2 ejemplos son equivalentes al número de escalones (n.º 13 y 28); del resto desconocemos el motivo en sí de la cuenta.

Para terminar, hay una serie de dibujos sin clasificación previa, es el formado por 2 jarrones con flores de lis (n.º 3), una campana estilizada (n.º 88), y una hoja lobulada con nervaduras (n.º 114). El primero en la torre de Sant Joan, los 2 siguientes, en el muro exterior Oeste; y sin más interés que la rareza de los mismos.

¹⁰ VIOLANT I SIMORRA, R.: "Posible origen y significado...", pp. 325-330.

Plaña

signos .. iniciales y monogramas

Lamina 1

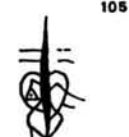
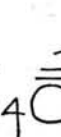
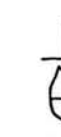
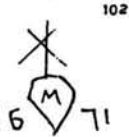
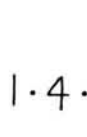
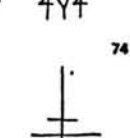
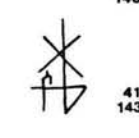
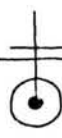
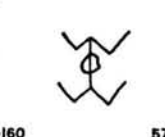
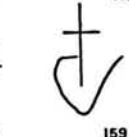
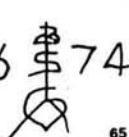
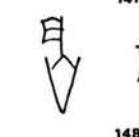
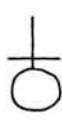
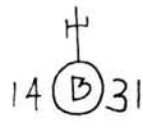
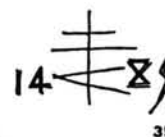
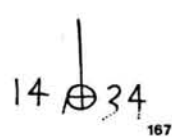
circulos

triángulos

corazones

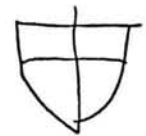
ángulos

rombos

signos.. figuras geométricas

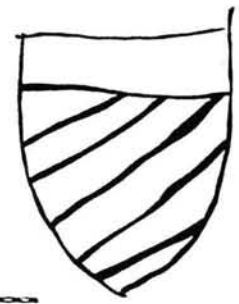
Escudos

126

127

68

29

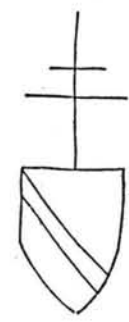
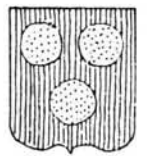
a/3 de hter pena

14/12/64

33

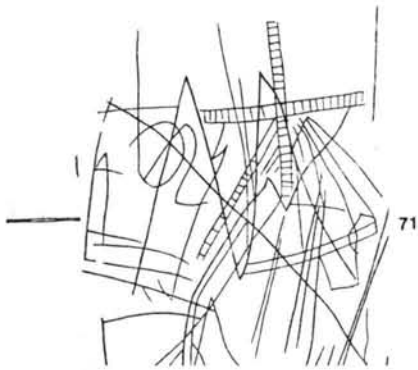

156

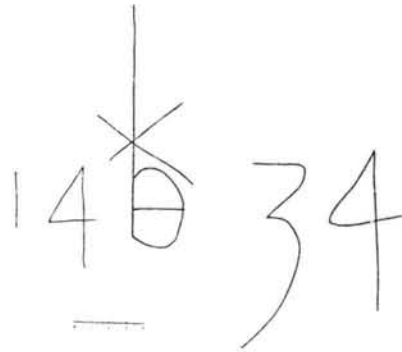

LAMINA 3

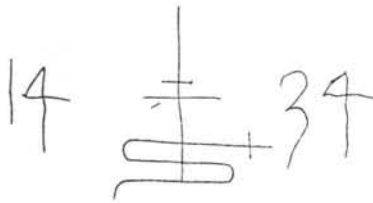
Signos datados (s.xv)

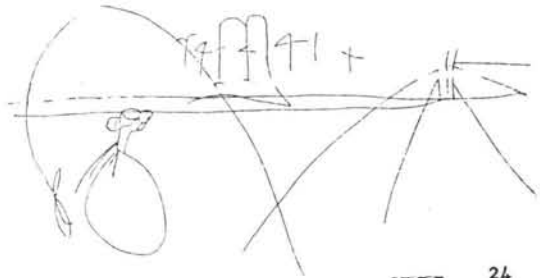
71

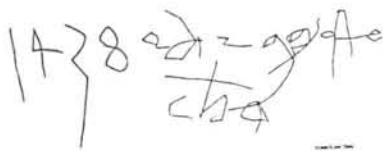
132

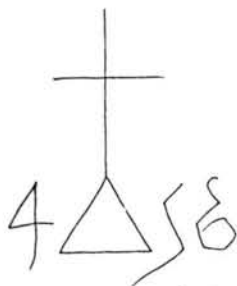
50

24

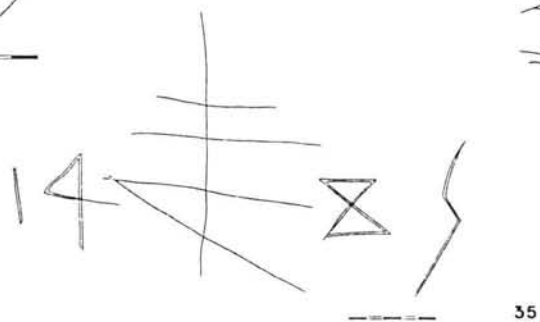
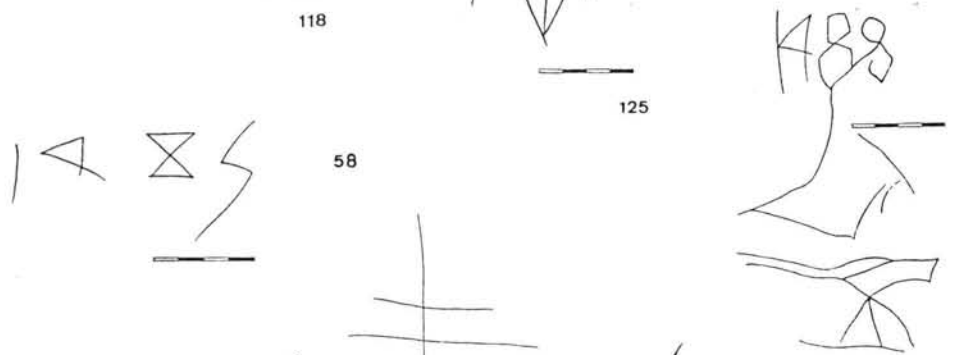
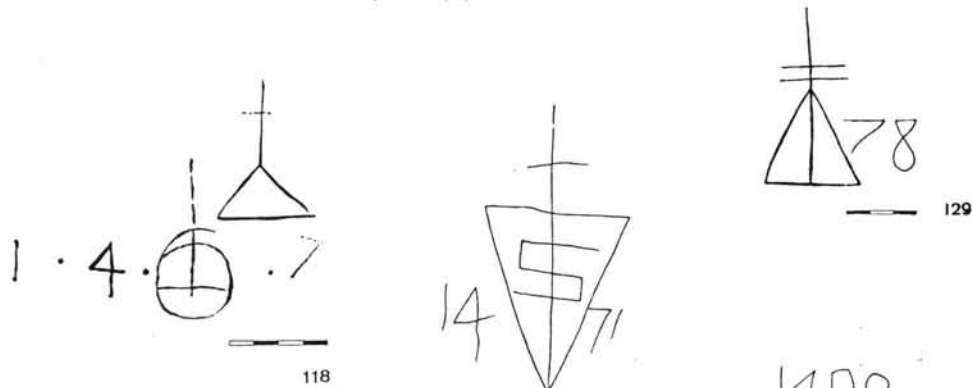
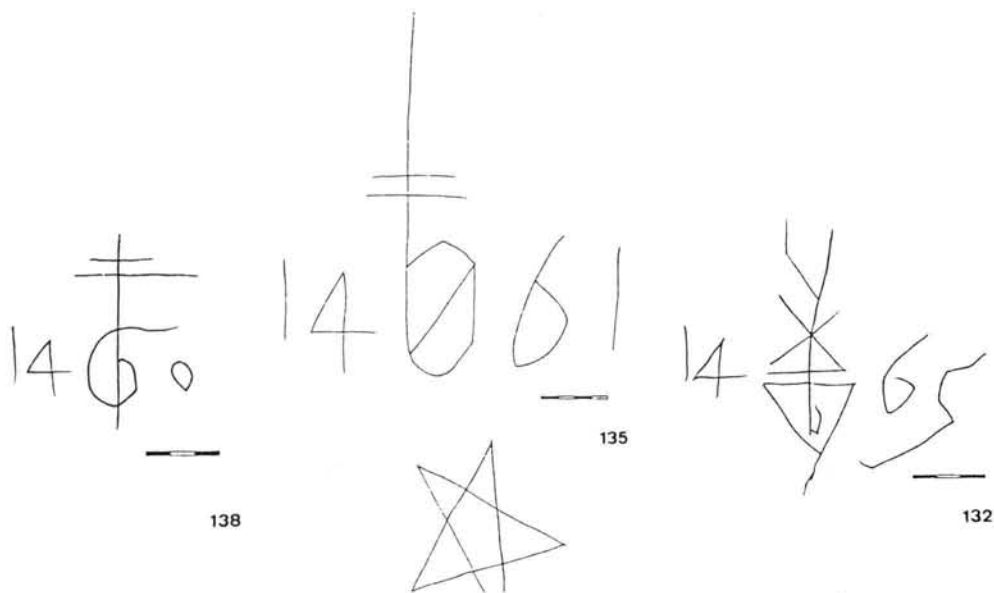
15

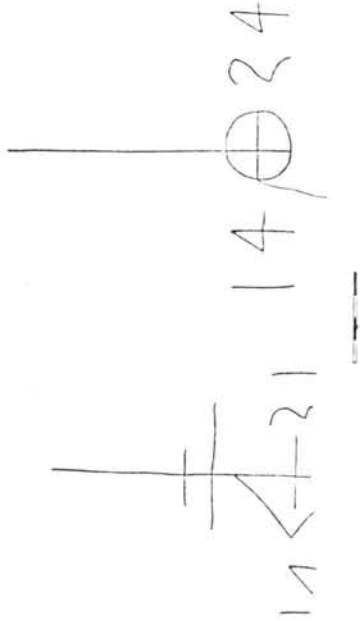
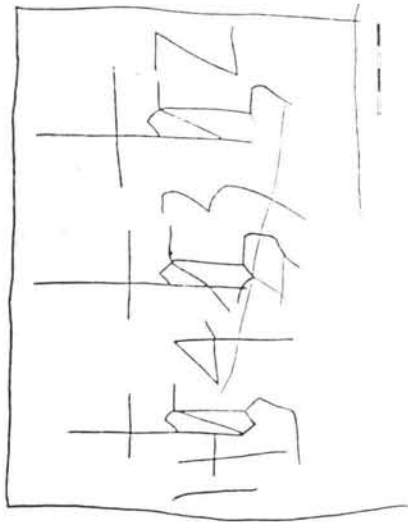
141

89

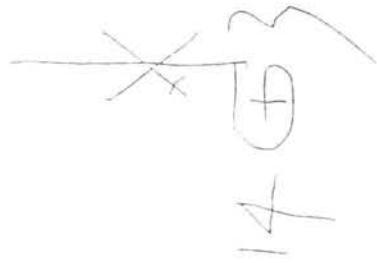
DISTRIBUCION ORIGINAL DEL HALLAZGO

167

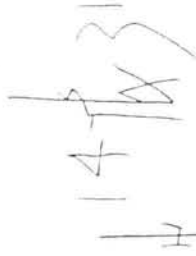
166

165

164

TORRETA DE
SANTA CATALINA

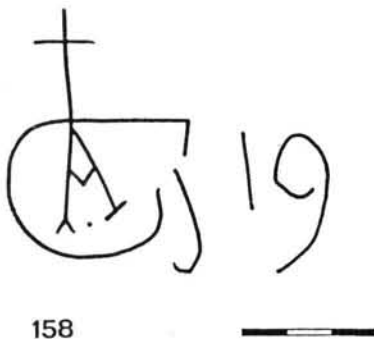
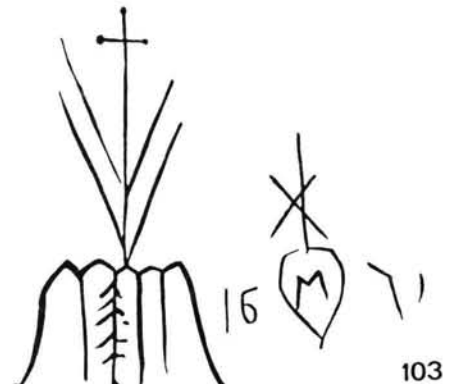
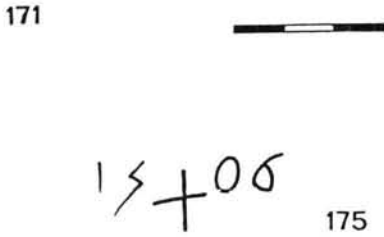
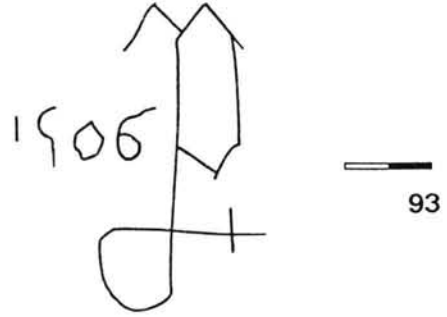

168

169

siglos XVI-XVII

E/catagou aprommesnt catala, com toto, /u to mear

11

SAYMER

27

Barceloneta

31

gaper's & boult

32

+ ot p fortuna

44

belloc

36

ozat

38

Inscripciones

XPO Zamora

47

laura
ballester

Amorena Mufalar

53

52

LOSIERVALMIAOLFINIZ
1581

59

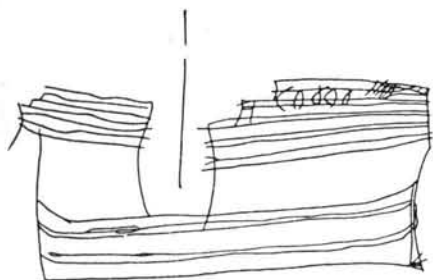
gusto
yente fu

raha A* A, emes

62

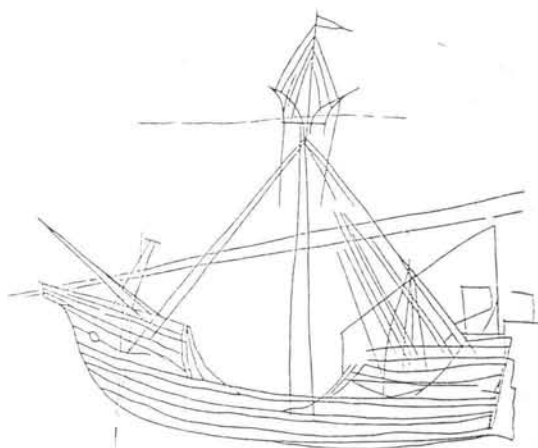
144

Naves

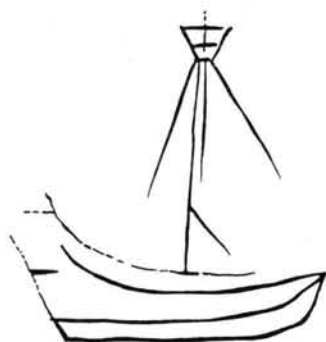
31x475 cm - 1'11 m alt - coord 21

34

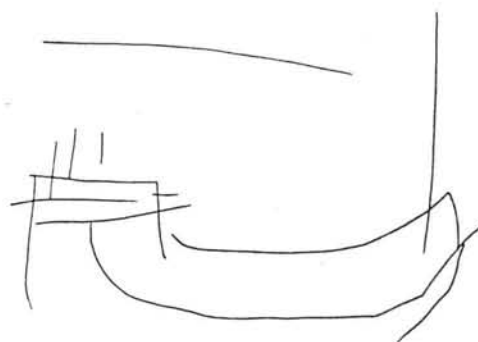
21x255 cm - 1'73 m alt - coord 18

177

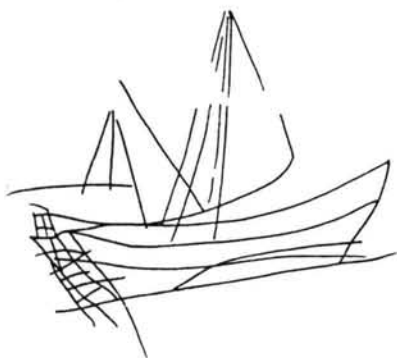
21x21 cm - 1'32 m alt - coord 10

119

19x26 cm - 0'75 m alt - coord 21

22

8x11 cm - 1'04 m alt - coord 21

21

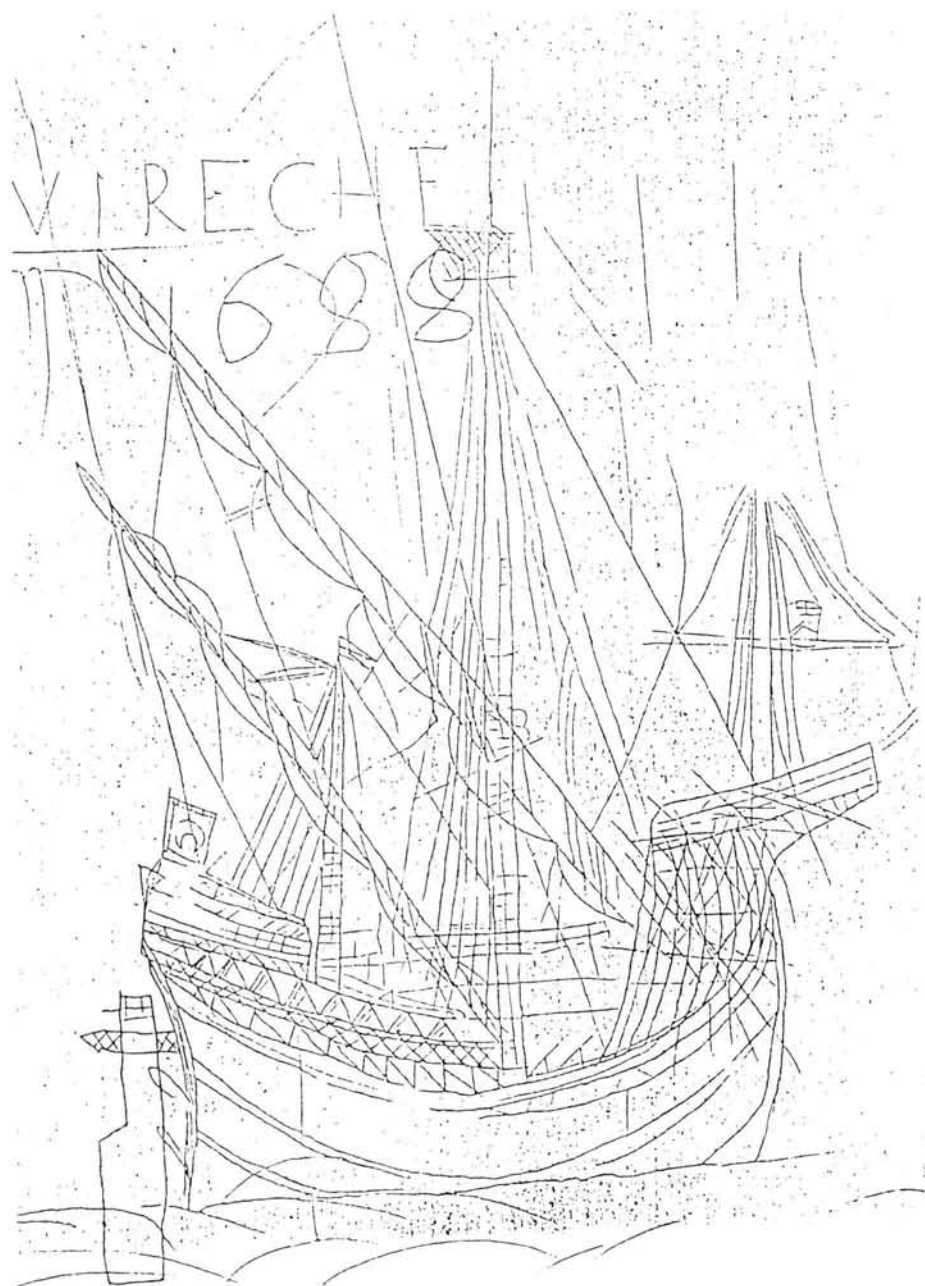

45x32 cm - 1'40 m alt - coord 17

60

1'06 m. alt.

coor. 21

63×64 cm.

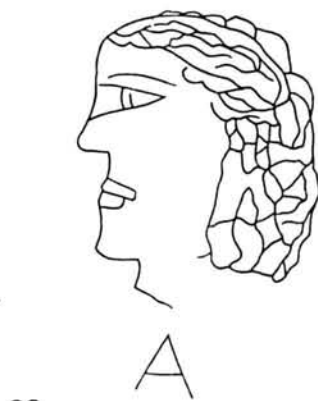
n° 27

35 x 18 cm. - 1'29 m alt - coord 17 49

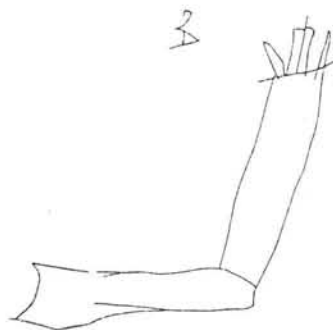

16 x 7 cm - 1'22 m alt - coord 17

39

24'5 x 15 cm - 1'55 m alt - coord 10 112

16 x 13 cm. - 0'98 m alt - coord 21

18

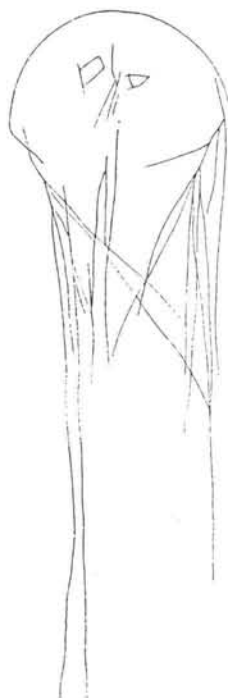
9 x 8 cm - 1'12 m alt - coord 21

1

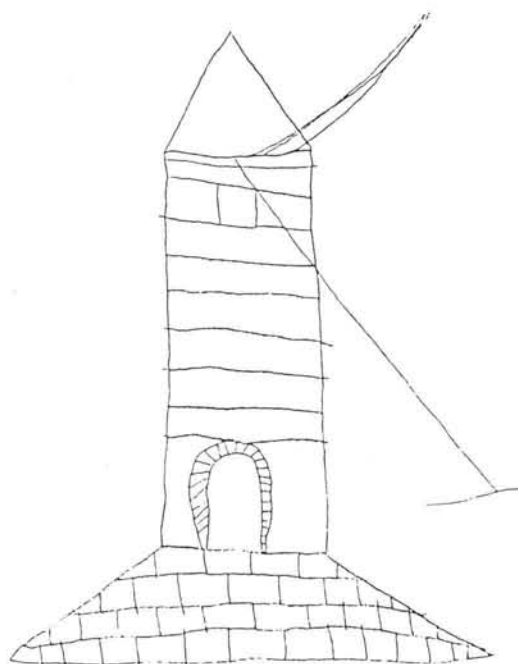
22 x 12 cm - 0'42 m alt - coord 12 122

Perfiles antropomórficos

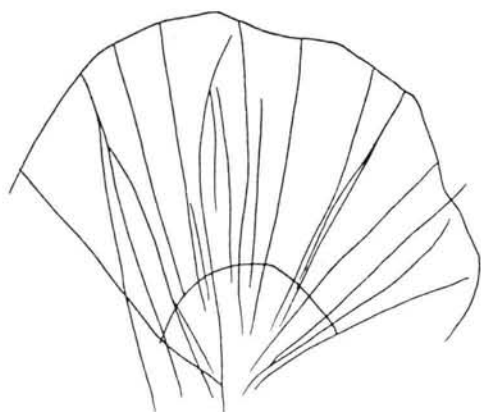
55'5 × 13'5 cm - 0'82 m alt - coord 21

14

22 × 16'5 cm - 1'48 m alt - coord 21

19

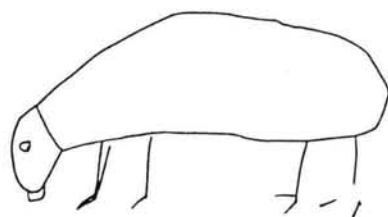
12 × 15 cm - 0'92 m alt - coord 21

17

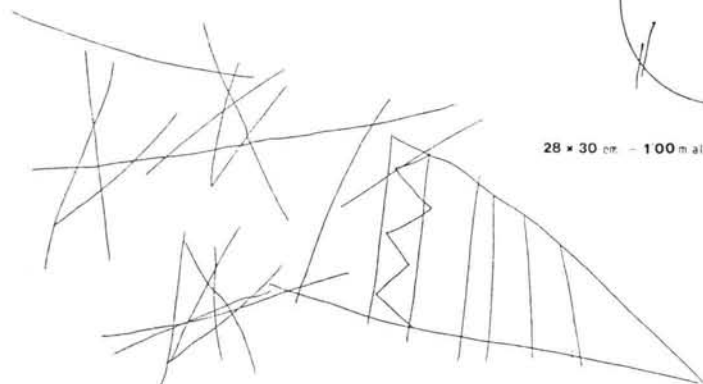
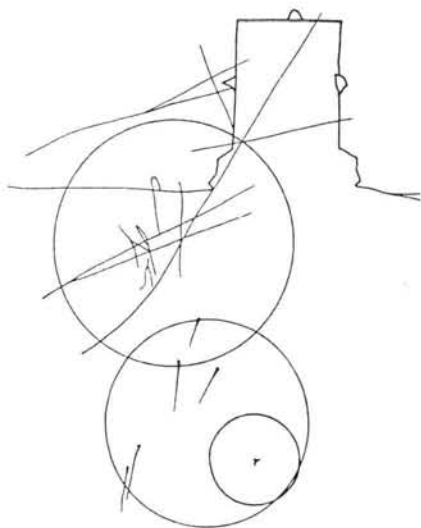
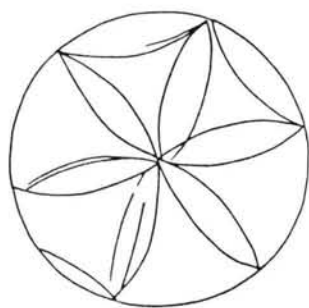
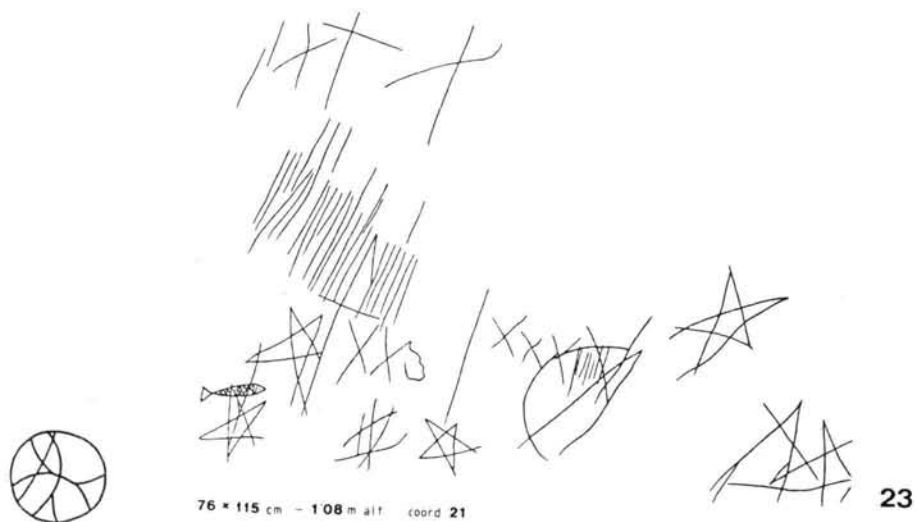
5 × 10 cm - 1'04 m alt - coord 21

13

8 × 15 cm - 1'19 m alt - coord 18

124

Figuras
geométricas

NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDEN.	ORIENT.	ALTURA
72		13 x 4,5 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'97 m
73		6,5 x 4,5 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'90 m
74		17,5 x 3,5 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'72 m
75		7 x 3,5 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'65 m
76		7 x 2 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'59 m
77		6 x 3 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'52 m
78		6,5 x 3,5 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'48 m
79		11 x 3 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'50 m
80		5,5 x 3 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'48 m
81		7 x 3 cm	MF	parteluz	12-14	0	1'45 m
82		7 x 2 cm	MF	jamba	12	0	1'22 m
83		7,5 x 3,5 cm	MF	jamba	12	0	1'60 m
84		5,5 x 2,5 cm	F	jamba	12	0	1'59 m
86		10,5 x 5 cm	F	contrafuerte	12	0	1'68 m
87		7 x 3 cm	F	contrafuerte	12	0	1'45 m
88		23 x 12,5 cm	R	contrafuerte	12	0	1'68 m
89		6 x 7 cm	R	pared	12	0	1'72 m
90		19 x 17 cm	F	pared	12	0	1'78 m
91		5,5 x 1,5 cm	F	pared	12	0	1'58 m
92		15 x 7,5 cm	F	parteluz	10-12	0	2'49 m
93		6,6 x 6 cm	F	parteluz	10-12	0	2'32 m
94		7 x 3 cm	F	parteluz	10-12	0	2'25 m

NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDEN	ORIENT	ALTURA
95		22.5 x 11 cm	MG	talud	12	0	1.57 m
96		18.5 x 7.5 cm	MG	talud	12	0	1.19 m
97		16 x 8.5 cm	MG	talud	12	0	1.21 m
100		20 x 6.5 cm	MG	talud	12	0	0.90 m
101		10.5 x 4.5 cm	R	talud	12	0	1.63 m
102	 16 07	31 x 14 cm	R	talud	12	0	1.53 m
103	 16 71	11 x 11 cm	P	talud	12	0	1.68 m
104		19.5 x 15 cm	MG	talud	12	0	1.38 m
105		6 x 2 cm	R	talud	12	0	1.21 m
106		18 x 8 cm	R	talud	12	0	1.52 m
107		11.5 x 7.5 cm	G	talud	12	0	1.69 m

NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDEN	ORIENT	ALTURA
108		18 x 15.5 cm	R	talud	12	0	1.62 m
109		17 x 8 cm	G	talud	12	0	1.41 m
110	 2 1	14 x 11 cm	MG	talud	10	0	1.64 m
111	 16	17 x 11 cm	R	talud	10	0	1.35 m
118	 1.4 . 7	14 x 21.5 cm	R	talud	10	0	1.28 m
120		16 x 8.5 cm	F	talud	10	0	0.95 m
121		9.5 x 9.5 cm	F	talud	10	0	1.31 m
125	 14 71	11.5 x 7.5 cm	MF	jamba	1	S	+1.85 m
126		4 x 3.5 cm	MF	jamba	1	S	+1.85 m
127		6 x 2 cm	MF	jamba	1	S	+1.05 m
128		10.5 x 5.5 cm	F	jamba	1	S	+1.85 m

NUMERO	MARCA	UIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDEN.	ORIENT.	ALTURA
129		7 x 6 cm	F	jamba	1	S	+ 1'85 m
130		5 x 1'5 cm	MF	jamba	1	S	+ 1'85 m
131		4 x 2 cm	F	jamba	1	S	+ 1'85 m
132		11'5 x 12'5 cm	F	jamba	1	S	+ 1'85 m
133		10 x 5 cm	R	jamba	3	S	+ 1'85 m
134		20 x 22'5 cm	F	pared	4	S	± 2'65 m
135		20 x 19'5 cm	MF	pared	4	S	± 2'75 m
136		14'5 x 17 cm	MF	pared	4	S	± 2'00 m
137		8'5 x 4 cm	F	pared	4	S	± 2'00 m
138		7'5 x 7 cm	F	banco	4	S	1'50 m
139		4'5 x 3 cm	MF	jamba	5	S	+ 1'85 m

NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORD.	ORIENT.	ALTURA
141		8 x 7 cm	F	jamba	5	S	+ 1'85 m
142		10 x 6'5 cm	F	jamba	5	S	+ 1'85 m
162		11 x 5 cm	F	jamba	5	S	+ 1'85 m
143		7 x 3'5 cm	F	jamba	5	S	+ 1'85 m
144		15 x 40 cm	F	pared	6	S	± 2'00 m
145		8 x 1 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
146		8 x 2 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
148		10 x 4 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
149		5 x 2 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
150		8 x 2'5 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
151		6 x 1 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
152		7 x 2 cm	MF	jamba	-	¿S?	-
155		10 x 4 cm	F	pared	11	0	± 2'15 m

NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDEN	ORIENT	ALTURA	NUMERO	MARCA	DIMENSIONES	TRAZO	SOPORTE	COORDENADAS	ORIENT	ALTURA
157		11 x 3.5 cm	MF	banco	8	S	1'47 m	168		8.5 x 9 cm	MF	pared	15-17	NO	1'75 m
158		5 x 6 cm	F	pared	8	S	2'00 m	169		11 x 10.5 cm	MF	pared	15-17	NO	1'65 m
161		30 x 21 cm	MF	pared	8	S	2'88 m	170		11 x 8 cm	MF	banco	9	O	0'75 m
162		10 x 7.5 cm	MF	banco	8	S	2'42 m	171		6.5 x 5.5 cm	R	quicial	14	O	2'15 m
163		9 x 8 cm	F	jamba	7	S	1'85 m	172		6 x 2 cm	F	jamba	14	O	2'15 m
164		17.5 x 11.5 cm	F	pared	15-17	NO	1'36 m	173		6 x 5.5 cm	MF	quicial	23	E	2'20 m
165		15.5 x 22 cm	F	pared	15-17	NO	1'68 m	174		6.5 x 4 cm	F	quicial	23	E	2'30 m
166		11.5 x 10.5 cm	MF	pared	15-17	NO	1'67 m	175		1.5 x 3.5 cm	F	jamba	28	E	2'15 m
167		14 x 10 cm	MF	pared	15-17	NO	1'62 m	176		2.5 x 3 cm	F	jamba	28	E	2'15 m

BIBLIOGRAFIA

- ALOMAR, G., 1970, *Guillem Sagrera y la arquitectura gótica del siglo XV*. Col. de Estudios Históricos y Biografías, 3, Ed. Blume, Barcelona.
- BALTRUSAITIS, J., 1983, *La Edad Media fantástica*, Ensayos Arte Cátedra, Ed. Cátedra Madrid.
- BERNAT, M., GONZÁLEZ, E., i SERRA, J., *Graffiti a la Seu de Mallorca*. Tríptico de la exposición homónima celebrada en el Museo de Mallorca en 1984.
- *Els graffiti a la torre dels Enagistes*. Tríptico de la exposición homónima celebrada en el Museo de Mallorca en 1986.
- 1986 "Els graffiti i la decoració popular a la torre dels Enagistes" en *Estudis de la Torre dels Enagistes (Manacor)*. Quaderns de Ca la Gran Cristiana n.º 7. Publicación del Museo de Mallorca.
- 1986 "Els graffiti del campanar de la Seu de Mallorca" en *Estudis Baleàrics* n.º 23. Boletín del Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- BOVER, J. M.^a, 1983, *Nobiliario mallorquín*, José Olañeta, ed. Barcelona.
- CARBONELL, L., 1986, "La Coca nave del Medioevo" en *Revista de Historia Naval* n.º 15, Instituto de Historia y Cultura Naval, Madrid.
- CIRICI, A. y otros, 1973, *La arquitectura gótica catalana*, Ed. Lumen, Barcelona.
- CHEVALIER, J. y GHEERBRANT, A., 1982, *Dictionnaire des Symboles*, editan R. Laffont y Júpiter, París.
- FRAU, A., 1885-88, "La Lonja de Palma" en *B.S.A.L.* tomos I-II, Palma.
- GOMBRICH, E., 1968, *Meditaciones sobre un caballo de juguete*, Ed. Seix y Barral, Barcelona.
- GONZÁLEZ, E., 1986, "Graffiti a la torre de Sant Joan de la Llotja" en *Estudis Baleàrics*, n.º 23. Boletín del Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- GUERRERO, J., 1949, *Las Cantigas. Estudio arqueológico de sus miniaturas*, C.S.I.C. Instituto Diego Velázquez, Sección Sevilla, Madrid.
- JOVELLANOS, G. M. DE, 1951, *Carta histórico-artística de la Lonja de Mallorca*, ed. B. Ferragut Flexas, Palma.
- HABSBURGO-LORENA, L. S., 1981, *La Ciudad de Palma*, ed. facsimil realizada por el Ayuntamiento de Palma, Palma.
- LASCAULT, G., 1973, *Le monstre dans l'Art Occidental*, ed. Klincksieck, col. d'Esthétique, París.
- NATAF, G., 1981, *Symboles, signes et marques*, ed. Berg inter. col. L'Homme et ses symboles, París.
- PALOU, J. M.^a, 1985, *Guillem Sagrera*, Biografies de mallorquins n.º 9. Publicación del Ayuntamiento de Palma, Palma.
- VIOLANT I SIMORRA, R., 1981, *Obra oberta*, 4, ed. Alta Fulla, Barcelona.
- WETHEY, H. E., 1939, "Guillermo Sagrera" en *The Art Bulletin*, XXI, Nueva York.

Ciudad Jardín de Palma: Un nombre impropio para una urbanización en la costa de Mallorca a comienzos del siglo

FRANCISCO DíEZ MONGE

0. INTRODUCCIÓN.

0.1. *Motivo.*

Desde que, recién llegado a Mallorca, hace 12 años, contemplé por primera vez las formas del Hotel Ciudad Jardín, he sentido deseos de conocer el contexto en el que se construye el edificio. Cuando posteriormente he sabido que la Ciudad Jardín constituye la primera iniciativa de promoción urbanística de las costas de Mallorca, siguiendo un modelo que se ha venido repitiendo hasta nuestros días y de cuyos excesos no es momento de hablar, el interés por el tema se ha acrecentado.

0.2. *Objeto.*

El objeto del trabajo es tratar de recuperar las coordenadas sociales y culturales que determinaron el proyecto urbanístico de la Ciudad Jardín de Palma. Pretendemos acordar que la Ciudad Jardín toma el nombre y algunos de los elementos de las ciudades jardines nacidas en Europa en la primera postguerra y cuyos antecedentes más inmediatos son las propuestas utopistas del XIX y la investigación teórica de los reformadores socialistas. Con todo, la Ciudad Jardín de Palma toma poco más que el nombre de las *garden cities* inglesas o las *siedlungen* alemanas. Su función, desde sus orígenes, no será la de barrio satélite de Palma sino la de recreo y esparcimiento estacional de la población de la capital y del turismo que, finalizada la primera guerra europea, llega a la isla. Profundizaremos en el análisis de la estética que inspira la arquitectura del edificio del hotel y haremos una descripción de los elementos que conformaban el conjunto urbanístico y de su cronología. Por último, nos ocuparemos de la situación actual de La Ciudad Jardín y de su entorno.

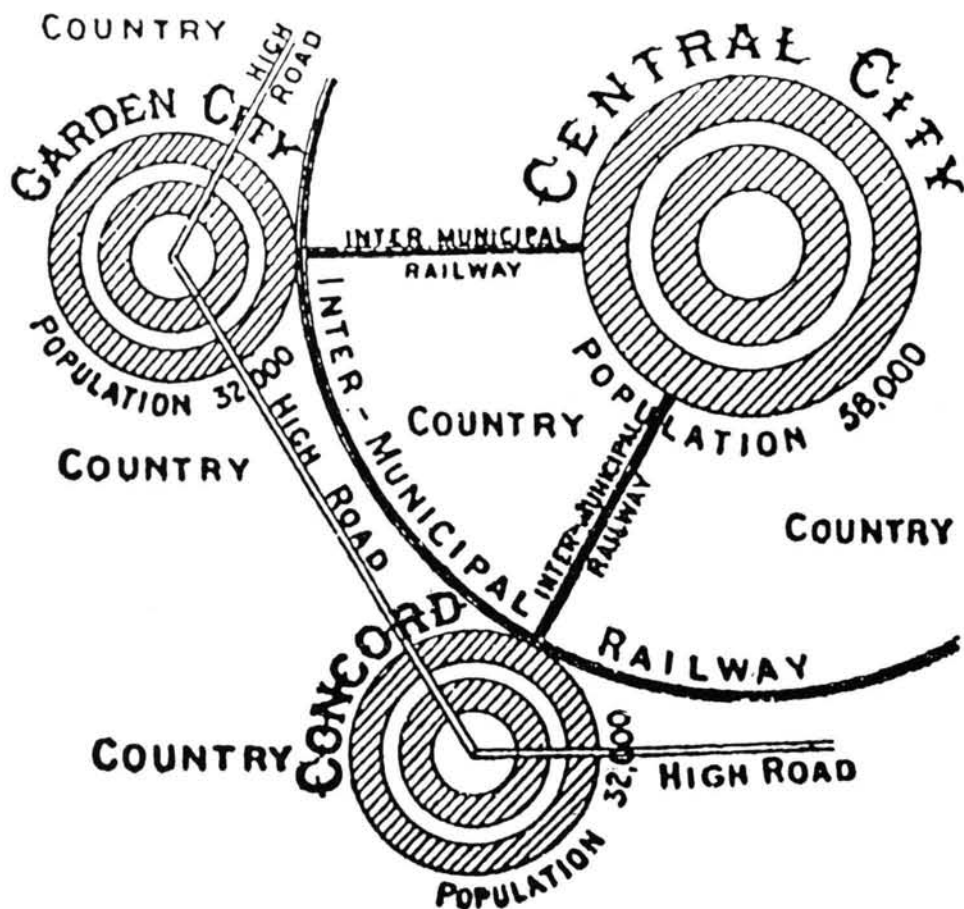
0.3. Fuentes.

Además de la bibliografía que se incluye al final del artículo hemos utilizado las siguientes fuentes:

Hemeroteca.

Han sido consultadas las siguientes publicaciones:

- La Última Hora, años 1920, 1921, 1922, 1933 y 1934.
- Revista Baleares, año 1921.
- Revista Brisas, años 1933 y 1934.

"Diagrama correcto del crecimiento de una ciudad según Ebenezer Howard"
(Chueca, 1974: 174).

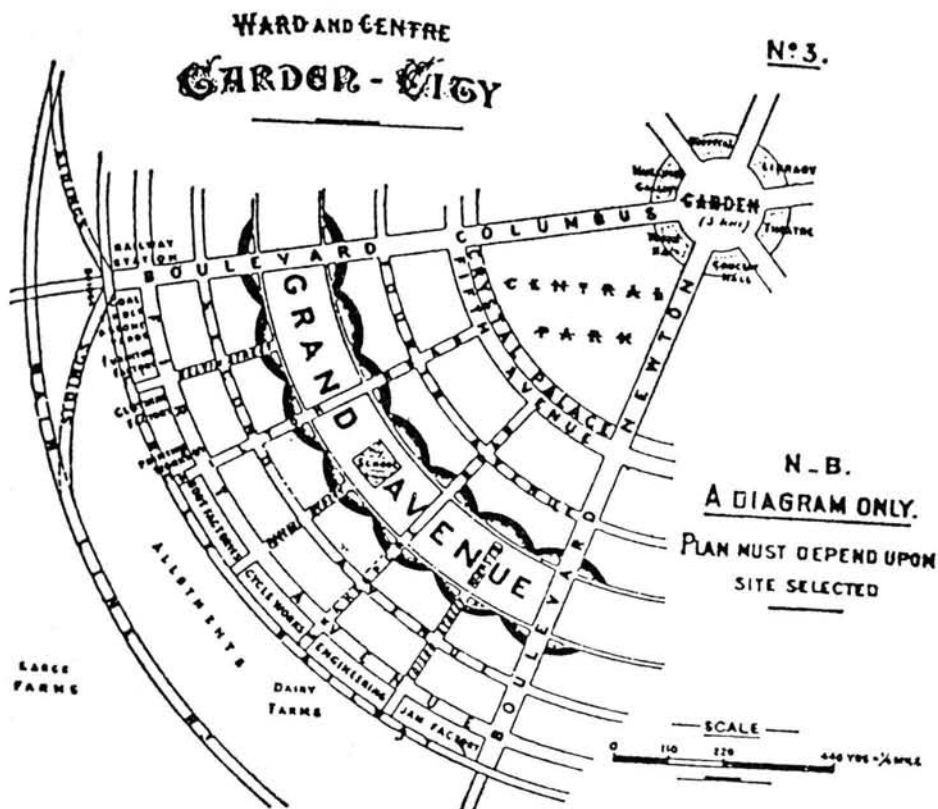
Archivos particulares.

Por cortesía de José C. Tous Prades han sido utilizados los documentos de la sociedad Progreso Urbano que obran en el archivo particular del citado Sr.

También ha sido visionada una película familiar de la Ciudad Jardín rodada por Vicente Juan Serra en los años 30. La citada película pertenece a Miguel Font y nos ha prometido reproducir algunos fotogramas.

Entrevistas personales.

El 30 de mayo de 1986, mantuvimos una entrevista con María Fullana Puig, actual propietaria del hotel de la Ciudad Jardín y de los dos chalets adyacentes. La citada Sra. nos aportó algunos datos relativos al tema que nos ocupa; datos que posteriormente han sido confirmados.

"Diagrama básico de la Ciudad-Jardín según Ebenezer Howard"
(Chueca, 1974: 173).

1. CONTEXTO.

1.1. *El urbanismo de principios de siglo en Mallorca.*

Comienza el siglo en Mallorca con la aprobación del plan Calvet y el derribo de las murallas de Palma. Se acomete el ensanche de la ciudad, tarea típicamente decimonónica, (Cantarellas, 1981: 479) uniendo la ciudad antigua con las barriadas que habían ido surgiendo en el exterior (1895 edificios según una relación del año 1883), (Cantarellas, 1981: 485). Se crean dos parques públicos (Instituto y Sant Magí) y se inicia la reforma interior de la ciudad abriéndose nuevas calles. Desde el XIX había venido surgiendo un tipo de vivienda de recreo que se concentraba en el Terreno, Bonanova, Amanecer y, junto al mar, en los barrios del Molinar de Levante y Coll d'En Rabassa de nivel social más bajo. En 1891 Bartolomé Ferrá había elaborado un anteproyecto de urbanización de la zona marítima comprendida entre la Ronda de Levante y los caseríos del Portitxol, (Cantarellas, 1981: 484) justamente en la zona donde, en la actualidad, está pendiente de ejecución un planeamiento urbanístico. El anteproyecto del maestro Bartolomé Ferrá, en el que se preveía una sala de conciertos, salas de juegos higiénicos, fondas, umbráculo, jardines y ribera libre destinada a baños de mujeres y niños, constituye el primer antecedente local de la Ciudad Jardín de Palma. En 1916 Bennázar en su Plan General de Reforma de Palma proyecta una ciudad jardín entre el Arrabal de Santa Catalina y S'Aigo Dolça, donde se construirían hoteles y chalets en una extensa zona ajardinada. El habitat de recreo de la época responde a la corriente decimonónica de retorno a la naturaleza, cuyas formulaciones más representativas son las propuestas utópicas del XIX.

1.2. *Las utopías del siglo XIX.*

En 1817 Robert Owen, propietario de unas industrias textiles, concibe el primer plan urbanístico moderno. Su paralelogramo, donde ordenadamente se ubican jardines, terreno cultivable, escuela, iglesia, talleres y edificios comunes reunidos en una gran plaza en forma de paralelogramo, es una ciudad de tipo colectivo donde la equilibrada combinación de industria y agricultura la permite ser autosuficiente económicamente además de conseguir la eficiencia física y el bienestar mental de sus moradores. Es una respuesta utópica a los males y miserias que aparecen en las ciudades inglesas de la industrialización. La alternativa de Owen, cuyas premisas sociales y políticas coinciden con el comienzo del socialismo moderno, persigue un ambiente reconstruido al servicio del hombre ya que las condiciones ambientales determinarán de forma preponderante la suerte de los individuos. Así el paralelogramo contribuiría a "encontrar una ocupación ventajosa para los pobres y desocupados, a los cuales deberá subordinarse el trabajo mecánico, en lugar de encontrarse orientado a sustituirlo" (Benévolo, 1963: 65). La mayoría de las *Trade Unions* y de las sociedades cooperativas discutieron e intentaron poner en práctica la utopía de Owen (Benévolo, 1963: 78). Es la anticipación de las ciudades-jardín del siglo XX nacidas de las ideas de Ebenezer Howard (Chueca Goitia, 1968: 174).

1.3. *Las ciudades-jardín: núcleos satélites de la ciudad del siglo XX.*

Las *garden cities* de Howard y las *siedlungen* alemanas son la respuesta a las deprimidas ciudades que genera el período industrial. Howard fundó las de Letchworth (1903) y Welwyn. En 1865, la familia Krupp construyó el primero de sus pueblos modelos en Essen. George Cadbury crea en 1879 la ciudad de Bourneville. Meunier construye en 1874 la colonia de Noisel-sur-Seine. Los fabricantes de jabón Lever Brothers levantaron Port Sunlight, cerca de Liverpool, en 1886 (Chueca Goitia, 1968: 175).

El nacimiento de las ciudades industrializadas, las precarias condiciones higiénicas de los suburbios produjeron una revalorización de la vida en el campo, en los espacios abiertos de la periferia urbana. Ruskin, Carlyle, Dickens, Engels, Geddes y Howard invitan a la reincorporación a la naturaleza siguiendo una tendencia que todavía perdura (Chueca Goitia, 1968: 178).

Con todo, las ciudades-jardín son un pobre reflejo de las iniciativas utópicas de Owen y de los reformadores socialistas de antes de 1848. De la planificación de un urbanismo ruralizado sobre la base de las reformas socialistas se llega a hacer de la ciudad-jardín un elemento subalterno de la ciudad moderna (Benévolo, 1963: 115), un barrio satélite unido a la *central city* mediante un rápido sistema de comunicaciones.

2. CIUDAD JARDÍN DE PALMA: UN NOMBRE IMPROPIO PARA UNA URBANIZACIÓN EN LA COSTA DE MALLORCA A PRINCIPIOS DE SIGLO.

La primera alusión a la Ciudad Jardín de Palma la encontramos en "La Última Hora", en su edición del 24 de julio de 1920:

"LA FARANDULA

Balnearios, Cabarets y Teatros

(...) Lo que ahora priva son los balnearios y los cabarets. En algunos de los primeros alternan las compañías con las variedades y las mesas de ruletas, y en los segundos, más modestos, el tapete verde alterna con cupletistas y bailarinas y con un ejército de tanguistas dispuestos a alegrar la vida al más melancólico, al propio tiempo que aligerarle los bolsillos.

Los *dancings* en Barcelona se han centuplicado y este verano ha aparecido una nueva especie el *dancing-jardín* con toda clase de comodidades, al aire libre, con *zigans* y *jazz-bans*.

A Palma este espectáculo no ha llegado pero hay síntomas de que muy pronto llegaremos a una aproximación de ellos que bien pudiera ser un parque de atracciones con su balneario casino y *dancing*. Sabemos que hay varios entusiastas que trabajan en este asunto y casi podemos asegurar que este verano será el último que tendremos que resignarnos a pasar las noches en el Borne y en el malecón...!

El 25 de junio de 1921, "La Última Hora" inserta el plano general del proyecto de la Ciudad Jardín con los siguientes textos:

“LA PARED BLANCA - ESTACIÓN VERANIEGA.

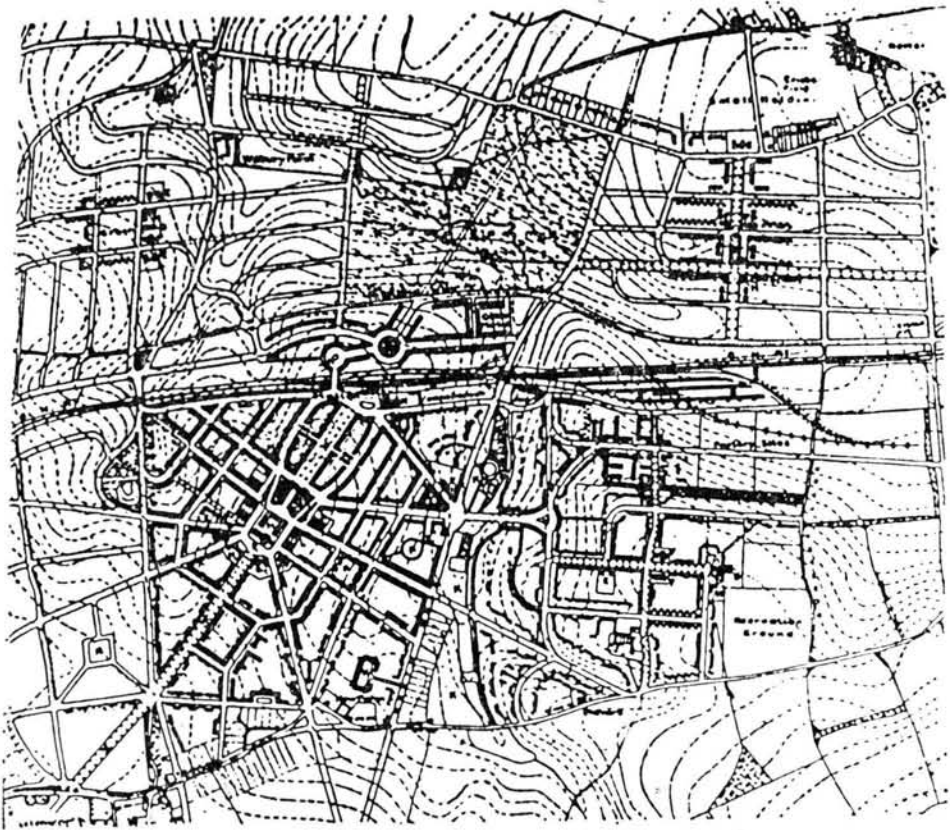
Plano general, de la proyectada Ciudad Jardín, cuyo paseo marítimo y hotel, será inaugurado a primeros del próximo mes de Julio”.

El día 6 de Agosto de 1921, leemos en “La Ultima Hora”:

“...Las obras de construcción del Hotel Restaurante tocan ya a su término, y el sábado definitivamente se inaugurará dicho edificio.

La instalación no estará completamente terminada dicho día, pero el arrendatario del mismo señor Lacarte atendiendo los ruegos del público ha decidido que el sábado empieza a prestar servicio, aunque sea con carácter provisional, toda vez que ya estará en condiciones de que se pueda utilizar el restaurante y el café.

El servicio será esmeradísimo y a la altura de los mejores balnearios del Continente”.

“Letchworth. Una de las dos ciudades-jardin inglesas construidas según los principios de Ebenezer Howard (Lavedan, *Histoire de L'Urbanisme. Epoque Contemporaine*)”.

Hemos considerado necesario incorporar estas notas para aproximarnos al concepto urbanístico que estaba presente entre los promotores de la Ciudad Jardín de Palma en el momento de su creación. Como vemos, el destino de la urbanización, ya en su origen, es de recreo veraniego y no de residencia habitual.

Hasta que se construye la Ciudad Jardín los caseríos de recreo surgen de espaldas al mar como el de El Terreno. En el Molinar de Levante surge un habitat mixto, mitad utilitario, mitad de recreo, aunque el nivel social es bajo (Cantarellas, 1981: 487). Hasta que se inaugura el balneario de la Ciudad Jardín, los palmesanos sólo cuentan con los baños del Corp Marí en Ca'n Barbarà. La necesidad de creación de nuevos establecimientos de este tipo es evidente. En La Última Hora del 24 de Julio de 1920 leemos:

“Notas veraniegas.

EN EL CORP-MARÍ.

Estamos en plena canícula. La desbandada ha empezado en Palma y el veraneo está en todo su esplendor. Los chalets del Terreno y Portopí y las soporíferas casetas del Molinar se ven ya todas ocupadas y a diario vemos salir los tranvías atestados de pasajeros y los coches de alquiler en triste peregrinación (...) Los que no podemos permitirnos el lujo del

“Essen. Margarethen-Hohe. Ciudad-jardín fundada por la familia Krupp (Gallion, op. cit.)”.

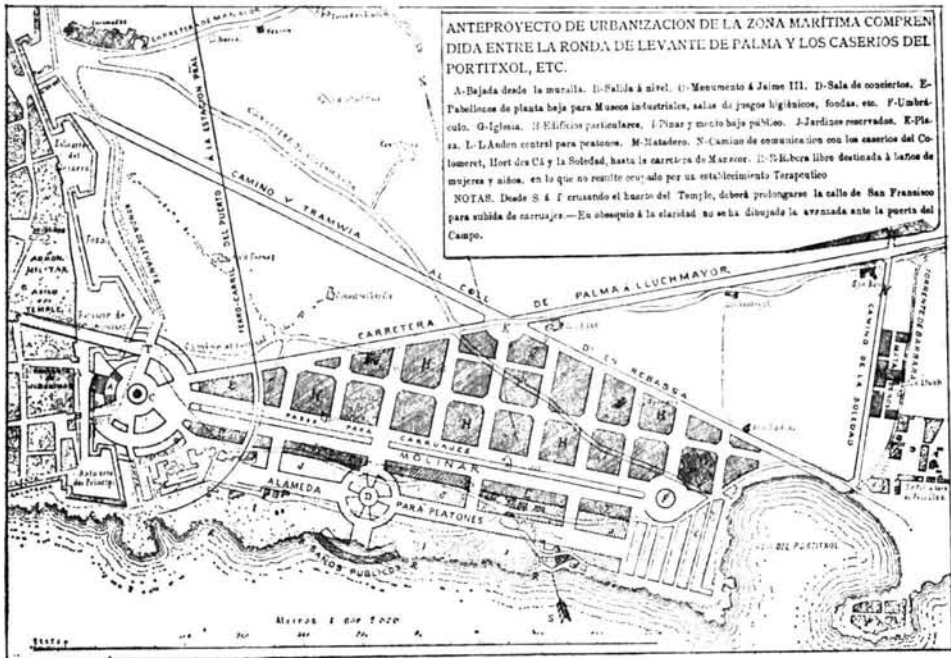
veraneo y muchos de los que lo disfrutan en los aristocráticos caseríos, y que por lo visto tienen más calor que nosotros, tenemos como único refugio los baños de mar, y así vemos que los pocos establecimientos de esta clase de que aquí disfrutamos se hallan atestados a todas las horas del día...”.

Guillem Forteza en la conferencia leída en el Ateneo de Palma el 24 de noviembre de 1930: “La urbanització de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna”, se refiere a la delimitación de zonas urbanas que debería marcar un plan de ensanche, “zona de negocios, zona de vivendes, subzona de luxe, subzona de viviendas barates, zones industrials i de comerç...”. Sobre la subzona de lujo, dice:

“Hi ha la tendència universal a construir les vivendes de luxe en xalets o hotels isolats que poden ubicar-se en zones perifèriques a la població. Si s’urbanitzàs correctament el Jonquet, S’Aigo Dolça, S’on Armadams, serien aquests el llocs adequats per a tals emplaçaments. Tengui’s en compte que la norma preferible és: donar molta d’extensió als jardins a despeses de l’amplàri dels carrers”.

Sobre la subzona de viviendas baratas, dice:

“Avui en dia les barriades més modestes s’urbanitzen amb els mateixos

“Bartolomé Ferrá. Anteproyecto de urbanización del Molinar de Levante (1891)”
(Cantarellas, 1981: 485).

sistemas i orientació de les barriades de luxe. Entram de ple en l'imperi de la Ciutat-jardí (a la que tenim a la Paret Blanca no hi ha ciutat ni jardí) que es considera avui com un intermedi entre la ciutat actual i la ciutat futura”.

Vemos que en 1930, diez años después de su creación, la Ciudad Jardín sigue sin corresponderse con el modelo de ciudad-jardín propuesto por los urbanistas decimonónicos. Cabe, entonces, preguntarse cual fue el concepto urbanístico que inspiró a sus creadores, ¿balneario?, ¿estación veraniega?, ¿ciudad jardín? La respuesta es un tanto ecléctica: La Ciudad Jardín de Palma, inaugura un modelo de urbanización costera que busca la proximidad del mar para aprovechar todas las posibilidades que éste ofrece al recreo y al esparcimiento en la temporada estival; modelo que ha venido repitiéndose hasta nuestros días. En realidad, de las ciudades jardines de los urbanistas ingleses y alemanes de fines del XIX, la de Palma, toma poco más que la terminología. Algunos elementos, como la posibilidad de constituirse en un núcleo satélite de Palma, la comunicación con la capital mediante una línea de tranvías, el trazado de calles amplias y arboladas y la construcción de un habitat unifamiliar, mantienen cierta filiación con las *garden-cities* de Howard.

2.1. *La sociedad promotora: Progreso Urbano, S. A.*

La sociedad promotora de la Ciudad Jardín, Progreso Urbano, S. A., en sus estatutos, aprobados el día 17 de agosto de 1918, establece como objeto social la adquisición y venta de terrenos y edificios, la urbanización de los terrenos adquiridos y la construcción y reforma de edificios. Promueve la sociedad José Tous y Ferrer, un mallorquín emprendedor que, en la prosperidad de los años 20, está presente en actividades empresariales tan diversas como la de La Última Hora, Compañía de Tranvías, Aéreo Marítima Mallorquina, Teatro Balear, Coliseo, Hotel Alhambra, Imprenta J. Tous y la citada del Progreso Urbano. La Compañía de Tranvías con la ampliación de sus líneas hacia levante permitió a la empresa Progreso Urbano, S. A. la construcción de las urbanizaciones de Ciudad Jardín, Las Rocas y C'an Pastilla. En 1918, El Progreso Urbano adquiere los terrenos de Can Martorell y Son Moix en el Coll d'en Rabassa y saca a concurso el proyecto de construcción del Hotel de la Ciudad Jardín.

2.2. *El proyecto urbanístico.*

Como ya hemos dicho, las influencias de las propuestas de *Howard* en la Ciudad Jardín de Palma son tan superficiales que alcanzan a poco más que la mera denominación. Como elementos propios de las *garden cities* sólo detectamos la intercomunicación con la capital a través de medios de transporte públicos, en este caso la línea de tranvías eléctricos, la utilización de un habitat unifamiliar y el dimensionamiento limitado del núcleo de población. En cuanto a los antecedentes locales más próximos a un planeamiento urbanístico como el de la Ciudad Jardín habría que buscar, primero, en el anteproyecto de urbanización de la zona marítima comprendida entre la Ronda de Levante y los

caseríos del Portitxol elaborado en 1891 por el maestro Bartolomé Ferrá y, después, en las ideas de Gaspar Bennázar esbozadas en una serie de conferencias pronunciadas en 1916: después de higienizar la ciudad y resolver sus problemas circulatorios, Bennázar, proponía construir una ciudad jardín en la playa de Palma donde tendrían cabida hoteles, chalets, restaurantes, bares y centros de entretenimiento (Seguí, 1981: 477). En su Plan General de Reforma de Palma redactado en 1916 y aprobado en 1917 proyecta una ciudad jardín entre el Arrabal de Santa Catalina y S'Aigo Dolça, "donde se ubicarían hoteles, chalets, entre extensas zonas ajardinadas (...) La zona de Son Armadams, sin urbanizar, perfectamente enlazada con la ciudad jardín, se convertía en un gran parque en el que tenían cabida un zoológico, observatorio astronómico, bibliotecas, etc." (Seguí, 1981: 487). No conocemos el autor del proyecto urbanístico de la Ciudad Jardín de Palma. Probablemente sea Aleñá quien, después de ganar el concurso de adjudicación del proyecto de construcción del Café-Restaurante,¹ elabore un sucinto proyecto de urbanización. Conceptualmente el proyecto responde al intento de ubicar un conjunto de parcelas dentro de la estructura simétrica de un jardín neo-barroco.

2.3. *El Hotel.*

En sesiones de la Comisión Ejecutiva de la sociedad Progreso Urbano celebradas los días 26 de marzo y 16 de abril de 1921 se falla el concurso de adjudicación del proyecto de construcción del Café-Restaurante en La Pared Blanca. Habían concurrido al concurso los arquitectos Carlos Garau y Jaime Aleñá, siendo este último arquitecto el ganador del concurso por tener su proyecto mayor superficie de edificación con relación al precio de presupuesto.²

La fachada principal del edificio se destina al acceso al café-restaurant. El acceso al hotel se hace desde una fachada lateral, al SE. Después de varios retrasos en el cumplimiento de los plazos para la finalización de las obras, se inaugura el café-restaurant en 1921 y en 1922 el Hotel. (LUH, 06.08.21 y 12.07.22). Las multas que la promotora impuso al arquitecto por retrasos en la finalización de las obras y los reparos puestos por la sociedad Progreso Urbano a las cuentas presentadas por el arquitecto por la construcción de la placa de cimentación del edificio fueron objeto de pleito judicial entre la sociedad Progreso Urbano y el arquitecto Jaime Aleñá.³

Jaime Aleñá Guinart (1870-1945) es autor junto con Gaspar Bennázar de los proyectos de la casa de Juan Oliver (1909) y el edificio de almacenes El Aguila. Aleñá había conseguido el título en Madrid a principios de siglo, "evidenciándose, sobre todo en sus primeras obras, el influjo madrileño" (Seguí, 1982: 144). El lenguaje estilístico que Aleñá utiliza en el hotel de La Ciudad Jardín es

¹ Archivo particular de José C. Tous Prades, Certificado de D. José Balaguer Vallés, Vocal Secretario de la Junta Directiva de la Sociedad Anónima Progreso Urbano a instancia del Juez de primera instancia del distrito de la Lonja, Palma, 04.02.28.

² Archivo particular de José C. Tous Prades, Certificado de D. José Balaguer Vallés, Vocal Secretario de la Junta Directiva de la Sociedad Anónima Progreso Urbano a instancia del Juez de primera instancia del distrito de la Lonja, Palma, 04.02.28.

³ Archivo particular de José C. Tous Prades, Cartas dirigidas por el arquitecto Jaime Aleñá al Presidente del Progreso Urbano, Palma, 27.07.23 y 04.01.22.

eclectico. Los historicismos en Mallorca perviven hasta el primer cuarto del siglo actual y enlazan con el modernismo local. El hotel de la Ciudad Jardín contiene elementos de un lenguaje neo-árabe, afín con el uso anejo de baños públicos, siguiendo una tendencia de la época, combinado con elementos ornamentales geométricos propiamente modernistas, de influencia "sezessionista", y ejemplificando así el fuerte componente del historicismo, islámico en este caso concreto, que está presente en el modernismo.

2.4. *El balneario.*

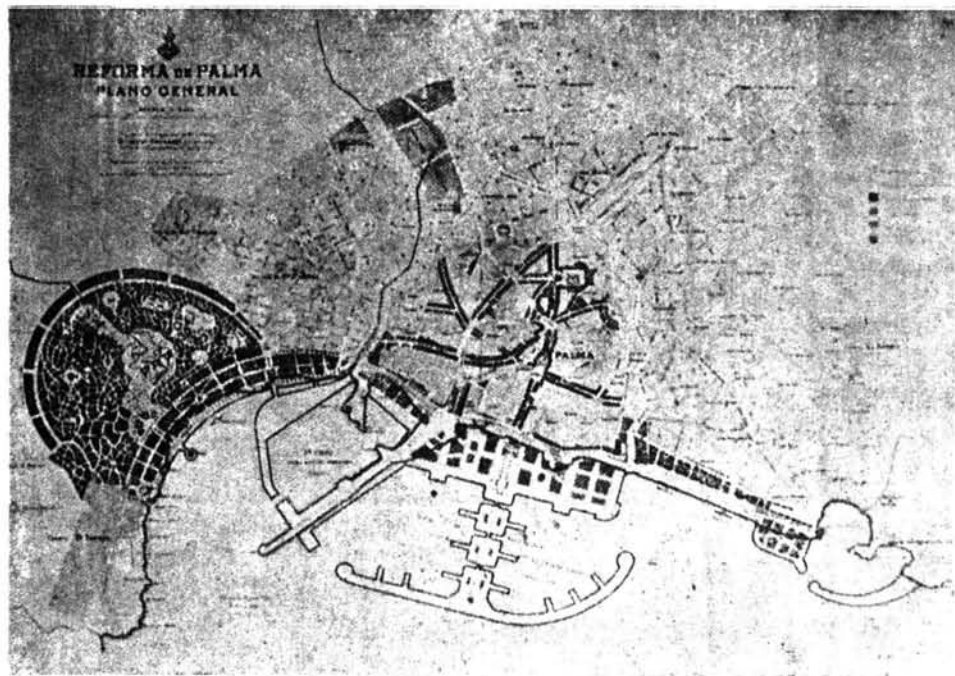
Las instalaciones del balneario de la Ciudad Jardín consistían en:

"Umbráculo" circular de unos 500 m.² donde se servían bebidas, refrescos y helados (LUH, 04.06.21). Por un inventario efectuado con ocasión de uno de los arrendamientos sabemos que el "umbráculo" disponía de un mostrador poligonal de madera con mostrador de mármol y columnas con grifos para bebidas.

"Plaza de fiestas" donde se celebraban bailes y verbenas.

"Juegos y atracciones".

"Casetas y vestuarios". 5 casetas familiares, 20 de 4 personas, 11 de 2 personas y 1 de 1 persona. Total 37 casetas, según el mismo inventario.

"G. Bennázar: Plano del Proyecto General de Reforma de Palma. 1916"
(Seguí, 1981: Lám. XXXII).

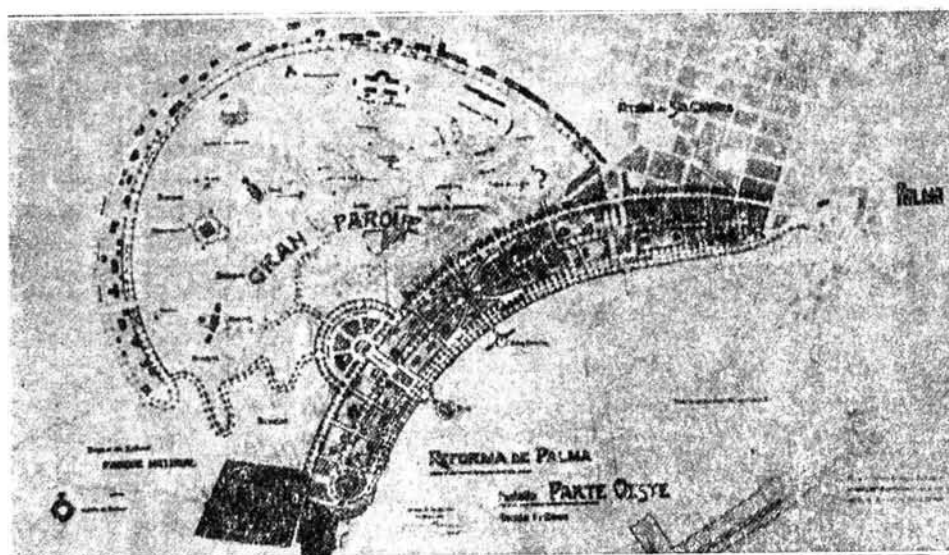
A partir de 1933 el balneario cuenta además con gimnasio, duchas y juegos. En 1934 se inaugura la piscina proyectada por Francisco Casas (Seguí, 1981-1984: 416).

2.5. *El Habitat.*

Es evidente que como promoción urbanística La Ciudad Jardín de Palma no alcanzó un nivel de realización aceptable. El proyecto urbanístico no sólo no responde al patrón de una ciudad-jardín sino que, como urbanización turística o de recreo ha tenido una proyección pobre por no hablar de tentativa fracasada. El habitat de la urbanización se reduce a dos viviendas unifamiliares levantadas en fechas próximas a la construcción del hotel y un grupo de chalets construidos en los años 30. La mayor parte con el proyecto urbanístico originario, se mantiene, en la actualidad, libre de edificaciones.

Antes de iniciar la construcción del hotel, la sociedad Progreso Urbano convocó un concurso entre arquitectos para la construcción de chalets. Concurren al concurso Esteban Pkorny, Guillermo Forteza con dos proyectos, Carlos Garau con tres proyectos, Jaime Aleñá con dos proyectos y Alfredo Baeschlin que presenta catorce dibujos. El 23 de febrero de 1921 se falla el concurso con los siguientes resultados:

“...a las cuatro de la tarde del día 23 de febrero reuniéronse de nuevo los Sres. D. Juan Guasp, D. José Balaguer, D. José Tous, D. Gaspar Bennázar y D. José Alomar (...) El Sr. Alomar opina que la cláusula

“G. Bennázar: Plano del Proyecto General de Reforma de Palma. Parte Oeste” (Seguí, 1981: Lám. XXXV).

5.ª del concurso no autoriza al Jurado para aceptar proyectos que excedan de 30.000 Ptas.—Discutido extensamente el asunto se acuerda que: Teniendo en cuenta que la base quinta en que se fija para norma del coste del chalet la cantidad de 25 á 30.000 ptas. sin que estas cifras tengan carácter definitivo y no queriendo obligar a la Compañía a hacer un aumento en el coste, excediéndose todos los proyectos presentados de la cantidad indicada, los consideramos a todos fuera de concurso, si bien estamos acordes en que son dignos de recompensa los siguientes proyectos: —El titulado CARTON ROJO de Don Carlos Garau Garau Tornabells, cuyo presupuesto es de Ptas. 42.953'31.—El proyecto de Don Jaime Aleñá titulado COLL D'EN REBASSA, cuyo presupuesto es de Ptas. 44.992'40.—Y el proyecto de Don Guillermo Forteza cuyo presupuesto asciende a Ptas. 38.762'09.—La cuantía de dichas recompensas queda a juicio de la compañía "PROGRESO URBANO", si bien el Jurado se permite aconsejar que dicha recompensa, sea el importe de los honorarios que aquélla debía pagar por los dos proyectos premiados, cuyos honorarios podrían aplicarse a las tres mencionadas recompensas.—Entre los proyectos presentados por el Arquitecto D. Alfredo Baeschlin hay el n.º 1 que aunque carezca de documentación, en concepto del Jurado ha de tenerlo en cuenta la Compañía, ya que su presupuesto, según afirma dicho Arquitecto es de unas 30.000 Ptas., dejando al arbitrio de la Compañía el agradecer o recompensar dicho proyecto.—Los demás proyectos presentados, son todos meritísimos y reúnen condiciones dignas de estima, por lo cual son merecedores de que la Junta los tenga como muy recomendables, aunque excedan en mucho de las condiciones del concurso..."⁴

Quedando fuera de concurso la totalidad de los proyectos presentados, no conocemos, por ahora, la autoría de los que se ejecutaron. Por los testimonios que se conservan diremos que se trata de un tipo de habitat unifamiliar con espacio ajardinado cuyo esetilo arquitectónico busca una recuperación mayoritaria de elementos de la tradición insular. Pero antes de entrar en el análisis de los distintos tipos de habitat, vamos a comentar lo poco que hemos localizado.

Habitat núm. 1: Vivienda unifamiliar de una sola planta ubicada en el n.º 1 de la calle "Isla de Córcega".

Habitat núm. 2: Vivienda unifamiliar de una sola planta situada en el n.º 3 de la calle "Isla de Córcega".

Habitat núm. 3: Vivienda unifamiliar de planta + piso ubicada en la esquina formada por las calles "Isla de Malta" y "174".

Habitat núm. 4: Grupo de viviendas unifamiliares adosadas ubicadas en la manzana delimitada por las calles "Isla de Chipre", "Isla de Córcega", "Isla de Rodas" y la playa.

Las dos viviendas referenciadas con los números 1 y 2 mantienen en común la fecha de construcción, años veinte, y una misma concepción arquitec-

⁴ Archivo particular de José C. Tous Prades, Certificado de D. José Balaguer Vallés, Vocal Secretario de la Junta Directiva de la Sociedad Anónima Progreso Urbano a instancias del Juez Juez de primera instancia del distrito de la Lonja, Palma, 04.02.28.

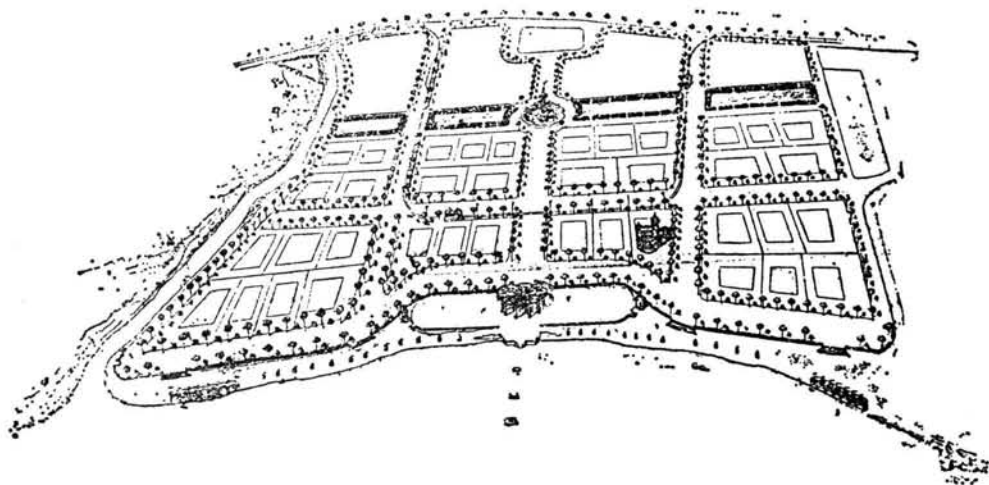
tónica. Ambas incluyen un pórtico de ingreso integrado en la estructura rectangular del edificio y también ambas presentan una pequeña ventana adintelada en el eje central. El ingreso porticado debe interpretarse como una referencia a la arquitectura rural. Dentro de la arquitectura tradicional que está presente en ambas viviendas, cabe establecer una diferenciación de tendencias: corriente historicista, vuelta al clasicismo romántico, en el habitat n.º 1 y vertiente "arquitectura rural" en el habitat n.º 2.

El habitat n.º 3 está firmado por Francisco Casas en 1932 (Seguí, 1981-1984: 405) y fue construido por el Maestro de Obras Bernardino Seguí Garriga. "La arquitectura mallorquina de este período, que corresponde a los primeros años de la actividad profesional de Casas, se caracteriza por la coexistencia de dos lenguajes predominantes, el regionalismo y el racionalismo" (Seguí, 1981-1984: 397). Casas alterna los dos lenguajes citados con un tercero: el popular. La arquitectura popular, dentro de la que cabe incluir el habitat que nos ocupa, toma como modelo la casa rural mallorquina a diferencia del regionalismo que se nutre de los historicismos locales.

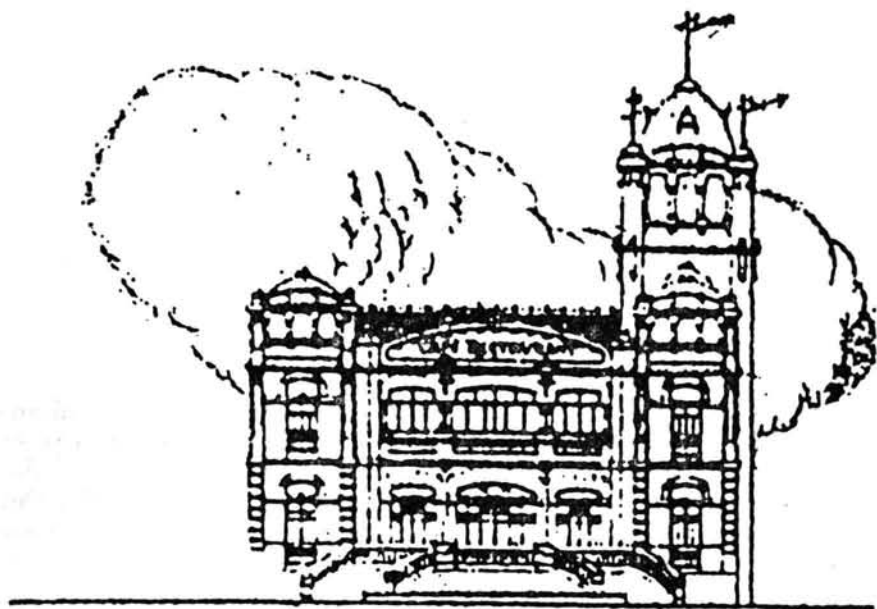
El habitat n.º 3 también lo firma Casas. Sin embargo, en opinión de Miguel Seguí Aznar, el creador sería Arthur E. Middlehurst, arquitecto afincado en la isla que utilizaba un lenguaje popular. Algunas de las viviendas del grupo están siendo derribadas en la actualidad.

3. SITUACIÓN ACTUAL.

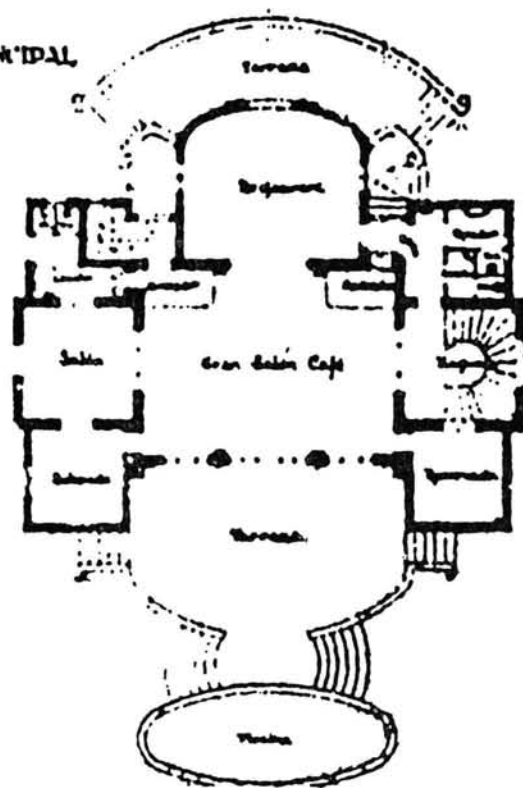
El actual núcleo de población de Ciudad Jardín lo forman las dos hileras de manzanas que discurren paralelas a la franja costera dentro de la zona delimitada por el torrent Gross, Torre d'En Pau y la propia costa. El uso continua

Plano general del proyecto de la Ciudad Jardín de Palma. (LUH, 25.05.21).

PLANTA PRINCIPAL

Proyecto del hotel. (Revista Baleares, 30.04.21).

siendo, como en sus orígenes, de segunda residencia veraniega, aunque últimamente se observa una tendencia a incorporar viviendas de primera residencia, dada su proximidad a Palma, a las mejoras que la Dirección General de Costas está realizando en la playa y en el paseo y al entramado urbano que prevé el PGOU. La insuficiente infraestructura y la falta de servicios juegan en contra.

3.1. *Catalogación y protección del edificio del Hotel.*

El Ayuntamiento de Palma y el Colegio Oficial de Arquitectos de Baleares han incluido el hotel de la Ciudad Jardín en el "Catálogo de edificios a proteger del término municipal de Palma". En la ficha de identificación de Abril de 1983 observamos que se le ha asignado un grado de protección "B". Después de hacer una descripción y valoración global del edificio se marcan como directrices de intervención las siguientes:

"Entorno: Se mantendrá el resto de la parcela como jardín.

Composición volumétrica: Los añadidos al cuerpo original deben suprimirse.

Fachadas: Conservación; Restauración, eliminando los balcones añadidos posteriormente.

Porches de la torre: Conservación. Los vanos actualmente macizados deben abrirse y restaurarse.

Cubiertas: Conservación; Reparación".

Por nuestra parte apuntaremos la conveniencia de restaurar la fachada SW por la que se daba acceso, en su día, al Café Restaurant y que en el proyecto es la fachada principal del edificio. En el estado actual esta fachada pasa inadvertida.

Por último devolver a las fachadas el color original rosáceo, no blanco.

3.2. *Propuestas.*

Lo que no ha llegado a materializarse después de 60 años, esto es, que la Ciudad Jardín de Palma se constituyera en un centro de población de primera residencia vinculado a la capital, podría ser objeto de impulso en la actualidad. Todavía hay tiempo para planificar en la zona una ciudad-jardín perfectamente armonizada y conectada con el entorno, con los barrios adyacentes como el Coll d'En Rabassa y El Molinar de Levante y con la periferia del Palma. Torre d'En Pau, mediante una estudiada transformación, podría pasar a ser el centro público del área (deportes, cultura y esparcimiento). Debería cuidarse la restauración y conservación del hotel y las viviendas promovidas por la sociedad Progreso Urbano así como su compatibilidad y convivencia con el resto de edificaciones.

4. BIBLIOGRAFÍA

- ALOMAR ESTEVE, Gabriel, 1950, *La reforma de Palma*. Palma.
- BENEVOLO, Leonardo, 1979 (1963 1.ª) *Los orígenes del urbanismo moderno*. H. Blume Ediciones.
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina, 1981, *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Instituto de Estudios Baleáricos. Palma.
- CHUECA GOITIA, Fernando, 1974 (1968 1.ª), *Breve historia del urbanismo*. Alianza Editorial, S. A. Madrid.
- ESTADA, Eusebio, 1885, *La ciudad de Palma*. Palma.
- FORTEZA, Guillem, 1930, "La urbanización de Palma. Ciutat antiga i ciutat moderna". Conferència llegida a l'Ateneu d'aquesta ciutat el 24 de Novembre de 1930. Estampa Soler Prats, Palma.
- 1934, "L'esdevenidor de la nostra ciutat. Urbanisme mínim". Estampa Soler Prats. Palma.
- PICORNELL, Climent y otros, 1983, *Història i evolució urbana de la ciutat*. Ajuntament de Palma. Col·lecció CONÈIXER PALMA. Palma.
- SEGÚ AZNAR, Miguel, 1975, *La arquitectura modernista en Baleares*. Ed. Cort. Palma.
- 1981, "Propuestas urbanísticas de Gaspar Bennázar". Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana. Núm. 835, T. XXXVIII, any XCVII. Palma.
- 1981-1984, "Francisco Casas. Arquitecto racionalista". MAYURQE, 20. pp. 393-420. Palma.

VÀRIA

Sobre la làpida Sepulcral d'una «Reina de Mallorca» en la fatxada de la Catedral de Pisa

GABRIEL ALOMAR I ESTEVE

Aquestes línies completen l'article que amb el títol "*Entorn d'alguns records lapidaris de les Balears islàmiques a les ciutats toscanes*" vaig publicar en aquest BOLLETÍ (Any CI, N.º 830, tom XLI).

La transcripció que tenia del text de la inscripció funerària dedicada a una ex-Reina de les Balears Islàmiques, a causa de l'estat de conservació del marbre en el que es troba gravada es de difícil lectura i per aquesta raó el text que vaig publicar, era incomplet, faltant-li les dues darreres línies. Aquesta transcripció incompleta està treta d'un còdex del segle XIV de l'Arxiu de Lucca.

Ara, gràcies al professor Giuseppe Scalia de la "Universit  degli Studi" de Roma he pogut conèixer el text complet, que es el següent:

† *Regia me prol[es]' [g]enuit, Pise rapuer[unt]':
His ego cum nato bellica pr[eda] fui.
Maiorice regnum tenui. Nunc condita s[ax]o'
Quod cernis iaceo, fine potita meo.
Quisquis es, ergo, tue memor esto conditionis
Atque pia pro me mente precare Deum*

La traducció, evidentment lliure, podria ser:

DE REGIA ESTIRP, VAIG TENIR EL REGNE DE MALLORCA.
FETA PRESONERA AMB EL MEU FILL
EM DUGUEREN A PISA.
ARA, ARRIBAT EL MEU FI
ESTIC ENTERRADA BAIX D'AQUESTA PEDRA QUE TU VEUS
SIES TU QUI SIES RECORDET DE LA TEVA CONDICIÓ (HUMANA)
I PREGA A D U PER MI AMB ÀNIMA PIETOSA

Aquestes dues línies, com es veu, no donen cap nova llum sobre la identitat de la nostra enigm tica reina. Però no deixa de ser interessant que sia coneguda a les nostres illes la làpida completa.

Més sobre el pilar central de l'altar major de la Seu de Mallorca

GABRIEL ALOMAR I ESTEVE

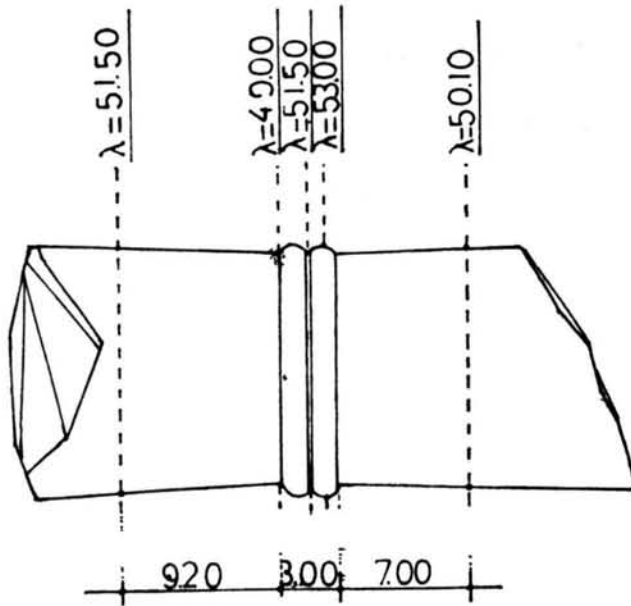
Fa alguns anys vaig publicar un article en el BOLETÍN DE LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (Tomo CLXXII. Enero-Abril de 1976) amb el títol de *El Altar Mayor de la Catedral de Mallorca y el enigma de la continuidad del cristianismo balear*. En aquest article plantejava la hipòtesi de que el pilar central d'aquest altar, de marbre grec de Chios, fos un vestigi de la tan poc coneguda dominació bizantina de les nostres illes a partir de l'any 546 d. C., ocupant el trono de l'Imperi Romà d'Orient l'emperador Justinià.

Entre altres arguments sense dubte més consistents, donava el de la forma del pilar, que hauria estat un pilar únic, amb una cavitat (que encara conserva) que contingué originàriament determinades relíquies, de les quals un petit pergamí de l'Arxiu Capitular dona la llista detallada.

Això no obstant, no havia pogut trobar fins fa poc cap altra peça d'altar bizantí de la forma bi-tronco-cònica que té el de la nostra Seu.

Troba-me a Grècia l'any 1977, en una missió de l'institució "Europa Nostra", vaig demanar la opinió que tenia en relació a la meua hipòtesi a l'arquitecte i professor de la "Universitat Aristòtil" de Salònica Nicolaos Moutso-poulos, fent-li present d'una "separata" del meu article i exposant-li els meus dubtes. El meu eminent amic, no tan sols em va donar la seva opinió favorable a la hipòtesi sino que em va acompanyar a les ruïnes d'un petit monestir bizantí dins la mateixa ciutat de Salònica, el de *Hagios Nicolaos Orphanos* per mostrar-me un fragment de pilar d'altar datable en el segle VI, que, si bé més senzill, té la forma bi-tronco-cònica de l'altar del nostre temple major. I poc temps després, tingué l'amabilitat d'enviar-me algunes fotografies d'aquest fragment, una de les quals ve reproduïda en aquestes pàgines; i també un dibuix acotat del fragment de pilar.

Aquestes línies i aquests gravats, així com l'autoritzada opinió personal del professor Moutsopoulos, poden ésser un nou argument per confirmar la bizantinitat del nostre singular peu d'altar.

ΟΨΙΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΚΙΟΝΙΣΚΟΥ

ΚΛΙΜΑΞ 1:5

λ: ΜΗΚΟΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

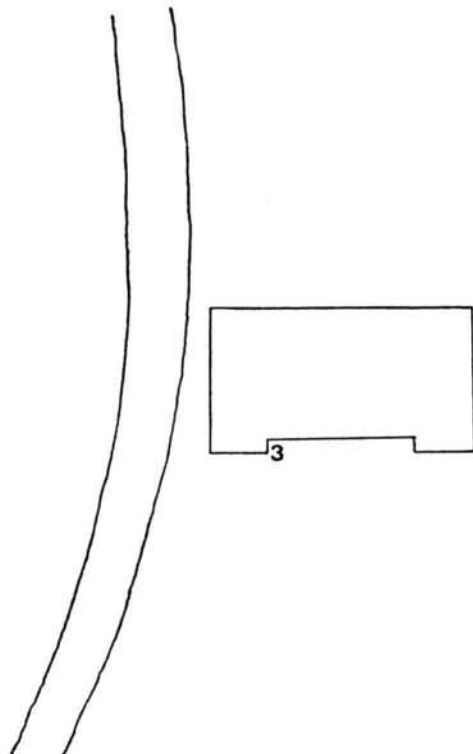
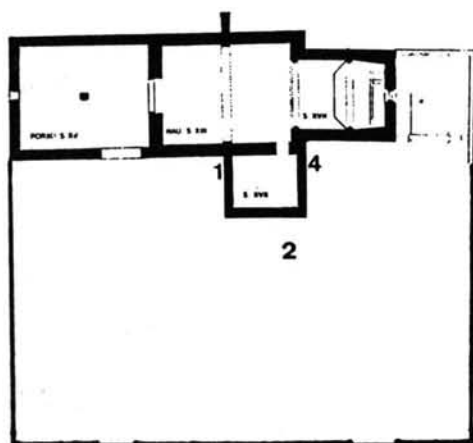
λ = 2πR π = 3.74

Posibles esteles medievals a Castelltix (Algaida, Mallorca)

G. BIBILONI TROBAT i G. PORCEL GOMILA

INTRODUCCIÓ.

L'objecte de la present nota, és donar a conèixer l'existència d'unes possibles esteles funeràries, trobades als voltants de l'Església de Nostra Senyora de la Pau de Castelltix (Algaida, Mallorca). El seu interès estriba en el buit bibliogràfic que sobre aquestes esteles existeix a Mallorca.

L'ESGLÉSIA.

Castellitx està situat entre Algaida i el Puig de Randa, damunt una petita elevació del terreny. La primera notícia sobre la seva existència data de principis del segle XIII; en el "Llibre del Repartiment", on apareix una "...Alqueria Castelitx XIII jовades, es del senyor rey, e donades an Garsia P. de Pina...".¹ Aquest primitiu hàbitat islàmic es pot situar, gràcies a les troballes ceràmiques realitzades, en els voltants de l'Església.

A partir de la conquesta, Castelitx esdevindrà núcli de població, edificant-s'hi aleshores la primitiva parròquia. (A 1244 se dona la primera referència documental de la seva existència com a parròquia).

Anys més tard, la població se traslladaria a un altra núcli: Algaida, també citada al "Llibre del Repartiment". Algaida durant el segle XIV comptaria ja amb una capella, "Sancti Johannis",² que poc a poc aniria agafant importància. Serà durant el s. XV quan tendrà lloc el canvi, però així i tot en la primera meitat d'aquest segle els documents parlen indistintament de les parròquies d'Algaida i de Castelitx. A 1451 només es cita ja l'Església parroquial d'Algaida.

No obstant, el traslladament de la població no implicà un abandó de l'Església, ja que en segles successius s'aniran fent reformes i modificacions (L. II).

LA NECRÒPOLIS.

Es evident que l'existència de la Parròquia comportaria la presència d'una necròpolis ("fossar"). En el cas de Castelitx, aquest estaria situat al SE de l'Església,³ la qual té una orientació NE-SW.

La primera referència documental data de l'any 1687, quan el Bisbe manà als Jurats d'Algaida adobar el fossar de Castelitx.⁴

A finals del s. XIX, segons B. Guasp; "...dejando de recibir, en el seno de su tierra sagrada, despojos mortales, fue convertido en jardín semi-silvestre...".⁵ També segons el mateix autor, l'antic ocuparia el doble espai que l'actual jardí.⁶

En els anys 60, amb motiu d'unes obres que es feren darrera l'absis, varen sortir restes d'enterraments.⁷

Actualment no s'observen restes "in situ", si bé s'han trobat una sèrie de possibles esteles que formarien part d'aquesta primitiva necròpolis.

1 "Còdex Català del llibre del Repartiment de Mallorca". Edició a cura de Ricard Soto Company. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear. Palma, 1984, (f. 22 r.-22 v.).

2 A 1343 les Universitats o parròquies varen haver de jurar fidelitat a Pere IV el Ceremoniós; i els de Castelitx ho varen haver de fer davant la capella de Sant Joan d'Algaida. (GUASP, B. Prev.: "Castelitx". Lluçmajor, 1975, pp. 35-36).

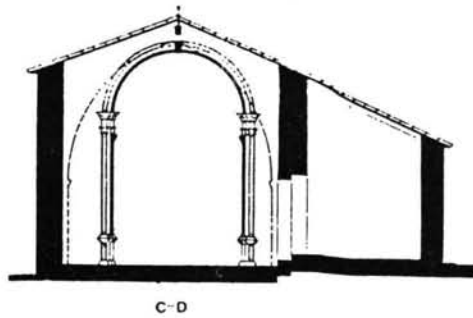
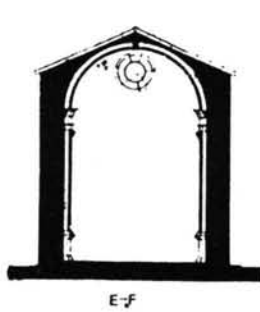
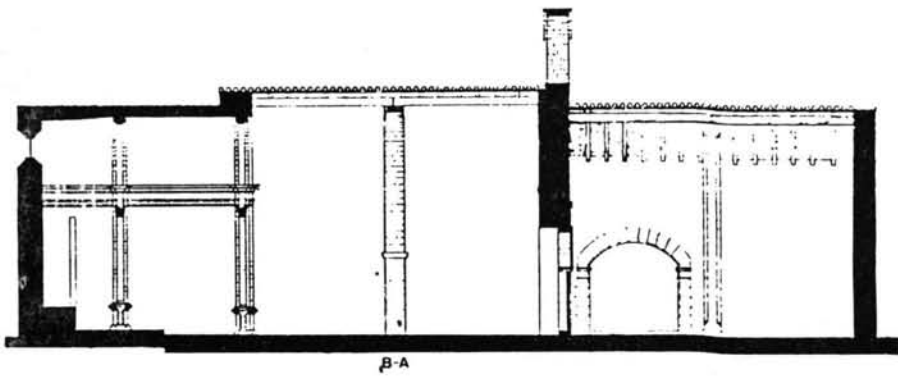
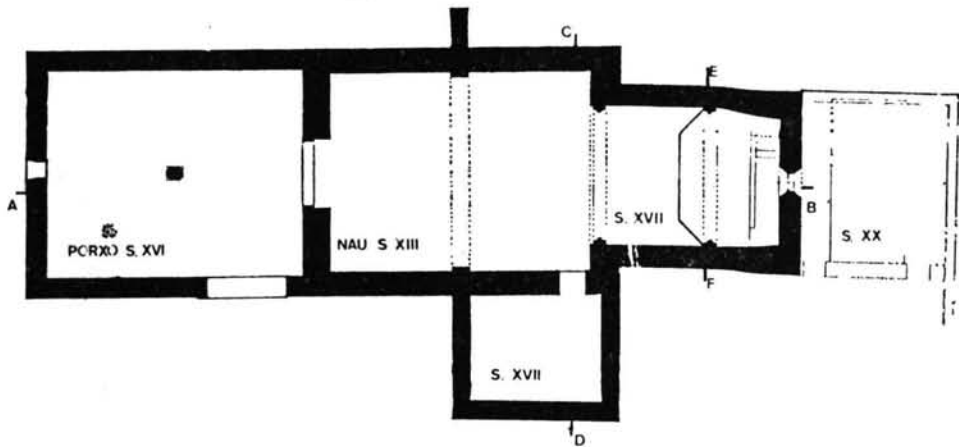
3 Op. cit. nota 2, p. 32.

4 Arxiu Municipal d'Algaida. Registre n.º 26 (1672-1705), fol. 207 v.

5 Op. cit. nota 2, p. 32.

6 Idem.

7 Notícia oral donada per Felip "monet", actual amo de Castelitx.

PARALLELS I CRONOLOGIA.

La diferència bàsica que trobam, respecte a les esteles funeràries peninsulars, es l'aspecte formal. Mentres que la forma típica es la discoidal, els exemplars de Castellitx presenten tots una forma rectangular. Aquesta forma insular es inusual en els contextes peninsulars.

L'Església de la Sang de Llíria (València), es va fundar en els segles XIII-XIV, després de la conquesta de Jaume I.⁸ Essent coetànea de Castellitx, les esteles mostren aquesta dualidad formal, per lo que podem intuir que es tracta d'una modalitat insular, o bé d'un cas posterior. La cronologia relativa més alta que podem donar es del s. XVI, ja que en el XVII son reutilitzades per a la construcció de la Sacristia. No obstant, tampoc trobam paral·lels en aquests segles, per lo que pensam que l'aspecte formal es una variant local.

El tipus de creu representada, es molt semblant a les existents en l'Església de San Juan de los Caballeros (Segovia). L'Estela n.º 1 de la tomba n.º 15, presenta el mateix tipus de creu que les de Castellitx,⁹ i està datada, la necròpolis, entre els segles XI i XIII.¹⁰

Evidentment aquests paral·lels son insuficients per a establir una cronologia definitiva per al cas de Castellitx. Però la inexistència de bibliografia sobre el tema a Mallorca, no permet establir unes conclusions més exactes. Provisionalment, les donam una cronologia del s. XIII, i tal vegada s. XIV.

INVENTARI.

N.º 1.

Material: Marès.

Decoració envers: Creu de tres braços axamplats, amb l'inferior recte i amb repeu.

Decoració revers:?

Estat de Conservació: Bo.

Alçada total: 53 cm.

Amplada: 37,5 cm.

Observacions: Es troba formant part de la paret W de la Sacristia.

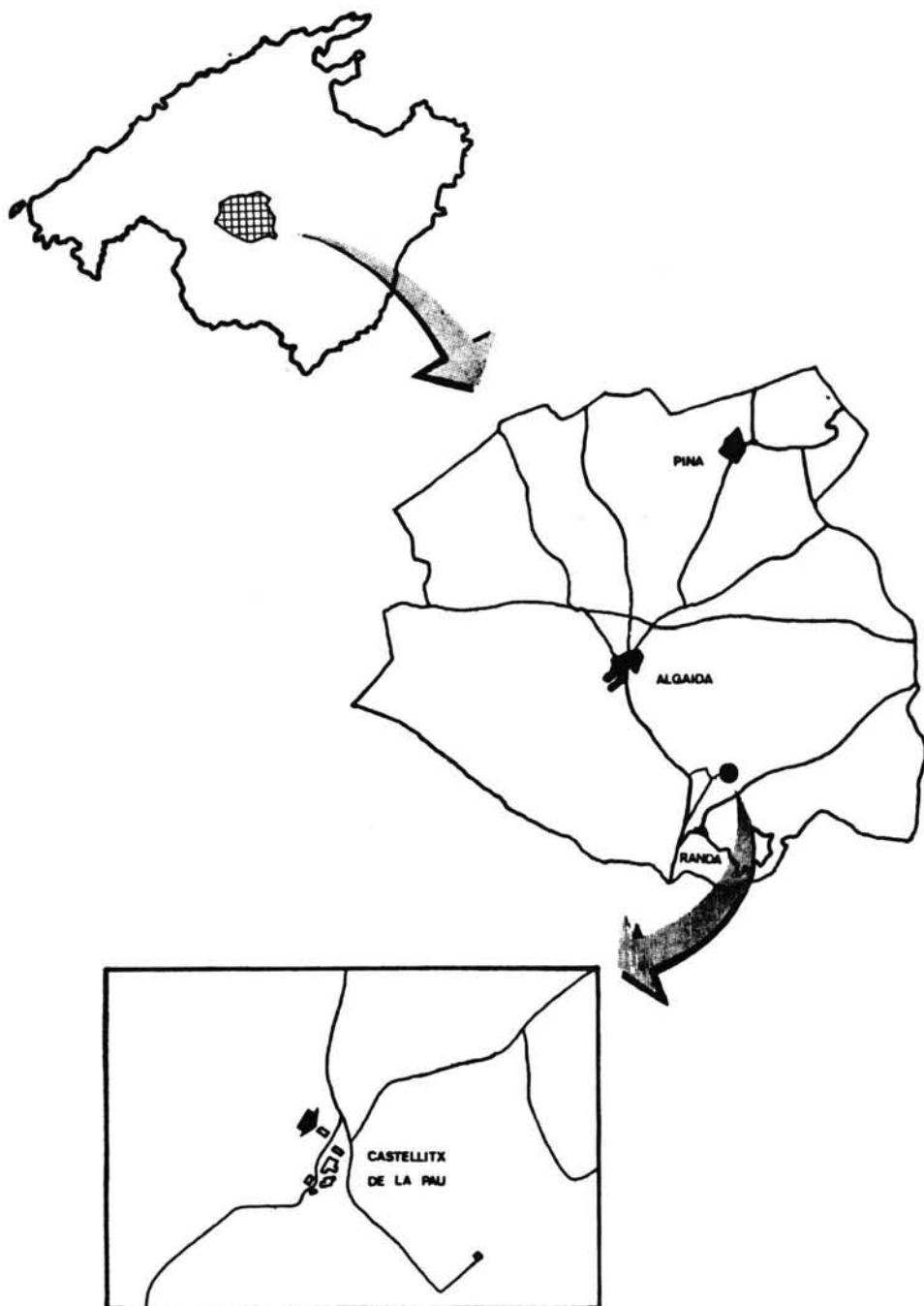
Aquesta, data del s. XVII. El Pr. B. Guasp ja la cita a la seva obra sobre Castellitx.¹¹

⁸ BONET ROSADO, H.; MARIMÓN MARTÍN, J.: "Excavaciones en la Iglesia de la Sangre de Llíria (Valencia). Campaña 1984". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. 11. Huesca, 1985, (p. 57).

⁹ ZAMORA CANELLADA, A.: "Datos en torno a la necrópolis medieval de San Juan de los Caballeros". *Noticiero Arqueológico Hispánico*. N.º 6. Madrid, 1979, (p. 590).

¹⁰ Idem., p. 600.

¹¹ Op. cit. nota 2, p. 32.

N.º 2.

Material: Marès.

Decoració anvers: Creu de braços axamplats, inscrita a un cercle incís.

Decoració revers:?

Estat de Conservació: Regular.

Alçada total: 66,5 cm.

Diàmetre cercle: 15,5 cm.

Observacions: Es troba formant part d'una pastera del jardí de l'Església. Aquest jardí data de finals del XIX.

N.º 3.

Material: Marès.

Decoració anvers: Creu de braços axamplats, inscrita a un cercle.

Decoració revers:?

Estat de conservació: Dolent.

Alçada total: 54,5 cm.

Diàmetre cercle: 20 cm.

Observacions: Es troba formant part d'una construcció veinada a l'Església. Aquesta construcció, data de 1796.

N.º 4.

Material: Marès.

Decoració anvers: Creu incisa, inscrita a un cercle.

Decoració revers:?

Estat de Conservació: Regular.

Alçada total: 61 cm.

Diàmetre cercle: 10,5 cm.

Observacions: Pareix que es tracta d'una preparació per a realitzar el relleu d'una creu. Es troba a la paret de Llevant de la Sacristia, obra datada del s. XVII.

¹² Planimetria realitzada per Rafel Coll Pujol, i publicada a: COLL PUJOL, R.; MULET CERDÀ, J.; MULET CERDÀ, P.: "Notes històriques sobre Castellitx". *Suplement extraordinari de la Delegació de l'Obra Cultural Balear d'Algaida*.

Un virrei de Mallorca que no existí mai: Gaspar Pardo de la Casta (1688-1691) *

JAUME GARAU AMENGUAL

A les relacions de lloctinents de Mallorca es solen citar dos virreis, en el darrer quart del segle XVII, que, en realitat, són una mateixa persona: Baltasar Pardo de la Casta († 1695) que ocupà el càrrec del 26 de maig de 1675 al 22 de juny de 1678,¹ i un Gaspar Pardo de la Casta que ho fou des del 1688 al 1691, tal com mantenen, erròniament, diversos autors que tot seguit esmentarem, els quals no s'adonen que es tracta de la mateixa persona.

Joaquín María Bover a les dues edicions de les seves *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca, estadística general de ella y periodos memorables de su historia* confon aquests personatges. Així, a la primera edició (Imprenta Real regentada por D. Juan Guasp, Palma, 1836) afirma que, en el període 1675-1678, fou virrei de Mallorca "D. Baltasar Pardo, marqués de la Casta, conde de Alaquas y barón de Balbait", (p. 137), informació que és certa, i que durant els anys 1688-1691, ho fou "D. Gaspar Pardo de Feygueroa" (p. 138). A la segona edició (Imprenta de D. Felipe Guasp y Barberi, Palma, 1864), la contradicció és major, ja que entre 1675-1678 assenyala com a virrei "D. Gaspar Pardo de la Casta, marqués de la Casta" (p. 345), i afegeix que de 1688 a 1691 també exercí el càrrec "El expresado marqués de la Casta" (ibídem).

Alvar Campaner, no sabem per quina raó, registra en el seu *Cronicón*² en el període 1688-1691, Gaspar Pardo de la Casta, per ventura per un error de transcripció de les notícies aportades pel dietaristes Maties Mut i Cristfol Fiol, o per influència de Bover.

Aquesta confusió es perpetuarà fins els nostres dies i així, a una llista de "Procuradors, governadors i lloctinents de Mallorca" publicada per Francesc

* Volem agrair a D. Antoni Mut Calafell la seva ajuda a l'Arxiu del Regne de Mallorca, del qual és Director.

¹ Cf. A. CAMPANER Y FUERTES, *Cronicón Mayoricense*, Palma de Mallorca, 1984³, pp. 431 i 434.

² *Ibidem*, pp. 443 i 446.

Sevillano i Colom,³ el primer i segon períodes citats es consignaran, respectivament, a Baltasar Pardo i a l'inexistent Gaspar Pardo.

La consulta dels documents de l'època palesa que Baltasar Pardo de la Casta fou virrei de Mallorca durant dos mandats (1675-1678 i 1688-1691), tal com es pot comprovar a l'Arxiu del Regne de Mallorca, on a la secció de "Lletres Reials" hi ha un document, datat a Madrid el 27 de febrer de 1688, en el que Carles II concedeix el títol de virrei a Baltasar Pardo de la Casta,⁴ a continuació (ff. 88 v.-89 v.), hi apareix una carta que el ratifica en el càrrec. La lectura de la portada d'una obra de circumstàncies escrita pel germà de Baltasar Pardo de la Casta, confirma la informació de l'Arxiu del Regne: *Festivos alborozos que en magestuosa pompa celebros la siempre fedelissima ysla de Mallorca en la entrada, y Juramento del Muy Illustrre Señor Marques de la Casta haviendo benido sigunda vez por Virrey, y Capitan General*. En Casa la Viuda Guasp, Mallorca, 1688 (Biblioteca Pública de Mallorca, sig. Serra/8/12439).

Baltasar Pardo de la Casta es mantingué en el càrrec durant els tres anys que solia durar el mandat. El mes de maig de 1691, li succeí Josep de Castellví, marquès de Villatorcas, segons el nomenament que hi ha en el tom suara esmentat de l'Arxiu del Regne (f. 108 i ss.), datat a Madrid el 30 d'abril de 1691.

³ *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1976, t. 9, p. 488.

⁴ L. R. 97 (1654-1716), ff. 83 r.-88 r.

Sobre la pol·linització de l'ametller: Una acotació a en Josep M.ª de Quadrado

R. SOCIAS I COMPANYY
Unitat de Fructicultura SIA DGA

Els qui per sort o per desgràcia tenim una tasca especialitzada de vegades ens sorprenem d'uns detalls que per als altres passen sense cap major trascendència. És així com en llegir "Forenses y ciudadanos" d'en Josep M.ª de Quadrado em va cridar l'atenció el seu comentari següent:

"Igual destrucción alcanzó a los bienes del mismo Zaforteza en Santa Margarita, y a su rafal inmediato a la ciudad en que hubo gran corta de almendros y quema de colmenas".¹

Aquest comentari, des d'un punt de vista estrictament històric, va lligat a les reclamacions dels propietaris ciutadans per les destruccions que havien sofert les seves possessions per part dels forans revoltats. Però, des del punt de vista agrícola, colpeix directament que el text, probablement sense cap intenció, ajunti tan expressament els ametllers i les caseres d'abelles, ja que aquests insectes són pràcticament indispensables en la pollinització de l'ametller i per tant en l'obtenció d'una collita.

És evident que en Quadrado no podia fer cap menció a la pollinització de l'ametller i que res no permet de deduir que en aquells temps hi hagués consciència de la necessitat de les abelles, però a mi em sembla significativa aquesta juxtaposició, i que probablement ja devia existir la constatació empírica que la presència d'abelles prop dels ametllers era favorable.

De fet, el fenomen de la pollinització i la seva incidència en l'economia han estat valorats sols recentment, i en molts de casos encara és de sospitar que no es valoren en llur justa mesura. Amb tot, la seva valoració empírica és antiga, i ja en un baixrelleu assiri del segle IX AC apareix la col·locació d'inflorescències masculines entre palmeres datileres, tal com a Mallorca sempre s'ha dit que un fasser no pot estar tot sol.

¹ J. M. DE QUADRADO. 1986. Forenses y ciudadanos. Conselleria de Educació i Cultura - Miguel Font, Palma de Mallorca, pág. 227.

L'ametller (*Prunus amygdalus* Batsch) és una espècie autoincompatible,² és a dir, que encara que cada arbre produeixi pol·len i òvuls viables no se pot fecundar a si mateix. Com que tots els arbres de la mateixa varietat són genèticament idèntics, l'autoincompatibilitat s'estén a tots els individus d'una mateixa varietat i per tant a cada ametllera hi ha d'haver almanco dues varietats diferents que floresquin al mateix temps a fi que es puguin intercanviar el pol·len i d'aquesta manera aconseguir la seva fecundació recíproca i finalment una producció.

El manteniment de les varietats es fa per empelt, però tot fa suposar que al segle XV els ametllers mallorquins no s'empeltaven, i que cada un, com a nascut d'una ametlla sembrada, era diferent dels altres, i que a cada ametllera hi havia una gran mescla d'arbres, i que almanco sempre n'hi havia alguns que coincidien en floració per tal de fer l'intercanvi de pol·len, però els veritables elements d'aquest intercanvi són les abelles,³ que al llarg de llurs visites a les flors es carreguen els cossos de pol·len que després, en fregar amb els estigmes, deixen aferrat per a iniciar el procés de germinació que menarà a la fecundació de l'òvul.

Aquest és el fonament de l'associació dels ametllers i les abelles, fonament que sols s'ha explicat aquest segle. Fins al 1919 Tufts⁴ a Califòrnia no va establir l'autoincompatibilitat de l'ametller, encara que ja a poc a poc s'havien fet observacions en aquest camí sense arribar a una conclusió correcta, tal com Campbell⁵ que observà que els ametllers aïllats tenien produccions baixes o fins i tot nul·les, encara que ho atribuï a la morfologia floral, que considerava un obstacle per a l'autopollinització, o, en un altre sentit, Vallès,⁶ qui recomanava la presència de caseres d'abelles a les plantacions d'ametllers al moment de la floració, encara que probablement amb el mateix sentit empíric que el nostre Safortesa medieval, ja que considerava que la pluja, una humitat excessiva, un vent impetuós o el fred dificultaven la pollinització, sense assenyalar que l'efecte real era el d'impedir el vol de les abelles.

El treball de Tufts tengué una transcendència mundial i fou l'origen de la comprensió científica de la pollinització de l'ametller, i la primera cita que n'he trobat ha estat la del mallorquí Joan Salom, qui publicà el 1922 un opuscle⁷ sobre la pollinització de l'ametller, insistint en la necessitat de les varietats pollinitzadores.

Per altra banda aquesta cita d'en Quadrado fa pensar en la presència de l'ametller a Mallorca, de la qual sols hi ha referències esparses. Si bé l'expansió d'aquest arbre s'ha de fixar al segle XVIII amb la Societat Econòmica d'Amics del País (i s'hauria de mirar com les relacions amb Itàlia del cardenal Despuig hi tengueren molt o poc a veure) i al segle XIX amb la replantació de

² R. SOCIAS I COMPANYY. 1977. La autoincompatibilidad en el almendro. Inf. Técn. Ecón. Agrar. 8 (26): 41-47.

³ J. B. RALLO GARCÍA. 1986. Frutales y abejas. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 231 pp.

⁴ W. P. TUFTS. 1919. Almond pollination. Calif. Agric. Sta. Bull. 306, 32 pp.

⁵ C. CAMPBELL. 1915. Sulla biologia florale del mandorlo. Atti Accad. Naz. Lincei, Rad., Ser. 5, 24 (1): 256-261.

⁶ M. VALLÉS Y VALLÉS. 1902. El almendro. Lib. Francisco Puig, Barcelona, 160 pp.

⁷ J. SALOM. 1922. Un factor primordial en la producció de l'ametller. La fecundació. Publ. Divulg. Serv. Técn. Agric., Barcelona, 10 pp.

les vinyes arracades amb motiu de la invasió de la fil·loxera, és evident que d'abans el conró de l'ametller era conegut i representava una tradició, que si no no explicaria les conegudes derivacions del bessó cap a la gastronomia tradicional. Si no conrades, almanco al segle IV AC ja eren conegudes les ametlles a Mallorca,⁸ i un segle abans de la revolta dels forans ja havien de representar un cert volum per tal de figurar com a apartat a les càrregues de vaixells que partien de Mallorca.⁹ Igualment a la mateixa obra d'en Quadrado hi ha d'altres referències als ametllers:

“..., viñas taladas y arracadas algunas de raíz, olivos, algarrobos, almendros y toda clase de frutales que por espacio de dos años fructificaron para todos excepto para su seños...”¹⁰

“... al pelaire Lorenzo Marsal cortaron los almendros de su viña...”¹¹

Tot això indica la presència de l'ametller al camp mallorquí dels segles XIV i XV, evidentment sense la importància de la vinya, però tampoc sense menystenir-los.

Que aquesta nota de digressió agrícola sobre una cita històrica d'en Quadrado sigui el meu homenatge sincer a la seva gran figura d'historiador.

⁸ R. SOCIAS I COMPANYY. 1988. Per l'aviar de l'ametller: una troballa d'ametlles antigues Volum Univ. València en homenatge a Sebastià Garcia Martínez, en premsa.

⁹ F. Sevillano Colom. 1971. Mercaderes y navegantes mallorquines (siglos XIII - XV). A: J. Mascaró Pasarius (Ed.): Historia de Mallorca, vol. IV. Ed. J. Mascaró Pasarius, Palma de Mallorca, 431-520. Referències a càrregues d'ametlles a les pàg. 468 i 471.

¹⁰ J. M. DE QUADRADO, op. cit., pàg. 159.

¹¹ Id., pàg. 231.

LÀMINAS

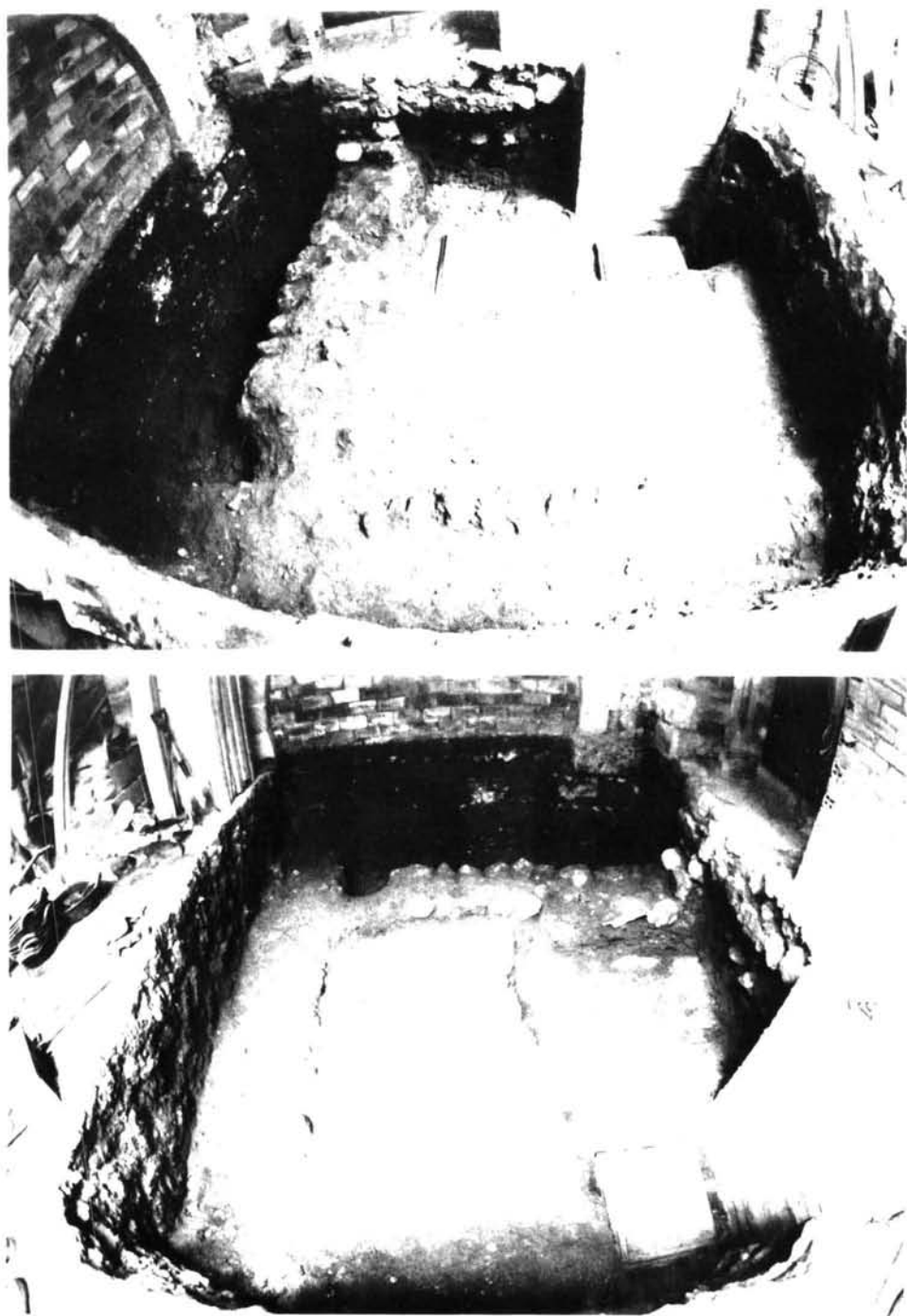
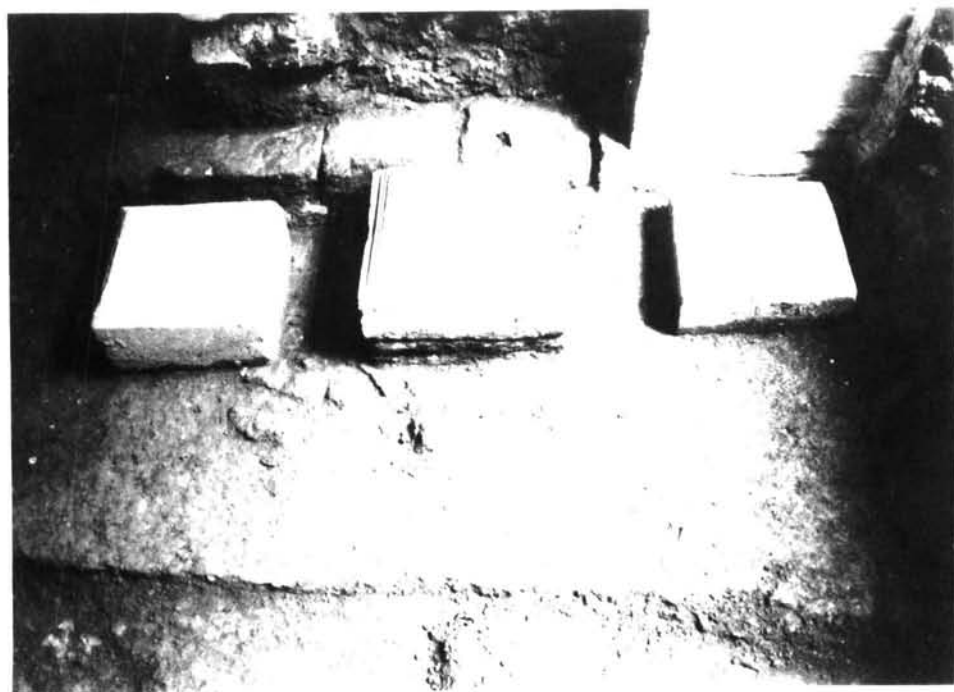

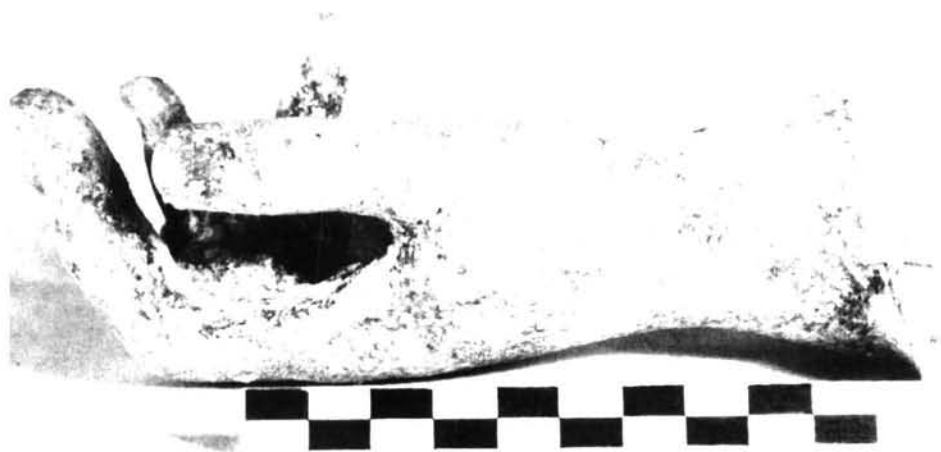
Lámina 1. Sondeig al nivell de les estructures islàmiques.

Làmina 2. Sondeig al nivell de les estructures romanes.

Làmina 3. Siurell. N° Inventari 78.

Làmina 4. Mà de bronze. N^o Inventari 3015.

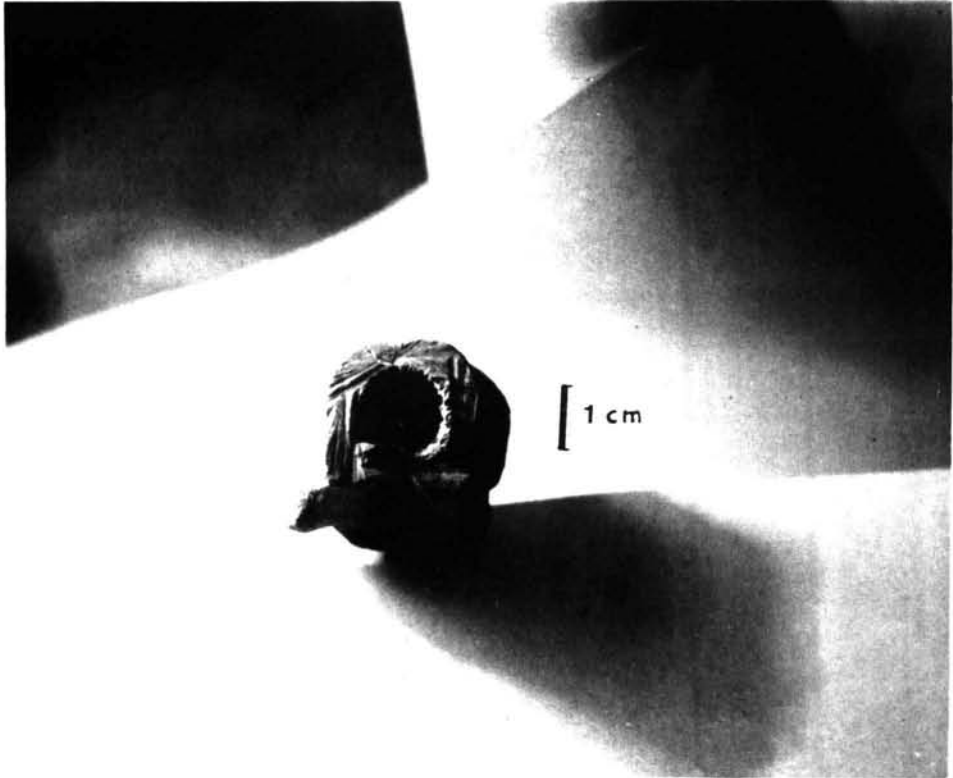
Làmina 1. El Ter entre Salt i Girona.

Làmina 2. El Segre poc abans de la Seu d'Urgell.

Làmina 3. Meandres del Segre a Riutort.

Làmina 1. Metatarsià dret de Bou seccionat transversalment.

LOS "GRAFFITI" DE LA LONJA DE PLAMA

Lamina 1. Signo inciso datado en el siglo XV. Fachada sur.

LOS "GRAFFITI" DE LA LONJA DE PALMA

Lámina 2. Marcas incisas en hilera, Ventanal fachada sur.

LOS "GRAFFITI" DE LA LONJA DE PALMA

Lámina 3. Marca incisa n° 144.

Lámina 4. Signo inciso en la fachada de poniente.

Lámina 5. Barco inciso tipo "coca" en la Torreta de St. Joan.

LA CIUDAD JARDIN DE PALMA

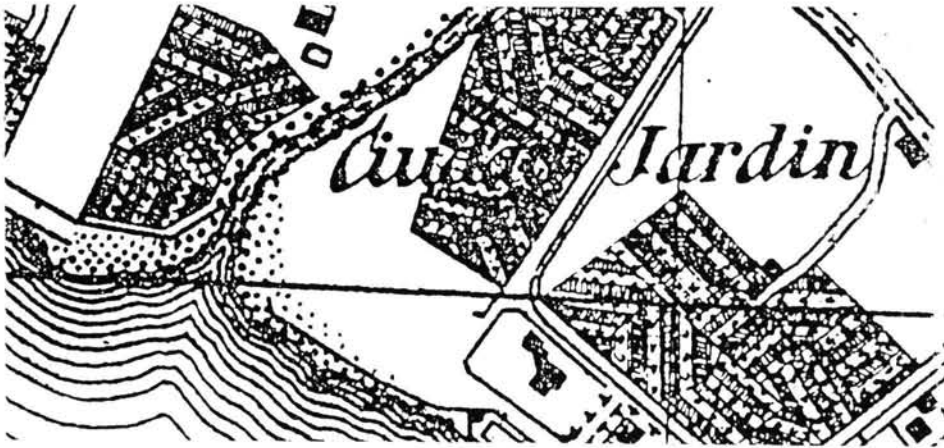

Lámina 1. La Ciudad Jardín de Palma en 1954 (Plano Servicio Cartográfico del Ejército).

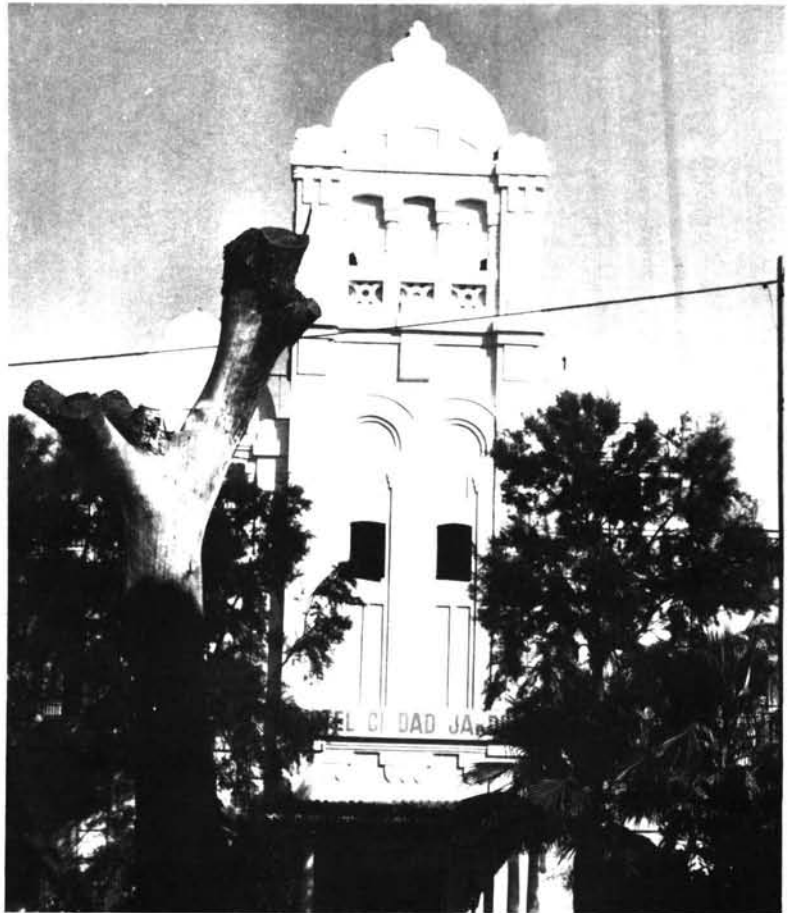

Lámina 2. Hotel Ciudad Jardín

LA CIUDAD JARDIN DE PALMA

Lámina 3. Habitat núm. 1. Fotografía Diez Monge.

Lámina 4. Habitat num. 2.

LA CIUDAD JARDIN DE PALMA

Lámina 5. Habitat núm. 3.

Lámina 6. Balaustrada.

Lámina 7. La primera piedra de la piscina de la Ciudad Jardín, 1933. Foto Vila.

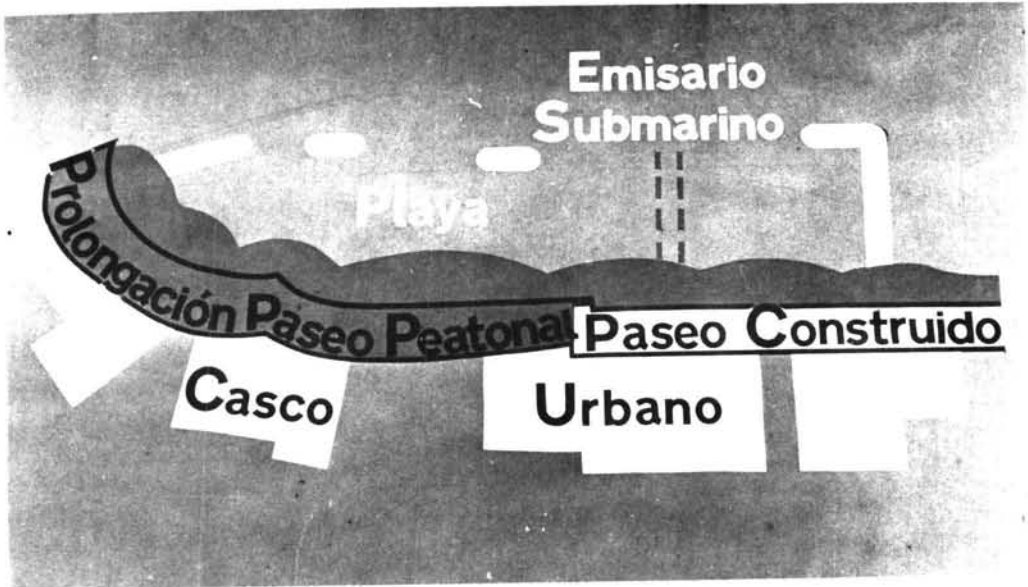

Lámina 8. Actuación de la Dirección General de Puertos y Costas en la Ciudad Jardín.

PILAR CENTRAL DE L'ALTAR MAJOR DE LA SEU

Làmina I.

POSSIBLES ESTELES

MEDIEVALS A CASTELLITX

Làmina 1. Estela nº 1

Làmina 2. Estela nº 2

POSSIBLES ESTELES MEDIEVALS A CASTELLITX

Làmina 3. Estela nº 3

Làmina 4. Estela nº 4

VIDA DE SOCIETAT

Necrologia

JOAN MALUQUER DE MOTES

Comença a ésser tasca feixuga acomiadar-se dia a dia dels vells amics que ens deixen. Enguany un altre dels bons amics augmenta la nòmina d'aquells que s'en van.

Joan Maluquer de Motes i Nicolau, víctima d'una embòlia passà a millor vida a finals de setembre i pertots nosaltres la persona de Joan Maluquer suposava quelcom d'especial.

Darrer dels deixebles directes del Prof. Bosch Gimpera, creador de l'Escola Catalana de Prehistòria va servir d'enllaç entre els grans mestres a l'exili i aquells que feren possible la supervivència de l'Escola a temps difícils. Cate-dràtic d'Arqueologia a Salamanca, al pas del temps va ocupar la Càtedra de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, on baix el seu comandament, amb l'ajut del Dr. Pericot, el seu mestre i mestre nostre, va engegar l'Institut d'Arqueologia i de Prehistòria de l'Universitat, dirigint la revista *Pyrenae* que desde 1965 ha sigut el portantveu de l'Institut, al qual ben prest s'incorporaren els seus companys, mes joves Tarradell i de Palol que feren possible la renai-xença de la nostra Escola de Prehistòria.

Per a noltros la figura de Joan Maluquer té un especial significat. Al seu mestratge l'hi devem la primera monografia coherent i perfectament sistematitzada sobre la prehistòria de les Illes Balears. Les condicions que motivaren la seva redacció son quasi be de ciència ficció puix l'encàrrec oficial de l'editorial Espasa-Calpe per tal d'estructurar l'especial mon cultural de les Illes Balears a l'Edat del Bronze, anava, en principi dirigit a Josep Colominas, el primer excavador que va treballar sobre el tema, en especial Mallorca. Aleshores els vents que bufaven als anys 40, data de l'encàrrec, impediren l'ús de la nostra llengua per redactar aquest treball. Colominas, entossudit amb la seva dèria de que la monografia dels seus treballs tan sols podia emprar com a vehicle d'expressió la nostra llengua declinà l'oferiment.

Maluquer, llicenciat desde temps enrre, doctor novell i a causa de les circumstàncies, minusvalorat i marginat, d'acord amb Colominas va emprendre la tasca. Açí hom veu l'especial formació científica del nostre amic, puix sense conèixer les Illes, sense haver tingut un contacte directe amb els monuments talaiòtics i les especials característiques de la nostra prehistòria va aconseguir un text sintètic, perfectament estructurat, científicament correcte que ha marcat la pauta per la coneixença d'aquells temps de la nostra història fins avançat els anys seixanta. L'esquema Maluquer-Colominas es el punt de sortida de qualse-

vulla intent de conèixer la prehistòria balear i ho es encara avui. Les investigacions ulteriors, començades pel professor Pericot l'any 1958 tan sols aportaren noves informacions, matissos puntuals, obriren nous interrogants però l'estructura donada al desenrotllament de la prehistòria restava inmutable. Tan sols camviaren els que després hem conrrat aquest camp la terminologia, afegint un període arcaic, anterior a la cultura de les coves, o època pretalaiòtica com avui la coneixem, que en aquella època encara no havia proporcionat documents per a sistematitzar-lo.

No tan sols això devem a Joan Maluquer, Catedràtic a Barcelona a la dècada dels setanta, la seva actuació com a Degà va propiciar el famós pla Maluquer, intent de donar un caire nou a l'ensenyament de la prehistòria. Gràcies al nou pla s'implantaren a la novella universitat balear els estudis de prehistòria, origen de tots els arqueòlegs i prehistoriadors mallorquins que del 1968 ençà han donat un suport cabdal als estudis sobre l'antiquitat illenca. Es un tema a recordar, si no varen rebre el mestratge directe de Maluquer es gràcies a la seva visió de futur que tots ells han arribat a ésser el que son.

Finalment a Joan Maluquer de Motes li devem tots nosaltres dues actuacions importants. A un moment donat la seva tasca acadèmica, va ésser interrompuda temporalment per tal d'ocupar el càrrec de "Comisario del Servicio Nacional de Excavaciones" o quelcom de semblant al Ministeri d'Educació i Ciència. La seva activitat va fer possible l'organització d'uns plans d'investigació arqueològica fonamentals en una recerca sistemàtica per tal d'esbrinar amb mitjans econòmics, sino suficients al menys no tant migrats com abans i molt mes polents que després de la seva etapa político-tècnica, que feren possible el programa d'investigació sobre la cultura talaiòtica. Així l'any 1974 el Museu de Mallorca pogué començar el seu programa d'investigació sobre els talaiots excavant el poblat d'Hospitalet a Mallorca i simultàniament el de Torre d'En Gaumès a Menorca. Era la forma, segons el seu criteri lúcid sempre, de poder aconseguir quelcom de coherent a l'estudi de la prehistòria. Així durant alguns anys la tasca investigadora es va centrar en l'estudi dels talaiots on als ja esmentats s'incorporaren després Son Fornés a càrrec del seus deixebles Lull, Sanahuja i Gassull, Son Ferrandell a càrrec de Waldren, Can Jordi a càrrec d'Antoni López.

Com totes les empreses humanes amb una càrrega d'illusió forta, dirigides per un esperit ferme, convingut de que la investigació es un desafiament constant, els programes arreçerats per Maluquer, al deixar aquest el seu càrrec oficial, s'en anaren en orris. Començaren a mancar els ajuts econòmics fins arribar a la situació actual on ni tan sols podem investigar deixant a mig camí la tasca començada. Sortosament l'atur indiscriminat d'aquests programes d'investigació l'any de la seva mort poc l'haurà afectat. Han estat 14 anys d'illusió estroncada de cop i resposta.

Emperò el projecte va tenir uns resultats que mai periran puix Torre d'En Gaumes a Menorca, pogué ser comprat gràcies als seus esforços i salvat per a la investigació. El projecte tenia com a segona etapa la compra d'Hospitalet i Capocorp Vell, així com Son Carlà a Ciutadella de Menorca, il·lusions que quedaren en projecte puix la visió de Maluquer no va tenir continuadors a nivell polític quedant un pla ambiciós reduït a la mínima expressió per manca de professionalitat als seus successors.

Mallorca li deu també el començament de l'expropiació del terreny de l'Antiga Pollentia, altre tasca escapçada, de la qual apart la possibilitat d'assegurar l'investigació durant molts d'anys, el Museu Monogràfic de Pollentia es un dels fills que formaven part del seu esquema d'investigació. Museu que no va arribar a conèixer puix copsat per una primerenca embòlia de la que es va recuperar amb prou dificultats no li fou possible tornar a les Illes.

Per a mi que no vaig poder gaudir del seu magisteri directe una llarga visita a Capocorp Vell, on varem estudiar sobre el terreny el procés evolutiu del poblat va ésser suficient per convertir-me en un dels seus fidels deixebles. Després com a professor de Prehistòria a l'etapa inicial de l'Universitat de les Illes Balears i en especial com a Inspector d'Excavacions vaig seguir molt directament els projectes de Maluquer en favor de l'Investigació balear. I ara em pertoca dir-li adeu. Un adeu molt trist a l'amic i al mestre que tan va fer per mi i per la nostra història.

G. R. B.

Bibliografia

CAPÓ I JUAN, Josep: *La Vila de Santa Maria del Camí*. Volum primer: de la prehistòria al segle XVI, pròleg de Miquel Dolç.—Palma de Mallorca: Gràfiques Miramar, 1980; Volum segon: del segle XVII al XX, pròleg de J. N. Hillgarth.—Palma de Mallorca: Gràfiques Miramar, 1985.

Els dos volums de *La Vila de Santa Maria del Camí* de Josep Capó i Juan constitueixen una aportació fonamental a la història de Mallorca, i en especial una demostració de com la història local, amb un mètode encertat, pot esdevenir una eina bàsica de coneixença històrica. En aquest cas l'ús exhaustiu i sistemàtic de totes les fonts a l'abast de l'investigador, i també l'escrupolositat i el rigor en el maneig i l'anàlisi de les dades, originen un treball amb escassos buits, sense clivells, un treball d'història local desacostumat en el nostre context. Tot plegat el resultat de 10 anys d'investigació, gairebé diària, cinc per a cada tom, sense comptar els anys anteriors de primeres aproximacions i d'acumulació de materials i recerques. Aquest és, fonamentalment, el secret del mètode de Josep Capó: l'autoexigència i el rigor en la recerca.

Peça a peça, Josep Capó, amb una enorme capacitat de treball, ha reconstruït, de la prehistòria al segle XX, l'evolució de la Vila de Santa Maria, i ens ha oferit, de manera coherent i acabada, la culminació d'allò que el Paborde Bartomeu Jaume de S'Arboçar començà en el segle passat, transcrivint, amb tota la seva paciència de clergue il·lustrat, documents i lletres reials.

Josep Capó ha escorcollat pacientment totes les sèries documentals de l'Arxiu Històric del Regne de Mallorca, de les lletres comunes als notaris, que li podien subministrar dades d'interès; ha treballat a l'Arxiu Diocesà; a l'Arxiu Municipal (dissortadament sols amb documentació a partir del XVI); a l'Arxiu Parroquial; ha treballat exhaustivament la bibliografia, i fins i tot, no ha dubtat a recórrer a fonts orals i periodístiques, especialment pel que fa al segle XX.

Fora cap dubte els materials arreplegats haguessin permès de bastir una obra d'extensió molt més considerable que el total de 566 planes que formen els dos volums. Raons econòmiques —prioritàriament— no permeteren a l'autor de dedicar una major extensió als apèndixs documentals i un tractament més exhaustiu a alguns temes. Això influeix en què, permanentment, hi hagi en l'articulació del redactat, un exercici de síntesi, de determinar allò que és essencial, de no oblidar la dada justa i aclaridora, i deixar de banda allò que és superflu. I així i tot, l'obra es transforma —entre moltes altres coses— en una mena d'arxiu d'arxius, perfectament ordenat i estructurat. Sense que en cap moment perdi el batec de la vida del poble, que Josep Capó coneix i estima.

Dins la recerca Josep Capó ens aclareix, troballa darrera troballa, una gran quantitat de qüestions que abans romanien fosques: l'autoria (perfectament datada en cinc lletres comunes) del retaule gòtic que es guarda a la Casa de la Vila, obra de Joan Massana; la Germania a Santa Maria; la constitució del nucli urbà en el s. XVII, a partir de l'establiment dels terrenys de Sa Cavalleria que començà Quitèria Ballester d'Oleza, un bon aplec de dades sobre la vida quotidiana a la nostra ruralia, etc. I ens forneix una multitud d'elements per a conèixer millor la història social i política de les viles mallorquines, mitjançant l'ús de totes les fonts escrites i orals de possible consulta.

Aquestes característiques de rigor científic, d'exhaustivitat en el coneixement directe de les fonts i de la bibliografia, de construcció ordenada i documentada del passat històric, converteixen aquests dos volums en molt més que una història local ben feta. Els converteixen en una valuosa aportació a la història general de Mallorca, perquè la riquíssima aportació documental permet besllumar facetes noves de moments importants (a tall d'exemple: Germanies, Guerra de Successió, conflicte entre liberals i absolutistes en el segle XIX i XX...) i concretar de manera precisa (mitjançant l'anàlisi del que succeeix a una vila) allò del que sovint sols en tenim una coneixença abstracta i massa general.

MATEU MORRO I MARCÉ

* * *

La formació i expansió del feudalisme català (1985: Girona); 24 cm. A "Estudi General" revista del Col·legi Universitari de Girona. N.º 5-6 (1985-1986).

Els debats del Col·legi de Girona de 1985 són una etapa més dins un procés de discussió iniciat ja fa temps entorn a les característiques i formació del feudalisme dins el món mediterrani.

Les ponències i comunicacions poden analitzar-se des de diferents punts de vista. Destaca en primer lloc el discurs continuu que es segueix en la lectura de les ponències de P. Bonassie, R. Pastor i P. Guichard i que mostren el model de desenvolupament del feudalisme a Catalunya, les similituds que presenta amb altres zones de la Península Ibèrica i l'exportació d'aquesta societat a territoris conquerits on desapareix la formació social precedent.

En segon lloc, les diferents comunicacions aporten dades sobre aquest procés a diferents indrets de la Corona d'Aragó ja que, com s'havia establert prèviament, és fonamental per a l'estudi d'aquest període l'anàlisi de les diferències regionals.

Pel que fa a les Illes Balears, les comunicacions permeten comprendre tot el procés de canvi des de els darrers moments de la societat andalusina fins a la societat islàmica de Mallorca i Menorca (M. Barceló, A. Poveda, A. Jené) com

del procés posterior de feudalització (J. Portella, R. Soto, A. Rodríguez) no deixen esclertes que permetin defensar conceptes únicament jurídics del feudalisme i convertir així a la societat mallorquina en una societat avançada amb sistemes jurídics que afavoriren clarament als colons.

Per altra banda, davant aquest avenç violent dels senyors de la guerra tampoc valen postures ideològiques defensant la necessitat de recuperar uns territoris usurpats pels musulmans segles abans.

La societat andalusina tenia uns trets particulars que no li vàren permetre defensar-se enfront a l'avanç feudal, força violent, i la nova societat no feu més que, mitjançant la institució de l'emfiteusi i altres càrregues, crear una xerxa de nivells de possessió de la terra que afavoriren tant als grans magnats com als altres nivells de control de la renda de la terra enfront als colons, reduïts moltes vegades a nivells de subsistència del grup familiar.

Finalment, cal incidir en un tercer aspecte, la presència de comunicacions referents a aspectes merament jurídic-institucional que no casen dins el conjunt del debat que no aporten cap referència que faci avançar el debat obert i la incapacitat dels arqueòlegs per a integrar-se dins el conjunt d'anàlisi de l'evolució històrica restant encara en el procés de conservació de les restes arqueològiques i en l'elaboració de tipologies que permetin desenvolupar la tasca posterior.

M.ª M. R. F.

Secció Oficial i de Notícies

1988

**Acta de
l'Assemblea
General
Ordinària
de Socs
de la
Societat
Arqueològica
Luliana
celebrada
el dia 3 de
desembre
de 1986.**

Relació dels socis assistents: Sr. Miquel Fullana Llompart, Sra. Maria Barceló Crespi, Sr. Rafel Serra de la Creu, Sr. Andreu Muntaner Darder, Sr. Joan Mas i Vives, Sra. Camilla Blanes Sureda, Sra. Carme Alomar Esteve, Sr. Guillem Rosselló Bordoy, Sra. Isabel Moll Blanes, Sr. Jaume Cirera Prim, Sr. Agustí Buades, Sr. Pere Antoni Massutí Oliver, Sr. Josep

Segura Salado, Sr. Jaume Garau Amengual, Sr. Joan Mas i Adrover, Sr. Antoni Martorell Cànaves, Sr. Felip Bennàsser Cànaves, Sr. Gabriel Alomar i Esteve, P. Gabriel Llompart Moragues, Sr. Antoni Mut Calafell, Sr. Llorenç Pérez Martínez, Sr. Joan Rosselló Llitas, Sra. Antònia Borobia Garrigosa, Sra. Benvenguda Borobia Garrigosa, Sr. Onofre Vaquer Bennàsser, Sr. Bernat Picornell, Sr. Joan Alemany Mir, Sra. Margalida Bernat Roca, Sra. Magdalena Riera Frau, Sr. Jaume Serra Barceló, Sr. Joan Carreras Escalas, Sr. Miquel Obrador Colom, Sr. Miquel Duran Pastor, Sra. Luz Zaforteza Corral, Sra. Ana Zaforteza Corral, Sr. Antoni Llitas Colom, Sr. Manuel Ripoll Billón i Sr. Antoni Ripoll Jensen.

Essent les 19'00 hores del dia abans indicat començà l'Assemblea General Ordinària de socs de la Societat Arqueològica Luliana, en el local social, amb la lectura de les actes ordinària i extraordinària de la sessió anterior que quedaren aprovades.

A continuació, i seguint els punts de l'ordre del dia, el Sr. President informà als reunits de les següents activitats dutes a terme per la S. A. L. durant l'any 1986:

- l'adhesió de la Societat al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana al mateix temps que s'hi apuntava com a congressista.
- a l'apartat de publicacions durant aquest any sortiren a llum el tom de les "Notícies y relaciones históricas" de Joan Llabrés preparat per Joan Pou i que es presentà en un acte celebrat el dia 11 de març, presentació que va córrer a càrrec del catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears i consoci Sr. Miquel Duran. Per altra banda també aparegué el Butlletí commemoratiu del Centenari i que correspon a 1985. Aquest Butlletí, amb caràcter extraordinari, es va presentar en un acte celebrat a la Casa de Cultura en el transcurs del qual s'aprofità per a lliurar al Sr. Nicolau Morell el diploma de Soci d'Honor que acordà l'Assemblea General de Socs (18 desembre 1985).
- un altre punt, del que volgué informar el Sr. President, va ser el que feia referència a la dimissió del Sr. Gaspar Sabater com a Director de Publicacions. La Junta de Govern oferí el càrrec als Vocals de la mateixa però ningú el va acceptar. Aleshores per a resoldre el problema que

suposava aquest buit es va decidir oferir el càrrec, amb caràcter interí al Sr. Guillem Rosselló Bordoy que s'havia presentat com a candidat a tal càrrec a l'Assemblea General passada. La Junta de Govern, mitjançant votació secreta hi va estar d'acord per unanimitat de tots els presents.

- la preocupació pels desastres ocasionats al patrimoni històric-artístic-monumental concretada recentment en la protesta efectuada per la S. A. L. envers Ca'n Gelabert de Binissalem, Ca'n Partit d'Eivissa i el mercat de Muro.
- durant aquest darrer trimestre de l'any han tengut lloc al local social quatre xerrades enmarcades en el seminari "Moviments socials i ideologies a la Mallorca Contemporània" organitzat pel Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, l'ICE i el Vice-Rectorat d'Extensió Universitària. Aquest Seminari té previst continuar fins a mitjan mes de maig.

Quan als projectes que la S. A. L. es proposa dur a terme durant l'any 1987 hi figuren la publicació del Butlletí corresponent al 1986, la publicació de la segona part de les "Noticias y relaciones històriques" continuada per Joan Pou, prosseguir el cicle dels "Moviments Socials i ideologies a la Mallorca contemporània", col·laboració en el XXIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, continuar la catalogació de la Biblioteca i classificar l'arxiu de la S. A. L., i, entre altres coses, organitzar visites històrico-artístiques als principals monuments de la Ciutat i de l'Illa.

Tot seguit la Secretària donà compte del balanç de socis registrat al llarg de 1986 (fins a finals de novembre). En el mes de gener hi havia 522 socis, es produïren 26 altes i 11 baixes de les quals 3 foren per de-

funció. D'aquesta manera els socis reals a finals de novembre de 1986 eren 537. Els socis difunts han estat: Mossèn Rafel Caldentey Prohens, Antoni Oliver, Joaquim Puigdorfila.

En el punt de l'ordre del dia referent al balanç econòmic el Tresorer indicà que les entrades havien ascendit a 963.436 ptes., les despeses a 2.052.563 i el romanent que quedava de 1985 suposava la quantitat de 1.763.610 ptes. Per tant el saldo a finals d'octubre de 1986 era de 2.727.046 ptes. menys 2.052.563 de Sortides — 674.483 ptes.

En relació al Reglament d'Ordre intern aprovat per la Junta de Govern Andreu Muntaner explicà que era convenient modificar alguns punts dels Estatuts ja que així el Reglament encaixaria millor. En un termini de mig any s'acceptarien suggerències que serien tengudes en compte per la Junta de Govern a l'hora d'una nova redacció.

En el capítol de precís i preguntes intervingué en primer lloc el Sr. Jaume Cirera proposant que la S. A. L. organitzàs una conferència com a homenatge a Bartomeu Caldentey, introductor de la impremta a Mallorca.

Intervengueren també els Sr. Antoni Mut i el Sr. Josep Segura demanant-se explicacions mútuament en relació a una carta enviada pel Sr. Mut al President de la S. A. L. Després d'una aiximateix llarga discussió entre ells dos, la Junta pensà que era millor deixar-ho córrer puix en el fons semblava que eren problemes externs a la Societat i que no era el moment adequat per a retreure's qüestions que pareixien més de tipus personal.

El Sr. Guillem Rosselló digué que havien mort dues persones que sense ser sòcies de la S. A. L. hi havien estat indirectament vinculades. Es referí al Sr. Gratiniano Nieto el qual contribuí decididament a la creació del Museu de Mallorca i a la Sra. Aina Boutroux, vídua de Ferrà. Pregà que en el pròxim Butlletí es redactassin les corresponents notes necrològiques.

El Sr. Andreu Muntaner suggerí que es fessin gestions per tal d'evitar que els nins jugassin a futbol a la plaça de la Llotja ja que feien malbé a l'edifici.

I essent les 20'10 hores i no havent més assumptes a tractar s'aixecà la sessió.

V. i P.

El President,

MIQUEL FULLANA LLOMPART

La Secretaria,

MARIA BARCELÓ CRESPI

Acta de la Sessió de l'Assemblea General extraordinària de Socis de la S. A. L. celebrada el dia 3 de desembre de 1986.

A continuació de l'Assemblea General Ordinària i amb els mateixos socis assistents, se celebrà l'Assemblea General Extraordinària que contemplava un sol punt a l'ordre del dia. Aquest era l'elecció i nomenament de membres de la Junta de Govern corresponent enguany al torn

primer o sigui President, Tresorer, Conservador, Vocal 3 i Vocal 6. A més s'hi afe-

gia el càrrec de Director de Publicacions per dimissió del Sr. Gaspar Sabater.

Com que en el termini reglamentari no s'ha presentat cap candidatura per part dels socis, aleshores la Junta de Govern proposà la següent:

PRESIDENT: MIQUEL FULLANA LLOMPART

TRESORER: RAFEL SERRA DE LA CREU

VOCAL 3: ANDREU MUNTANER DARDER

VOCAL 6: CARME ALOMAR ESTEVE

DIREC. PUB.: GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY

No va caldre procedir a cap votació i en conseqüència quedava proclamada la candidatura que havia presentat la Junta de Govern.

I essent les 20'15 hores i no havent altre punt a tractar s'aixecà la sessió.

V. i P.

El President,

MIQUEL FULLANA LLOMPART

La Secretaria,

MARIA BARCELÓ CRESPI

ACTIVITATS DE LA SOCIETAT DURANT L'ANY 1988

Conferències. En col·laboració amb la Secció d'Història Medieval de la Universitat de les Illes Balears es pronunciaren les següents conferències:

- 17 de febrer el professor D. José Hinojosa Montalvo de la Universitat d'Alacant va parlar sobre "València i Mallorca al segle XIV" i el
- 24 de febrer el professor D. Antoni Riera Melis de la Universitat de Barcelona va parlar sobre "Mallorca i el comerç català en una època de crisi".

Dins el programa habitual de la Societat el:

- 2 de març, el professor D. Joan Miralles Montserrat de la U. I. B. va dissenyar sobre "La cuina mallorquina a l'Antic Règim" i el
- 20 d'abril el professor D. Joan Alegret Llorens sobre "Aspectes històrics de la novel·la Bearn".

A l'Exposició "Nostra Dona Sta. Maria dins l'art mallorquí" celebrada a la Llonja de Ciutat des d'abril a juny d'enguany la Societat va col·laborar amb el préstec temporal de "Les dues veres efigies" obra de Miquel d'Alcanyís que conservam a la seu de la Societat i l'arca de núvia (primer terç del s. XVI) de la nostra col·lecció depositada al Museu de Mallorca.

Organitzada pel Bisbat i la Conselleria d'Educació i Cultura la mostra esmentada va ésser una de les manifestacions artístiques més importants de les celebrades els anys darrers. Mostra única, realment irrepetible.

Igualment a l'exposició "Divinitats zoomòrfiques del taliòtic final de Balears" (octubre-novembre) organitzada pel Museu de Mallorca la Societat va col·laborar amb les peces de Cova Monja (Biniali) dels fons depositats al Museu de Mallorca.

Dita exposició, important per haver aconseguit recollir 29 peces originals, disperses entre col·leccions privades i museus de la Península, va permetre mostrar d'una manera coherent aquest ric tresor del nostre passat, dispers i de difícil recollida.

Donacions. El nostre consoci D. Andreu Muntaner Darder va regalar a la Societat dues camises de drap i un calçons, mostres de l'antiga indumentària mallorquina. La Junta de Govern acordà el seu depòsit a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca establerta a Muro.

Seu Social. Al llarg de l'any s'han restaurat diferents indrets del Casal Aguiló que necessitaven un adob urgent. Els terrats i canonades de recollida d'aigües han quedat reparades. Obra ben necessària per la integritat de la casa.

La Societat i la Universitat de les Illes Balears. El 27 de juny es va complimentar l'acord de la Junta de Govern pel qual depositarem l'antiga birreta de catedràtic de la Universitat Lul·liana, que guardàvem a la nostre seu de Montission. La Universitat de les Illes Balears hereva de l'antiga Universitat mantindrà aquest document històric, juntament amb l'arxiu, el penó i la maça d'argent del bidell que han passat de l'Institut Ramon Llull a la nova Universitat.

Biblioteca Llabrés. En compliment del llegat del nostre consoci Joan Llabrés Bernal, la comissió establerta va procedir a la triadella dels llibres de la seva biblioteca particular que estaven destinats a la Societat. El representant de la

Junta de Govern, Josep Amengual Batlle va representar a la Societat a dita comissió. Aquest llegat ha suposat un important ingrés de llibres d'art i d'història a la nostra biblioteca.

Nous Socis. D'acord amb la proposta aprovada per la Junta General reproduïm els nous socis admesos a la nostra Societat fins a Octubre de 1988:

- 1.004 Residència "Sebastià Gili" (Monges Agustines)
- 1.005 Josep A. Lluesma España
- 1.006 Fernando Domínguez Reboiras
- 1.007 Josep Estelrich Costa
- 1.008 Rafel Llanos Gómez
- 1.009 Mariana de Sarriera
- 1.010 Josep M. Casasayas Truyols
- 1.011 Ramon Català Ribó
- 1.012 Col·legi "Madre Alberta"
- 1.013 M.ª Cristina Ferrer González
- 1.014 Josep M.ª Darder Cirera
- 1.015 Natividad Muntaner Sans
- 1.016 José M. González Ortea

Homenatge a Emile Cartailhac. El dia 15 de novembre amb motiu de la clausura de l'exposició "Les divinitats zoomòrfiques del talaiòtic final de les Balears" la Societat, conjuntament amb el Museu de Mallorca, va retre homenatge a la figura del savi francès, Emile Cartailhac, que ara fa cent anys va sojornar a Mallorca i Menorca per tal de recollir materials pel seu llibre "Les monuments primitifs des Iles Balears".

Cartailhac d'octubre a desembre de 1888 va recórrer els principals jaciments arqueològics de les Balears i mantingué estret contacte amb els homes de l'Arqueològica que aleshores començaven a engegar la nostra Societat.

La conferència a càrrec del Prof. Roselló Bordoy, va glosar l'estada de Cartailhac, el seu llibre i els contactes amb els intel·lectuals illencs que li reteren ajut.

El centenari de l'estada de Cartailhac a la nostra terra és la primera de les celebracions que la Societat ha programat al llarg del curs acadèmic de 1988-1989.

Homenatge General Weyler. Enguany es el cent cinquanta aniversari de la naixença de Valeriano Weyler i Nicolau, figura prou coneguda a causa de la seva activitat professional. Fou Militar de soca-rel, amb ample ejecutòria als endeveniments de la seva època, plenament identificat amb la seva professió i allunyat de veletats polítiques, la qual cosa el converteix en una "rara avis" dins la milícia del seu temps. L'efemèride, quasi bé ha passat desapercebuda i per tal d'honorar a un mallorquí il·lustre encara que discutit a causa de la seva actuació, la Societat va considerar escaient recordar aquest aniversari.

El dia 29 de novembre a la seu de Monti-Sion, 9 celebrarem taula rodona moderada per el prof. Román Piña Homs en la qual intervingueren els professors Francisco Astarloa, Sebastià Serra, Carles Manera, Miquel Deyà i Antoni Marimón que discutiren no tan sols la persona i la seva ideologia sino la seva actuació professional.

SUMARI

	Pàgs.
ARTICLES:	
GABRIEL PONS HOMAR, M. ^a MAGDALENA RIERA FRAU, amb col·laboració de VÍCTOR GUERRERO AYUSO: Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca	3
MIQUEL ÀNGEL CASASNOVES I CAMPS: Les divinitats importades durant l'època romana a l'illa de Menorca . . .	55
G. ROSSELLÓ-BORDOY: Notas numismáticas: Las acuñaciones de época islámica de "Sa Nostra"	79
JOSÉ M. ^a TORRES: Les restes faunístiques del jaciment islàmic del carrer Troncoso (Ciutat de Mallorca) . . .	103
RAMON MARTÍ: Les insules medievals catalanes	111
JAIME SASTRE MOLL: Estancia y salida de musulmanes libres y esclavos durante el reinado de Sancho I y Felipe de Mallorca	125
RAMON ROSSELLÓ: Comerç entre València i Menorca (1381-1410)	171
GABRIEL LLOMPART: La alfareria gòtica d'en Prunera de la Ciutat de Mallorca	179
MARIA BARCELÓ CRESPI: Aspectes agraris d'un nucli urbà (Ciutat de Mallorca a la Baixa edat Mitjana)	195
JOSEP OBRADOR I SOCIES; JOAN MAS I VIVES: La "Consueta dels Pastorels" del notari Ferragut: Una nova mostra de teatre nadalenc mallorquí del segle XVI	203
JUAN ROSSELLÓ LLITERAS: Tres inventarios de la Cartuja de Valldemosa (s. XIX)	223
CARLES MANERA: Mallorca y el comercio con América, 1730-1830. Por una recapitulación general	239

	Pàgs.
ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO: LOS "Graffitis" de la Lonja de Palma, signos, inscripciones y dibujos	273
FRANCISCO DíEZ MONGE: Ciudad jardín de Palma: Un nombre impropio para una urbanización en la costa de Mallorca a comienzos del siglo	307
 VÀRIA:	
GABRIEL ALOMAR I ESTEVE: Sobre la làpida sepulcral d'una "Reina de Mallorca" en la fatxada de la Catedral de Pisa	327
GABRIEL ALOMAR I ESTEVE: Més sobre el pilar central de l'altar major de la Seu de Mallorca	329
G. BIBILONI TROBAT i G. PORCEL GOMILA: Possibles esteles medievals a Castellitx (Algaida Mallorca)	331
JAUME GARAU AMENGUAL: Un virrei de Mallorca que no existí mai: Gaspar Pardo de la Casta (1688-1691)	337
R. SOCIAS I COMPANYY: Sobre la pollinització de l'ametller: Una acotació a en Josep M. ^a de Quadrado	339
 LÀMINES:	
 VIDA DE SOCIETAT:	
Necrologia	347
Bibliografia	351
Secció Oficial i de Notícies	355

A l'aparició d'aquest número del "Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana" formaven la seva junta rectora les següents persones:

President: D. MIQUEL DURAN PASTOR; *Vice-President*: D. MANUEL RIPOLL; Secretària: D.ª MARIA BARCELÓ; Conservador: D. JOSEP C. TOUS; Bibliotecari: D. JOSEP AMENGUAL; Tresorer: D. JOAN POU MUNTANER; Director de Publicacions: D. GUILLEM ROSSELLÓ; Vocals: D. MANUEL OLIVER, D. ANDREU MUNTANER, D. JOAN MAS, D.ª CAMILA BLANES, D.ª CARME ALOMAR, D. FREDERIC SOBERATS, D. ANDREU RAMIS i D.ª MERCÉ GAMBÚS.

SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA

Local Social: Monti-Sion, 9 07001 - PALMA DE MALLORCA

Depòsit Legal: P. M. 738 - 1960

Imprès a les Illes Balears per Gràfiques Miramar, S. A. - Palma

Aquest Bolletí ha estat editat per la Societat Arqueològica Lulliana, gràcies a les subvencions de la Conselleria d'Educació i Cultura i de la Caixa d'Estalvis de les Balears, SA NOSTRA.

CAIXA DE BALEARS
"SA NOSTRA"